

מקורות לתולדות החנוך בישראל

(מתחלת ימי־הבנים עד תקופת ההשכלה)

ערוכים בידי

שמחה אסף

כרך שני.

הוצאת דביר - תל־אביב.

תל־אביב, תרצ"א.

הקדמה.

כחמש שנים עברו מאז יצא הכרך הראשון של ספר זה. הספר נתקבל ברצון מצד קהל המורים וכל החכמים המתעניינים בתולדות החנוך והתרכות של עמנו, ורבים זרועי בפרסום הכרך השני. ואמנם היה כרך זה מוכן לדפוס לפני כשנתיים, אך מסבות שונות נתעכבה הדפסתו. אולם עכבה זו היתה לטובה: בינתיים הניעו לידי מקורות נוספים בעלי חשיבות מרובה. והנה בתחלה חשבתי שהספר ינמר עם הכרך השני, אך מפני רבוי החמר היה עלי ליחד את הכרך הזה למקורות הנוגעים לבבל, ספרד ואיטליה לבד, והמקורות הנוגעים לארץ-ישראל ויתר אלצות המזרח, יחד עם המלואים המרוכבים לכרך א', יבואו בכרך השלישי, האחרון, שאף הוא יצא בקרוב.

רצוני להעיר קצת הערות כלליות על המקורות המכונים בכרך זה. המקורות לתולדות החנוך בתקופת הנאונים הם מועטים מאד. אותן יש למצוא בעיקר בתשובות הנאונים, אבל מהן הניע אלינו רק חלק קטן. ואף מאלו שהניעו אלינו נמסר לנו מספר רב מהן בצורה מקוטעת המכילה רק את תמציתן ההלכית. על רבות מהן קשה להחליט מי הוא הנאון שכתבן, וגדול הוא עוד הרבה יותר מספר התשובות שאין לדעת למי נשלחו ולאיו עיר ומדינה נועדו. זוהי אשמת המעתיקים, שחושש ההיסטורי לא היה מפותח ביותר, ולכן השמיטו את הכתובות שעל נבי התשובות שהיו מודיעות לנו את הפרטים האלה. כתובות אלו נשמרו רק בכתבי-יד עתיקים ומועטים. זה מכבד עלינו את החקירה ההיסטורית. מטעם זה העמדתי את בבל(?) בסמן השאלה, שהרי אף שהתשובות מוצאן בודאי מנאוני בבל אין לדעת כלפי איו ארץ הם מכוונים בדבריהם. רב האי, למשל, מתיר ללמד את התינוקות, אנב למוד התורה כתב ערבי וחשבונות, אבל מי יודע אם באמת נהנו כך בבבל. להפך, יש לחשוב שתשובה זו נשלחה לארץ אחרת. כן ידובר באותה תשובה על תינוקות של נויס הלומדים יחד עם ילדי ישראל בבית הכנסת—ידיעה חשובה עד למאד—ושוב אין אנו יודעים את המקום, או המקומות, שם הניעו היחסים בין היהודים ובין תושבי הארץ לידי מדה זו. ואולם אותן הידיעות המועטות מספרות הנאונים השייכות בברור לספרד קבעתי אותן במקומן בין המקורות הנוגעים לספרד.

מתוך שהמקורות שאפשר למצאם בתשובות ובתעודות הסטוריות מאותו זמן מועטים הם עד מאד הרחיבו קצת חוקרים את המסגרת הצרה על ידי זה,

1. מזה שתשובה זו הובאה בס' העתים לר' ברצלוני אפשר להסיק שנשלחה לספרד או לאפריקה הצפונית. ואפשר הדבר שנשלחה למצרים.

שהשתמשו בתנא דבי אליהו, ובמדרשי הרבות לשמות, במדבר ודברים ובמדרשים אחרים, כמקורות של תקופה זו על סמך זה שמדרשים אלה קבלו את צורתם האחרונה ואת נמר סדורם בתקופת הנאונים. לא הלכתי בדרך זו מכמה טעמים. החקירות האחרונות מוכיחות שספר תנא דבי אליהו נתחבר סמוך לחתימת התלמוד, ודעתם של החוקרים המאחרים את זמנו למאה העשירית וקובעים את מקומו באיטליה (גריץ, נירמן, פוגלשטיין, אפנשטיין) מתבטלת כהחלט ע"י תשובת רב נטרונאי נאון שהדפסתי בקיבוץ תשובות הנאונים מתוך הגניזה עמ' 176. רב נטרונאי, שנפטר באמצע המאה התשיעית, מדבר כבר על ספר אליהו רבא וזוטא כעל ספר ידוע, וסובר שהוא הוא הנזכר בתלמוד. ואשר למדרשים ידועים הרי אף אם קבלו את נמר צורתם בתקופת הנאונים אבל כל החומר האגדי שבהם, מלבד חוספת נופך במדה קלה שלא תמיד אפשר להכירה ולבררה, הוא מתקופת המשנה והתלמוד, ואין להוציא ממנו מסקנות על חייהם התרבותיים של היהודים בזמנים יותר מאוחרים.

אך אף על פי שהמקורות לתקופת הנאונים הם מועטים מכל מקום יש ללמוד מהם כמה ידיעות חשובות על התפשטות החנוך העממי, על עמדתם החברתית של המלמדים, שהיו מתמנים על ידי הצבור, על למודי כתב ערבי וחשבונות וכו' וכו', מוסר השכלי המיוחס לרב האייל נלמד שראנו גם לחנוך הבנות וללמוד המלאכה.

כשאנו מגיעים לספרד מתרבים המקורות במדה נכרת. אמנם גם כאן יש לציין שביחס לעובון הספרותי הגדול שהשאירו לנו חכמי ספרד אין המקורות מרובים ביותר. מענין, שדוקא בספרות החילונית, כגון ספר התחכמוני לר' יהודה אלהריון, ס' השעשועים לר' יוסף ׳ן זבארא וכו' (וכאסליא — במחברות עמנואל הרומי) תמצא רק ידיעות מועטות על דרכי החנוך ותכנית הלמודים. אמנם אפשר ללמוד מהם הרבה בנוגע לעניני החנוך ומצבם התרבותי של יהודי ספרד, אבל רק מכללל ולא בפירוט. יצירת הסוג הספרותי הזה כשהוא לעצמו נותן לנו כבר מקום להרהורים ולמסקנות ידועות על החיים התרבותיים והחברתיים, שהרי באשכנז לא היה לו מקום כל עיקר. מצד אחר מענין לראות שבספרים ידועים הוקדשו פרקים שלמים ומיוחדים לשאלות החנוך, תכניתו ותכליתו, כגון, מרפא הנפשות לר' יוסף בן עקינן (ע"י עמ' לו — מ), 'איור נתיב' לר' יהודה ׳ן עבאס (כס — לו). ואף הרמב"ם יחד בספרו הגדול, משנה תורה, מקום בראש להלכות תלמוד תורה. הוא היה הראשון בין הפוסקים שעל יסוד המאמרים המפורסמים בענין זה בתלמוד ובמדרשים סדר לו שיטת חנוך שלמה וקבע בה מסמרות. את כל זה לא נמצא בספריהם של הראשונים בחכמי צרפת ואשכנז בני אותה התקופה 1.

מקורות חשובים נמצא בספרי הצוואות (ר' יהודה ׳ן תבון, ר' יוסף אוזבי, ר' יוסף ׳ן כספי, ר' שלמה ב"ר יצחק). השאלות והתשובות (של הרשב"א, הרא"ש, הריב"ש, התשב"ץ ועוד), המוסר והמחקר. ספרי תקנות ופנקסי הקהלות כמעט שלא

1. אמנם בס' חסידים, הוקדשה תשומת-לב מרובה לעניני החנוך, אלא שדבריו בענין זה מפורטים על גני כל הספר ולא הובאו לידי שיטה שלמה.

הניעו אלינו. נצלו מהם רק שרידים מועטים, כגון תקנות קהלות ארגוניה משנת היא קס"ז (1354) 1, תקנות קהלות קשטיליה משנת היא קצ"ב (1432) 2, תקנות טורדילה משנת היא ס"ה (1305) 3, תקנות בורדות והעתקות מהסכמות שגרשמו בפנקסי הקהלות הובאו לפרקים בספרי הפוסקים והשו"ת 4. הנרוש משנת היא רנ"ב שהביא בליה על כנסת ישראל הספרדית הביא בליה גם על חלק גדול של רכוש הרוחני, על יצירותיה הספרותיות. הוצאת ספרים מן הארץ בזמן הנרוש היתה כרוכה בסכנת נפשות, והטלטולים הרבים שטלטלו בהם הגולים גרמו לאבוד שארית הפליטה. לאבדון נדונו ביחוד כל התעודות, הפנקסאות, השטרות וכו' שיש להם ערך היסטורי מקומי, שעם הנרוש אבד ערכם בעיני בני הדור ולא חששו לשמירתם.

חשיבות יוצאת מן הכלל יש למקורות הבאים אלינו מאיטליה. יהודי איטליה הקדישו תשומת לב מרובה לשאלות החנוך. כאן מוצאים אנו ספרי תקנות של חברות ת"ת, המעובדים בפרשיות ודקדוקיהם, במספר רב כזה שלא נמצא דוגמתו בארץ אחרת. בכל קהלה היתה קיימת חברת ת"ת, שתפקידה היה לפצל בחנוך הבנים ולפקח עליו, ולכל אחת מהן היה, כנראה, ספר תקנות ערוך בכל שמומן לזמן היו מכניסים בו את השנויים הדרושים לפי צרכי השעה. בתי הת"ת לא היו ע"פ רוב מיוחדים לילדי העניים, ושעריהם היו פתוחים לכל ילדי הקהלה. היו אמנם גם בתי"ם אחרים, שבכל אחד מהם למדו מספר ילדים מצומצם, והחוקתם היתה מופלגת על הורי הילדים, ומלמדים פרטיים. תכנית הלמודים מפורשת באר היטב לכל ימי השנה ולכל מדרגה ומדרגה. הסדרים בבתי הת"ת היו נאים וקרוכים הם לסדרים הנהוגים היום בבתי"ם מחוקקים. דאנו לנקיון הבית, ולספרי למוד וספרי קריאה שיהיו מצויים בידו התלמידים, ובכל ת"ת היה אוצר ספרים הנון פחות או יותר ומסודר באופן נוח לשמוש המורים והתלמידים. בליוורנו ומנויבה, ובקהלות אחרות, נתקיימו עד היום ספריות הגונות על יד בתי הת"ת, ספריות שראשיתן נעוצה במאה היו או הייתה. מענין לראות את התפקיד החשוב שמלאו הנשים כמלמדות. כמעט בכל מקום למדו הילדים הרכים, זכרים ונקבות, מגיל של שלש עד שבע, אצל המלמדות, ומהן למדו את ראשית הקריאה והניעו לקריאת פסוק בתנ"ך כתקונו עם השעמים. ויש מהן שלימדו את הילדים גם את פרשיי על התורה ואת הלכות הרמב"ם. נשי איטליה הצטיינו בדרך כלל בהשכלתן העברית והכללית, כי ההורים דאנו שם במדה מרובה גם לחנוך הבנות. ברומא נוסד עוד בשנת תק"ה (1745) ת"ת מיוחד לבנות.

את המקורות שהניעו אלינו מאיטליה יש לחלק לשנים: אלה שזמנם הוא לפני סוף המאה הטיז ואלה שהם מראשית המאה הטיז ואילך, היינו אחרי נרוש היהודים מספרד. חלק גדול של מגורשי ספרד ופורטוגל עבר דרך איטליה, ורכים מהם, מן העשירים והמשכילים שבהם (נזכיר כאן את משפחות אברבנאל, דון יחיא,

1. גרסו ראשונה בהחלוצ I עמ' 20 ואילך, שנית ע"י פ"ב קלשטיין בספרו Jewish Self-Government in the middle ages עמ' 328 - 335, ושלישית ע"י בעער בספר Die Juden im christlichen Spanien I, 350-358

2. ע"י עליהן להלן עמ' ס'-פ"ד.

3. בעער שם עמ' 949 - 957.

4. כגון תקנות סוליסולה בעיני הירושות וכו'. וע"י ביחוד בשו"ת הרשב"א ורא"ש הריב"ש

אושקי ועור) גם התישבו בה. השפעת יהודי ספרד על חיי הקהלות באיטליא במאה הט"ז והי"ז היתה עצומה, ואין כל ספק שהשפעה זו נכרה גם בחנוך י. עד סוף המאה הט"ז מועטים הם המקורות שהגיעו אלינו מאיטליא. מי שיבוא לכתוב את תולדות החנוך באיטליא עד אותו זמן יצטרך לעשות מה שעשה נירדימן: ללמוד על מצב החנוך מתוך הידיעות שיש לנו על מצבם התרבותי של יהודי איטליא בכלל, וכמה פעמים יצטרך להסיק מסקנות על פי המדה של למוד סתים מן המפורש. אולם מראשית המאה הט"ז זורמים אלינו המקורות בשפע רב. בני איטליא נהנו לכתוב כל דבר לזכרון בספר, כל מאורע חשוב פחות או יותר בחיי הקהלה, או גם בחיי הנכבדים שבה, נרשם לזכרון. חתונת אדם חשוב² או פטירתו, רעש אדמה, מנפה, שטפון, מחלוקת על מקוה, גש שנמצאו עליו מערערים וכו' שמשו עילה לחבור שירים ורשימות בקונטרסים מיוחדים. ומתוך שהרפוס היה מצוי באיטליא קבעום זכרון לדורות. יהודי איטליא הרבו גם ליסד חברות מחברות שונות³, ולרובן היו ספרי תקנות, ורבים מהם נדפסו אלא שחלק הנון מהם נאבד, ברבות הימים, וחלק עודנו ננו בארכיוני הקהלות ובאוצרות הספרים הגדולים. חברת ת"ת היתה בכל מקום מן החשובות ביותר וקבלה סיוע מוסרי וחמרי גם מן הצבור גם מיחיד הקהל. מוכטחני שספרי תקנותיהן נשמרים עוד בקצת מקומות בארכיוני הקהלות, ויהי רצון שיראו אור בקרוב.

המקורות האלה יסבירו לנו כמה חזונויות בחייהם של יהודי איטליא. איטליא היא הארץ היחידה באירופא, עם קהלות עבריות במספר הנון, שלא עברה עליה תנועת ההשכלה שעברה במאה הי"ט על יהודי אשכנז, איסטריה, פולניה ורוסיה וכו'. גם לא קמה בה תנועת תקונים כדת כמו ביהודי ארצות אירופה המערבית והמרכזית, שיטת החנוך שהיתה מקובלת שם מזמנים עתיקים לא נתנה מקום למלחמת אבות ובנים. ולכן אנו רואים, שכו בזמן שהצעותיו של רניה יזל לתקן החנוך ע"י הכנסת למורים כללים בתכנית הלמודים עוררו רעש גדול והתנגדות נמרצת בין רבני אשכנז ופולין קבלו מצד אחר סיוע מאת רבני איטליא. בשבילם לא היה ברברי ויזל הרבה מן החדוש. ויזל רוצה שילמדו את שפת המדינה, חשבון, דקדוק, הלשון העברית וירבו בלמוד התניך והרי כל זה היה נהוג בבתי הת"ת באיטליא מקדמת

1. יש גם דמיון רב בין סדרי בתי הת"ת שבאיטליא ובין אלו שיסרו הספרדים באמשטרדם והמבורג. מטעם זה אפשר אולי להביט במדה ידועה על המקורות הבאים מאיטליא כעל מלואים לתולדות החנוך בספרד, ביחוד במה שנוגע לסדרים הפנימיים בבתי הספר.

2. לחתונתו של רמ"ח לוצטו נדפסו עשרות שירים בדפים בודדים בהדור רב מאת חבריו וידידיו, ויש מהם בספריה הלאומית בירושלים.

3. בקהלת רומא היו בסוף המאה הי"ז יותר מעשרים חברות: חברת ת"ת, ח' גמילות חסדים, ח' מתיר אסירים (לפדיון שבויים), ח' ארץ ישראל, חברת נשים, חברת בתולות (להכנסת כלה, ובמנטובה נקראה חברה דומה לזו בשם "מול בתולה" ותקנותיה נדפסו בשנת תק"ג), ח' שומרים לבוקר, ח' שומרי מזונות (לחלק מזונות לעניים), ח' מ' ליקי בר שבת (לחלק שמן לשם ז'), ח' שמחת הרגל, ח' מושב זקנים, ח' מלביש ערומים, ח' מכסה אלמנות, ח' מנחם אבלים, ועוד ועוד, עיין בספרם של פוגלשטיין-ריגר על תולדות היהודים ברומא, ח"ב עמ' 216 - 217.

4. כמו שקרה לתקנות הת"ת בוירונה (ע"י עמ' קמ"ב), שלא נשאר מהן אף אכסמ' אחד נדפס. תקנות כאלו, שהיה להן רק ערך מקומי וזמני, נדפסו כרגיל במספר אכסמפלירים קטן.

דנא. אף הסדרים החיצוניים שויזל מקפיד עליהם הונהגו בהם מזמן רב. רק פרטים אחדים היה בהם מן החדוש, כגון הכנסת למוד הניאוגרפיה וההיסטוריה העברית והכללית. אחדים מרבני איטליא, ובראשם ר' ישמעאל הכהן ממדינא. פקפקו רק בכיוון הכללי של הצעות ויזל: הם חששו שמא יש בדעתו לעשות מן העיקר, שהוא למוד התורה, טפל, ומן הטפל, הלמודים הכלליים, עיקר. וויזל השתרל במכתבו השלישי וגם הרביעי להרניע את רוחם ולבטל את חששותיהם.

בקשר עם המקורות שנאספו בכרך זה מתעוררות כמה שאלות הצריכות ברור, ואף על פי שלא עלי המלאכה לגמור מכל מקום איני בן חורין להבטל מהן, אולם עומד אני עתה במסכת אחרת ואין שעת פנויה כעת לכך. אקוה שתהא לי האפשרות לשוב אליהן בפעם אחרת.

בדרך כלל מסודרים המקורות בסדר כרונולוגי. ואולם כבר אמרתי בהקדמה לכרך א' שאין הקורא צריך לדרוש שמירה קפדנית על סדר זה. יש בענין זה כמה דברים התלויים בשקול הדעת. התחשכתי לפעמים גם עם הסוגים הספרותיים שמהם נלקטו המקורות. כך, למשל, סדרתי בסמנים נ"ו – נ"ט בזה אחר זה את שו"ת הר"ן, הריב"ש, התשב"ץ והרשב"ש המקיפים זמן של מאה שנה בערך, ולא הפסקתי אותן ע"י הקדמת בעל מעשה אפורי שקדם להרשב"ש. וכן רבותי את רוב ספרי התקנות האיטלקיים במקום אחד. בקצת מקורות יש לפקפק בקביעת מקומם המדויק לפי סדר כרונולוגי. תקנות מודינא למשל (סי' ק"ח) נאספו בספר בצורתן האחרונה בשנת תקי"ח, אבל הן מיוסדות על תקנות קודמות, וסעיפים רבים נתקנו בשנת שניז ונתבקרו מחדש בשנת תל"ט. אפשר שאחר בשקול דעתו היה משנה את הסדר בקצת פרטים, אבל סוף סוף אין ליחס לזה ערך חשוב.

אף בעצם אסיפת המקורות יש דברים התלויים בטעם ובשקול הדעת. אין ספק שיש עוד מקורות שנעלמו ממני, אבל יש גם מקורות שערכם היה מסופק בעיני ונשיתי לחומרא ולא הכנסתי. לא נתתי כאן אלא את אלה שיש להם נגיעה ישירה לתולדות החנוך, ובראש וראשונה לחנוך העממי. לא הבאתי את כל המקורות המרובים הנוגעים למלחמת הזרמים התרבותיים השונים ביהדות הספרדית במאה השלש עשרה, את הנוגעים למחלוקת בעד ספרי הרמב"ם ובנגדם; את דברי המצדדים בזכות למודי הפילוסופיה והטבע והמתנגדים להם¹, אף שיש להם חשיבות מרובה לכל מי שירצה לעמוד על חיי התרבות של יהודי ספרד ועל תולדות ספרותם. כמו כן לא הבאתי את דברי הרמב"ם, ויתר הפוסקים שבאו אחריו, בהלכות תלמוד תורה, מפני שכל דבריהם שניים בהלכות פסוקות המיוסדות על דברי חז"ל בתלמוד ובמדרשים, בחינת חוקים שבהם יפה בכל מקום ובכל זמן. אם יבוא אדם להשוות את הלכות תלמוד תורה בספרי הפוסקים, מן הרמב"ם עד השולחן ערוך, הרי כמעט שלא ימצא בהם שום שוני שיבוא בעקבות שוני הזמן והמקום. המחברים השמיטו בכונה כל מה שיש לו נון מקומי וזמני. רק בנושאי-כליהם של הפוסקים הגדולים, במפרשי הרמב"ם, הסוד והשו"ע יש למצוא לפעמים הערות חשובות

1. הוצאתי מן הכלל את החרם שהכריז הרשב"א על למודי הטבע והפילוסופיה לצעירים מבני כ"ה (ע"י סי' ל"ט), כי הוא משמש מעין סכום לאותה מחלוקת, שתוצאותיה היו גדולות גם בשביל החנוך העממי.

שבהן הושם לב לתנאי הזמן והמקום, ואפשר גם להביט עליהן כעל דעתו הפרטית של כותבן. אולם יש לציין את הנסוח הנפלא שנתן הרמב"ם להלכות ת"ת שעברו גם לפוסקים שאחריו. את החובה הקדושה לקבוע עתים לתורה קבע הרמב"ם להלכה בסעיפים נפלאים אלה:

כל איש מישראל חייב בתלמוד תורה, בין עני בין עשיר, בין שלם בנופו בין בעל יסורין, בין בחור בין שהיה זקן שתשש כחו. אפילו היה עני המתפרנס מן הצדקה ומחזר על הפתחים, ואפילו בעל אשה ובנים חייב לקבוע לו זמן לתלמוד תורה ביום ובלילה...; עד אימתי חייב לתלמוד תורה? עד יום מותו... גדולי חכמי ישראל היו מהם חושבי עצים ומהם שואבי מים ומהם סומים ואף על פי כן היו עוסקים בתלמוד תורה ביום ובלילה.

סעיפים אלו וכאלו הם פרי חנוך של אלפי שנים, ולעשותם לחוק יכולה רק אומה שדברי תורה נבלעו בדמיה ונעשו לה סם חיים, אומה שהכירה בהכרה נמורה כי התורה היא חייה ואורך ימיה.

חלק הגון מן המקורות נדפס כאן בפעם הראשונה מכתב-יד או שהם ערוכים עריכה חדשה בהשוואה לנוף המקור בכתי (ע"י סי' מד, סא, עה, פנ, צא, צב, צג, צו, צח, קא, קב (תקנות וירונה), קה (תקנות מדינא), קח, קט, קיד, קטז) או שנדפסו מתוך ספרים יקרים מאד במציאות, כגון תקנות וויניציאה ופרובה (ס"י קו, קז) ועוד. וכאן המקום להביע את תודתי העמוקה לכל החכמים שעזרו לעבודתי, בהשאיל לי ספרים יקרי המציאות וכתב-יד או שהואילו להמציא לי העתקות מהם, היה פרופ' י. א. בלוי, בודפשט; ד"ר י. פ. בעער, ירושלים; הרב פרופ' דנמח לזיס, רומא; פרופ' א. מרכס ור' י. רבקינד, ניוארק; הסופר רש"י עננון, ירושלים; הרב ישי קסטילבולוניז, פרובה; ד"ר ב. רוטה, לונדון, והד"ר י. זנה מפירינצי. להאחרון אני חייב תודה כפולה ומכופלת על שטרח והעתיק למעני מקורות רבים מכתב-יד הנוגעים לתולדות החנוך באיטליא, מקורות שאין ערוך לחשיבותם.

והנה אף על פי שהשתדלתי להתקרב אל השלמות אין לי כל בטחון שהנעתי אליה. מניח אני למפרע שיטנם עוד כמה מקורות בספרי דפוס וכת"י שלא הניעו לידי. קצתם ידועים לי אלא שלא עלה בידי להשיגם. הדברים אמורים ביחוד במה שנוגע לאיטליא. והגני פונה בזה אל כל אלה שספרות ישראל יקרה להם ויש בידם מקורות נוספים לתולדות החנוך באיזו ארץ שהיא – שיואלו בטובם לשלוח לי העתקה מהם, או שישאלו לי את נופי הכתבים. ההר שמצאה קריאתי בהקדמה לכרך הראשון נותן תקווה בלבי שגם הפעם יענו רבים לקריאה זו, וברכת כל חובבי תולדות עמנו עליהם תבוא. כל המקורות שיתוספו יודפסו בכרך ג', בהכרת טובה ובהבאת כל מקור בשם האיש שימציאו לידי או יעירני עליו.

ש. א.

יג תשרי תרצ"א, ירושלים.

ב ב ל (?)

(תקופת הגאונים)

הידיעות שהגיעו אלינו על מצב החנוך בתקופת הגאונים, ביחוד בכל מה שנוגע לבתי-הספר העממיים לקטנים, הן מועטות מאד. על הישיבות הבבליות יש מקורות מרובים יותר. ואולם אף מן הרמזים המעטים הפזורים במקומות שונים אנו יודעים ברור שהיו מלמדי תינוקות בכל מקום, ואף בכפרים היו מלמדים ולומדי תורה.² בשטרי הפתיחות והחרמות שהיו ראשי הישיבות שולחים בשעת הצורך לקהלות שונות³ אנו קוראים: פלוני בר פלוני ריש מתיבתא לרבנא ודייני וראשי כנישתא ובני כי כנשתא וסופרי ופליחי חרי⁴ ומקרי דרדקי דכל אתר, חביבי ויקירי שלם. המלמד נחשב איפוא גם כן בין פקירי הקהל הממונים על הצבור ועל ידו, אלא שהוא עומד במקום האחרון. גם הנאון הארץ-ישראלי אהרן בן מאיר מזכיר את המלמדים במכתבו הארוך לקהלות בכל בשנת תרפ"ב (922): לכל המון קהלות אחינו ישראל הדרים במדינות שער, הרבנים וקנים וראשי כנסיות ובתי אבות ופרנסי צבור ונוכרי עם ומרכולים (= אמרכלים) ומלמדים וחונים ויתר אחינו ישראל⁶. כיוצא בזה פונה רב אביתר, הנאון האחרון של ישיבת ארץ-ישראל לפני שנלתה מארצה לרמשק עי מסע הצלב הראשון. במכתבו משנת תת"ן (1090), אל השרים והחורים

1. יש לציין כאן את מאמרו של ד"ר ש. י. סשרנא, לתולדות החנוך בישראל בתקופת גאוני בבל, "התקופה" כרכי י"ט-כ, שהרחיב את המסגרת של הנושא ויצא לדון על המצב התרבותי בכלל. כדי למלא במקצת את חוסר המקורות השתמש גם בתנא דבי אליהו – שנתחבר סמוך לחתימת התלמוד – ושאר מדרשים, אבל השמוש בהם במחקר העוסק בתקופת הגאונים, אף אם נניח שהם יכולים לשמש מקורות בשביל תקופה זו, מחייב זהירות יתרה.

2. בתשובת רב האי, תשובות גאונים קדמונים סי' ע"ח, ידובר על "גקסאי שבכפרים" שאמנם "לא היו בקיאים במקרא" ומכל מקום עסקו בלמוד התלמוד. ומעין זה אומר רב האי גם בתשובתו אשר בתשובה"ג היצאת הרכבי סי' רי"ז: "אנמי בני כפרים (כצ"ל, עי' ערוך ער) עטר ב' ויה"ש בהחלוץ י"ג 77) לא הוה דיקן באקרא".

3. נתפרסמו ע"י אפסובי צר ב- JQR n. s. IV, 26 ואילך.

4. ויתר עובדי וממוני הקהל.

5. הרכבי, זכרון לראשונים חוב' ה' עמ' רי"ד.

ראשי כנסיות... ושליחי צבור ומלמדי [תינוקות] של בית רבן ופרנסי הקהלות ושאר העם¹. אף בקובץ האגרות של ר' שמואל בן עלי ובני זמנו נזכרים המלמדים שבכל עיר פעמים רבות בין יתר ראשי הקהל ונכבדיו², וכנראה היו מתמנים על ידי הצבור או על ידי ראשי הישיבה ובאי-כוחה ומקבלים שכרם מקופת הקהל. מאותן אגרות אנו למדים גם כן מה רבה היתה בקיאותם של יהודי המזרח בני אותם הדורות בספרי התנ"ך. וכן מספר ר' פתחיה שאין עם הארץ בכל ארץ בבל ובארץ אשור ובארץ מדי ופרס שלא יודע כל עשרים וארבעה ספרים וניקוד ודיוק וחסרות ויתרות. ודאי שיש הפלגה בדברים אלו, אבל נראה שאין הם רחוקים לנמרי מן האמת, שהרי הוא מספר על כתו של ר' שמואל שהיה בקיאה בקרייה (= במקרא) ובתלמוד והיה מלמדת הקרייה לבחורים. כל זה מראה על עבודת חנוך כבירה שנעשתה בימי הגאונים בארצות המזרח.

* * *

א. מתוך ספר, שמואל רבא" (קובץ הלכות עתיק מומן הגאונים הראשונים) על הלכות תפילין.

לא אכשר³: לאחותי תפילין⁴ אלא מאן דקרי בתורה, נביאים וכתובים ותלמוד⁵. בתורה – בספר בראשית⁶, בנביאים – בספר שמואל, בכתובים – בספר תילים,

1. מאן בספרו The Jews in Egypt and Palestine ח"ב עמ' 228.
2. יצאו לאור על ידי ב"ה, "תרביץ" א' ב' ג' (ירושלם תר"ץ). ועי' שם עמ' 114.
3. מחזור ויטרי עמ' 645. בראש סוף הל' תפילין הובאו דברים אלה בנוכח אחת: ...נביאים וכתובים. תורה במאי – בס' בראשית פסוק אחד, בנביאים – בשמואל פסוק אחד, בכתובים – בס' תהילים פסוק אחד. בתלמוד – תמאני מתיבא (בס' האשכול II 88: תמניא מתניא) מנלן דתנן שמואל הקטן אומר בן חמש וכו' אמר אביי והוא דידע וכו'.
4. לא הוכשר להניח תפילין וכו', וכבר חלקו על זה הראשונים וחזירו על דברי התלמוד בסוכה מ"ב א': קטן היוודע לשמור תפילין אביו לוקח לו תפילין. אבל יש כאן זכר לזמנים עתיקים שמפני קדושתן של התפילין היו נוהגים בהן זהירות יתרה, ועי' מה שכתב ע"ז פרופ' לוי גינצבורג ב"גנזי שכתב ב" עמ' 537.
5. מלה זו טעונה מחיקה, ואינה בראש ואשכול.
6. מכאן שהילדים היו מתחילים בתורה מס' בראשית, בנביאים מס' שמואל ובכתובים מס' תהלים, ועי' מה שכתבתי בחלק א' עמ' ג' בהערה. ויש לציין שגם בחבור יפה מהישועה לרב נסים מסופר מעשה באדם אחד שהיה לו בן יחיד וגדל הנער ויהי בן ג' שנים וכתב לו ספר בראשית וכו' והמחבר מסיים: והיתח סבה טובה מהקב"ה שלמדו את הנער בראשונה ספר בראשית... כי מנהגנו (היינו מנהג בני אפריקה הצפונית בסוף תקופת הגאונים) ללמד את התינוקות בראשונה ספר ויקרא. ואני נסים שאלתי את אבא מורי הרב הראש ואני קורא לפניו בספר ויקרא ואמרתי לו: אבי! מפני מה מתחילים את התינוקות לקרות תחלה בס' ויקרא וכו'. ועי' מה שכתב רא"א הרכבי על ספר זה בספר היובל לכ' שטיינשניידר, וביחוד בעמ' 21 על הפסקא שלפנינו.

ואי הוי במשנה שפיר דמי. מסייעא ליה מתניתין לדרשמואל: בן חמש שנים למקרא בן עשר למשנה, בן שלש עשרה למצות. אמר רבא והוא דידע לתרגומי בכולהו.

ב. מתשובות רב נטרונאי בר הילאי נאון סורא (תרי"ב-תרס"ז בערך,

852--856).

1. ומקרי ינוקי שפירשתם דמהו להו לינוקי טובא — ודאי ינוקי לא גמרי אלא הכי במחתה² ודר[ב] שמואל בר שילת³ הלכתא הוא. הילכך ינוקי זוטרי, אי נמי רברבי אי באישי⁴, עבדינן להו כן [בדרב] שמואל. וינוקי בריאי אם מרבה עליהם ייסור אין בכך כלום, אבל אם מרבה על הקטנים ועל הכחוסים אכזרי הוא, ומתרינן ביה וימנא ותרין ותלתה, אם מקבל מיטב — ואם לא [מסלקין ליה]⁵.

2. וששאלתם⁶ שיש בתי כנסיות שמתקבצים הצבור ואומרים פרשיות שבספר תהלים בשבת, ובימים טובים ובראש השנה ויום הכפורים? מוסיפין פרשיות, ועד שהצבור מזמרינן מתחילין תלמידים ושונים ודורשין, ועוסקין בתורה עד קרוב לשתי שעות⁸ ואחר כך מתפללין מהו לעשות כן? מאחר שהגיע זמן קריאת שמע מותר להתחיל ולשנות קודם שקבל עול מלכות שמים או לא? — כך הראונו מן השמים, שישראל שמשכימין ובאין בבית הכנסת בשבתות ובימים טובים ולומדים — מדה יפה הן עושין. וכך מנהג בבבל מתחלת גלות ראשונה, שכיון שגלו לבבל ונמעט התלמוד ובטלו המלמדים מצער גלות נתקבצו בני ישראל אצל נביאים ובעלי תורה, אמרו לו (צ"ל: להם): אנו אין בידנו לא משנה ולא תלמוד לשנות בלילה ויש עלינו טורח ומחיה

1. יש להביא כאן תשובת רב האי י על השאלה: הא דתנן כל שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ אינו מן הישוב... כמה גבול של כל אחד? — הא מילתא דלא יהבי ביה רבנן שיעורא בכל שהוא סגי... (מדעי היהדות ב' עמ' 107).

2. בהכאה.

3. בבא בתרא כ"א א': אמר ליה רב לרב שמואל בר שילת כי מחית לינוקא לא תימחי אלא בערקתא דמסני. ועי' גיטין ל"ו א'.

4. חולים וחלשים.

5. נדפסה ע"י ר"ל גינצברג בתשובות הגאונים מן ה"גניזה" עמ' 119.

6. בתשובות הגאונים ד' ליק ס" פ"ז.

7. כך נהגו גם בקירואן אשר באפריקה הצפונית, עי' תשובת רב האי י שהובאה שם ס"י ג"ס ובס' העתים עמ' 222 ובשערי תשובה ס"י ג"ב: „ומנהגנו כאן בקירואן בבתי כנסיות מתקבצים אנשים בלילי יום הכפורים ופעמים בלילי שבתות וקורין תהלים לאור העשיות“.

8. אחר עלות עמוד השחר. והשאלה הזאת באה מספרד, כנראה מדברי רב שמואל הנגיד על בני ספרד שהובאו בספר העתים עמ' 267: „שהיו מתקבצין בשבתות וקובעין מדרשות לריבוק תורה עד כמו שתי שעות ושאלו לראש ישיבות והתירו להן לאחר קריאת שמע משעת הנץ החמה משום ריבוק תורה, ואחר כך היו מתפללין שחרית וכו'“.

ופרנסה, בשבתות וכימים טובים מיהא שיש לנו פנאי נשכ בשלים ונישן כל הלילה—
תקנו להשכים לבית הכנסת ולומדים עד שחרית...

3. ששאלתם: וקרא זה אל זה ואמר, ותשאני רוח. מה טעם יש לקרות ולתרגם? ומה טעם קבעו אותם חכמים בסדר קדושה? — כך מנהג ראשונים, מקום שיש שם תלמידי חכמים כשהיו מתפללין ונופלין על פניהן ומקדשין, לאחר שענין אמן יהא שמיה וכו' מביאין נביא וקורין בו עשרה פסוקים, הן חסר הן יתר, ומתרגמין אותן, ואחר כך אומרים וקרא זה אל זה ואמר ומתרגמין כשם שתרגמו אותה פרשה של נביא, ואומרים ותשאני רוח ומתרגמין אותו כרי לסיים בשבחו של הקב"ה. ואחר כך מקדשין ועוסקין בתורה, הרוצה במשנה עוסק, הרוצה בתלמוד עוסק, לקיים מה שאמרו חכמים: לעולם ישלש אדם וכו'. וכיון שרכתה עניות ודלות והוצרכו תלמידים להתפרנס ממעשי ידיהם ולא היו יכולים לעסוק בתורה תמיד ולהשליש בכל יום נסמכו על התלמוד בלבד ועזבו מקרא ומשנה, וסמכו על מה שאמרו: כל הנחלים הולכים אל הים, מקרא משנה ומדרש. ועקרו לקרות בנביא בכל יום אחר תפלה, ואע"פ שעקרו לקרות בנביא אותן שני פסוקים לא עקרו...

ג. מתשובות רב שרירא ורב האי בנז, שעמדו בראש ישיבת

פומבדיתא בשנות תשכ"ח-תשצ"ח (968-1038).

1. וששאלתם: ראינו היה לו עבד ושפחה והולידו בן, עמד ראובן ונטל את הבן והכניסו לבית הספר וקרא תורה ונביאים...
2. חוקת ישראל דידעין כתב עברי.
3. ומשמיה דרב האי איתמר: מותר ללמד תינוקות של בית הכנסת אנב

1. תשובות הגאונים ד' ליק סי' צ' = שערי תשובה סי' נ"ה (מיוחסת לרב האי); מחזור ויטרי עמ' 26.
2. אומרים קדיש.
3. קדושין ל' א'.
4. עי' מחזור ויטרי שם, בהערות הרב הורוויץ.
5. תשובות הגאונים שערי צדק, דף כ"ז סי' כ"ט.
6. תשובות הגאונים הוצ' הרב ב"י סי' רל"א. והכונה שאף עמי הארץ יודעים לחתום את שמם, אבל לא חיו עמי הארץ יודעים לקרא שטר ולעמוד על עניניו, כמו שנראה שם סי' רל"ח: "שטר חוב, אי נמי שאר שטרות, דחתמין ביה עמי הארץ דלא ידעו למיקרייה ולמיקם על עניניה מאי אית למיעבד בהו, ורוב השטרות בעונות (בעונותינו הרבים) הכין משכחינן להו" (ומעין זה כתב גם בסי' רל"א).
- וואולם הידיעה לקרא שטר ולעמוד על עניניו אינה נפוצה ביותר גם בזמננו.
7. דברי רב האי אלו הובאו בספר העתים לר"י אלברצלוגי (ברלין תרס"ב) עמ' 256, ונעתקו עוד מספר העתים כתב-יד ע"י ר' ישראל משה חזן, בספרו שארית הנחלה עמ' י"ג, ונוסחתו מתוקנת קצת יותר. ועל כן הבאתי הדברים על פיו.
8. התינוקות למדו אז בבתי הכנסת, ו"תינוקות של בית הכנסת" הוזכרו כמה פעמים בתשובות

לימוד התורה כתב ערבי וחשבונות, אבל שלא עם התורה אינו נכון. ותינוקות של נויים ללמדם שם בבית הכנסת: כל שיכול לרחותם דוחין, ואם חוששין לתרעומת אין דוחין מפני דרכי שלום.

4. איש שמתה אשתו והניחה בן, וחמותו אומרת יהא גדל אצלי ואביו אומר יהא גדול אצלי, והבן כבן שש שנים, והאב נשא אשת אחיו², הדין עם מי? – הדין עם האב, שאין צורך לומר שמתה אמו והרי אם אמו מבקשת לגדלו, שהאב ראוי לגדלו, אילא אפילו היתה אמו קיימת והיא אומרת אני אנדלנו כיון שהגיע לשש שנים נותנין אותו לאב שיגדלנו, לפי שאין הבן גרור אחר אמו אילא עד שש שנים³... וכל שכן אחרי מות אמו שאין נותנין אותו לאם אמו אילא לאביו שמלמדו תורה ומלמדו אומנות – כמו ששנו רבותינו⁴ הבן אביו חייב בו (מצות) למולו ולפדותו, ללמדו תורה, ללמדו אומנות ולהשיאו אשה. אילו המצות האב עושה אותם בבנו לא האם קל וחומר לאם האם, כי מה גדעו הנשים בתלמוד תורה ובלימוד אומנות שילמדו את בני בנותיהן, אילא האב הוא שהוא עומד בכל הדברים הללו. הילכך הבן הזה שהגיע לו שנים מן הדין שיהא גדל אצל אביו כדי שיקיים בו כל מצות הללו, ואין לחוש לאשת אביו – שעיקר הבית שלאיש הוא ולא שלאשה, ואין מן הדין להיות גדל אצל אם אמו בעוד אביו חי. וכך הדין ואין לזוז ממנו⁵.

5. ודשאלתון: תינוק שמתה אמו והיה אביו במדינת הים, אם אמו ואביו אמו אומרים יהא גדל אצלנו ואם אביו ואביו אומרים יהא גדל אצלנו... ילמדנו אדוננו. – הכין חזינא דכי הא מילתא לא אמרינן בה: 6 אין מניחין אותו אצל מי שראוי ליורשו... אלא הכין חזי למיתבע בטיבותא דתינוק נופיה⁷, אם כן הוא דרגיל באינש מנהון⁸ ומכיר אותו ושמח בו הוא חזי למישקליה, דביה טפי מיתבא דעתיה...

הגאונים. אותם היו מביאין גם בשעה שהיו מחרימין איזה אדם, ו"ענין התינוקות וכל העומדים שם אמר", ע"י תשובות הגאונים ד' ליק, סי' י'; שערי צדק דף ע"ו סי' כ"ב; גם בנוסח החרם נאמר: "ואל תלמדו את בניו תורה בבית הכנסת" (תשובה ד' ליק שם; שערי צדק דף ע"ה סי' י"ד). וכן בנוסח האחרמתא שפרסם אפסובי צר ב" JQR n.s. iv, 26 נאמר: "ולא תיקרון בניה בבי כנישתא". ועל זה קיבל אמנם מהרש"ל בספרו ים שלמה למס' בבא קמא פרק י' סי' י"ג: "ראיתי דברים תמוהים בהאי תשובה דרב פלטי גאון, שכתב מוציאין התינוק מבית הספר, חלילה! במה שכל העולם אינו מתקיים אלא בהבל פיהם של תינוקות נבטל!... וכמדומה שלא יצא אותו דבר מפי הגאון". ואמנם בתקופות הבאות השמיטו דבר זה מנוסח החרם, אך בכל זאת נמצאה עוד בקצת מקרי חרם.

1. ומכאן שילדי גוים היו באים לפעמים ללמוד בבית ספר יהודי.
2. צ"ל: אשה אחרת.
3. הגאון מביא כאן ראיות לדבריו מן התלמוד. 4. קדושין כ"ט א'.
5. תשובות הגאונים הוצ' הרכבי סי' תקנ"ג. ותשובה זו, כתשובה שאחריה, היא לרב שרירא.
6. כתובות כ"ב ב'.
7. ראוי לדרוש בסובת התינוק עצמו.
8. מקרובי אביו או מקרובי אמו הרוצים לגדלו.

ואם אינו מכיר אדם מהן ודעתו מיושבת בו חזינן היכא טפי אית ליה נחת רוח, אי זה מהן עשיר, אי זה מהן דעתו רחבה, איזה מהן יש לו נשים יכולות לשאת תינוק ולסובריה — מניחין אותו היכא דחזינן דטפי עדיף ליה. ואם כולן שווין בכל אלה — קרובי האב קודמין, דבמקום אב קימין. והיכא דמשתבק מחמת קרובי האב קשי ליה ויש עליו כחרפה, אבל קרובי האם אינן כן.

6. וששאלתם: אשה שנתגרשה מבעלה ויש לה ממנו בנות קטנות והלכה ונישאת לאיש אחר. עמד אביהן של בנות ואמר שאיני מניח את בנותי אצל אחרים ולא על שלחנם ולא הן נאמנין על בנותי. ולא עוד אלא שבני אדם מחרפין אותי ואומרין לי: ראה בנותיך אצל פלוני משתעבד בהן. ואמן אומרת אף היא איני מנחת את בנותי להיות עם אשה אחרת. ואם אמר אביהן הרי אני מניח אותן אצל אלמנה מקרובי ונותן לה שכר מזונותיהן וכל צרכיהן ולא תהיינה לא אצל אשתי ולא אצל אישך מה יש מן הדין? — כך הראינו מן השמים דמלתא פסיקתא אמור רבנן... בת אצל האם. והרי דברים ברורים שאף על פי שנשאת — הבת אצלה... ואין משניחין על מענותי שבני אדם מחרפין אותו בכך. אבל ודאי אם הגדילו ובעל אמן אינו נאמן ויש פנים לחשש כי פרוץ הוא או כיוצא בואת יש לו למחות ולומר לה: אצלך יהיו אם תחפצי, אלא שמרי אותן [לכדן] ואל יהיו אצל אישך...

7. ...ולא היה אבי אלא אוהב אותי, ולמדתי תורה והייתי קרוב אליו בכל דבר.

ד. מתוך מכתבו של רב שרירא שנדפס ראשונה ע"י שכטר

ב"Saadyana עמ' 118—121 ושנית ע"י לוין ב"לקושים לאגרת רב

שרירא עמ' XXVII—XXVIII.

...וגלוי וידוע לפני קדושינו כי מתוך דחק וצער אנחנו אוספים את האלופים ואת החבמים בכל כלא וכלא, וגורשים מסכתא דכלא⁶ ומגלים⁷ עוד מסכתא אחרת⁸,

1. שם סי' רי"ב. מתשובות רב שרירא שנשלחו לקירואן.
2. שערי צדק ח"ד שער ד' סי' מזד, והובאה בקצור בין תשובות רב שרירא ורב האי שנשלחו לתלמסאן בתשובה הוצ' הרכבי סי' תכ"ז. ובשולחן ר"י נ' מיגאש סי' ע"א הובאה בשם רב שרירא. ועי' תשובה אחרת בענין זה בתשובות הגאונים דפוס מנטובה סי' צ"ג. ועי' גם בתשובת ר' יוסף אבן אביתור ב"גנזי קדם" לד"ר ב. לוין חוב' ג' עמ' 62.
3. כתובות ק"ב ב'.
4. תשובות גאוני מזרח ומזרח סי' קל"ז. והשוה תשובה זו עם זו שבקובץ הרכבי סי' ל"ח.
5. השם יתברך.
6. שבת קי"ד א' וקדושין מ"ט ב', ועי' ספר העתים לר"י אלברצלוני עמ' 246.
7. ומפרשים. ועי' ערובין ב"ג א'.
8. בישיבות בבל למדו תמיד שתי מסכתות כאחת משני סדרים שונים, ועי' Geonica II 326.

וקובעים פרקים ואוחזים את הגדר שלא יפרץ ונעזרים ביו"א אלהינו, ומביאין את התלמידים לפנינו מדי עת בעתו לראות מה שנו ומה למדו בשבתם, ואשר יוסיף נוסף בכבודו, ואשר יתעצל נחרידהו אנו. וגם הא"י בחורינו² שוקד ללמד ולשום בפיהם, ואשר לא ידע לשאול ילמדוהו דרך הקושיא ויחבב את הדרך בעיניו. ומסרפינו ומחלקינו ומפי עוללינו אנחנו מונעים ונותנים להם לגדור את הדבר הזה...

ה. מתוך אגרת שכתב גאון אהרן כנראה רב שרירא, ובה הוא קובל על התמעטות התמיכה מצד הגולה ועל ירידת הישיבות שבאה לרגלי זה. האגרת נדפסה ע"י ד"ר יעקב מאגן ב- J. Q. R. n. s. VIII, 147, ושנית ע"י ד"ר מרמורשטיין ב- MGWJ כרך ס"ז (1923) עמ' 258.

...ונותרנו מעט מהרבה, ומדרש התנאים³ כמו שומם, כי כל נער מאור עינים היה מובל למדרש המשנה ועתה אין איש מביא בנו. ותחבולות נעשה להביא אחד אחד שלא תשתכח המשנה. וגם אמוראי⁴ התלמוד רבים בבניהם יוצאים למלאכות ומסתפחים להשתכר או לעבוד, ומדור אל דור אנו חסרים ומשנה אל שנה [אנו מתמעטים], ומי נרם כל זאת – עצלות ישראל אשר מנעום את חוקם ואת מזונותם, כי מי זה יקום בלא מזון...

ו. מתוך שירי מוסר השכל המיוחסים לרב הא"י. וע"ר שייכות ספר זה לרב הא"י ע"י תולדות רב הא"י לשיר הערה 30; ר"ש זקש בהחוקר II עמ' 30; הרב כ"י בחדשים גם ישנים No 7

תשובות הגאונים מתוך הגניזה, הוצ' ש. אסף עמ' 70; גינצבורג, מגנזי שכתר ב', עמ' 13. ועל סדר למוד התלמוד בישיבות בבל ע"י גס בקטע מן הגניזה שהדפיס ד"ר מרמורשטיין ב- Monatsschrift f. Geschichte u. Wissenschaft d. Jüd, 1923 עמ' 134 ושם הגדולים לרחיד"א אות מ' ס"ה.

1. דברים מתאימים לספורו של רב נתן הבבלי על סדר הישיבות, ע"י להלן עמ' י'.
2. הוא רב הא"י שמלא אח"כ מקום אביו בגאונות. וע"י גם במכתב רב שרירא אשר נדפס בהצפה לח"י שנה ו' עמ' 160 שאף שם הוא מזכיר את "הא"י בחורינו". ורב הא"י עוד סרם נתמנה לאב ב"ד בזמן כתיבת המכתב.
3. ע"י י. נ. אפשטיין Der Geonäische Kommentar עמ' 48–40 ועמ' 157; Beiträge zur Geschichte u. Literatur im Geonäischen Zeitalier ש. אפשטיין עמ' 20; מאגן ב- JQR n. s. כרך ח' עמ' 139 וכרך י"א עמ' 450; ש. קרויס בהצפה לח"י כרך ז' עמ' 270.
4. אמוראי. וע"י עליהם בספרות הרשומה בהערה הקודמת ובמחברתי, דרכי התלמוד וכללי

ההוראה בתשובות הגאונים" (י"ל בס' היובל לכ' הרב פישמן) עמ' ה' הערה 1.

עמ' 8. לפי דעתם מאוחר הוא מוזמן רב האי, אבל קרובה יותר
דעת המיחסים אותו לרב האי. השיר הזה נרפס פעמים רבות
עם פירושים והערות.

ואם תוליד לך בנים ובנות —
בכל עת ופרס, אבן בחתות.¹
קנה להם בכל כחך ספרים
ושים להם מלמד מנעורים.
והשגק תשגיך לרב בדיוק
אשר תתן ושתשגיך לבנה²
וכע כי תרנך בהם תרום
ושלום יהיה לך עקב שלומם

.
ולמד נא לבנה מלאכה
תהי להם ליום מחר ערוכה
.

בכל עונה יהי ספרך בחיך
ובשכל יהי תמיד דבך
ואם אתה תשימהו לשורך
למרפא יהיה לך ממזורך;
דעה חכמה, ואם דעתה פליאה,
דעה חשבון ובין ספרי רפואה,
ותרע לך אפי מולד לבנה,
ועת המועדים שנה בשנה.

2. רב שמואל בן הפני מורז על למוד הלשון
העברית. רב שמואל היה גאון בסורא ונפטר בשנת ד'
תשע"ג (1013).

והנה רבינו שמואל בן הפני ראש הישיבה ז"ל מזהיר על הענין הזה: הוזהרה
נדולה, ומביא עדים בשבת אנשי הצחות והמהירים בחכמת הלשון והמכירים עלילותיו

1. ברחמים ובחנינה.

2. מה שתעניק לרב זהו כאילו תעניק לבנך. ובנוסחא אחרת: ואם לא תעניק לרב בהונך אזי
לא תעשה בהם רצונך.

3. על למוד הלשון העברית.

המבינים מחלקותיו ואפני שמושיו... ומחרפם בארמיוס, אשר ספר עליהם שלא רצו להניח לשונם והם מתמידים עליה... וראיתי אותו, עם נדלותו ויקר מעלתו, סומך על אנשי הרקדוק ברב המקומות ומודה להם ומביא ראיה מדבריהם, כל שכן שלא היה מחשיאם ובחה את חכמתם...²

ח. מתוך ספורו של רב נתן בר יצחק הבבלי (920—970 בערך) על סדרי הישיבות הבבליות (נדפס ע"י שמואל שולס ביוחסין ד' קושטא שכיו דף קכח—קל"ג; נייבואיר בפדר החכמים וקורות הימים ח"ב עמ' 77—88; אברהם כהנא, ספרות ההיסטוריא הישראלית ח"א עמ' 59—70). ספורו של רב נתן נכתבו במקורם ערבית ונעתקו אחר כך לעברית יפה ושומפת. על רב נתן וספוריו יש כבר ספרות שלמה, ואני מציין רק: J. Friedländer, The arabic Original of the report of R. Nathan Hababli, JQR, XVIII, 747—761; L. Ginzberg, Geonica, I 22—66; אברהם אפשטיין, מקורות לתולדות הגאונים וישיבות בבל, ספר היוכל לכ' הרכבי עמ' 169—172; A. Marx, Der Arabische Bustanai-Bericht und Nathan ha-Babli בס' הזכרון לכבוד רשיא פוזנסקי עמ' 76—79. על סדרי הישיבה המתוארים ע"י רב נתן, הרבו גם כן חוקרים שונים לעסוק בברור הפרטים, והיות שאין כאן מקום להאריך אציין רק מקורות אחדים הפותחים שער ליתר המאמרים והמחקרים הנוגעים לזה. ע"י ר"י הלוי, דורות הראשונים ח"ג עמ' 214—229; 266—268; פוזנסקי, ענינים שונים הנוגעים לתקופת הגאונים עמ' 45—50; אלופים וראשי בבלה; S. Eppenstein, Beiträge zur Geschichte u. Literatur im geonäischen Zeitalter, s. 12—23; ש. קרויס, לקורות הגאונות, הצופה לחכמת ישראל שנה ז' עמ' 256—276.

...ומתקבצים [התלמידים] ובאין מכל המקומות בחדש כסליו, שהוא חודש

1. הלשון הארמית היתה חיה בפי יושבי בבל עד סוף תקופת הגאונים, וע"י י. נ. אפשטיין Der Geonäische Kommentar etc. עמ' 54—56.

2. ר' יונה ן גנאח בהקדמתו לספר הרקמה עמ' V—VI. רב שמואל בן חפני גם „הרבה לקרות בספרי נכריים", כמו שכותב חתנו רב האי בתשובתו על דבר ארבעה נכנסו לפרדס (תשובות הגאונים ד' ליק ס"ז צ"ט): „ומר רב שמואל גאון ז"ל וכיוצא בו שהרבו לקרות בספרי נכריים אומרים אין המראות הללו נראות אלא לנביאים... ומכחישין בכל מעשה שנאמר כי נעשה בו נס לצדיקים ואמרו כי אין זה הלכה...". וע"י מה שכתב הר"ב בתולדות גאון זה עמ' 2—3 ובהערותיו.

אלול בימי הקיץ ואדר בימי החורף¹. וכל אחד ואחד מן התלמידים במקומו נורם ומעיין כל אותם חמשה חרשים המסכתא שאמר להם ראש הישיבה בצאתם מעמם. ובאדר אומר להם: מסכתא פלונית ננרוס באלול. וכמו כן באלול אומר להם: מסכתא פלונית ננרוס באדר, ובאין כולן ויושבין לפני ראשי הישיבות באדר ובאלול וראש הישיבה עומד עליהם על גרסתם ובודק אותם.

זה סדר ישיבתם. ראש ישיבה יושב בראש ולפניו עשרה אנשים והיא נקראת דרא קמא², ופניהם אל פני ראש ישיבה. והעשרה שיושבין לפניו שבעה מהם ראשי כלות ושלושה חברים. ולמה נקרא שמם ראשי כלות? — שכל אחד מהם ממונה על עשרה מן הסנהדרין, והם הנקראין אלופים. וכך היה מנהגם: אם נפטר אחד מראשי כלות ויש לו בן הממלא את מקומו יורש מקום אביו ויושב בו ואפילו היה קטן בשנים. וכך מן החברים כשיפטר אחד מהם אם היה בנו ממלא את מקומו ויושב בו. ואין אחד מהם דולג על מפתן חבירו. ואם אינו ממלא מקום אבותיו והוא ראוי לישב באחת משבעה דרי יושב בה. ואם אינו ראוי לישב עמהם יושב עם בני בר רב ועם שאר התלמידים, שהם כארבע מאות איש. והשבעים סנהדרין, שהם שבע שורות, שורה ראשונה יושבת כמו שזכרנו, ואחריהם עשרה עד שבע שורות. לפני כלם אל פני ראש ישיבה, וכל התלמידים יושבין אחריהם, ואין אחד מהם מכיר את מקומו ואין אחד מהם יושב במקום חבירו, ואם יהיה אחד מהם מן השבע שורות גדול בחכמה מן האחר אין מוסיבין אותו במקומו מפני שלא ירשה מאביו, אבל מוסיפין לתת לו יותר מחוקו³ מפני חכמתו.

וכשירצה ראש ישיבה לנסותם בגרסתן יועדו עליו כלם בארבע שבתות של חרש אדר, והוא יושב והשורה הראשונה גורסין לפניו, ושאר השורות שומעין ושותקין, וכשמגיעין למקום הצריך להם לדבר ידברו בו בינם לבין עצמם. וראש הישיבה שומע אותם ומבין את דבריהם, ואחר כך קורא והם שותקין ויודעין שכבר הבין מחלקותם. וכשישלים קריאתו דורש וגורס באותה מסכתא שגרסו בימי החורף כל אחד ואחד בביתו, ומפרש בכלל דבריו [הדבר] שנחלקו בו התלמידים. ועתים שהוא שואל מהם פירוש הלכות, והם מכבדין זה את זה והכל מכבדין את ראש הישיבה

1. חדשי הכלה הונהגו בישיבות בבל עוד בראשית התקופה התלמודית, בזמן שקבלו הישיבות את סדורם הפנימי. בימי רבה בר נחמני עלה מספר הבאים לחדשי הכלה בפומבדיתא לשנים עשר אלף איש (בבא מציעא פ"ז א'), כי חוץ מן התלמידים באו בימים אלה אל הישיבות כל המבקשים לשמוע דבר ה' שבכל ימות השנה עסקו במסחרם ובמלאכתם. חדשי הכלה נהגו בכל זמן קיומן של הישיבות, קרוב לשמונה מאות שנה.

2. שורה ראשונה. המנהג של ישיבת התכמים בשבע השורות הראשונות בא להן לישיבות

בבל מישיבות ארץ ישראל, ע"י בבא קמא ק"ז א'.

3. ראשי הכלה נקראו גם אלופים.

4. מן הקציב לפרנסותו.

ושואלין אותו פתרון. ואין אחד מהם יכול לדבר בפניו עד שיתן לו רשות, והם מדברים כל אחד ואחד כפי חכמתו והוא מרחיב להם דבריו בפתרון כל הלכה והלכה עד שיתברר להם הכל. וכשמתברר להם הכל יפה עומד אחד מדרא קמא ודורשה ברכים עד ששומעין אותה כקטן כגדול. וכל מי שרואה אותו עומד יודע שאינו עומד אלא לברר את הבריותא שממנו סיוע השמועה, ואז מדקדקין בה שאר התלמידים וחוקרין אותה ומבארין אותה באר הישב, וכך היו עושין כל ימות החדש. ובשבת רביעית קורין כל הסנהדרין וכל התלמידים וראש ישיבה מעיין [ככל אחד ואחד] מהם וחוקר אותם ומנסה אותם. עד שיתברר לו המהיר בחכמה מחבירו. וכשרואה את אחד מהם שאין תלמודו סדור בפיו יקשה עליו יותר ויגרע לו מחוקו, ונוער בו ומוכיחו, ומודיעו המקומות שנתרשל בהם ושנתעצל עליהם ומוזהירו בנפשו ומתרהו, שאם ישנה בן פעם אחר ולא ישיב לבו על תלמודו שלא ינתן לו כלום. ולפיכך היו מתחדדין ומתעסקין בלמודם עסק יפה, כדי שלא יכשלו לפניו בדבר הלכה. וכל השורות אינן הולכות מעמו עד שמודיע המסכתא שיתעסקו בה כל אחד ואחד בביתו, ולשאר התלמידים אינו צריך להודיע אלא כל אחד ואחד גורם באיזו מסכתא שירצה.

מ. מתוך ס' הקבלה לר' אברהם נ' דאוד (סדר החכמים I עמ' 67). מיצאים אנו כאן דבר על ספרי הלמוד בזמן הגאונים. נראה שחיוי עשה קצור מן התורה, והשמיט את ספרי הנסים שלא האמין בהם ופרשיות אחרות שלא היו נאותות לדעתו ללמדן לילדים. יש לחשוב שכפרי חיוי נתפשטו בפרס ואפניסטן ארץ מולדתו, אבל לא בבבל שם היתה יד הגאונים תקיפה וידועת התורה מצויה.

ועשה (רב סעדיה) טובות גדולות לישראל להשיב תשובות על המינים ועל הכופרים בתורה, ואחד מהם חיוי אלבלכוי אשר בדה מלכו תורה, והעיד רב סעדיה שהוא מלמד תינוקות מלמדים אותה בספרים ובלוחות עד שבא רב סעדיה ונצחם.

1. עיי' עליו במאמרו של פוזנסקי, הגורן כרך ז', עמ' 112-137 ובתשובות רס"ג על חיוי הוצ' דודסון, גויטיורק 1915 וי"ל גם עיי' פוזנסקי בשנת תרע"ז ורש"א ורס"א הימר בספרי גאון הגאונים, ירושלים תרפ"ה.

ספר ד

(וצרפת הדרומית)

י. מתוך דברי ר' שמואל הנגיד (ר' תשנ"ב-ד' תתס"ו, 1055-992) בספרו, הלכתא גברואתא, שהובאו ע"י ר' יהודה הברצלוני ב,ספר העתים עמ' 267. דברים אלו - והקטעים הבאים אחריהם - מפיצים אור על מצבם התרבותי של יהודי ספרד, ועל מדת התפשטות למוד התורה והמדעים ביניהם עוד בימים קדמונים, לפני זמנם של ר' חסדאי ו' שפרוט ור' משה ב"ר חנוך. ר' שמואל מוסר לנו מסורות עתיקות מאד שהיו רווחות בין יהודי ספרד.

אמר שמואל הלוי: אית מרבנן דאמרי חלילה חלילה לפני ספרד שיניחו את התרגום, כמו שאמרו שואלין הללו¹, שבספרד מקום רבון תורה היה מומן ראשון, מנלות ירושלם עד עכשיו, והנחת התרגום דרך מינות היא, ולא נמצאת בהם מינות מעולם, אלא במקצת כפרים הסמוכים לארץ אדום² שמרננין עליהם שיש בהם צד מינות בסתר והן כופרים בכך, וקדמונינו הלכו מהן אנשים שאמרום למלקות ומתו מתוך הלקאה, ואיך יניחו התרגום כלל... אלא כך היה הדבר שהיו

1. ע"י תולדות ר"ש הנגיד לרא"א הר"ב ב"המאסף", פטרבורג תרס"ב; ש. אס"ף, ספרד, "השלוח", כרך ל"ה עמ' 399-409; 506-516.

2. ר' שמואל בא להתנצל על זה שנמצאו אנשים שפנו לרב האי בשאלה: "נהגו אנשי ספרד להניח התרגום כלל, ואנו מוצאין בכמה מקומות מהתלמוד שהיא מצוה". רב האי משיב שזוהי חובה, ותקנת גביאים היא לתרגם, ו"אנו לא היינו יודעים שבספרד מניחין התרגום עד עכשיו". ואמנם בתקופת הגאונים עוד נהגו בארצות רבות לתרגם בשעת קריאת התורה כל פסוק ופסוק ארמית, אבל כיון שהלשון הארמית לא היתה מובנת ליהודי אירופה ואפריקה התחילה תנועה לבטל את התרגום הזה. הגאונים התנגדו לזה בכל תוקף. כשבטלו בני פאס מנהג זה יצא "אבי המדקדקים", ר' יהודה ו' קור"ש להגן על התרגום: "אתם מתדמים בבטולו לבוערים אשר בעדתכם, אשר יחשבו את התרגום למותר, ויאמרו כי יבינו כל לשון העברי וזלתו... והן התרגום... לא הרחיקוהו זקינים... ולא חשבוהו למותר ראשונים בבבל ומצרים ואפריקיא ואלו"ס (ספרד הערבית)".

3. קראית. 4. ספרד הנוצרית או צרפת.

מתקבצין בשבתות וקובעין מדרשות לרבין תורה עד כמו שתי שעות, ושאלו מראשי ישיבות והתירו להם לאחר בקריאת שמע משעת הנץ החמה משום ריבון תורה, ואחר כך היו מתפללין שחרית ויושבין ומסדרין פרשיותיהן שנים מקרא ואחד תרגום¹ ושוב קורין בתורה² ומתרגמין ומפסידין בנביא ומתרגמין, ומשתהין עד שנוטה היום, וזה הדבר קשה על בעלי הבתים וחששו זקנים שקבלו מנשרונאי נשיא בר חכיןאי³, והוא שכתב לבני ספרד את התלמוד מפיו, שלא מן הכתב, [שלא יבא] למדיבות והשלימו ביניהן שיהיו עוסקין בתלמוד ומשלימין פרשיותיהן שנים מקרא ואחד תרגום⁵... והן נוהגין בכך עד עכשיו... ובמקום דאיכא חתן וביום טוב בנביא של ימים טובים וכיום הסיום⁶ הרבה עומדין ומתרגמין משום הדור...

יא. מתוך מכתבו של אחד מגדולי החכמים בישיבת פומבדיתא שנשלח,

כנראה, לרב חסדאי ׳ שפרוט. נכתב בשנת דיא תשי״ב

(952) ונדפס ראשונה ב־351—XVIII, Jewish Quarterly Review,

ושנית בלקוטים לאגרת רשיג הוצ' לוין עמ' XXIV—XXI.

...כי מימות עולם ועד עכשיו החכמה מצויה באספמיא, כי כן מבורר כי כימי אלכסנדרוס מוקדון כשבקש לעלות השמימה יעצו אותו חכמי ארץ ישראל בבית [שני] לילך אל ספרד, כי היו בה מצויים חכמים מגלות הראשונה. וגם בכמה עתים היו שולחים (מ)אל אספמיא בשאלותיהם בימי חכמי הוראה אנשי משנה והיו משיבין אותן, וגם הם היו שואלים, וסוף בימי אדוננו מרנא ורבנא פלסוי ראש הישיבה זיל שלחו לכתוב להם תלמוד ופתרונם⁸ וצוה וכתבו להם, וגם בימי אדוננו צמח⁹ ראש הישיבה, והוא אבי אבי זיל, שלחו ושאלו ספיקות שהיו להם מן התלמוד כולו שלא ישענהו כמה חמורים מרובו, והנה הם רוב שאלותיהם בימיהם מצויות אצלי... וגם שאלות קדמוניכם לקדמוניהם. וגם יש אצלי כתבי זקניכם אל אדוננו טוב אב¹⁰ ישיבה של גולה, והוא אבי אבי, וכל צרכיהם היו בימיהם מוזי הישיבה שהיא ישיבת פום¹¹, וגם מלפני אדוננו צדוק ראש ישיבה שלעיר מחסיה¹² ואדוננו נחשון גאון מחסיה¹³... ושאלותיהם מוכיחות על רב בינתם ועוצם חכמתם...

1. כל אחד לעצמו. 2. בצבור. 3. צ״ל: והיה.

4. הוא נטרונאי שהודח ממשרת ראש הגולה (עי' אגרת רב שרירא) ובא לספרד בשנות ד' תקל״א—תקל״ג.

5. כל אחד לעצמו. 6. יום שמחת תורה.

7. בפומבדיתא, תר״ב—תר״ז. 8. פרושו, יש לחשוב שפרוש זה הצטמצם רק בפרושי המלים הקשות והבטויים שאינם רגילים, כדרך רבים מפרושי הגאונים.

9. תרל״ב—תר״ן. 10. = אב בית דין. 11. = פומבדיתא.

12. תק״פ—תקפ״ב. 13. תרל״ב—תר״ם.

יב. מתוך תשובה ששלח רב נטרונאי נאון (תרי"ב-תרט"ז) לחכמי אוליסאנו (Lucena), והיא בתשובות נאוני מזרח ומערב סי' כ"ג.

תמיהה גדולה תמהנו בדבר זה, חכמים גדולים שכמותכם בעלי תורה מדקדקים בדבר הלכה... אוליסאנו אין בה נוי שאוסר עליכם מפני מה אין אתם מערבין ערובי חצרות.

יג. מתוך דברי השואלים, חכמי קירואן, שפנו בשאלה לרב הא"י בשאלה על דבר השמות שיש בני אדם, שיעשו בהם מעשים גדולים שלא יתכן לאדם לעשותם אלא בדרך אות ומופת. תשובת רב הא"י בענין זה נרפסה ב"טעם וקנים" (פפרי"מ תרט"ז) עמ' נ"ד-נ"ה, והובאה גם בפירוש ס' יצירה לר' יהודה ברצלוני עמ' 103-104.

...ודבר ברור ומפורסם לאנשי ספרד ומסורת בידם מאבותיהם כי מר נטרונאי נאון ז"ל בקפיצת דרך בא אליהם מבבל⁸ וריבץ תורה וחזר, וכי לא הלך בשיירה ולא נראה בדרך⁴.

יד. מפתחת סדור רב עמרם נאון, שנשלח לספרד⁵, מדברי רב עמרם אנו רואים ברור שבקהלה שאלה נשלח הסדור היו חכמים ותלמידים חשובים.

עמרם בר ששנא ריש מתיבתא דמתא מחסיא לרבינו יצחק בריה דמרנא ורבנא שמעון, חביב ויקיר ונכבד עלינו ועל ישיבה כולה. שלום רב ורחמנות השמים

1. אליסאנה היתה מיושבת כולה מישראל, ועי' הרכבי בה"מאסף" שם עמ' 39 הערה 7. בעיר זו היתה ישיבה מפוארת במשך דורות רבים, והאחרונים שעמדו בראשה היו ר"י אלפאסי ותלמידו הגדול ר' יוסף ן' מיגאש. בישיבה זו נתחנכו רוב גדולי ספרד וביניהם גם ר' יהודה הלוי. ממנה יצא גם החכם התלמודי הראשון הידוע לנו בשמו מספרד, ר' אלעזר אלוף, שבא לבבל בימי הגאון רב נטרונאי, והגיעו אלינו ממנו תשובות אחדות.

2. בטעם וקנים: צרפת, והוא שבוס.

3. יסוד למסורת זו שמשו תשובותיו הרבות של רב נטרונאי שנשלחו לספרד, ופעולותיו הגדולות להפצת למוד התורה בארץ זו.

4. ואולם רב הא"י משיב: והמסורת שזכרתם כי ביד אנשי צרפת (צ"ל: ספרד) בעבור מר רב נטרונאי ז"ל-שנא אדם רמאי נזדמן להם ואמר: אני נטרונאי, ואילו היה מר רב נטרונאי נודע בכמו אלה לא [היה] נכחד ממנו, כי לא שמענו עליו מדרכים אלו כלום וכי' וכללו של דבר: פתי יאמין לכל דבר.

5. עוד לא הוכרע הדבר אם הסדור נשלח לספרד הנוצרית (ברצלונה) או לספרד הערבית. וע' מה שכתבתי ב"השלוח" כרך ל"ה עמ' 403 ור"י אפשטיין ב"ציונים" לזכר שמונני עמ' 122.

יהי עליך ועל זרעך, ועל כל החכמים והתלמידים, ואחינו ישראל השרויים שם. שאו שלום ממנו ומן רב צמח אב בית-דין [של] ישראל, ומן אלופים וחכמי ישיבה ובני ישיבה... שתמיד אנו שואלים בשלומכם וזוכרים אתכם בזכרון טוב!...

טו. מתוך ס' תחכמוני לר' יהודה אלחריזי (נתחבר בשנות ד' תתקע"ח-תתק"פ) שער י"ח. בשער זה ידובר על מעלות השיר של בני ספרד, ואנב הוא נותן לנו ציור יפה מראשיתה של תקופת הזוהר הספרדית, שהתחילה עם ירידתו של המרכז הבבלי.

ויהי בשנת ארבעת אלפים ושבע מאות ליצירה, צלחה על בני ספרד במאה השביעית רוח עצה וגבורה, ואז התחילו העברים, להרגיל לשונם בדרכי השירים, והתחילו יקדי המליצות את לבם להבעיר, והמשאות החלה מן העיר, אך מליצתם בעת ההיא היתה גרועה, ולשונם בנתיב השיר צלועה, עד בוא המאה השמינית, ואז התעוררו לנגן על השמינית, והבינו בית* כמשפט וכתבנית, ומדדו תכנית.

בימים ההם זרח בספרד שמש התהלה, ברקיע הגדולה, הוא הנשיא הגדול רבי חסדאי בן יצחק הספרדי, ינוח בצל שדי, כי הריק לכל שואליו ברכה עד בלי די, וכימיו המו גלי החכמות, ויגרשו מימיהם גביש וראמות... כי הנשיא ההוא החיה בטללי חסדיו מתי הפכלות. ומשך בעבות נדבותיו לבות בני הגלות, והעביר קול: מי להי אלי, וכל מחסורו עלי! ויאספו אליו כל גאון וכל רב, מארצות אדום וערב, ממזרח וממערב, וערך שולחן חסדיו לפניהם, וענן הודו עומד עליהם, ועמוד אש כבודו יאיר לעיניהם, ויתקבצו אליו חכמי הדור מאורי אור כאורי ננוהים, לערוך מערכת חכמה לפני דורש אלהים, וימלא אותם רוח אלהים, בחכמה בתבונה וברעת נסוכה, ובכל מלאכה, לחשוב מחשבות, ולהצוב מן הלבבות מוקדי להבות, ומן העת ההיא פרצו החכמות בספרד פרץ, ומאלה נפצה כל הארץ.

טז. מתוך ספר הקבלה לר' אברהם ן' דאוד (תת"ע-תתקי"מ) הנותן לנו ציור נאמן מעלייתם של יהודי ספרד בתורה ובחכמה בשנות ד' ת"ש-תת"ק (940-1140). העליה מתחילה, כידוע, מומנם של ר' משה בן חנוך ור' חסדאי ן' שפרוס, ולכן מתחיל ר' אברהם את דבריו בספור המפורסם על ארבעת השבויים, שאחד מהם

1. כתובת מעין זו אנו מוצאים עוד בתשובות רב עמרם שנשלחו לספרד בתשובות הגאונים ד' ליק ס"ו ג' ובתשובות שהוציא ר"ל גנצבורג עמ' 326.
2. שופטים כ', מ'. 3. בתי השיר.
4. ואף ר' אברהם ן' דאוד אימר בסוף ס' הקבלה: „בימי ר' חסדאי התחילו (המשוררים) לצפצף, ובימי ר' שמואל הנגיד נתנו קול".

— ר' משה בן חנוך — הובא לספרד ופראוהו אנשי קורטובה
(=קורטובה):

והיה בקורטובה בית-הכנסת ששמו בית-הכנסת של בית-המדרש¹, והיה שם דיין אחד ששמו ר' נתן וחסיד גדול היה, אבל לא היו אנשי ספרד בקיאין בדברי רבותינו ז"ל², ואף על פי כן באותו מעט שהיו יודעין היו עושים מדרש ומפרשים ועולים ויורדים. ופירש ר' נתן הדיין על כל הזאה טבילה, והיא במס' יומא³, ולא ידעו לפרשה, ור' משה ישב לפיאה⁴ אחת, כמו שמש, וקם אל ר' נתן ואמר לו ר' משה זה: רבי, פשו להו טבילות⁵, וכששמע הוא והתלמידים את דבריו תמהו זה אל זה⁶ ושאלו ממנו לפרש להם ההלכה ופירש להם ההלכה כהוגן, וכל אחד ואחד שאל ממנו שאלות בכל ספיקותיהם וסדרו שאלותם והשיב להם תשובה ברוב חכמתו. והיו בעלי דינין מחוץ למדרש, שלא היה להם רשות ליכנס עד השלמת התלמידים פסיקתם⁷. ובאותו היום יצא ר' נתן הדיין והלכו אחריו בעלי דינין ואמר להם: אני איני דיין, אבל זה הלובש שק... הוא רבי ומרי ואני תלמידו אהיה מהיום והלאה, ואתם מנהו על קהל קורטובה דיין. וכן עשו, ועשו לו כל הקהל פסיקא⁸ גדולה וכבדוהו במלבושים יקרים ובמרכב. ורצה השליש⁹ לחזור בו ממכירתו ולא הניחו המלך, כי שמח המלך על הדבר שמחה גדולה, כששמע שאין היהודים שבמלכותו צריכים לאנשי בבל. והקול נשמע בכל ארץ ספרד וארץ המערב¹⁰ ובאו כל התלמידים לקרות לפניו, וכל השאלות שהיו שואלים מן הישיבות¹¹ שאלו ממנו¹²... והיו לו לר' משה תלמידים הרבה ומהם ר' יוסף בר יצחק אבן שטאנס, הירוע בן אביתור, והוא פירש את כל התלמוד בלשון ערבי למלך ישמעאל ששמו אלחכים¹³, ומפני גדולתו וחכמתו בעט בר' חנוך הרב היושב על כסא אביו ונחלק הקהל מחלוקת גדולה אחר פטירת ר' חסדאי הנשיא הגדול, שאילו כימיו אין אדם בעולם שהיה יכול לחלוק על הרב חנוך¹⁴... ולא היה הרב בעל ממון מפני חסידותו שלא

1. בית-כנסת המיוחד לבית-המדרש ללמוד תורה.
2. הכונה שלא היו בקיאין בהשואה לבני בבל או בני קירואן אשר באפריקה, מכל מקום כבר היו בספרד חכמים חשובים גם לפני ר' משה.
3. תוספתא פ"ג. 4. בקצה.
5. ר' נתן פירש, כנראה, על כל הזאה טבילה — טבילת הגוף במים, ושאל ר' משה: אם כן פשו להו טבילות — הכהן הגדול אינו טובל ביום הכפורים רק ה' פעמים, ולפירוש ר' נתן היה לו לטבול הרבה יותר מזה, ור' משה פירש לנכון: על כל הזאה טבילה — טבילת האצבע בדם.
6. כי חשבוהו לעס הארץ. 7. שעורם. 8. קצבת שכר.
9. רב החובל שלקח את ר' משה כשבי ומכרו.
10. „המערב“ האפריקני, תונים מרוקו ואלג'יר של היום. 11. הבבליות.
12. קצת גוזמא, כי בחיי רב טרירא ורב האייר הרבו בני אפריקה וספרד לפנות אליהם.
13. מלך בשנות 961—976. 14. כאן יספר פרטי המחלוקת ואת רוב חסידותו של ר' חנוך.

היה רוצה ליהנות מכבוד התורה, לפיכך היו חיינו חיי צער, ונפטר הרב ר' חנוך בשנת רתשע"ה, קודם פטירת רב האי ז"ל י"ג שנה, ואף על פי כן לא השיבו מנהג קהלות מזרח ומערב לשיבות² מפני שחכמים אלו העמידו תלמידים הרבה ופשט התלמוד בכל הארץ... ומת לאחר שהעמיד תלמידים הרבה והרביץ תורה בישראל³.

ומגדולי תלמידיו היה רב שמואל הלוי הנגיד בר יוסף... והיה תלמוד חכם מן המשכילים הגדולים, ועוד היה בקי בספרי הישמעאלים ובלשונם, ומאשר כת בהם לעמוד בחיוב המלך⁴... ונסמך רב שמואל הלוי לנגיד בשנת רתשפ"ו ועשה טובות גדולות לישראל בספרד ובארץ המערב ואפריקה ובארץ מצרים ובאיסקיליא⁵ ועד ישיבת בכל ועד עיר הקדש, כל בני תורה שהיו בארצות האלה היה מהנה מנכסיה וקנה ספרים הרבה מכתבי הקדש והמשנה והתלמוד... וכל מי שהיה רוצה להיות תורתו אימתו בכל ארץ ספרד ובכל ארצות שהוכרנו היא היה מוציא עליהם מנכסיו והיו לו סופרים שהיו כותבים משנה ותלמוד, ונותן במתנה לתלמידים שלא היו יכולין לקנות משלהם⁶ בין בישיבות ספרד בין בארצות שוכנו, ועוד היה מספיק שמן וית לבתי בנסות שבירושלים בכל שנה, והרביץ תורה ומת בשיבה טובה... ובשנת רתתט"ז נפטר ועמד על בני ר' יהוסף הלוי הנגיד בנו, ומכל מדות טובות שהיו באביו לא חסר אלא אחת, שלא היה ענותן כאביו, מפני שגדל בעושר ולא נשא עול בנעוריו ובה לבו עד להשחתת יוקמו בו סרני פלישתים עד שנהרג ביום השבת בטי בטבת שנת רתתכ"ו, הוא יקרה גראנטה... ואבלו היה הולך בכל מדינה ומדינה ובכל עיר ועיר... ולאחר פטירתו נתפזרו ספריו ומחמדיו ופשטו בכל העולם וכן התלמידים שהעמיד, והם היו רבני ספרד ומנהיגי הדור אחר פטירתו... והיום של שלשת אלה: רב הנגיד רב נחום ורב שמואל הלוי הנגיד הוא הדור הראשון בהנהגת החורבה התלמוד בארץ ספרד, והיו שם חמשה רבנים וסמיתם כולם יצחק, שנים ספרדיים, והשלישי קרים להם, ושנים באי מארץ אחרת, הספרדיים אלו הן שמותן: רב יצחק ב"ר ברוך ק' אלביליה ורב יצחק ב"ר יחזקיה בן גיאת... שולח ר' יצחק זה הרב ק' אלביליה בשנת רתשצ"ה והיה דורש חכמה ואהב תורה מימות יבא למדינת קרטיבה חכם גדול מצרפת ושמו ר' פרידמן, ועשה לו ר' יצחק זה טיבה הרבה וסופק לו כל

1. צ"ל: ר' תשפ"ה, כי רב האי מת, כידוע, ברתשצ"ה.
2. לישיבות בכל. 3. במשך זמן של שנים שנה בערך.
4. כאן מובא הספור הידוע על עלייתו של ר' שמואל לגדולה. 5. סיציליה.
6. את כל השיבות של פעולה זו נעריך כהוגן רק אם נשים לב לחוסר הספרים באותו זמן וליוקר מחירם, ועי' משיכ במאמרי "עם הספר והספר" ברשומות כרך א'.
7. בניו לברברים יוצאי אפריקה הצפונית.

צרכיו ויואל לשבת את האיש ולמד ממנו. ור' שמואל הלוי הנגיד היה אוהב אותו והוא עודנו נער והיה משגר לו ספרים ומתנות ומצוהו להשתדל ולקרות... וקנה ספרים הרבה מאד כי עשיר גדול היה, ומספרי הנגיד שנתפזרו בכל הארצות קנה הרבה מאד, והוא חבר ספר גדול וקרא שמו קופת הרוכלים, ופירש בו מהלכות קשות שבתלמוד, הרבה מאד... והיה חכם בחכמת יונית... ומלך ישמעאל הנקרא אלמתעמדו שמו לשר בביתו ובהיכלו, שהיה שומע לו בחכמת האיטליאניות שהיה יודע מוסף על תורתו, ועמד בגדולתו כמו כ' שנה ונפטר במדינת גראנאטה בניסן שנת תתנ"ד לאחר שהרביץ תורה והעמיד תלמידים הרבה תעשה טובות גדולות לישראל... ורב יצחק ב"ר יהודה הרב בן נאית מגדולי מדינת אליסאנה גם הוא היה אוהב חכמה ודורש תורה מימיו, והנגידים השנים רב שמואל ורב יהוסף בנו היו מכבדים ומנשאים אותו... ומוסף על חכמתו ועל תורתו היה פייטן גדול² ויודע בחכמה יונית והרביץ תורה הרבה והעמיד תלמידים הרבה...

ועוד גדול מכלם רבי יצחק ב"ר יעקב בן אלפאסי מן קלעה חמאד, ותלמידם של ר' נסים ברבי יעקב ור' חננאל היה, והלשינו בו בארצו... עד שברח ונכנס בספרד בשנת ד' תתמ"ח וכבדו ונשאו ר' יוסף הנשיא ב"ר מאיר בן מהאנר, ונכנס למדינת קורטובה ועמד שם מעט, ואחר כך הלך למדינת אליסאנה ועמד שם עד יום מותו ונפטר בניסן בשנת דתתס"ג, והוא כבן תשעים שנה והוא העמיד תלמידים הרבה ויצא טבעו בכל העולם, וחבר הלכות כמו תלמוד קטן, ומימות רב האוי לא נמצא כמוהו בחכמה... ומגדולי תלמידיו היו רב יוסף ב"ר מאיר הלוי ור' מאיר ב"ר רב יצחק. רב יוסף הלוי ב"ר מאיר אבן מיגש נולד באדר ראשון שנת דתתל"ז והיה רב מאיר אביו תלמיד חכם ונשוא פנים... ומנערותו של רב יוסף הלוי היה מכיר בו ר' יצחק ב"ר ברוך (ן' אלביליה) שאדם גדול יהיה בחכמה והיה משתדל לר' מאיר ללמדו ביום ובלילה... וכשנכנס ר' יצחק בן אלפאסי לספרד ונתישב באליסאנה הלך ר' יוסף הלוי אליו ממדינת אשכנז, והוא עודנו נער כבן י"ב שנה, ועמד לפניו כמו י"ד שנה לקרוא יומם ולילה... וסמכו קודם פטירתו... ואחר פטירת רב יצחק אלפאסי ישב רב יוסף הלוי על כסאו... ל"ח שנה, ובכולם היתה תורתו אימנות, וטבעו יצא מספרד עד מצרים ועד בבל ובכל הארצות, ומוסף על חכמתו הגדולה היו מדותיו מעירות בו שהוא מזרע משה רבנו עליו השלום, שעניו מאד היה מכל האדם...

ולאחר פטירת ר' יוסף הלוי שמם העולם מן הישיבות של חכמה... והיו שני חירום וגזרות ושמות על ישראל ויצאו בגלות ממקומותם אשר למות ולמות ואשר

1. מלך ש"ב"ל"ה, סתיה בעצמו חכם ומשורר.

2. והגיעו אלינו רבים מפיוטיו.

3. שבאו אחרי שנכבשה הארץ ע"י האלמוחידים, וכידוע עזבה משפחת הרמב"ם את ספרד

לרגלי זה.

לחרב לחרב ואשר לרעב לרעב ואשר לשבי לשבי... ומפני כן לא יכלו בניו של ר' יוסף להוסיף ישיבות אלא נלו בראש גולים למדינת טליטולה והיו משתדלים להעמיד תלמידים כפי יכולתם והקדוש ברוך הוא הסכים על ידם, והם סוף חכמי התלמוד בזה הזמן.

יז. מתוך תשובת ר' משה ב"ר חנוך (או בנו ר' חנוך) שנדפסה בתשובות נאוני מזרח ומערב סי' קצ"ז. ר' משה נפטר בקורדובה סמוך לשנת תש"ל (970).

לאה נתאלמנה מיעקב והיו לה ממנו ראובן ושמעון יתומים נערים, הגדול מארבע עשרה שנה. ונשאת לאה אמו ליבין, ונטתה דעת ראובן בנה לשבת עמה, והאחר הלך לדורו אחי אביו, ובזמן שהיה ראובן עם אמו כתב עליו יבין הוצאותיו... והמלמדים שהיו רגילים ללמד לראובן מעידים שמיד יבין היו נוטלין שכרם כל חדש וחדש...

יח. מהקדמת ר' יונה ׳ ג' נאח (995-1050, ד' תשנה-תתי בערך) לספר הרקמה I עמ' V. הוא קובל על בני דורו שהוניחו את החקירה בחכמת הלשון, ויחשבוה מותר שאין צורך לה... וכל אחד מהם בוטה כחפצו ומדבר כרצונו, אינם משגיחים על זה ולא מקפידים עליו כאלו אין ללשון סדר, וביחוד הוא קובל על לומדי התלמוד באותו זמן.

ואשר הקל מהם בחכמה הזאת יותר, וכנה לענין הזה, הנוטים מהם אל מעט מחכמת התלמוד, בעבור נאותם במועד אשר יבינו ממנו, עד אשר הגיעני על אחד מגדוליהם שהוא אימר על חכמת הלשון שהוא דבר שאין לו טעם, והעסק בה אין בו תועלת ולא הנאה... והקלו זה על נפשם בעבור שהם לומדים מה שלומדים מן התלמוד מוטעה, וגורסים מה שגורסים ממנו מסלף, והם אינם מרגישים, בעבור שנעדרה מהם הקבלה ולא למדוהו מאנשי ההוראה, וכבר נרם זה לרובם להקל גם כן במסרת המקרא⁸ וההפרש אשר בין הקמץ והפתח ומלעיל ומלרע, אבל חכמת השמוש⁴

1. נכתב ערבית ותורגם עברית ע"י ר' ׳ תיבון. נדפס ראשונה ע"י ב. גולדברג (ב"ג) בפפד"מ תרס"ז ויוצא עתה שנית ע"פ כתבי-יד שונים ע"י מ. ווילנסקי, ברלין תרפ"ט.
2. הכוונה מלומדי התלמוד בעירו, סרקוסטה, הקבלה, שנשתמרה לפי דעת ר' יונה רק אצל אנשי המזרח, בני בבל ובני א"י, ע"י ווילנסקי.
3. במסורת הקריאה הנכונה גם במקרא.
4. היינו נטיית השמות והפעלים.

והדבור היא להם מן הדברים אשר מנחשים בהם 1, וכמעט שלא ישימוה מן האפקורסות. ולא כן ידענו גדולי התלמוד לפנינו 2...

יט. מתוך הס' חובות הלבבות לר' בחיי ב"ר יוסף אבן פקודה (1080–1020), תשי"ז–תת"מ בערך 3, ר' בחיי קובל בהקדמת ספרו, וגם בספר גיפן, על בני דורו שהם מזלזלים בחובות הלבבות, ואלה המתנדבים לעיין בחכמת התורה עושים זאת רק בכדי שיקראו חכמים אצל עמי הארץ. אין דעתו נוחה גם מאופן למודם, בקטע שאני נותן ככאן אנו מוצאים ציור מדרכי התלמוד ותכניתו באותו זמן. רואים אנו את החוגים השונים של העוסקים בתורה ובחכמה.

...נהלקו בני אדם בחכמת התורה על עשר מעלות. תחלתם, אנשים למדו החימוש והמקרא להספיק להם בגירסת הפסוק מכלי הבנת ענין ואינם יודעים פירוש המלות ושמוש הלשון, והם בתכונת המוד נושא ספרים, זה שניות, אנשים בקשו לברר קריאתם ולשמור התנועות ושמו רוב השתדלותם בידעת מקומות הנקוד, והם בעלי הנקוד והמסורה. והשלישית, אנשים ראו חסרון מי שקדם זכרם והשתדלו לדעת עילת הנקוד והטעמים, וחברו עליהם דעת שמוש הלשון ודקדוקי הדעת השמות והפעלים, ותוכות המעם והסמוך והנפרד, וספור העקר בלשון המקור והשלם והחסר והנח והכפול והנראה והנסתר והדומה לוה. והרביעית, אנשים שהוסיפו על מה שהקדמו זכרם בפרוש המלות המסופקות בספרי הקודש והנראה מן הפשט, וחקרו עם זה על ידיעת העובר והאמתי 4 בלשון העברית, והשמות הדומים ושאינם דומים, והנגזרים 5 ושאינם נגזרים והזרים 6, וכן בתארים ובפעלים והדומה להם, והחמישית, אנשים שהוסיפו על מה שהקדמו זכרם בדעת עניני ספר התורה ולהבין שרשו ולחקור על העיקר והאמתי מצינו, כגשמות הנזכרת בו, והם המפרשים ספר האלהים כנראה ממנו 7 ואין סומכין על הקבלה. והששית, אנשים שמכו על קבלת הקדמונים, שהוא המשנה, והגיעו לקצת חיובי התורות והמצוות והדינין גבולי עיון בתלמוד. והשביעית, אנשים שהוסיפו על כל מה שזכרנו בעיון התלמוד והשתדלו בגירסתו

1. הם כאלו חושבים אותה לנחוש וע"כ אין להשתמש בה.

2. והיא מביא לראיה את הנאינים רב טעדיה – שעסק הרבה בחקירת הלשון – ואת רב שמואל בן חפני, עי' לעיל עמ' ח'–ט'.

3. עי' במבואו של ד"ר צפרוני לס' חובות הלבבות (ירושלים תרפ"ח) ובמאמרו של

פ. קורב צוב בספר הזכרון להד"ר פוזננסקי עמ' 13–21.

4. העובר והאמתי – ההוראה העצמית של המלים וההוראה המסאלת.

5. הנגזרים – השמות הנגזרים מילים אחרות, כגון רקיע מהפעל רקע.

6. צורות משמות זרים.

7. כנראה ממנו – כפי הנראה מפסוקו.

וקריאת הלכותיו מבלי פרק קושיותיו ופסח סתומותיו. והשמינית, אנשים לא הספיק להם מחכמת התורה מה שהספיק למי שקדם זכרו, עד שהטריחו את עצמם להבין דברי אנשי התלמוד ולהתיר בפיקותיו ולפתח סתומותיו לקנות בזה השם והתפארת והם מתעלמים מחובות הלכות... וכלו ימיהם בידעת העינים הנכרים¹ מתולדות הדין, והור הקשה מפסקי הדין, וזכרו מחלוקת בעלי התלמוד בחרושים הנפלים בדין והתעלמו מעיין במה שאין להם רשות להתעלם ממנו מעיני נפשות... והתשיעית, אנשים שהגיעו נפשותם לדעת חובות הלכות והאברים ומפסידו המעשה², והבינו פשט דברי הקודש ומצפוני עינו ועמדו על אמתת הקבלה מן הכתוב והמושכל, וסדרו הדין וחלקו חובות המעשים, כפי הראוי לעיני כל זמן והתחלקו דיני כל מקום³, אחר שהבינו שרשי ספר התורה ונהרו בם... והם בעלי הגמרא והגאונים הנודעים מנהיגים אחריהם. והעשירית, אנשים שירשו חכמת התורה מהגבאים בכל פרושיה ותולדות שרשיה, והם אנשי כנסת הגדולה ומי שקבל מהם מן התנאים, והם בעלי המשניות והבריתות, כמו שנזכר במס' אבות... 4 (הוצ' צפרוני עמ' 92-93).

ב. משאלות-שובות ר' יצחק אלפסי (תשע"ג-תתס"ג, 1013-1103)
 ס' רביג' יש כאן לפנינו מקרה שגדולים בשנים שוכרים להם מלמד, שבא ממזרח צרפת לספרד, וזה לא היה מקרה בודד, כי בן מספר הר"א נ' ראוד בס' הקבלה, שבשנות תתי"ה-תתט"ו בערך, בא למדינת קורטובה חכם גדול מצרפת, ושמו ר' פרינורס, ועשה לו ר' יצחק (בן אלבאליה) טובה הרבה וסיפק לו צרכיו ויואל לשבת את האיש ולמד ממנו (סדר החכמים 1: 74).

ראובן היה שוכן במזרח צרפת הוא ואשתו ובניו, רחוק מספרד ימים רבים, והניח אשתו ובניו במקומם ונרצה בארץ ספרד לשיט בקהלות, ועבר במדינה⁵

1. חורים ורחוקים.

2. הדברים המפסידים את המעשים הטובים.

3. היינו לפי התחלקות והשתנות מנהגי כל מקום ומקום.

4. והנה גם ר"א נ' ג'נאט גם ר' בהיי מדברים על חלק בן התלמודיים שבזמנם כעל מתנגדים לחכמה ומדע. רואים אנו כאן את ראשיתם של הזרמים הסוגיים בחייה הרוחניים של היהדות הספרדית, שהובלטו ביחוד במאה ה"ג. אף ר' שמואל הנגיד, שהיה בעצמו תלמודי גדול, מלגלג באחד מסיריו על סוג ידוע של העוסקים בתלמוד (ע' שירי ר"ס הנגיד הוצ' הרכבי עמ' 100), אשר "ידמו כי בציציות וזקן ומגבעת יהי איש ראש מתיבה", ומצייר את תנועותיהם וצעתם בשעת הלמוד, ועי' מש"כ פרופ. קרויס ב"ציצונים" (ס' זכרון לר"צ סמחוני ז"ל) עמ' 186-189, אבל אינו מסכים לדעתו שהוא תולה חזיון זה בהשפעת הקראית.

5. = עיר.

אחת ודרש ברבים. וכשראו אותו חמשה מחשובי העדה פייסו ממנו שיביא אשתו ובניו לאותה מדינה וישכון עמהם... והוסיפו לפייסו כמה פעמים עד שנתרצה, והתנו עמו בקנין גמור שיתנו לו אלה החמשה כיד והובים מורכאטייא בכל שנה ושנה, עד שלש שנים, ויקראו לפניו בהלכה ובמשנה ובמקרא ובפירוש הסדרים ובמה שירצה... ומהם שאמרו נתחיל במשנה, ומהם שאמרו נתחיל בתלמוד, עד שהסכימו כולם בהסכמה אחת והתחילו במס' ברכות, ויקראו בו ד' ימים בשבת, ויום חמשי במקרא, ויום ששי בפירוש הסדר. ואח"כ נתרעם יששכר, אחד מהם, על חבריו ואמר לו: איני יכול להבין בעומק ההלכה ואיני רוצה בכך אלא שתאמר להם שלש שורות של תלמוד ותחזור ותאמר להם שלש שורות ממשנה. אמרו חבריו: אין אנו רוצים בכך. על כן עמד יששכר ואמר: אם כן איני רוצה לקרות ולא ליתן שכר...

כא. מתשובות ר' יוסף ק' מינאש (ריא תתליז—תתקיא), תלמידו המובהק של הרי"ף וממלא מקומו. מן התשובה הראשונה נעמוד על מצב חנוך הבנות באותו זמן בספרד. אמנם אין להוציא ממנה מסקנא כי חנוך הבנות הצטמצם רק בלמוד טויה ופקות בצרכי הבית, כי כוונתו רק להראות על היתרונות שישנם בזה שתשאר הבת אצל האם, כי במה שנוגע ללמודים הן יכול האב למוסרה למלמד כמו האם. מן התשובה השניה נראה עד היכן הגיעה התפשטות הכתב הערבי בין היהודים.

א. בענין ההכרעה אם תהיה הבת אצל האם או אצל האחים... להיות שהאם על כל פנים יותר היא משמרתה מן האב, והיא המלמדת אותה ומדריכתה במה שיצטרכו הבנות להתלמד ולהרגיל בו, כמו הטויה² והפקות בצרכי הבית וכל כיוצא בזה, וללמד אותה דרך הנשים ומנהגן, וכל זה אינו ממלאכת האם ולא מטבעה...³ (סי' ע"א).

ב. ונוסח זה שבפתקא זו הוא מכתובה הנקראות מעליק⁴ בערבו, מורגלים בו רוב אנשי העיר, ורובם מעידים שהוא כתב ידי שמעון הנז' החתום בשטר הקדושין (סי' נ"ג).

1. פרשת השבוע.

2. את הטויה היו מלמדים לבנות בעידן קטנות מאד, עי' בתשובת ר' יוסף ק' אביתור ב"גנוזי קדם" חוב' ג' עמ' 63: "ולא עוד אלא שהיא טויה אצלם בכל יום כדי מוונתיה ויותר", והדברים אמורים בילדה בת תשע.

3. ע' לעיל עמ' ה'.

4. כתיבה תלויה, סכל אות מעורה בחברותיה, ומחוברת עם הקדמות לה ועם הבאות אחריה.

כב. מתוך כתאב אלמחאצרה ואלמדכרה: לרי משה אבן עזרא
(תורגם לעברית ע"י החכם ביצ הלפר בשם, שירת ישראל).
בתשובתו על השאלה החמישית: מדוע יש יחרון לבני
הגולה שבספרד בחבור שירים ומאמרי מליצה ואגרות על יתר
בני הגולה? הוא כותב:

אין כל ספק שיושבי ירושלים, שאנחנו בני הגולה שבספרד יוצאי חלציהם,
היו גדולים בצחות הלשון ובמסורת של חכמת המשפט יותר מן התושבים של הערים
והכפרים האחרים, כמו שכתוב בתורה: כי יפלא ממך דבר למשפט וגו'. וכתוב
אחר רומז אל הענין הזה במלים ברורות, אף על פי שהוא שייך להבטחות שאנו
מצפים למלואן: כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים.
וכאשר כבשו הערבים את חצירהאי אנדלס, הנזכר למעלה, מן הקושים...
למדו מהם בני הגולה שלנו השוכנים בחצירהאי ההוא במשך הזמן את סניפי החכמה.
אחרי עמל ויגיעה למדו את השפה הערבית והכירו את ספריה וירדו לעומק כונת
מאמריהם, ונעשו בקיאים בסניפי המדע שלהם והתענגו על מתק שיריהם. אחר כך
גלה אלהים את סודות הלשון העברית ודקדוקה... (עמ' סיב-סיג).

כג. ר' בנימין מטודילה על למוד התורה ועל הישיבות בקהלות
צרפת הדרומית. ר' בנימין עבר למסעיו בשנות תתקכ"ה-תתקל"ג

(1165-1173).

...ומשם מהלך שלשה ימים לנרבונה¹ והוא עיר קדומה לתורה וממנה
תצא תורה לכל הארצות ובה חכמים גדולים... ובראשם ר' אברהם ראש הישיבה
ור' מכיר ור' יהודה ואחרים כנגדם הרבה תלמידי חכמים, ויש בה היום כמו
שלש מאות יהודים. ומשם ה' פרסאות לבידרש (Beziers) העיר ושם קהל תלמידי
חכמים... ומשם שני ימים להר נעש הנקרא מונפלייר (Montpellier) ...ושם
תלמידי חכמים חשובי הדור, ובראשם ר' ראובן ב"ר טודרוס ור' נתן בר
זכריה ור' שמואל הרב שלהם, ור' שלמיה ור' מרדכי, ויש ביניהם
עשירים גדולים ובעלי צדקה ועומדים בפרץ לכל הבאים לידם. ומשם ארבע פרסאות
ללונגיל, ושם קהל קדוש מישראל מתעסקים בתורה יומם ולילה... וכל הבאים

1. אנדלוסיה.

2. הויסטגוטים.

3. נרבונה, וכן בארלדי (Arles), היו קיימות באותו זמן אוניברסיטאות עבריות לרפואה. ע"י
H. Rashdol, The Universities of Europe in the Middle Ages, II, 116 ור' דוד זון
במבואו לס' הסעשועים של ר"י זבארה עמ' י"ב. ועל קהלת נרבונה, ישיבתה וחכמיה ע"י
ביחוד בקטע מס' הקבלה להראב"ד שנדפס ע"י גיבואיר בסדר החכמים ח"א עמ' 82-84. חכמי
נרבונה נזכרים בכבוד גדול בספרי הראשונים.

מארץ מרחק ללמוד תורה מפרנסים אותם, ומוציאים שם פרנסה ומלבוש מאצל הקהל כל ימי היותם בבית המדרש, והם אנשים חכמים וקדושים, בעלי מצות, עומדים בפרץ לכל אחיהם הקרובים והרחוקים, ובה קהל יהודים כמו שלש מאות... ומשם שתי פרסאות לפותייקירש (Posquieres), והיא כרך גדול ויש בו יהודים כמו ארבעים ושם ישיבה גדולה על יד הרב הגדול ר' אברהם ב"ר דוד, רב פעלים חכם גדול בתלמוד ובפסיק, ובאים מארץ מרחק אליו ללמוד תורה ומוציאים מנהגה בביתו והוא מלמד, ומי שאין לו להוציא הוא מוציא להם משלו ומממונו לכל צרכיהם והוא עשיר גדול... ומשם שלשה ימים למרשיליה (Marseille) והיא עיר גאונים וחכמים, והם שתי קהלות ובהם כמו שלש מאות יהודים. הקהל האחד יושב על שפת הים למטה וקהל האחר יושבים במגדל למעלה, והם ישיבה גדולה ותלמודי חכמים...

בד. מצוואת המעתיק המפורסם ר' יהודה אבן תיבון (ד' תתק"ף-תתק"נ, 1190-1200 בערך) לבנה המפורסם גם הוא, ר' שמואל אבן תבין, שהעתיק את ס' מורה הנבוכים להרמב"ם וכמה ספרים אחרים. הצוואה נדפסה ע"י ר"מ שטיינשניידר (ברלין תר"כ). באותה שנה נדפסה גם בלונדון ע"י רצ"ה עדלמן בשם "ארחות צדיקים". שלישית יצאה ע"י ר"א צווייפל בשם "מוסר אב" (זיטימר תרכ"ח), ורביעית ע"י ר"י אברהם בספרו "צוואת גאון ישראל" ח"א עמ' 51-92 (פילאדלפיה תרפ"ז).

... ואתה ידעת בני כי טפחתוך ורבותיך, גדלתיך ורוממתיך, וכדרך חכמה הנוריתך ובמעלתי יושר הדרכתך, וכמאכל ובמשתה ובמלבוש כבדתיך וטרחתי בלמודך... לחבמך מכל חבריך ולהעלותך אל המעלות הרמות בחכמה ומוסר, מנעתי עצמי מכל טובה ותענוגות בני אדם בעבורך זה שנים עשרה שנה... כבדתיך בהרבות לך ספרים ולא הצרבתך לשאול ספר מאדם, כאשר אתה רואה רוב התלמידים ישוטטו לבקש ספר ולא ימצאו, ואתה שבח לאל משאיל ואיך שואל... טרחתי לקצות ארץ והבאתי לך מלמד חכמות היצונות ולא חסתי על הוצאות ועל סבנת הרבים, ובמעט חיותי ככל רע אני ואתה בהליכה ההוא לזלא השם שהיה לנו ואתה בני חכמת את תקיתי ולא הפצת להשתמש כבונתך והתעלמת מכל ספריך, אפילו לא היית רוצה להראות מה הם ומה שמותם, כי אם היית רואה איתם ביד אחרים לא היית מכירם. ואם היית צריך לאחד מהם לא היית ידע אם ישנו אתך אם אין.

1. הוא הראב"ד בעל ההשגות על הרמב"ם.

2. שנים עשרה שנה עברו מיום שמה עלי אשתו הראשונה, וכדי שלא לזכור את בנו בידי אם חירגת לא לקח לו אשה אחרת.

עד שהיית שואל אותו. ואפילו המוכרת של ספרוך לא היית מעיין בה... כל זה עשית עד עתה. היית סומך עלי להעיר איתך משנת העצלה, ודמית שאחיה לך לעולם, ולא נתת אל לבך ועינך כי המות יפריד ביני וביניך... הגה אתה רואה החכמים הגדולים שהם מבקשים ומשתדלים מכנף הארץ להועיל בחברתי וכישיבתי ונכספים לראותי ולראות ספרי, ואתה כאשר מצאת בלא כסף ובלא מחיר לא רצית, ולא נתן לך ה' לב לדעת ועינים לראות ואזנים לשמוע עד היום הזה... גם כתיבת הערבי שהחילות ללמוד אותה היום שבע שנים ועוד, הייתי מפייס אותך עליה ולא רצית לעולם שמוע אלי. ואתה יודע כי הגדולים שבעמינו לא הגיעו אל הגדולה והמעלות הרמות כי אם בכתיבת הערבי. כבר ראית מה שכפר הנגיד ז"ל מן הגדולה שהגיע אליה בעבודה באמרו: עט אני חסדך מספר וכ"ו⁸. ומה שהגיע בנו אחריו גם כן מן הגדולה בה גם בארץ הזאת אתה רואה כי הנשיא ר' ששת⁴ ז"ל הגיע בה אל העושר והכבוד גם במלכות ישמעאל⁵ ובה יצא מכל חובותיו ועשה כל הוצאותיו הגדולות ונדבותיו. גם על הכתב העברי לא השגחת כראוי. הלא תזכור שהייתי נתן למשכיל ר' יעקב בן הנדבב ר' עובדיה רבך שלשים דינר זהב בכל שנה, וכאשר פייסתי אותו ללמדך כתיבת האותיות אמר אלי: הלא יספיק אם ילמוד אות אחת לשנה, ואם היה לך לב בעבוד הדבר הזה שיצא מפיו היית משתדל שתהיה סופר יותר ממנו ומבניו. והלא ראית בנו של ר' ששת, והוא בן י"ב שנים, כתיבתו דומה לכתיבת רבו ר' פטור, ובאלו הוא הוא בעצמה. כי הכתיבה היא צורה מן הצורות, ובעינין ובהתבוננות יוכל אדם ולחקותה ובהרגל. ויגעתי ולא מצאתי אל תאמן (מגלה ו' ב').

...עדיין נער אתה ואפשר שתתיישר אם יעזרוך מן השמים לתת לך רצון חפץ... וכבר ראית מה שאמר הנגיד ז"ל בבן משלי⁶: ועין רטוב בעודו לח תיישר, ולא תיישר לך קורה יבשה. ואם שוב ישיבני אליך ה' אעמדם כל מהסורך עלי, כי למי אני עמל כי אם לך ולבנך, אלהי יראני פניהם

1. היית שואל הספר מאחרים. נוס' אחרת: אותי.

2. הרשימה.

3. בסירו המתחיל: עט אני חסדך מספר. והשיר לא נדפס עד עתה ע"י הרסבי.

בתולדות ר"ש הנגיד (המאסף תרס"ב) הערה 14.

4. זהו כנראה ר' ששת בנבגסט, מדינאי חשוב ורופא בחצר המלך אלפונזו בברצלונה.

וע"י עליו גרין קדס פ"ר ח"ד עמ' 408 הערה 1.

5. הוא היה מנהל משא ומתן מדיני עם מושלי ספרד הערבית.

6. ספר משלי חכמה ונוסח שחבר ר"ש הנגיד. קטעים מינו נוספו ע"י הרסבי ונדפס

על ידו בסוף שירי הנגיד שהוציא לאור בשנת תרל"ט. והוסיף עוד עליהם ב"האסיף" תרנ"ד. אף

החכם ד. ילין פרסם חלק ממנו ב-Monatsschrift כרך 11 עמ' 722-735. הספר כולו עומד לצאת

ע"י רח"ג ביאליק ור"ה רבניצקי עפ"י כת"י ש"ש ון.

בשמחה. על כן בני אל תרף ירך מעסוק בתלמוד תורתך ובחכמת הרפואות, והיה ממעט בעסק ועסוק בתורה...

בני! הקיצה משנתך, והתעסק בחכמה ובמוסר, והרגל עצמך במדות טובות, וההרגל על כל דבר שלטון... בני, כבר ידעת כי חברת הרעים מוזיקה וכצרת דבקה... אל תעמוד ברחובות ואל תשב במסילות ואל תלך עם מי שלא תתכבד בחברתו, והחכם עיה אמר (משלי י"ג כ'): הולך את חכמים יחכם.

בני! שים ספריך חבריך, וארגוניך ותיבותיך פרדסיך וגנותיך, רעה בגניהם ולקוט שושניהם... ואם תקוץ נפשך ותלאה – העתק מנן אל גן ומערגנה אל ערגנה, וממראה אל מראה, כי אז יתחדש חפצך ותנאה נפשך. וזכור מה שאמר המשורר בשירו 1:

איך אֶפְתָּחָה מאיש – וְלִי נֶפֶשׁ	חַתּוּ אֲרִיזוֹת מִבְּפִירֶיךָ,
איך אֶדְאָנָה מְרִישׁ – וְהִתְקַמָּה	אֶחָצֵב פְּנִינִים מִהַרְרֶיךָ;
אם אֶרְעָבָה – הִנֵּה מִנְיָךְ,	אוּ אֶצְמָאָה – אֶמְצָא נִהְרֶיךָ!
איך אֶשְׁבָּה שׁוֹמֵם – וְכִנּוּךָ	אוֹתִי יִשְׁעֶשֶׂע בְּשִׁירֶיךָ,
איך אֶדְרֹשָׁה כֵּעַ יְשִׁיחִי –	עַתָּה אֶשְׁמָעָה חֲכַמַת דְּבָרֶיךָ,
וְכִלִּי וְכִנּוּרִי בְּפִי עֲשֵׂה,	נִנִּי וּפְרָדְסִי – סִפְרֶיךָ!

[וְכֵן אָמַר] בֶּן מִשְׁלִי:

חֲכָם לֵב יַעֲזֹב נֹחַ עֲדָנִים
וּבִקְרָא בְּסִפְרִים לֹא מִנִּיחָה

בני! קבל עליך לכתוב עלה אחת בכל יום, ולעיין שעה אחת בבן משלי ולקרא בכל שבת הסדר ערבי 2, כי יועיל לך במלות הספרים הערביים ובהעתקה אם תרצה להעתיק...

בני! כאשר תכתוב כתב שוב אליו וקראהו, כי אין אדם נצל מן השכחה, ואל יבהלך החפזון לשוב על אגרת קטנה להגיהה, והזהר מהטעות בלשון ובבנינים ובדקדוק ובלשון זכר ונקבה, כי פעמים מטעה בזה שגרת לשון הלעז, והטעות שתצא מיד האדם הוא הנתפש עליה וזכור בה כל ימיו, וחכמים אמרו: מי הוא המגלה ערותו בכאן ונראית בכל? הוי אומר זה הכותב כתב וטעה בו, והוא זהיר בקשרים ובמלות הטעם איך תביאם, ואיך יתעברו הפעלים אל השמוש בהם... והשתדל בכתבך שתהיה מליצתך קצרה וצחה, ואל תדרוך תחרוז בכתבך אם לא יבואך לתומה, ואל תנהגו בכבודות, כי אם תנהגו בכבודות יפסיד כתבך ולא יהיה ערב לקוראיו ושומעיו...

1. ר' יהודה הלוי בשירו: יונה תקנן על אמיריה, בדיואן שלו הוצ' ברודי כרך א' עמ' 164:

מבחר השירה העברית. עמ' קע"א.

2. את פרשת הסבוע בתרגום ערבי.

ויפה כתבך וכתיבתך, והטיב מלאכת קולמוסך, והדיו אשר אתה כותב בו יהיה טוב במראהו. ואנרתך תהיה טובה מאד כפי יכולתך, אלא אם תכתוב בעת שלא יודמן לך אחת מאלה ובשעה רחוקה ובדבר נחוץ, כי יפי הכתב בכתיבה, ויפי הכתיבה בקולמוס ובאנר¹ ודיו. ויופי כתב האנרת מורה עלי יקרת הכותב, והשתדל להיטיב כתיבתך כפי יכולתך, ואל תרניל להיות כתיבת אותיותיך קצרות ומיבלעות זו בזו, אך הרנל עצמך לעשותם ארוכות ומרווחות ועומדות, ואל תבליע היוד בין אות לאות כאשר אתה רניל, אך עשה אותו בקו היושר. ומנאי הכתיבה והכתב שיהיו הלמדין ארוכות למעלה וצוארם נטוי על קו היושר, וכן הקופין והכפין והנן הארוכה שיהיו שוקיהן למטה ארוכים ושזים, ומן הזריות בכתיבה שאם יתקצצו למדין או ננין או קופין או כפין בשטה אחת שלא תהיה אחת קצרה מחברתה ולא ארוכה מחברתה. וכבר ראית ספרים בכתב ידי ושמידתי בענין זה עד שתמה על זה בנו של ר' יעקב רבך לפניך... ואל שטותיך שים דעתך שיהיו ישרות וערך כל אחת מהנה אל חברתה שיהי, ושלא תהיה אחת עולה למעלה ואחת יורדת למטה. ואלקיך ישכילך וישיריך בכל דרכיך...

גם אני מצוך שתכבד אשתך בכל יכולתך, כי היא אשה משכלת וצנועה ובת גדולים בהכמה וביחס ושמשת טובה לך ולבנך, ואינה מפורת ולא מבקשת גדולות לא במאכל ולא במשתה ולא במלבוש ובכסות... וחכם הערב אמר על הנשים: לא יכבדן כי אם נכבד ולא יבזן כי אם נבזה...

ופקוד ספריך העבריים בכל ראש חודש והערביים פעם בשני חדשים, והכרכים הקשורים פעם בשלשה חדשים, וסדר הכל סדר נאה, כדי שלא תיגע לחפש ספר כשאתה צריך אליו, ושתדע מקומו מן הארמדים² והתיבות. ואם היית כותב ספרי כל בית מן הארמדים באנרת ותשימנה בבית ההוא, כדי שאם תחפש ספר תראה באנרת באיזה בית הוא קודם שתבלבל הספרים, היתה זריות נאה, וכן תעשה בתיבות. ועיין בעלים אשר בכרכים ובאגודות³ ושמרם ואל תבז להם, כי יש בהם המדות גדולות ממה שקבצתי וכתבתי. וכן עיין במזכרת ספריך תמיד, כדי שתזכור מה יש אתך מן הספרים... ואל תמנע מלהשאיל ספריך למי שאין יכולת בידו לקנות ספר, ובלבד שהוא מובטח שיחזירם לך... ושמור ספריך שמירה רבה, וכסה הארמדים בתביט⁴ כיסוי יפה, ושמור אותם מן המים למעלה מן העליה ומן העכברים ומכל נזק, כי הם אוצרך הטוב. וכאשר תשאיל לאדם כתבהו במזכרת קודם שיצא מן הבית, וכאשר ישיבהו העבר עליו קולמוס. ובכל פסה וסוכות השב

1 = נייר.

2. צ"ל: הארמרים, ארונות. בספרדית: armario ובצרפתית: armoire.

3. אולי צ"ל: ובאגודות.

4. tapeta, טפיטא.

לבייתך כל מה שהשאלת מן הספרים לחוקי¹.

וקבע בביתך לקרא המקרא ולעיין בספרי הדקדוק בשבחות ובימים טובים ובמשלי ובבן משלי... ואל תניח לעסוק בתלמודך לפני רכך, ואל תקבע ללמוד עם הבחורים כי אם אחר שתקום מבית מדרש רכך בקצת הלילות, וכל מה שלמדת ממני ומרבתיך למד לתלמידים העונים תמיד, כדי שיתקיים למודך בידך, ובתלמודך להם תדע אותן על פה ויחדרוך בשאלותם לצאת מן הספק בתלמודך... ואני מצוה בני וגזר עליך לקרות צוואתי זאת פעם אחת בכל יום או בלילה, ותן לבך בקיומה ולעשות כל הכתיב בה, כי אז תצליח את דרכיך ואז תשכיל.

כה. מתוך ספרו של הרופא המומר שמואל בן יהודה המערבי שחבר נגד היהודים. הוא המיר דתו בדת האישלם בשנת 538 להגירה. בראש ספרו כתב את תולדותיו. ספרו נכתב ערבית ונדפסה תמציתו בתרגום גרמני ב-Monatsschrift f. Geschichte u. Wissenschaft d. Judenthums לשנת 1892 ע"י החכם מרטין שריינר.

אבי נקרא רב יהודה בן אבון² מעיר פאס אשר בקצה המערב... את אמי נשא בבגדה, והיא ילידת בצרה, אחת משלש האחיות שהעמיקו בחכמת התורה והיו רגילות לכתוב עברית. הן היו בנותי של יצחק בן אברהם הבצרי הלוי... אבי נתן אותי ללמוד את הכתיבה בעברית ואת התורה ומפרשיה, שנמרתי ללמוד בסוף השנה השלש עשרה. אחרי כן נתן אותי אבי ללמוד את חכמת החשבון ההודי ולפתור טבלאות התכונה אצל מורי השיך אבדאלחסן אל-דאסקארי. ואת חכמת הרפואה אצל הפילוסוף אבדאלברכאת חיבת אללה בן עלי, וכמו כן להתבונן בטפול המחלות ובשמוש ברפואה למעשה על פי נסיונו והנהגתו של דורי... גמרתי את לימוד החשבון וטבלאות התכונה בפחות משנה, ואני אז בן ארבע-עשרה. בינתיים לא הפסקתי את לימוד הרפואה ואת התבוננותי ברופאי המחלות. אחרי כן למדתי את תורת חשבונות המדינה ואת חכמת המדינה אצל השיך אבדאלמזאפר אל-שאהרצורי, וכן למדתי אצלו את האלגברה ומשניות. אחרי זה שבתו אל אבן אלחסן אל-דאסקארי יאל אבן אל חסן בן אל נאקש ללמוד מהם הנדסה, עד שהיה ביכולתי לפתור את השאלות שיש לפותרן רק בעזרת איינקלירס. באותו זמן התעמקתי בלימוד הרפואה עד אשר למדתי כל מה שידעו שני מורי הנז' במדעים אלו³... ואני אז בן שמונה עשרה שנה... (שם עמ' 125-126).

1. על המחסור בספרים בימי הביניים ועל השאלת ספרים ע"י במאמרי "עם הספר והספרי" רשומות כרך א'.

2. היה פייטן ידוע. ע"י עליו בעמודי העבודה ללנדסהוט ח"ב עמ' 300.

3. המחבר מאריך כאן בפרטים שונים הנוגעים ללימודיו.

כנ. מתוך ספר "יאיר נתיבי" לר' יהודה ב"ר שמואל אבן עבא. הספר נתחבר סמוך לשנת ה'א—1250 ונמצא בכתב-יד יחיד בעולם בבית-הספרים בודליאנא באוכספורד. פרק ט"ז מספר זה עוסק בעניני החנוך, ונדפס ראשונה ע"י גירימן בספרו על תולדות החנוך אצל יהודי ספרד עמ' 58—62 וגם תרגמו גרמנית. תבנית למידים זו נערה בשביל צעירים בעלי כשרונות המוכנים להקדיש כל שנתייהם ללמודים.

בסדר תלמוד ראוי לנער תחלה בהיותו בן שלש שנים, או שלש שנים וחצי לרוב, להתלמד התיבות שידובר בהן, המורות תחלה על ענינים אשר בנפש, אשר לא תמלטנה מהיותן מתיבות האלפא ביתא, כאשר בארתי זה בראש ספר המליצה, הוא הספר השני מספרי ההגיון לאריסטו. בענין שבכל מקום שיהיה כתוב מה דומה לכתב אשר בו הקמיד שיכיר מהר האותיות. אז יחל ללמוד הנקוד וכמה תנועותיו ואיך הן, ויהיה זמן כל זה שנה תמימה, ואז יהיה הנער בן ד' שנים וחצי. אחר כך יחל ללמוד הטעמים, ואחר בפרשיות התורה, ויקרא הפסוק בדיוק בנקודו וטעמיו, בכל שבוע יקרא פסוקים במספר מהפרשה: בשבוע ראשון ג' או ד', בשני ו', בשלישי ח', ברביעי י' וכן בסדר עד הגיעו להשלים פרשה אחת בשבוע אחד. אז יחל ללמוד טעם לעו המלות כדי שיבין מה שישנה, ויתמיד בין כל זה שנה אחרת תמימה. אחר כך יתרגם התורה ארמית כדי שיהיה לו הערה אל לשון התלמוד, אז יחל לקרות בנביאים ראשונים לקלות הבנת עניניהם אותיותיהם ומלותיהם, כל פסוק עברו ולעו כפי לשונו. ויחל להתלמד הכתיבה והאותיות הנכתבות סמוכות, תחלה על התיבות הנכתבות למעלה, וזה לעתים ידועים, ואחרי השלימו הנביאים הראשונים ישנה בנביאים האחרונים כמשפט הראשון, ואחר בכתיבים. ויהיה זמן כל זה ז' שנים וחצי ואז יהיה הנער בן שלש עשרה שנה. אחר כך יחל ללמוד בספרי הקדוק והם מכתבת הלשון בספרי החכם ר' יונה אבן ג'יח' ור' יהוד' קמחי ור' יהודה חי' ור' אברהם אבן עזרא. אז יחל ללמוד בתלמוד יחל בסדר זרעים² ובמסכתא ממנו אשר פשט המנהג להחל ממנה לקלות עניניה, ולהיותם הישרות והתחלות טיבות אל הנער, והוא מסכת ברכות. אחר ילך דרך ישרה בסדר מועד עד תשלימו, אחר בסדר נשים, אחר בסדר נזיקין, אחר בסדר זרעים, אחר בסדר טהרות, אחר בסדר קדשים. ואם ירצה להסתפק בסדר מועד ובסדר נשים ובסדר נזיקין, וקצת סדר זרעים ככרבות וכלאים וערלה, ומסכתות מעטות המספר מבהר טהרות בנדה³ ומקראות, ובמסכת חילין מסדר קדשים, ויתרפה מללמוד הנשאר — יעשה!

1. לכל היותר.

2. בכתבי נתיבי: בסדר מועד, אבל ברור שיש לגרוס: זרעים.

3. צ"ל: כנדה.

וישים השתדלותו לעיין תמיד בפירוש רבינו שלמה, בפרט על התלמוד הבבלי עד שישיג להבין מעצמו ההלכה בפירוש ההוא, ולא ישתדל לעיין בחדושיה ובתוספות חולתם אשר חבורם אנשים רבים מתחלפים במספר, כי כולם מבלי זמן האדם הן בהכל ורעות רוח והכל מותר, אין תועלת [בו] אל תכלית המכוון מהתלמוד: פירוש המצוות ופסקי המשפטים והדינים וההוראות. וישתדל לשים עינו בהלכה עד שידע להוציא מעצמו ההלכה העולה מדבריהם, והוא השורש והוא הפסק, כי יתר דברי ההלכה הם הענפים. וישים לפניו תמיד החבורים המוצאים מהתלמוד, ובפרט יחד לו מאותן החבורים חבור משנה תורה אשר חבר המאור הגדול, גאון גולת אריאל, הפטיש החזק, גדול מרבן שמו, הרמב"מ ז"ל, אשר לא יערכנו זהב וזכוכית... והוא מבחר החבורים הנעשים על התלמוד מימות התנאים, הוא זמן רבינו הקדוש, עד היום ועד בכלל.

ובתחלת הענין ישתדל ללמוד תרי"ג מצות התורה לדעתן ולהבין פירושן כפי שפרשום רבותינו הטהורים ז"ל לשמרון ולקימן כראוי, ומזה יעשה לבנינו עקר ויסוד חזק, ולא יתירשל במצוה מה אם היא בעיניו קלה. וישים לו לחק ולא יעבור ללמוד תמיד ספרי המוסרים המקנים מדות טובות ומרחיקים מדות רעות. וזה בנדר ובאסור על עצמו שלא לפרוץ נדר. ומהספרים ההם ספר מבחר הפנינים¹, גם ספר מרפא הנפשות² חברו החכם רבינו יוסף ז"ל ברג' לוני, גם ספר משלי הפילוסופים³ אשר ענינו יקרים ונכבדים מאד, גם מאמר מקור חיים⁴ חברתי אנכי זה כמה, הכולל בקצור ספרים רבים מספרי המוסר ועניניהם על דרך הצחות והמליצה, ובפרט יתמיד בזה על שלחנו טרם ברכת המזון לקיים מאמר רבותינו ז"ל⁵ שלשה שאכלו על שלחן אחד ואמרו עליו דברי תורה כאלו אכלו משלחנו של מקום וכו'. ויפרש אותם המוסרים והענינים לאנשי ביתו כדי ללמדם ולהישרם בדרך מישרים, ולא יוזזו מאצלו לעולם איתם הספרים או דומיהם עד שיקנה מעלות המדות, אשר הקנין ההוא הצעה לקנין מעלות השכליות. וישתדל תמיד מדי שבת בשבתו לשנות פירושי התורה. ראשונה פירוש רבינו שלמה ז"ל, נמשך אליו פירוש החכם ר' אברהם אבן עזרא, גם להבין ולדעת קצת סודות התורה⁶ מפי סופרים או מפי ספרים, ויתמיד בכל זה שאמרתי ה' שנים

1. לר' שלמה בן גבירול (?), נדפס פעמים רבות. וע' במחקרו של פרופ. א. מ. ר. כ. ס. ב-Hebrew Union College Annual כרך ד' עמ' 433-448.

2. עי' להלן עמ' לו.

3. זהו כנראה ספר מוסרי הפילוסופים להרופא חוג'ין בן יצחק, שתורגם לעברית ע"י ר' יהודה אלחריזי, ונדפס עם ס' תיקון מדות הנפש לר"ש בן גבירול.

4. נמצא בכת"י באוסטורד יחד עם הספר "יאר נתיב".

5. אבות פ"ג מ"ג.

6. המחבר הוסיף כבר במקצת מן הקבלה ותנועת המסתורין שהתעוררה באותו זמן.

בענין שיהיה הנער או בן שמונה עשרה לחופה. או ישא אשה הגונה בת טובים, ואל יתן עיניו ביופי ולא בממון כי אם באשה יראת ה' היא תתהלל.

אחר כך יחל לטעום מתק דבש החכמות ויחל בלמודיות. ראשונה בספרים המחוברים מכללי מלאכת הרפואה, בתחלתם המחוברים בשמירת הבריאות כדי להתנהג על פיו. ויש חבור נכבד לזה חבר הרמב"ם ז"ל נקרא שמו הנהגת הבריאות ג. אחר [יקרא] בספר כולל בקצור עניני חכמת הרפואה בשמירת הבריאות ובהסדרת החולי ונושאי הרפואה חולת זה בספר הארנוזה² חבר החכם הרופא אבן עלי בן סינא. אחר בספרים המחוברים בארוכה על חכמת הרפואה בכללה בחבור הנכבד אלקאנון לאבן סינא וחבור אלמלכי המכונה אלמנוסי וחבור ראש הרופאים גאלינוס, ואם ארכו דבריו ואף על פי כן נדלה תועלתו. אחר בספרים המחוברים על החלק השני משני חלקי העיון ברפואה, הם המורים לדעת סבות החליים ואותותם ותרופותם, [כ] צידת הדרכים חבור בן אלגזר, ואם קצת ממנו נכנס תחת החלק המעשי ויוצא מגדר העיוני, ובספר התחלואים לאבן רשה, הוא הספר השלישי משבע ספריו ברפואה, ובספר אלכאפי ובספר המלאכה⁴ לאבן זהר ובספר סמרכנדי⁵.

אחר כך יחל ללמוד בספר חכמת המספר בחבור החכם ר' אברהם בן עזרא,⁶ כי הוא כולל רוב עניני חכמת המספר. ואם לא אנה לידו זה השם יתבי [יעיין] בחבור הישמעאלי אבן חצאר. או ילמוד בספרים המחוברים מכללי חכמת התכונה בספר צורת הארץ⁷ חברו החכם הכולל הנשיא ר' אברהם בר חייא הספרדי. או בספר חברו אבן עלי בן היתם או חבור אלפרגאני או חבור אלכרהן. אחר בספרי חשבונות מהלכות הכוכבים בספר חשבון המהלכות, חבור הנשיא הנזכר ולוחותיו, או ספר [רומה] לזה גם כן חבור אלטראזמי⁸ ולוחותיו. ואם יודמן שיגיע לידו ספר קטן חכמות מחובר מבאור טעמי לוחות אלכוראזמי או טוב לו.

אחר יחל ללמוד במלאכת ההגיון בספרי אריסטו, ואחר כדי לדעת על

1. י"ל ע"י ר"י ספיר, ירושלים תרמ"ה. ועי' שטייטשניידר Arabische Lit. d. Jüden. 216
וגם בקובץ Moses ben Maimon Bd I, 243
2. על כל הספרים הנזכרים למטה עי' בספרו הנ"ל של רמב"ם, ובספרו השני: Die heb-
räischen Uebersetzungen des Mittelalters.
3. הכונה: ואף על פי שקצת ממנו נכנס.
4. מלאכת הנתוח.
5. נגיד ערדין סמרכנדי.
6. הוא ספר המספר או יסוד מספר לראב"ע.
7. נדפס כמה פעמים, ועי' עליו אור החיים לר' חיים מיכל עמ' 35-36.
8. צ"ל: אלכוראזמי, כמו להלן, והוא מוחדד בן מוסא מכורזים היה כיווא, מתמטיקאי מפירסט.

פה אם ירצה כללי ההגיון ילמוד חברו אבן נצר או אבן רשד בהגיון. אחר ילמוד בספרים המחברים מפרטי וכללי עניני חכמת התכונה המופתיים, בחבור השלם הנקרא אלמגסטו על שם מחברו והוא היה בטלמיוס ראש חכמי התכונה וחכמי המשפט, ולפי שעניניו מבוארים במופת ראיתי ליעץ ללמוד לפני מלאכת ההגיון. ולדעת כללי החבור ההוא בקצור ילמוד אם ירצה קצור אלמגסטו לאבן רשד. אחר ילמוד חכמת תשבורת הוא חכמת אלהנדסא. אחר חכמת המכסים.¹ אחר חכמת המוזיקא היא חכמת הנגון, ואם קצת ממנה יש לו לאדם ללמוד בלמדו הרפואה לענין הדופק, כי יש לזאת החכמה מבוא גדול התועלות לעניניו ותנועותיו ומנוחותיו. אחר ילמוד חכמת המשקולות. אחר חכמת התחבולות.² ויהיה כל זה בעשר שנים בענין שיהיה או הבחור בן שמונה ועשרים שנה.

אחר כך יחל ללמוד בחכמת הטבע בחבורי אריסטו החכם השלם הפילוסופי. ויתמיד בזה ובשקידתו לפעמים.³ בחכמת הלימודיות שנים עשרה שנה, עד היות האיש או בן ארבעים לבונה.⁴ אחר כך יפנה לבו מכל עסקי העולם ומכל דבר וענין וישנם מתני סרעפי לבבו ויוזין כלי מלחמת כחות נפשו ושכלו, ויכנס בנן אלהים ויעלה בהר אמר.⁵ אלהים לשבת, היא חכמת האלהות בספר אריסטו גם כן. ולכל ספרי אריסטו שילמד בס מאיו חכמה שיהיו ישתדל למצא לה פירוש אבן רשד החכם, כי לפי הנראה האיש ההוא כל השתדלותו שם לבארם כולם, ובאודיו כלם נכבדים מאד, וישקוד תמיד לחזק ולשנות יום ולילה בביתו כל [מה] שלמד וגרם לפני רבו. ואל יסתפק לזה בפעמים שלש, כי שקידת החזרה בלמוד בענין אחר מקנה הלמוד ללומד קנין חזק ומקימוהו בו ויתקענה בשכלו במסמרות חזקות, וזאת זה הכל ולא כלום הוא. וזה נכנס בסוד החרגל. חלא נקאה בקבל ברבותו המותמר לרלות בו מי הבאר חיפה האבן בקשיו. ויזכר תמיד לבל ישכח מפני ענין המצוה ואל ילזוז מענינו, אך כל מה שיוסיף בלמוד החכמות, ויוסיף ביראת ה' מבטח עו ובשמירת המצות וקיומם. ויתמיד בלילות להגות בתורה ובמצות ובמושכלות השניות והשלישיות כי אין הנה של תורה אלא כלילה.⁶ וישן מתוך חברי תורה ויעור משנתו מתוך חברי תורה, שאמר החכם בשכבך תשמור עליך והקוצית הוא תשיחק, ובל מעשיו יהיו לשם שמים כאכילה ושתיה בשינה ובתנועה, במנוחה במשגל ובשאר התנאות והתאונות, וכלם יעשם לתכלית אחת, והוא האחרון הנזכר במקומות רבים מזה הספר. ואכל ושתה כדי שיעמיד גופו ובהיותו למען תהיה לו יכולת ופנאי להשיג אותו התכלית. ישמש מטתו לחסד מותרו גופו, להכריאי ולהוליד להנחה. יתנועע וינות, יתנהג על פי הרפואה כדי שיעמיד גופו על בודיו ויהיה לאל ידו להשיג ההשגה המבוקשת, וכן בלב. ובהגיע אל מרחו הפילוסופיא האמיתית האחרונה, היא

1. Optik, 2. Mechanik, 3. -4. לפרקים, 4. אבות פ"ה מכ"ד.

5. צ"ל: חמד, 6. ויקרא רבה פ"י י"ט, 7. מסלי ה' כ"ב.

חכמת מה שאחר (הטבע) הנקראת חכמת האלהות, יתמיד להנות בה יומם ולילה, ישים כל ענינו והשתדלותו בה, ישמח לבו ויגל כבודו כי בהללו וכי הגיע אל תכלית נבול השכל וכי השיג מה שישנו השכלים הנפרדים, וכדאי הוא אז שיקרא אדם באמת. יתקיים בו אז מקרא שכתוב: ונחה עליו רוח יי' רוח חכמה ובינה רוח עצה ונבונה רוח דעת ויראת יי' לא יהיה: לך עוד השמש לאור יומם ולונה הירח לא יאיר לך והיה לך יי' לאור עולם ואלהיך לתפארתך.

כז. ממכתבו של ר' דוד קמחי (הרד"ק) לר' יהודה אלפכר, המתחיל: יהודה אתה ידוך אחיך (אגרת קנאות, הוצ' לפסיא דף ג' עמ' ד').

... בתינו פתוחים לרוחה, לכל עובר אורח מבקש מנוחה, יגיעים בתורה בימים ולילות, מפרנסי עניים בצנעה, ועושי צדקה בכל עת ובכל שעה. גם יש בינינו מקדישי ספרים, לבני עניים החסרים, ונותני שכר הלימוד, במקרא ובתלמוד...⁴

כח. מתוך פרושו של החכם הידוע ר' ידעיה הפניני מברדרש (Beziers) בעל "בחינת עולם" למס' אבות ואגדות התלמוד. הקטע הזה נדפס מכתב יד ע"י החכם א. נייבואיר ב"Revue des Etudes Juives, XX, 245-248", והוא לקוח מפרושו על האגדות שבמס' היריות, והשמטתי ממנו את הדברים שאינם נוגעים ישר לענינו אף שיש להם חשיבות רבה לתולדות אותו זמן. מתוך דבריו אנו עומדים על דרך למוד התלמוד בישיבות צרפת הדרומית. ר' ידעיה נולד, כנראה, בשנות ד"א ל'—ל"ה (1270-5).

אמר להם: רב משרשיא לבריה: כי בעיתו מנמר קמיה רביכו נרסו מתניתא ועיילו קמיה רביכו, וכי יתביתו חזו הפוס רביכו, דכתיב: והיו עיניך רואות את מוריך... החכם הזה בא ללמד דעת את העם ולבטיו, לתת עצה ודבר הלום אם הם ירצו לדעת חכמה ומוסר, שילמד כל אחד סוגיא דשמעתא מצד עצמו, טרם כואו לפני רבו, כי הם היו צריכים לזה לרוב התלמידים היושבים לפני הרב לשמוע חכמתו, אם ילמד מעצמו הסוגיא לא יהיה צריך לרבו אם לא לדעת ולהבין הכוונה ופירוש הדבר ויכול אז להביט בפני הרב להבין ממנו ממה שצריך אליו, אשר לא יוכל לדעת מצד עצמו אם לא מזולתו, ויבין ממנו קושט דבריו אמת בפעם ההוא

1. אילי צ"ל: בעלה (כלו) קנה או ה) או נקלה.
2. יסעיהו י"א ב.
3. שם ס' י"ט.
4. דברים אלה נאמרו על קהלות צרפת הדרומית.
5. היריות י"ב א'.
6. יסעיהו ל' כ'.

בהביטו אליו, כי בשובו סדר משנה לפני הרב פעם שנית, אז צועקים התלמידים ואינם נשמעים זה לזה ולא לדברי הרב, ובפעם הראשונה העת שידבר הרב התלמידים יחרישו ויאבו שמוע לו, ואז יבין הענין בהביטו אליו...

ואני הצעיר... לא ראיתי להאי שמעתא בלתי היום וקיימתיה מסברא כאשר נכנסתי לפרדס גן עדן הרב רבנו מ שלם שר וגדול בישראל... כי שם נמצאו חכמים מחוכמים אנשי השם בכל חכמה ומדע והמה ראו מעשי ה'... להתנהג בפרישות דרך ארץ ובכל דבר שבקדושה, והמקום גורם, אדמת קודש היא ליושב עליה... ונחה עליו רוח ה' ויראתו על פניהם לבלתי יחטאו... ואם ימצא תלמיד מקדיח תבשילו ונסרחה חכמתו כי ירש הדרך, שונא לו תכלית שואה, ועבר עליו רוח קנאה ולא ישא פנים לתורה, ולרשע אמר שריא ליה מריה לפלניא¹ והנח כתר מלכות² צא ממחיצתי... ולא יוסיף ראות פניו עד שובו מדרכו וחיה. ונקרא שמו בישראל עיר ועיר מדינה ומדינה גלוי לכל חכם לב המבקש למצוא דברי חפץ עתידים לבוא לפניו לדעת חכמה ומוסר, כי נדבה רוחו אותו ללמדם ספר בלא כסף ובלא מחיר, ובלעדיו לא ירים איש את ידו ועל פיו ישק שפתים. ובתוך הבאים באתי אל ביתו ראות פניו, ועליתי במעלות כולם חכמתו, כמה מעלות היו בסולם, ואני בבואי אל בית המלכות בית מדרשו הייתי נער רך בשנים, בן חמש עשרה שנה לתלמוד עם שארי בחורי חמד רבים ונכבדים, גדולים ממני לימים, הבאים לחקור ממסך חכמתו לשחות מי באר לרוות צמאם, כי עיפה נפשם לאו צמא⁴ למים וארחתי להברה עמהם וירדתי לגנו ללקוט פרח שושן... ואראה מראות אלהים בהנהגת הרב, כיצד סדר משנתו ואיך היה שונה פרקו לתלמידים, כי פיו המדבר והם יחרישו, ישימו יד על פה עד כלה לדבר ולבאר להם כל הצריך בעומק ההלכה... ומי כהחכם בדור ההוא עד צרפת יודע פשר דבר מלבו כמוהו בכל התורה שבעל פה, בכל נדר וסוג היוצא ממנה, ויגיד סתום מן המפורש, וכל רו לא אנים ליה, כי הוא כא היה מביט בספר ובפירושו, כי חכמתו עמדה לו והלכה היתה באשר הוא שם ונכנסת עמו במרחק⁵, ואם נשתכחה מישראל תורת אמת אשר היתה בפיהו יכתוב לו מלבו רובי תורתו... בשמו בן הוא בארץ ישולם, שלם שמו ושלמה משנתו⁶, ולא נתעלמה ממנו הלכה ולא היה צריך ללמד לאדם מפי ספרים...

1. הוא ר' מ שלם ב"ר משה מחבר ספר ההשלמה, שחלקים ממנו נדפסו ע"י רי"א לובצקי, ומס' ברכות י"ל ע"י רמ"מ שחור ר"ח ברודי ברלין תרנ"ג. ר' משולם גולד סמוך לשנת תתק"נ (1190) בערך.

2. יומא פ"ו א'. 3. קדושין ס"ו א'. 4. נראה סצ"ל : לו וצמאו.

5. וכבר אמר בעל "מעשה אפוד" בהקדמתו עמ' 18 : כל חכמה שלא תכנס עם בעליה לבית המרחק אינה חכמה.

6. ברכות ל"ט ב'.

ובתחלת עיוני בחכמתי לפניו צעיר אני לימים בער ולא ארע, ולא ראה לבי חכמה ודעת, ואבוא היום אל עין הבדולח... בתוך התלמידים אשר העמיד לפניו, רבים יחכמו לדעת היות דאביו ורבא ומעשה מרכבה, והיותי צריך ללמוד הגורסא ביני לבין עצמי בבוקר השכם לפני בוא הרב ופתח בטמעתא, כי לא נסיתי ללכת אל חכמים, ולא אוכל לעשות דבר להגל המלאכה אשר לפני, המלאכה מרובה, ועמל הוא בעיני לקבל הסוגיא והקישיות והתירוצים והתוספות שמוסיף מלבו תלמידי תלים על כל מושג וקוץ, ולא נבון לבי עמם לקבלם בימי הילדות בפעם אחת ולא יטוה לי, כי התלמידים בשוכם מה ששמעו ממנו הם צועקים, וחבקע הארץ לקולם, קול רם, קול גדול רב ועצום לא יסף, עד קמא מתיבתא¹ לעת האוכל, וילכו התלמידים איש לאחיליו וסעדו לבם וישבו לאכל להם, וכל עת יעמדו יחד ואיש באחיו ידבקו ולא ישמע האחד את האחר, ותהום הקריה מפני הרעש, כי רבים אשר אתנו היושבים לפניו במלכות, לא יחשו ולא יחדלו הקולות במקום הקדש מקום מנוחתו, ולא ישיחו לפניו שיחה בטלה... ואם תשאל² השואל אחרי דברו על הדבר הקשה ובמופלא ממנו ידרוש וישאלו בשוכו לפניו כפעם בפעם, החכם יענה הרבר ומשיב כהלכה לשואל דבר מענינו, פעמים שלש עם גבר³, וילמדם עד יורנו על שאלתי דרך זו ילך, ואם לא ישאלנו אין הבישן למד ולא ידע ואשם, כי לא יוכל על חסרונו להמנות עוד, והיה צריך עוד אלהי, כל היושבים לפניו קרואים והולכים לתומם לבזון בדבריו ולא יפנה לענין אחר...

ובראותי המנהג ואירא כי עירום אנכי, נבער מדעת ומהשכיל כל דבריו בפעם ההוא אשר ידבר, קמתי ממשכבי לילה ולילה בקוץ ובחורף שנה שנה, ותדר שנתו באשמורת הבקר, ונתתי אל לבי ללמוד הגרסא לאור הנר טרם בואי לפני הרב, הבקר אור וזרח השמש, ובאשר ידבר ונשמע קילו בבואו אל הקודש בית מדרשו היותי מביט אל מראהו ומסתכל בדיוקנו ואל גובה מעלתו, מאשר לא היותי צריך ללמוד הגרסא, מאשר כבר ידעתי ביני לבין עצמי, ותהי בפי גרסא דינקותא, יתד היא שלא תמוט ולא תשכה, ובחכיטי אל פני הרב בינותי בדברים לכל היוצא מפיו לא נפל דבר... וכל ימי עמדו לפני הרב ואהיה אצלו אמון ימים אחדים היותי מתנהג עמו על הדרך ההיא יום ויום לימים עוד שבעה ושבעה. ובעין התלמידים וכל הדור ההוא הצדיק אחד מהם... ולא עמד איש כישיבה במקומו אחריו... כי כל התלמידים נכדים באו שעריו, וכל אחד שב למקומו איש לאשר באהלו וישו התלמידים השכיני באהלים בעירו אחר הבצע ויגע להעשיר מלא ביתו בסף וזהב, ואין שם בהן מורה צדק ונתפודה החכילה...

1. עין כתובות ק"ו א'.

2. נראה שצ"ל: יסאל.

3. עין איוב ל"ג כ"ט.

כמ. מתוך ספר, מרפא נפשותי (הנקרא בערבית, טב אלנפוס) לר' יוסף בן עקנין. המחבר חי בזמנו של הרמב"ם. אולם אין ר' יוסף בן עקנין זה תלמיד הרמב"ם כמו שחשבו קצת חכמים. וכבר הוכיח זאת החכם א. נייבוויאיר ב-MGWJ לשנת 1870 עמ' 348 ואילך. מחבר, טב אלנפוס עוד לא הכיר לדעת את ספרי הרמב"ם, ועל כן גם אינו מזכירם, ולא השתמש בהלכות תלמוד תורה שבספרו הגדול, משנה תורה (ועי' על כל זה נידים ב' בספרו עמ' 8 ואילך, ואולם עי' משיב פ' ר' במבואו לספר המוסר של ר' יוסף ב'ר יהודה (ברלין תרע"א) עמ' X—VIII גם עמ' XV). המחבר כתב את ספרו בערבית ופרק כיו בו עוסק במדות המלמד והתלמיד. את הפרק הזה במקורו הערבי פרסם כבר החכם ר"מ נידים בספרו Das jüdische Unterrichts-wesen während der spanisch-arabischen Periode, Wien 1873, וגם תרגמו לגרמנית. בספר היובל לכבוד סוקולוב עמ' 371—388 הדפיס הד"ר אפנשטיין את הפרק הזה בתרגום עברי, והריני מביא בזה את דברי הספר עיף תרגומו של אפנשטיין, בהשמטת הדברים הבאים באריכות רבה רק לשם תוספת באור והבאת ראיות לדברי המחבר בראש כל תנאי.

במדות המלמד והתלמיד.

תנאי המלמד הם שבעה:

הראשון הוא שיהיה באמת ראוי אל מה שירצה ללמדו לאחרים ושיהיה שלם בו, והנה השלמת האדם בכל חכמה למודית תהיה על שלשה פנים, שתהי ידיעתו מקפת בכל שרשיה, שיוכל להמציא עניני החכמה הזאת שיוצאים מן השרשים האלה, וגם היכולת להשמר מן הטעויות שיקרו לו בהחכמה הזאת, ולדרוש אחרי דעות כל מי שחוקרים בה זולתו, ולגלות דבריהם הטובים נגד אלה שאינם נכונים, ולתקן המעוות אצל מי שנתעוותה דעתו בהם. ואם יעלו לו אלה השלשה פנים כאשר זכרנום או יצליח להיות מלמד, וצריך שימשכו אליו האנשים להתלמד ממנו...

התנאי השני הוא, כי החכם הרוצה ללמד לאחרים יעשה בעצמו מה שתהייבהו הכמות, וזה תלוי בזה, כאמרו: ולמדתם אותם ושמרתם לעשותם (דברים ה' א'), הקדים בזה הלמוד לעשייתו. ובהו יהיה מאותם שאמרו עליהם: מה נאים דברים שיוצאים מפי עושיהם. ...ואם יזהיר אחרים על הדברים הרעים ובעצמו יהיה מהגמשים אחריהם או יהיה רומה לרופא אשר יזהיר האנשים מלאכול איזה מאכל אכל הוא בעצמו משתמש בו, וכמו כן הוא זה מי שיוזהיר אחרים אודות מדות רעות

והוא עצמו נמשך אחריהן. ועל זה אמר המשורר הערבי בשירו: אם תמנע איש מעשות רעה שתעשֶׂה בעצמך, אוי לבושה נדולה תחשב זאת לך. ועל כן התלמיד או שיצחק על למודו ויחשוב בלבו כי גם דעת המלמד באלו האזהרות היא כוזבת, ולפי זה גם הוא אינו עושה עבירה בזה, ואך הזהירו המלמד עליה משום איוו סיבה לאיווה זמן, או שיחשדהו התלמיד כי הוא זה רק בחשבו כי יש לו יתרה על תלמידיו ויש לו הנאה בזה, ואך צרות עין היא זאת אצלו. ועל ידי זה תחת אשר יזהרים המלמד על הדברים הרעים עוד יעוררם עליהם ויעזור תשוקתם עליהם...

והתנאי השלישי הוא, שיהיה למודו בחנם בלי שכר, כי על מה שאמר הכתוב ראה למדתי אתכם חוקים ומשפטים כאשר צונו ה' אלהי (דברים ד' ה') דרשו רז"ל: מה אני בחנם אף אתם בחנם (נדרים לז' א'). ואם יבקש שכר על למודו או משתמש בתורה ויעשה עיקר למודו בתורה קנין ממון...

והתנאי הרביעי הוא שיהג עם תלמידו כמו שינהג עם בנו ויחשוב כאלו הם בנו כאמרו: ושננתם לבניך וגו' (דברים י' ז') ואמרו ז"ל על זה בספרי: אין בניך אלא תלמידך, וכן אתה מוצא בכל מקום שתלמידים קרויים בנים...

והתנאי החמישי הוא, שיכוין להדריכם בדרך הישרה ובהמנהג היותר נכון, וינהגם אל השגת ההצלחה האמיתית והתכלית המכוונת כדי שתתקיים בנפש תלמידו מעלת החכמה, ובוה ידע גם איך יתנהג כמעשיו... וכמו כן אם יראה הרב אצל תלמידו איוו מדה שאינה נאותה למי שילמד חכמה, או יגער בו על זה למען אשר לא ישוב אל הדומה לזה, כי זה הוא בגדר ההוכחה, ואם התלמיד הוא בעל מדות תרומיות ושכל טוב או ישים אל לבו להוכיחהו אך ברמזות, ולא יגער בו וזהו נאה...

והתנאי הששי הוא, שלא יהיה הרב בלמודו צר עין וקפדן במדתו, כי אם יהיה סבילן במדותיו ובעל עין יפה ומקבל תלמידיו בסבר פנים יפות ובשמחה, ובוה הענין אמרו רז"ל: ולא הקפדן מלמד (אבות פ"ב מ"ה), כי על ידי קפדנותו ייראו התלמידים וימנעו מלשאול אותו שיבנים ויברר להם הענין, ועי' כן ישארו בסבלותם 1... גם צריך שהרב יכבד מאד את תלמידיו, ועל זה אמרו ז"ל: לעולם יהא כבוד תלמידך חביב עליך ככבוד חבירך 2... ובאם יראה הרב שתלמידו אינם חפצים בלמוד ועצלים וחסרי זריזות הם או צריך לגעור בהם בקושי וזיכותם, ובוה אמר החכם לבנו בכלל צואתו אשר צוהו: זרוק מרה בתלמידים (כתובות ק"ג ב')... ולזה צריך שהמלמד לא יתערב עם תלמידים במאכלם ובמשתיהם ובכל עניניהם ודבוריהם וילתי במה שנוגע להלמוד, כי בזה יקל כבודו בעיניהם ותמעט יראתו על פניהם. ואם תקצר דעתם וידל שכלם או חייב הוא לשנות להם הדברים אף

1. המחבר מביא כאן את כל הספורים שנתלמדו על קפדנותו של שמאי וכבלנותו של הלל.

2. עי' אבות ד' ואדרב' פכ"ג. אך שם הגירסא: חביב עליך כשלך, וכצ"ל.

ארבע פעמים, עד שיהיו קיימים וחוקים ברוחם. ויעוררם אותם באמרו להם: מי אשר לא הבין דברי יניד כי לא הבין מה שהצעתיו לפניו, ואז אשנה לו עד אשר יבין...

התנאי השביעי הוא, שילמדם לפי מה שתוכל דעתם ורוחם להשיג בהדרגת הדברים זה אחר זה עד אשר ידריכם אל המדרגה העליונה והיא מדרגת השלמות. וענין הדרגת הלמודים הוא שיתחיל עמהם בלמוד הכתיבה עד שידעו האותיות אשר הסכימו עליהן אבותינו, והוא כתב אשורית, עד כי לא יהיה להם שום ספק בזה, וצריך שילמדם הכתב עד כי יהיה כתב שלהם ברור אשר יוכל קורא לרוץ בו, ולא יבלה אתם הזמן שיהא הכתב שלהם יפה ומהודר ומפואר רק יסתפק במה שזכרנו מזה. אחר זה ילמדם בקריאת תורה, נביאים וכתובים בנקודות וטעמים... גם ילמדם איזו מלות נכתבות מלא ואיזו חסר ואיזו צריכים לקרוא מלעיל ואיזו מלרע, ושאר הדברים שצריך שידעו, וזה כי ילמדם ספרי המסורת, כמו מסורת גדולה וספר, אכלה ואכלה¹ ושאר הספרים מזה המין. אחר זה ילמדם מדרש ומשנה עד אשר יהיה זה סדור בפיהם... וזה כאשר יגיעו לעשר שנים כאמרם ז"ל (אבות סוף פ"ה): בן חמש למקרא בן עשר למשנה. ואחר זה ילמדם דקדוקי המלים וצירופיהן ואיזו מן הפעלים שלמים ואיזו מסוכנים והקלים והכבדים ושאר דקדוקיהם, וזה יוכל ללמדם מתוך ספר אבו זכריא המכונה חיוג², ורחמיהו האל, ומתוך ספרי הרופא אבו אלוליר אבן ג'נאח³ ז"ל, והם ספר הרקמה, וספר השרשים, וספר ההשגה ושאר ספריו כי הם מועילים מאד בדקדוק ויריעת הלשון ופירוש המקרא, ואל ינוח מכל אשר חבר הוא בזה הענין כי אם ינהג התלמידים אל זה, כי זה מועיל הרבה ויוכלו התלמידים להקיף בו בזמן קצר...

אחר זה ילמדם חכמת השיר, ויציע לפניהם שירי מוסר ביותר ושאר מיני השיר המעולים אשר בהם יתעורר על כל מדה טובה, אבל ימנעם מכל מה שיוכל להביאם לקנות להם מדות רעות ומגונות, כמו שירי התולים ושכחי מדות רעות, וכמו כן משירי עגבים... אחר זה אמרו ז"ל: בן חמש עשרה לתלמוד, כלומר אם הגיע לשנת החמש עשרה ילמדם תלמוד. וזה שיקרא אותו עמהם להרגילם בו עד אשר יהיה סדור בפיהם, ואז כשיגיעו לשנת השמונה עשרה ילמדם אותו בעיון וחקור... וכאשר התמידו על קריאת התלמוד בעיון והשכל והבין דבר מתוך דבר, וכאשר

1. אכלה ואכלה — קובץ עתיק של עניני מסורה. מחברו אינו ידוע. הספר נקרא כך על שם התחלתו. י"ל ע"י ר' זלמן פקנסדורף (הנובר תרכ"ד).

2. הוא ר' יהודה בן חיוג, מורו של ר' יונה בן ג'נאח, שחי במחציתה הראשונה של המאה ה"א.

3. ר' יונה בן ג'נאח, המדקדק הידוע, ע"י לעיל עמ' י"ט. ספר הרקמה וספר השרשים

נדפסו. האחרון יצא לאור ע"י בכר בהוצאת מקיצי נרדמים. ספר ההשגה (נכתב כיתר ספרי ר"י ג'נאח בערבית) מכיל הסגות על ספר הנוח והכפל לר"י חיוג.

השתלם כח השגתם והתלמוד נעשה להם קנין נמור, עד כי רק בקושי ישכחוהו, וכאשר נכחו פעמיהם בתורתנו הקדושה ובעשיית המצות ילמדו הצורך השלישי, והוא להלחם נגד הטענות הכוזבות של המינים והאפקורסים הנקראים זנדיק¹, ולתמוך הרעות והמעשים המהוקקים בתורה. והנה יוכל לתמכם ולהגן בעדם נגד כל העמים בזה... והנה תנאי התלמידים הם תשעה. ומהם הראשון השהרה והשמירה וההתרחקות מן המדות הרעות עיי קנין המדות הנעלות...

התנאי השני הוא, שבעת למודו לא יתבויש מלשאול על מה שלא ידעהו, ובוה הענין אמרו רז"ל: לא הביישן למד (אבות פ"ב מ"ז)... גם החוב על התלמיד שלא יחזיק לעצמו גדולה בהחכמות, כי אם יהיה סר למשמעת מי שיורה אותו אותה החכמה, ויהיה זרין לשמוע אליו וישיב להקשיב בקולו לקבל מה שישמע מפיו, ולא ישים מחשבתו אלא על מה שיתעיל לו, ואם לא כן הוא עושה או עמל שניהם יעלה בתוהו ואין בהם מועיל...

והתנאי השלישי הוא, שימעט בעסק להשיג קנינים ולעשות תחבולות איך יוכל להרבות קנינים, כי הם מונעים מקנין החכמה, ועל זה אמרו רז"ל: ולא כל המרבה בסחורה מחכים (אבות פ"ב מ"ז), וגם ימנע עיי זה מלקנות לו מדות טובות, ועל כן יסתפק במועט ממה שצריך אל המחיה לחם לאכול ובגד ללבוש... וכמו שאמרו רז"ל: עשה תורתך קבע (שם פ"א מ"ז). ועוד אמרו: הוה ממעט בעסק ועסוק בתורה (שם פרק ד' משנה י"ב), וכאשר יאמר משל הקדמוני: החכמה לא תתן לך אפילו מקצתה אם לא תתן לה את עצמך כלך... גם יחלק עתותיו ביום, שיוחד איזו שעות לעשות דברים אשר יתנו לו מחיה...

התנאי הרביעי, שיתחיל בקנין החכמה באופן שידע שרשיה והתחלותיה, ושיבקש לעמוד על תכליתם באמת. אחר זה יעמיק לחקור בה ולראות איך יצאו הענפים מן השרשים עד שתהיה לו היכולת כשתעלינה לו קושיות בזה להמציא פתרונן משרשי החכמה הזאת אשר נבנית עליהם, ואחר זה יחקור בהסתירות שתעלינה לו והספיקות המבחילים אשר יפלו לו ויתאמץ שתהיה לו היכולת להתירם ולכסל סתירותיהם, זה הוא דרך הדרגת הלמוד. אבל כשיחקור בהסתירות אשר תפולנה לו... טרם יקנה שרשי החכמה וימציא הענפים מהם או יתעהו ויבחיילו זה בלמודו ויחליש חברתו וירפהו מללמוד...

התנאי החמישי, שיתאמץ שרא יניח איזה צד מצדדי החכמה אשר לא ישים עינו עליו ויחקור בכונתו ותכליתו, כי החכמות כולן תעזרנה אחת את אחותה ויוכל להבין אחת עיי אחתה... ולכן לא יעזוב איזו חכמה מן החכמות, ואז טוב לו כל ימי חייו על ידי זה ויהיה לו לעזר. גם יאזהו בהחכמה בהדרגה ישרה כמו שהקדמנו, וזה שיקדים מה שראוי להקדימו ויאחר מה שראוי לאחריו...

1. כת דתית פרסית, זינדיקיים ע"ש הספר המקודש בעיניהם Zende-Avesta.

התנאי הששי, שלא יעזוב איזו עת מן היום, או מן הלילה, בבטלה בלא עסק בחכמה או באיזה מעשה טוב או לעמול במה שיקיים מחיתו...

התנאי השביעי, שיהיה עסקו בלמודים לשמם ולא לשום כונת דבר אחר אשר יושג עיניו, בשביל כבוד או עושר או זכרון לדורות...

התנאי השמיני שיגלה ממקומו אל מקום החכמה, ועיניו אמרו ז"ל: ר' נהוראי אומר הוה גולה למקום תורה, ואל תאמר שהיא תבוא אחריו (אבות פ"ד משנה י"ה) ...וגם אם יוכל להבין עניני החכמה מתוך הספרים אל יאמר בלבו טוב שאשב במקומי ולמה זה אסע אל מקום החכמים כי כבר אני מבין מעצמי מה שאוכל ללמוד מהם, כי על זה אמרו: מפי סופרים ולא מפי ספרים. כי הלמוד מתוך הספר הוא רק מצד אחד אבל הלמוד מפי החכמים הוא מצדדים שונים, ועל כן למוד כזה הוא יותר טוב ממה שקבל מרבו אחד וממה שהוא עמד עליו מתוך הספרים שנכתבו על אותו ענין ומה שנראה לו לעצמו בזה. ועוד יש לו תועלת אחרת מהם כשילמד מדותיהם ודרכיהם הטובים...

התנאי התשיעי הוא שיחלוק כבוד למוריו אף יותר מלהוריו, ואמרו ז"ל (בבא מציעא ל"ג א'): אביו ואמו הביאוהו לחיי העולם הזה ורבו שלמדו תורה הביאו לחיי העולם הבא, ואם כן יתרון לכבוד שיחלוק למוריו מהכבוד הראוי להוריו ביתרון העולם הבא מן העולם הזה...

אלה הם תנאי התלמידים שחייבים לעשותם.

5. מתוך ספר "מאזני צדק" (צדק-אל), חברו הפלוסוף הגדול אבן חאמד אלגזאלי, והעתיקו מלשון הנרי לעברי החכם ר' אברהם ב"ר חסדאי וייל מכתיו עיני ר' יעקב גולדנשטאל (ליפסיאה תקצ"ט). ואע"פ שיש דמיון נמור כמעט בין "מאזני צדק" ובין "מרפא הנפשות" של ר' עקיני (עי' לעיל), כי ספרו של אלגזאלי שמש מקור גם לר' עקיני, מכל מקום הבאתי את שניהם, כי כל אחד עיבד את ספרו של אלגזאלי ע"פ דרכו הוא והוסיף עליו נופך משלו. עקיני הרבה להביא סמוכין לדבריו מדברי המקרא, המשנה והתלמוד, ואולם ר' אברהם ב"ר חסדאי אינו מביא אותם המאמרים — הוא ממעט

1. פתגם זה הובא גם בכוזרי מאמר ב' ע"ב, ובשיר קצרת כסף לר' אובי, וכן בפירוש אבות לר' יוסף נחמיאש לפר' ד' מ"ח ופ"ז מ"ה, ועי' מש"כ ל' גינצבורג, בצופה מארץ הגר III, 127.

2. כאן מרבה המהבר להביא מאמרי חז"ל על חובת התלמיד לנהוג כבוד ברבו, לדרוש בשלומי לשמשו וכו'.

3. על תולדות אלגזאלי ור' בן חסדאי עי' במבואו של גולדנשטאל, ועי' גם גריץ-שפיר

להשתמש במאמרי חויל בהיותו נאמן יותר למקור – אך מביא משלים ודוגמאות אחרות שמהם נלמד על מצב החנוך בספרד באותו זמן.

הבאור השבעה ועשרים (עמ' 158–192), נבאר בו מדות התלמיד והמלמד בחכמות התורות המצליחות. אולם התלמיד מדותיו הם רבות ויקבצו מחלקותם עשרה כללים.

המדה הראשונה היא, שיקדים האדם טהרת הנפש מדוע המדות. וכמו שלא תכון עבודת האברים בתפלה אלא בטהרת האברים כך לא תכון עבודת הנפש והלב אלא בטהרת שניהם ממרמות המדות.... והחכמה היא עבודת הנפש, ובלשון הדת תקרא עבודת הלב. אמר חכם: נבנה הדת על הנקיון פנימי והיצון. אמר עוד: לא יבנסו המלאכים בבית שיש בו כלב. והלב הוא משכן המלאכים, והתארים והרעים הם כלבים מונעים... ואם תאמר כמה מגוני המדות יבקשו דרכי החכמות וראינו שהשיגו אותם וכאן עד תכונתם? נשיבך, כמה אתה רחוק מהבנת החכמה האמיתית התוריה – המושכת להצלחה, כי מה ששיגו בעל המדות הרעות הוא ספור דברים, יסדרו בלשונם פעם ובלבו אחרת, ודבור יחזירו תמיד ואילו נגלה אור החכמה על לבו אז טובו מדותיו...

המדה השנייה היא, שימעיט להרבק בעסקיו וירחק מביתו מאשתו ומבניו מפני שמיני הדביקות הזה הם מונעים ומטרידים הנפשות. ולא שם השם בנוף אדם שני לבבות, וכל זמן שתחלק המחשבה תקצר מהשיג האמתיות. ועל כן נאמר: החכמה לא תועילך קצתה עד שתתן לה כלך...²

המדה השלישית, שלא יתנאה על החכמה ולא יתנשא על המלמד... הנאה על החכמה היא כשימאם לקחת תועלתה ממי שידעה, וזו שטות גמורה... וכל זמן שלא יהיה התלמיד למלמדו כמו ארץ רבה, שתקבל מטר סוחף השם שוטף, ויפגוש בו בסבר פנים מאין דחה, לא יהיה לו בו תועלת... זה הכלל: כל תלמיד שאינו הולך אחר עקבות מלמדו בדרך הלמוד – היה דן אותו למעוט הצלחה בעסקו... ומהדרך הטובה הנבחרת שלא יהא ממחר לשאול אלא מהריש ומשתאה מהבה ומצפה לבאור המלמד, דבריו וספיקותיו...

המדה הרביעית, שהמתעסק בחכמות העיוניות לא יאות לו בתהלת למודו שיהיה נוטה אל המהלוקת הנפלת בין הכתות והספיקות המבהילות כל זמן שלא יהיה זה מיושב דעתו בכלליהם. מפני שהדבר הזה מביא לידי קריחות הבנה בעקר החכמה, ומרבה הויאיש לדרת אל אמתת ההשגה ועמקה...

המדה החמישית, שלא יניח פנים מאפני החכמה זמן ממיניה... כי החכמות כלן עזרות זו לזו... ואין ראוי לו למטביל שיבוש שום דבר ממיני החכמות אבל

1. המדות. 2. ע"י לעיל עמ' ל"ט.

יאות לו להשיג כל חכמה כפי יכלתו ויתן לה חקה ומדרגתה, מפני שהחכמות לפי מדרגתן הם הולכות עם העבד נכת פני אלהיו, או עוזרות על סבת ההליכה... המדה הששית, שלא יהיה קופץ מיני חכמות רבות בבת אחת. אבל יהיה שומר הסדר ויתחיל ראשון ולא יקח ענין עד שישלים הענין אשר לפניו, מפני שהחכמות הם קשורות ומסודרות זו עם זו סדה הכרחי, וקצתם הוא דרך ונתיב לעבור אל קצתם, והאיש המצליח הוא אשר ישמור הסדר הזה והמדרגה הזאת...

המדה השביעית, אם לא ירחיבו ולא יאריכו הימים ללמוד כל החכמות ראוי לו שיקח מכל דבר הטוב והנבחר, ויסתפק במעט מכל חכמה ויתעסק שארית ימיו להשלים החכמה אשר היא סבת ההצלחה וההצלחה היא סוף כל החכמות. שהוא ידיעת האל על האמת, והיא הצודקת, לפי שהחכמות כלן הן עבדים לה...

המדה השמינית, שידע ענין היות קצת החכמות יותר נכבד מקצתם, לפי שמעלת החכמה תושג בשתי סבות, האחת במעלת פריה והאחרת בחווק איותותיה, כגון חכמת הדת וחכמת הרפואה, כי פרי חכמת הדת הוא החיים התמידים הנצחיים אשר אין אחרית להם והיא יותר נכבדת מחכמת הרפואה, שפריה חיי העולם הזה עד גבול המות, ואולם חכמת החשבון כשתעריכה לחכמת הרפואה תמצא חכמת החשבון יותר נכבדה בבחינת חווק איותותיה... אבל חכמת הרפואה היא יותר נכבדת בבחינת פריה...

המדה התשיעית שידע מיני החכמות במאמר כללי, והם שלשה. האחת חכמה שהיא תלויה במלות מצד שהם מורות על הענין², והשנית חכמה שהיא תלויה בענין מצד שיורו עליה המלות. והשלישית חכמה שהיא תלויה בענין לבדו... המדה העשירית, ראוי לתלמיד שתהיה כונתו במה שילמד שלמות נפשו... ולא יכוון אל השררה והממון...

אלה הם עשר מדרגות התלמיד. אולם מדרגות המלמד המי שיר דע שהם שמונה...

מדת המלמד הראשונה, שיתנהג עם התלמיד כהנהגתו עם אחד מבניו, שכן נקראו תלמידי הנביאים, ושיאמין התלמיד שכבוד המלמד גדול עליו מכבוד האב, בשביל שהוא סבת חיו הנשארים והאב סבת חיו הקלים. ואמרו ז"ל³ אביו ורבו רבו קודם, שזה מביא לחיי העולם הזה וזה מביא לחיי העולם הבא. וכמו שחק בני אב אחד הוא שיאבדו ולא ישנאו זה את זה כך חק בני המלמד...

1. = קובץ.

2. המחבר מאריך כאן מאד בחלוקת החכמות לסוגים לפי מעלותיהן. לסוג א' הוא מכניס את חכמת הלשונות... הדקדוק, הנגון והחרוז, לסוג ב' את חכמת הנצוח והמופת וכו', ולסוג ג' את חכמת האלות בראש וראשונה ואת חכמת המשפט וכו'.

3. בבא מציעא ל"ג א'.

המדה השנית שילך המלמד אחרי עקבות בעל הדת ולא יבקש על השפעת החכמה שבר וגמול... ואמרו ז"ל: לא תעשה עטרה להתגדל בה ולא קרדום לחפור בה...

המדה השלישית, שלא יסתיר שום דבר מאמונת התלמיד ותוכחתו תמיד להסירו מהמדות הרעות במוסר נסתר או בתוכחת מגולה. וימנע אותו מבקשת מדרגה גדולה יותר מן הראוי לו... ושיעורררו על החכמות האמיתיות ויודיעו שהם ההצלחה הנצחית אשר לא ישלשו בס פגעי הזמן...

המדה הרביעית, ראוי הוא שימנעו ממה שהוא חייב למנעו ממנו ברמיונות לא בפרסום, לפי שהרמיונה יעשה רושם במניעה והפרסום במניעה הוא ממה שיוליד התאווה בלב מי שימנעוהו דבר לעשותו...

המדה החמישית, שהמתעסק בקצת החכמות אין ראוי לו שימאס בעין התלמיד החכמה שאינו מתעסק בה, כמו שהרגילו לעשות מלמדי הלשון והדקדוק להמאס חכמת הדין בעיני התלמידים והרחיקם ממנה, ומנהג חכמי הדין גם כן להמאס החכמות העיוניות השכליות אצלם, אבל יאות שיעורררו על ערך החכמה שהיא למעלה ממה שהוא מתעסק בה כדי שיתעסק בה כשישלים מה שהוא בין ידיו, ואם הוא מתעסק בשתי חכמות שאינם שוות במעלתן כשישלים האחת יעלה ממנה אל השנית וישמר הפדר.

המדה הששית, שיניח התלמידים על שעור הבנתם, ולא יעלה אותם אל הנסתר מהגלוי ואל האמתי מהספק פתאים בבת אחת, אמנם יתנהג עמם כפי שעור הבנתם לא יותר... וכשאמר הכתוב: אל תתן לנשים חילך, הוא רמז לבל ילמד החכמה לכפילים שהם יותר פחותים מהנשים...

המדה השביעית, ראוי למלמד שזכור לתלמיד המקצר מה שיוכל להבין ולשאת, ולא ישעון עליו יותר מדאי, ולא יזכיר לו שיש בלעדי מה שזכר אליו בשאלה אשר הם בה דקות מדע אחר ואמתת ענין שהסתירו ממנו מפני שזה יקרר דעתו והבנתו להחזיק במה שנמסר בידו, אבל יראה לו שמה שלמדו לבד הוא הדבר המכונן כלו, אך כשיבינהו או יעלה ממנו אל זולתו במדרגות...

המדה השמינית, שיהיה מלמד החכמה המעשית... עושה מה שילמדו לתלמידו ולא יכזיב דבורו בשום ענין שלא יכריח בני אדם מהתיש, בעבור שהמעשה הוא מושג בראות והחכמה היא מושגת בשכל, ובעלי הרגשת הראות הם יותר מבעלי השגת השכל. אם כן החובה עליו שיהיה משתדל לתקן מעשיו יותר מתקן חכמתו ופרסומה, וכל רופא שיאכל דבר וימנע בני אדם ממנו ויאמר אל תגעו בו דע שהוא ראוי לחסרו באותו דבר... אמר חכם: הטוב כי תוכיחו בני אדם ותשבחו נפשכם, ואמרו ז"ל 2 התקושו וקשו — קשוט עצמך ואחר כך קשוט אחרים...

לא. מתוך ספר, מלמד תלמידים: לר' יעקב ב"ר אבא מארי אנטולי (תתק"ס-ה'א י' בערך). הוא היה בן צרפת הדרומית, תושב מרשיליא, ונקרא משם לנאפולי ע"י הקיסר פרידריך השני שיעתיק למענו את ספרי אריסטו מערבית לרומית. ר' יעקב היה חתנו ותלמידו של החכם הידוע ר' שמואל אבן תבון, כמו שהוא כותב בהקדמת ספרו: לא היו לי רק שני מורים בחכמות: חותני ר' שמואל אבן תבון והחכם הגדול מיכאל הנוצרי (Michael Scotus). בשמו של החכם הנוצרי הזה הוא מביא בספרו דברים רבים. ספר המלמד נרפס ע"י מקיצי נרדמים, ליק תרכ"ו.

1. ...וכאשר שב העם אל קיאו הפליא השם את העם הפלא ופלא בגלות שאנחנו בו עד שהיינו משל בגויים על החכמה ועל המצוות שבאו בתורה, לפי שאין אנו שוקדים ללמוד שנשיב את האפיקורוס, כפי שהזהירו אותנו רבותינו, והכופרים מרחיבים פה עלינו ואומרים שאנו אוכלים הקליפות והם אוכלים הפרי, וזהו לפי שהם משתדלים לדרוש ולחקור התורה כפי אמונתם ודורשים ברבים תמיד עד שהחזיקו השקר באמת זמן רב. ואנחנו כמעט נטיו רגלינו מן האמת המסור לנו מפי השם, וזה מפני עצלותנו בקראנו התורה קריאה חלושה כקריאת הנערים, בלא חקירה ודרישה, עד שהרבנים מעמנו סומכים בקראם שנים מקרא ואחד תרגום הפרשה... גם דברי הנביאים שנכתבו בלא ספק לתועלת גדולה אנו קוראים אותם לעתים רחוקים בדרך ספור הבלי הזקנות. גם ספרי שלמה החכם, שבאו להעיר אותנו להנצל מכל המבשולים, שנים מספריו אנו קורין פעם אחת בשנה, וגם הקריאה היא כקריאת ספר הזכרונות, והשלישי אנו קוראין אותו פעם אחת כל ימי חיינו, וגם הקריאה היא כקריאת אחד מן הפיוטים. גם אם אחד בדור ימלאנו לבו ללמוד החכמות הנמצאות בלשון אחרת, המעילות להשלים כוונת התורה, יחשב הלמוד ההוא לעון אצל רב בני דורו, ונותנים טעם לדבריהם ממה שאמרו רז"ל¹ מנעו בניכם מן ההגיון, וכן ממה שהזהירו שלא ללמוד חכמת יוונית, ואין ספק למי שבוחן שאר דבריהם שאיתה המניעה אינה כוללת, אבל היא לנערים וכיוצא בם, לפי שהחכמה ההיא אם לא יקדים לה למד התורה ותלמודה – ובלבד שיהא הלומד ההוא איש נעים ובעל מדות טובות הנכללות ביראת שמים – היא בלא ספק גורמת להוציא האדם מן הכלל, לפי שהחכמה ההיא עמוקה מאד וכל ראיותיה משקול הדעת ומעט הם הראויים לה, כי היא צריכה אנשי לב, נכונים יראי אלהים, ודעני התורה ותלמודה, והם שנכנסים לפרדם בשלום ויוצאים בשלום².

1. ברכות כ"ח ב'.

2. כאן הוא מרבה להביא ראיות שאף חכמי המסנה והתלמוד החשיבו את החכמות.

ובפירוש מצאנו לרבותינו שהרגילו העסק בחכמות, ואמרו: שהקטן שבשמונים תלמידים שהיו לו להלל לא הניח שום דבר חכמה שלא למד, עד שהפלינו עליו ואמרו: שלא הניח דבר גדול ולא דבר קטן, ובארו ז"ל שמעשה מרכבה הוא דבר גדול המעלה... כי בו יבוא האדם לפני המלך. ועל היות דאבני ורבא אמרו שהוא דבר קטן, וזה לפי שהמשניות ושאר הלכות פסוקות מספיקות לדורשי החכמה. והו דעת רבותינו ז"ל, אבל הדבר הגדול היום בעיני חכמינו בעלי הגמרא הוא העסק בסוגיות התלמוד, ולא העסק בפסק הנכבד ממנו אבל העסק בקושיות ובתירוצים, והדבר הקטן הוא בעיניהם מעשי מרכבה שהוא חכמת האלהות, ואינו בעיניהם דבר קטן מן הדברים הטובים אבל דבר רע ומר מאד, עד שגרם להם רב נזותם החכמה היא לתעות ולקרוא מעשי מרכבה להבלי שמות שבדו מלבם בני בלי לב. השם כפר בעד, כי זה דעת רב חכמינו הרבנים. ולפי הדעת הנפסד הזה קרני אני יעקב ב"ר אבא מארי ב"ר שמעון ב"ר אנטולי ז"ל, שאחד מבני דורי הרבנים כהה בי פעמים על לומדי לעתים בלשון הערב מעט מחכמה הלמודית לפני החכם הגדול חתני ר' שמואל בן החכם ר' יהודה אבן תבון זצ"ל, ויהי כי הציק בי המכה בדבריו ואלצני עניתי לו כדבריו, כי לא מלכ, שיחשבני כמטייל או כמשחק בקוביא בזמן הלמוד ההוא... (בהקדמת הספר).

2. אין ראוי לאדם שיתרשל מדרוש חכמה, כדרך האומר שדרישת חכמה הוא רע לפי שהיא תוציא האדם למינות, ואין זה רק דבר העצל בבקשת החכמה. ועליו אמר החכם 8: אמר עצל ארי בחוץ תוך רחובות ארצה, ועל החכמות הלמודיות אמר שהן מינעות התלמוד העצל ומבהילות אותו ואמר ארי בחוץ, ועל הטבעיות האלהיות אמר בתוך רחובות ארצה. ואע"פ שרבותינו ז"ל מנעו חכמה ונית אין ספק שלא נמנעה מכל, ולא נמנעה שום חכמה רק מהנערים והבחורים שאין בהם לעמוד בהיכל מלך, והוא שאמרו 4 מנעו בניכם מן החינוך, המניעה היא מן הבנים בלבד לפי שאינם ראויים לה, כמניעת הבשר והיון מן הקטנים ומן החולים, אבל הגדולים הראויים לה מניעת החכמה מהם כמניעת בשר ויון מן האדם הבריא... (דף צ"ט ע"א).

3. מתוך "אגרת התשובה" להרב החסיד רבינו יונה גירונדי (נפטר ה"א י' בערך).

1. והייב אדם לעסוק בתורה בכל יום... ואמרו רבותינו ז"ל 5: תלמוד תורה כנגד כולם. ואמרו בספרי 6: כשם ששכר תית גדול מכל המצות כך עונש כיטול תורה גדול משאר עבירות, ומצינו בבית ראשון שייתר הקביה על עבודה זרה ועל...
1. כבא בתרא קל"ד א'.
2. צ"ל: חותני.
3. משלי כ"ב י"ג.
4. ברכות כ"ח ב'.
5. שבת קכ"ז א'.
6. פ"ר עקב.

נילוו עריות ושפיכת דמים ולא ויתר על עון ביטול תורה, שנאמר: מי האיש החכם ייבין את זאת ואשר דבר פי ה' אליו וינידה על מה אבדה הארץ ויאמר ה' על עוכם את תורתו.² והרוצה להנצל מן העונש המר והעון הנדול הזה יתעסק בצרכי התלמידים והרבנים הלומדים לשם שמים ויעזור בשכירות הרבנים כדי שיעמדו בעירו... וכשבני אדם פוסקים ממלאכתם ומעסקיהם והולכים לבתיהם או יושבים בקרנות והם בטלים או משיחים בדברים בטלים רעתם רבה וחטאתם כבדה מאד, לפי שהם מכזים את התורה... כי כל מי שאפשר לו לעסוק בתורה ואינו עוסק הוא כזוה דבר ה'. על כן חייב כל אדם לתקן מקום בביתו וישים לו שם הלכות,³ או תהלים, או סדר תפלות, וכאשר יפנה מעסקיו מדי עברו יסור שמה לשנות או לקרות...

2. ההולכים בעצת רשעים הם השמים עיקר עסקם בהבלי העולם הזה, כמו שראיתי בעיני כמה פרנסים בארץ הזאת שנתן להם ה' עושר וכבוד ויכולים לעסוק בתורה מחצית היום ואינם עושים כן, יתחלפו להם ספרי החנות בספרי התורה ויסתפקו במה שלמדו בנעוריהם או שמלמדים תורה בניהם הקטנים, וכשיבנסו לבלל מצות יתבטלו אבות ובנים... (שם).

3. כה תאמר לבית יעקב ותגיד לבני ישראל,⁴ בשעה שניתנה תורה נצטוו משה רבנו לומר תחלה לבית יעקב והן הנשים... ולמה נצטוו לדבר עם הנשים תחלה מפני שהן שולחות בניהם שיעסקו בתורה,⁵ ומרחמות עליהם בבואם מבית הספר, ומושכות לבם בדברים טובים שיהא חפצם בתורה ושומרות אותם שלא יתבטלו מן התורה ומלמדות אותם יראת חטא בילדותם... נמצא כי הנשים סבה לתורה וליראה, על כן יכולות הנשים הצנועות למלט את נפש בעליהן, איש איש ממלאכתו אשר המה עושים, והם יגעים ועיפים ואינם זוכרים לתת חלק לתורה – לכן חייב על הנשים להזכיר בעליהן לפתוח ספר אחד ולעסוק בדברי תורה, ואל ישעו בדברים בטלים (שם, דרשת הנשים).

ג. מתוך ספר המבקש לר' שם טוב פלקייר ה. המבקש הצעיר רוצה למצוא דרך נכונה לעצמו, בקש המבקש למצוא דברי חפץ... לשאיל על חפצי בני אדם ולנסות, לדעת איזה מהם יבשרו. את ספרו זה חבר ר' שם טוב בשנת ה'א' כ"ד. הספר נדפס פעמים אחרות, ויצא במהד' חדשה בהוצ' טרקלין, וירשה תרפ"ד. במהד' זו השתמשת.

1. ירמיה ט'. 2. בבא מציעא כ"ה ב'. 3. ספרי הלכות. 4. שמות י"ט ג'.

5. ע"י שמות רבה פ"ה כ"ה: כדי שיהיו מנהיגות את בניהן לתורה. אמנם יש גם טעם

אחר: אמר הקב"ה אם אין אני קורא לנשים תחלה הן כבטלות את התורה. וראיה מאדם וחווה.

...וישוטט המבקש לבקש חכם בחכמת הלשון ודקדוקיה, ומבין כלליה ויודע חלקיה... וימצא איש אשר בשמות והפעלות¹, מבאר הנסתרות והנללות ומדבר גדולות, איש עתי בדרך הלשון ויודע מהלכה... אמר המבקש אליו: אדוני הישר במעלליו... שמעתי דבריו והנם טובים ונכונים... אכן תמה אני איכה אין לך עסק אלא בדברי נור אריה² ובעל כנפים³ ולא תתעורר לדקדק בדברים המדריכים ליראת שמים, ותשבת דבר האומר, אך למחסור דבר שפתים⁴, ומה [תועלת] בכלי אשר לא יעשה מלאכה עמו, ולב לא יבין מה תועלת בפיו ובנאומיו... ויחר אף האיש במבקש ויאמר לו: עדיין אתה המבקש, כי בחכמת הלשון אתה כסיל ושפש. ואלו נגלו לך שעריה ושביליה לא היית מוציא דבה עליה... השיב המבקש: אף על פי כן אין ראוי למשכיל לבלות בה זמנו, כי מעט ממנה יספיק בה כדי שלא יטעה בכתבו ויוכן ענינו... וקרא המבקש עם בעל הלשון ספרי הדקדוק והלשון ובפשט הפסוקים וישב עמו עד מלאת לו שנה תמימה, ויהי כי הגיעה העת להפריד איש מעל אחיו אמר לו המבקש: אדוני בעל הלשון צוני! ויאמר לו: בקראך הספרים השתדל לדעת הכונה בהם ולהבין, ואל תהיה כסוס כפרד אין הבין. וילך המבקש לדרכו ובעל הלשון שב למקומו (עמ' ע'—ע"ה).

מבעל הלשון הלך המבקש אל משורר וקרא עמו את מבחר שירי המשוררים הגדולים. מן המשורר הלך אל החכם בעל הדת ומורה האמונה שיוררו את הדרך הישר, אמר לו המבקש: הודיעני פירושי התורה שצריך האדם שיתעסק בהם והם ראויים לסמוך עליהם. השיב החכם:

בתחלה יתעסק בתורה שבכתב ואחר כך בתורה שבעל פה שהיא פירושה, ודי לאדם בזמן הזה בקראו הלכות רב אלפסי וברונו לברכה⁵, ויקרא עמהם ספרי רבינו משה וברונו לברכה, שהם נקראים, משנה תורה, כי הם דברים נכונים, גם פירוש המשניות⁶ ספר מועיל מאד, והרצאה לעמוד על הפסק די בדבריו, ואם יפנה טוב הוא שישנה במשניות ובגמרא שהיא פירושם, כדי לינוע המחשבה, ולחדד אותה, כי זה הברחי בלמוד, כי הגיעה בה תקל על האדם הידיעה וההבנה ושיוכחור כמו שעושים רבים, ומיגיע נפשם כל הלילה בקריאת הלכה אחת ובבוקר אם ישאל השואל ענין מענינה אין מענה.

ואמר החכם: כל חכמה שלא תכנס עם בעליה לבית המרחץ

1. והפעלים. 2. ר' יהודה ך' חיוג. 3. ר' יונה ך' גנאת.

4. ודבר שפתים אך למחסור, משלי י"ד כ"ג.

5. ואמנם כך נהגו הספרדים למעט בלמוד התלמוד גופו ולהרבות בלמוד ספרי הפוסקים הגדולים

ע"י גם לעיל עמ' ל' בדברי בעל "ואיר נתיב".

6. פירוש המשניות של הרמב"ם.

אינה חכמה. ואתה המבקש — אם יש את לבך לדעת כל דבר על בוריו אחר שתתעסק בתורה תנה את לבך להתעסק בחכמות, והחל מהחכמות שהן הצעות לחכמת הטבע והאלהות, ואז תבין יראת ה' ודעת קדושים תמצא... ויקרא המבקש עם החכם בתורה שבכתב דברי חכמים חמש שנים... ויהי כי הגיעו הימים להפריד זה מזה אמר לו המבקש: אדוני החסיד! צוני! ויאמר: עשה תלמוד תורה עיקר והשאר טפל, ואל תאמין לבל דבר אלא אם כן יעיד עליו השכל או בעליו². (עמ' קיב-קיג). מן החכם החסיד הלך המבקש ללמוד את החכמות ויבא אל החשובוני³, ויקרא המבקש עם החשובוני בחכמת החשבון עד מלאת לו שנה תמימה. אחרי כן הלך המבקש לבקש חכם בחכמת התשבורת וימצא איש חכם מכת אקלידים התשבורי. ויקרא המבקש עם התשבורי שנה תמימה. ממנו הלך לחכם בחכמת המראות⁴, ואחר כך למד תכונה, נגינה והגיון, טבע ופילוסופיה. וזהו בקירוב תכנית הלמודים של פלקורה.

9. מתוך ספר תנמולי הנפשי לר' הלל ב"ר שמואל מווירונא (בערך תתקי"פ — היא נ"ה, 1220 — 1295). ר' הלל בא בנעוריו מאיטליה לספרד ולמד תורה בברצלונה בישיבת רבנו יונה גירונדי. ואולם באותו זמן עצמו למד גם חכמת הטבע, כמו שנראה מן הפסקא שלפנינו. אחר כך עבר למונפלייר ולמד שם את הרפואה ושב לארץ מולדתו איטליה. הוא חבר ספרים רבים, בעברית ובלטינית, בפילוסופיה וברפואה. ר' הלל לקח חלק גדול בריב שפרץ בזמנו עיד ספרי הרמב"ם ולמוד החכמות החיצוניות והיה ממצדדיו הנלהבים של הרמב"ם.

...וכך אמרתי בימי בחרותי בבית המדרש בהיותי לומד בספרד לפני הרב שלמרני חכמת הטבע, וחלקו עלי בני הישיבה זמן רב, וגם הרב שלי לא היה מודה לדברי והיה נושא ונותן הרבה בזה... (דף י"ח עמ' א').

10. מתוך השיר הגדול, קערת כסף לר' יוסף האזובי. את שירו זה שלח לבנו שמואל ליום חתונתו, והוא כולל משלי מוסר, עצות והנהגות טובות בדרך החיים. ר' יוסף ישב בפירפיניאן והי בסוף האלף החמישי, בזמנו של הרמב"ם. קערת כסף י"ל ראשונה בקושטא רפיג ופעמים רבות אחר כך.

1. עי' לעיל עמ' ל"ד.

2. הקביה, חונן הדעת והשכל. 3. בעל חשבון. 4. Optik.

בָּחַר פִּי סוּפְרִים לֹא פִי סָפְרִים ¹
 עֲשֵׂה לָךְ רֵב וְאַל תִּקְטַח בְּסִפְרָא.
 בְּפִי חָקֵם מֵאֵת פָּנִים וְזָרִים.
 וְהִסְפֵּר לְבָד אֶחָד בְּשִׁוְרָה ².
 קִנְיָה חֲדָמָה קִנְיָה בִּינְיָה וְיִדְיָה.
 וְאַל תִּתִּיר לְנִפְשְׁךָ הַמְּכִירָה ³.
 וּמִחֲדָמָה וְנִינִית טוֹב נָשָׂה לָךְ
 וְאַל תִּקְרַב לָךְ אֲמֵרִין גְּזִירָא ⁴.
 נָשָׂה מַעַל בְּרָמִיָּה הָכִי מִן
 סְדוּם גִּפְנִים וּמִשְׁרָמוֹת עֲמוּרָה.
 תְּבִיאֵד, בְּנִי, לִידֵי מְבוּקָה
 וּבְמַעַט אוֹמְרָה לִידֵי בְּפִירָה ⁵.
 עֲסוּק פַּעַם בְּדִקְדוּק גַּם בְּפִסּוּק
 אֶכֶל רֵב עֲסֻקָּה שִׁית בְּנִמְרָא.

 וְרֵב אֶלְפָּס תִּדְרֹךְ שִׁכְלוֹ תִּתְפַּשׁ
 וְיִי הַרְבִּיעַ בְּמוֹתוֹ בַּת וְתוֹרָה

 וּמִשָּׁה⁶ אֲחֻקִּיו אִישׁ הָאֱלֹהִים
 לְסִפְרֵי סָפְרָיו אֵין סִפְרָה.

 בְּנִי, בְּשִׁיר שִׁעָה וְנָדַע דְּרָכָיו
 וּבְמִלִּיצָה תִּהְיֶה נִפְשְׁךָ וְהִיכָה
 עֲבִי תוֹלִיד בְּאֶבֶד בְּנִי שִׁיר.
 הַטּוֹב הָיִיתָ לָךְ נִפְשׁ עֲקָרָה
 אֲרוּךְ אוֹתוֹ עֲבִי אֲתָהּ מוֹנֵקָה
 הִנִּיעָהּ בְּדָגַע בְּדָרָה.
 וְעַל הַכֹּל בְּאַנְרַת שְׁלוּחָה
 תִּנְהַל לֵב לְהִיּוֹת זָכָה וְבָרָה;
 בְּסִפְרוֹ הָאֲנוּשׁ נִקְרַח וּבְקִרְבָּה
 לְשִׁכְלֵי שׁוֹלְחוֹ עֲדוּת בְּרוּרָה ⁷.

1. ועי' לעיל עמ' מ' בדברי ר"י עקנין.

2. החכם יסביר לך כל הדבר הקשה במאה פנים ואילו בספר תמצא רק אחד.

3. על דרך הכתוב: אמת קנה ואל תמכור (משלי כ"ג כ"ג). 4. בבא מציעא צ"ב א'.

5. שלשת החרושים האחרונים הובאו גם ע"י ר"מ לונגוני בספרו שתי ידות דף צ"ד ע"א.

6. הרמב"ם. 7. עי' לעיל בצוואת ר"י ו' תבון.

צואת ר' יוסף אבן כספי לבנו שלמה, ונקראה גם, ספר המוסרי. נדפסה בטעם זקנים לר' אשכנזי (פפדיא תרס"ו) וחזרה ונדפסה ע"י לאסס מכתיי בעשרה בלי כסף, פרעסבורג תרס"ג. בתחלת דבריו הוא כותב: "כל ימי ינעתי להתנדל בין החכמים ומנוחה לא מצאתי, זה לי עשרים שנה גליתי למקום תורה לפי הנשמע, ירדתי מצרים בית מדרשו של הרב הגדול החכם השלם המורה (הרמב"ם) ומצאתי שם זרעו וזרע קודש דור רביעי ובניהם חמישי, כולם צדיקים אבל בחכמות לא היו מתעסקים, וגם בכל המזרח לא היו שם חכמים, וקראתי על עצמי: הוי היורדים מצרים לעזרה¹; ואשוב אל ארצי בבגד פנים, וכל זמן עמידתי בהליכה ובחזרה היו חמשה חדשים. אח"כ שקדתי ימים רבים בארצי ובביתי בחכמות ובפירושי התורה והמקרא כולה. ויהי היום ורוח ה' העירני לחפש ארץ המערב ואסוב קטלוניה וארנון והנני היום בעיר הגדולה בלנציה (Valencia), ואם יחיינו מחיה מתים אסוב עוד כל ארנון וספרד ואעבור פאס, כי שמעתי שמה ישבו כסאות לחכמים... אולי פעם אחת בימי אעשה לי רב או אקנה לי חבר או תלמיד הנון אנחילנו ירושת סודותי ודעותי החלושים והדלים. לכן טרם ארחיק ללכת אמרתי בלבי לעשות זה המוסר ולשלח לשלמה בני צעירי... פן יפסיקני המות. הצואה נחלקה לכ"א פרקים, ונכתבה בשנת צ"ב לאלף הששי.

1. לכך אל ימהר להתחיל בלמידת ספר המורה וספר מה שאחר הטבע לאריסטו... מעט מעט תעלה אל האמיתיות, לא תוכל כלותם מהר פן ירבו עליך הסעיות והשבוסים... בני, שמור אמרי, הנך היום בן שנים עשרה שנה לכן שקוד בתורה במקרא ובנמרא עוד שתי שנים. אחר זה, ואתה בן י"ד שנה, תקבע עתים לכל מה שקדם ותן חלק גדול לחכמות הלמודיות, וזה תחלה ספר המספר מאבן עזרא ואחריו ספר האקלידס ואחריו ספר אלפגנאני וחשבון המהלכות. וגם קבע עתים בספרי המוסר המישרים אורחותיך בכל המדות, והם ס' משלי וקהלת ומס' אבות עם פרוש המורה והקדמתו, וכן הלכות דעות מס' המדע, וכן ס' המדות לאריסטו אשר עשיתי ממנו קיצור, וכן ס' אחר נמצא אצלנו המקבץ מוסרי הפילוסופים. כל זה תכין בשתי שנים ואתה בן י"ו שנה, תקבע עתים לתורה ולמקרא ולספרי הרב אלפסי וספר ר' משה מקוצי וס' משנה תורה מן הרב השלם. ותן חלק גדול למלאכת ההניון... ובוה תתמיד שתי שנים אחרות, ואתה בן י"ח שנה. תקבע עתים לכל מה

1. ישעיה ל"א א'.

2. תורגם לעברית ע"י ר' יהודה אלהרזי ונדפס ראשונה בריווא די טרינטו שנת שכ"ב.

שקדם ושקוד בחכמת הטבע ובוה תתמיד שתי שנים, אחר ובנית לך ביתך ואתה בן עשרים שנה, אל תרף ירך מן העיון בספרים ותתחיל באלהיות, הם ס' מה שלאחר הטבע לאריסטו ותלמידיו וס' המורה... (פרק י').

בני, שתיים המה קוראותינו בתכונות בני הזמן מעמנו. בני, אל תלך בדרך אחס מנע רנלך מנתיבתם. המין האחד המתפלספים מבני עמנו אשר לא שמשו כל צרכם, הורסים בעיונם ופורצים בלמודם, ומלעינים על דברי חכמינו ז"ל ומקילים במצות המעשיות, ואלו מזויפים מתוכם ומעידים עדות נאמנה על נפשם שאינם יודעים ספרי החכמות שחברו אריסטו ותלמידיו כמו שמבואר זה למי שידעם... ואני נשבע בחי העולם כי אריסטו וחבריו ותלמידיו כולם מזהירים על כל מה שבתורה ודברי הנביאים ובפרט להזהר במעשיות, ואמר אפלטון: הרנו מי שאין לו דת... ובכלל השחיתו התעיבו עליה אלה התעלולים המקילים במצוות ודברי רז"ל, ועתידים הם לתת את הדין על זה ועל אשר נתנו יד להמון עם לבזות החכמות וחללו שם שמים. המין האחר הוא הנמצאים מעמנו שיבזו החכמות המיוחסות וספרי אריסטו וחבריו ולא ידעו כי בנפשם ידברו... והנה, בני, זה המין אין אני מננה אותם בהיותם משימים כל ימיהם בשקלא וטריא מן הגמרא, וכל אחד, כמו שאמר אבן גנאח (בהקדמתו לס' הרקמה), מהולל על טרחו ומשובח על יגיעו, אבל אני מננה איתם כי יבזו החכמות ולומדיהם (פרק י"א).

בני, כי תבוא באנשים אמור להם: רבותי! מה מצאו אבותיכם עול בחכמת ההגיון ובמלאכת העיונית כי אין בהם דבר נוגע למצוה ואמונה רק דקדוק הדבור והישרותו כמו שידוע מגדרה, היש בהישרת הדבור עול ועוות? האם קוצים יש בתאנים? וחלילה לי כי מוזאת החכמה האמתית יאמרו רז"ל: מנעו בניכם מן ההגיון, כי לא מנעו הטוב והאמת מאתנו; אמנם השמחים להקל מעליהם טורח הידיעה ישישו כי ימצאו קבר² העצלה. ואחרי זה מה תאמרו מספר השמע, ומה שאחר הטבע וספר המורה... ואם חיו יש באחד מאלה דבר קשה אליכם, השליכו אותו ואכלו טוב, כי כן נאמר על ר' מאיר תוכו אכל קלפתו זרק³, וכן יעשו חכמי הנוצרים, שהם מנשאים ספר המורה ואם יש בו דברים סותרים לאמונת הנוצרים (פרק י"ב). אודיעך, בני, דבר אמת, בבחרותי למדתי מן התלמוד חלק גדול, אבל בעוונותי לא עלתה בידי ידיעת הפוסקים כלם. והיום זקנתי ושכתי ואצטרך כמה פעמים לשאול הוראה מהרבנים ואם הם צעירים ממני לימים, ולמה אבוש מזה, האיכל היות בקי בכל המלאכות?

ויהי היום... ערכתי שולחני, קראתי למאהבי לאכול ולשתות עמי, כי זבח משפחה היה לי, והלכה השפחה הארורה והכניסה כף תולבת לתוך היורה ונעלמה

1. ברכות כ"ח ב'. 2. איוב ג' כ"א. 3. חגיגה ט"ז ב'.

4. = ואף על פי שיש וכו'.

ממני הלכה... ואלך במר חמת רוחי לאחד הרבנים הנכבדים שבעם, והיה הוא מסב על שולחנו עם אשתו ובניו ואוכלים ושותים יין, ואוחיל לו על פתח ביתו עד נשות צללי ערב כמעט לא נותרה בי נשמה, ויורני ויאמר לי הדין כך וכך. ואשוב אל ביתי והקרואים והעניינים היו יושבים ומצפים אלי, ואנידה להם כל המאורע, כי לא אבוש לאמר איני בקי בהלכה זאת או בזאת המלאכה, אבל אני בקי במלאכה אחרת, ולמה לא ישוה פסק או הוראה מידיעת הבורא אחרותו הגדולה ככף חולבת הקטנה (פרק י"ד).

בני, עוד דבר ואמרת אליהם: אבי השביעני לאמר, אין ראוי לאמת שתהיה לא פחדנית ולא בישנית ולמה אשא פנים בתורה... לכן רבותי, שמעו לי וישמע אליכם אלהים, רואה אני כי כונת המתעסקים מכם בנמרא וחרושים ושטות היא לדעת ראיות על מצות המעשיות, כי לא תספיק להם הקבלה מספר, משנה תורה שחבר רבינו משה, ואע"פ שאמר הוא ז"ל: ואינו צריך לספר אחד ביניהם... וכאמת מודה אני שזה טוב, אבל מרוע ידיעת הראיות במצוות המעשיות חובה וידיעת הראיות במצות הלביות רשות. או מקום פטור אבל איסור נמור... ותספיק לכם הקבלה החלושה במעט דברים וגם עם העדר הבנת העניינים, אוי נא לנו כי חטאנו! היהודים מואסים או עוזבים היום את ספר המורה שכל עצמו להביא מופתים על מציאת אלהינו אחרותו וקדמותו, והנוצרים יכבדוהו והעתיקוהו, וכל שכן הישמעאלים בפאס ובשאר ארצות אשר קבעו שם מדרשות ללמוד ספר המורה מפי סופרים יהודים (פרק ט"ו).

15. מתשובות ר' מאיר הלוי אבולאפיא, (ד' תתקי"מ—ה'א ד')

שנדפסו בס', אור צדיקים (שאלוניקי תקנ"ט).

...ומלמדי תינוקות שאמרו בהם מתקנת יהושע בן נמלא ואילך כופין בני העיר זה את זה שיהא משיבים מלמד תינוקות בכל עיר ועיר, ואמרת: וניל כי שכר מלמדי תינוקות בעיירות קטנות, שאין יכולים היחידים לתת שכר מלמד, כי היא על כל הקהל לפי ממון, לא על אבותיהם של הנערים בלבד, כי אינם יכולים על זה... (ס' רמ"א).

16. לקויים משות ר' שלמה ב"ר אברהם ן אדרת (הרשב"א,

דיא תקציה—ה'א ע'), שהיה גדול הדור ומנהיגם של יהודי

ספרד במשך ארבעים שנה.

1. ראובן שכר מלמד אחד בעשרים דינרים לשנה... (ה'א ס' תרמ"ה).
2. תלמידים ששכרו מלמד ללמדם שנה במנה... (שם, ס' אלף מ"ב).
3. אם המלמד יש לו דין שומר בספרים שמביאין התינוקות לביתו... —

1. בהקדמה לספר זה. 2. בבא בתרא כ"א א'. 3. ע"י כרך א' עמ' קנ"א.

אין למלמד דין שומר כלל, כי המלמד אין לו כח ורשות לשמור את הספר שמירה מעולה... ולא עוד אלא שהבן עצמו מפאת אביו שפעמים בשבת יביא הספר אל ביתו לבעבור נסות אותו בדרך למודו, ואם בן איך יתכן לומר שהמלמד קבל עליו שמירת הספר... אף כאן שיש רשות למלמד לתת הספר ביד הנער אשר באולי יתנהו בעד שני אנשים, או אם יראה רעיו במחול משחקים ישליכנו מידו וילך אחריהם... פטור המלמד (חלק ה' סי' קס"ז).

4. שאלת עשיר אחד שנשבע לשכור מלמד לבנו עד עשרה ליטרין – כך דעתי נוטה שמצד שבעתו פטור הוא כל זמן שישכור מלמד הגון... ומן הירדע שאם מצא זה מלמד הגון לבנו בפחות מכן ומצא אחר שהוא זקן ויושב בישיבה לא ירבה במחירו. לפי שבתחילת הלמוד כל כך ראוי והגון מי שלא הגיע למעלת הרבנות כמו אחד מגדולי הרבנים, ולא נתכוין זה אלא להגון... (שם סי' רכ"ט).

5. ראובן שלמד בנו של שמעון ושמעון נתן ספר של הקדש לראובן בעבור שכירותו, ראובן המלמד יכול לעכב הספר ולמשכנו בעבור שכירותו, והקהל יתבעו משמעון לפדות הספר מיד ראובן (ח"ז סי' תקט"ז).

6. ואדם שהלך למדינת הים ובא אחר ולימד את בנו צריך ליתן לו שכר... הואיל והוא מחויב ללמד את בנו, אך מזה תהא יד המלמד על התחתונה שאם היה מלמד עשיר וטוב והיה נוטל את בנו במאה דינרין והבן אין צריך למלמד כי אם מחמשים דינרין לא יתן לו כי אם חמשים דינרין (שם סי' תקט"ז).

7. ואין הפועל רשאי לעשות מלאכתו בלילה ולהשכיר עצמו ביום ולחרוש בפרתו ערבית ולהשכירה בשחרית. מבאן דקרקו זיל שיש בידו של בעל הבית למחות למלמד המשכים לקום לעשות מלאכתו² (שם).

8. עשרה תלמידים שכרו רב אחד והתנו ביניהם ללמוד לפניו כל תלמיד בעשר ליטרות לשנה³, והתנו ביניהם שכל מי שימרוד ולא יבא ללמוד שיפרע שכירות כל השנה המנעת עליו כאילו בא ולמד כל השנה כולה, ועל פי תנאי זה נתן כל אחד משכון ביד שלישי אחד שאם ילמוד או לא ילמוד יפרע לו שכרו משלם, ומי שימרוד ולא יפרע יתן השלישי משכון המורד להרב בשביל כל השכירות המנעת. והתחילו ללמוד ונוספו לרב תלמידים ועלתה שכירותו י"א ליטרות, ולשלשה חדשים נסתלק אחד מהתלמידים ולא רצה ללכת למדרש, כי אמר שהרב לא היה רוצה ללמדו פירוש רש"י על הספר... (שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן סי' א').

9. ראובן נתרעם משמעון ואמר ששמעון זה שכרו לשנה ללמד תלמידים בני עניים ולפרוע לו עשרה דינרין בכל חדש... והתחיל ללמוד מראש החדש כסלו ולמד עד הפסח ופרע לו ארבעים דינרין, ולאחר הפסח עמד שמעון ושכר מלמד

1. תוספתא ב"מ פ"ח. 2. ע"י גס שו"ת מהר"ם מרוטנברג ד' פראג סי' תרס"ז.

3. זהו הסך הכללי של שכירותו.

אחר... וכבר התרעמו מקצת אבות הילדים שאינו מלמד להם כראוי ולפיכך הניחו...
 ושמעון זה הוא גזבר של הקדש ושכר מלמדים לתינוקות הצריכים... (ח"א סי' אלף קנ"ז).
 10. מעשה זה היה בקהל הקודש אשר במונפסלייר (Montpellier)
 שנחלקו רבים מהם לשתי כתות, כת אחת ראו ללמד בניהם בקטנותם ובנערותם
 חכמת הטבע והצחות מספרי יוונים וכת אחרת ראו ללמד בניהם בקטנותם ובנערותם
 הנערים והבחורים אותן חכמות, עד שיהיו בני עשרים וחמש שנה ויהיו מורגלים
 בלמוד התורה והמצוות ודת משה ויהודית, פן ימשכום החכמות ההן אחר הטבע
 שהן בנויות עליו, ורצו להחרים עליהם ועל זרעם שלא ילמדו אותן חכמות עד הזמן
 הנזכר. והכת האחרת החרימו אותם אם יחרימו כן או יסכימו עליו. והאחרים כששמעו
 הדבר נתקבצו רבים כששים איש מנכבדי הקהל וצעקו על זה ואמרו: אדרבה, יהיו
 הם בחרם ובנדוי, אם מה שעשו עשו שלא כדין ובהלכה...

11. נוסח החרם שהחרים הרשב"א ובית דינו על למוד חכמת הטבע
 וחכמת האלהות לצעירים שלא מלאו להם כ"ה שנה. לחרם זה
 קדם כידוע פולמוס ארוך בין מצדדי המדעים ומתנגדיהם, שלא
 נשתתק מהר גם אחרי הכרזת החרם עד שבא גירוש היהודים
 מצרפת בשנת ה'א"ס ושם לו קץ. הרוצה לעמוד על כל פרטיו של
 פולמוס חשוב זה יעיין בצרור המכתבים אשר בס' מנחת קנאות ל' ר'
 אבא מרי הירחי הנקרא גם דון אסתרוק (פרסבורג תקצ"ח), שלקח חלק
 גדול בפולמוס זה, ובמכתבים שנתפרסמו במכ"ע Israel. Letter-
 bode שנה ר' וד'; קונטרס, 'הושן משפט' ששלח ר' שמעון בן
 יוסף מלוניל לר' מנחם ב"ר שלמה המאירי (י"ל ע"י ר' דוד
 קויפמן בס' היוכל לבי' צונץ בחלק העברי עמ' 142 – 174);
 אגרת ההתנצלות ששלח ר' ידעיה הבדרשי בעל בחינת עולם,
 להרשב"א (שו"ת הרשב"א ח"א סי' תי"ח ונדפסה בפני עצמה
 ע"י שמשון בלאך בלבוב תקס"ט). וכמו כן יעיין בספרי דברי
 הימים לישראל בזמן ההוא.

אוי להם לבריות מעלבונה של תורה, כי רחקו מעליהם הסירו המצנפת והרימו
 העטרה, איש מקטרתו בידו וישימו קטורה, לפני בני יון ובני קטורה, בזמרי

1. את התשובה העתקתי משו"ת הרשב"א כתב"ד בבית הספרים בירושלים. וכבר נדפסה ע"י
 נ"י בואיר עפ"י כת"י אינספורד מס' 781 ב-Israel. Letterbode שנה ה' עמ' 79–81. במעשה
 זה אנו שומעים הד קולה של המחלוקת הגדולה ע"ד למוד החכמות, שפרצה בסוף ימיו של הרשב"א
 בספרד ובצרפת הדרומית ושהביאה לידי הכרזת החרם הידוע של הרשב"א וחבריו, האוסר ללמוד חכמת
 הטבע והאלהות לצעירים שלא הגיעו לגיל של כ"ה שנה.

יקריבו את המדינית לעיני כל ושלחו לאפס את הזמורה. לא הכירו פנים במשפט אל הבכירה ולבני הצעירה נתנו משפט הבכורה. לא ישובו ויהכרו כנכרים וכשעירים בראש כל חוצות לאלה ירקדו ואת בניהם ילמדון. על כן בראותנו בכנף הארץ פח יקוש ויונה תקנן בעברי פי פחת חרדנו ואמרנו ופשתה המספחת, ועמדנו וכרתנו ברית לאלהים ולתורת ה' אשר קבלנו אנו ואבותינו בסיני, לבל יתערב זר בתוכנו, וקמוש וחזח לא יעלה בארמונותינו, עבדים אנחנו עבדי ה', הוא עשנו ולו אנחנו. וגורנו וקבלנו עלינו ועל זרעינו ועל הגלויים אלינו בכח החרם לבל ילמוד איש מבני קהלנו בספרי היונים אשר חברו בחכמת הטבע וחכמת האלהות, בין המחוברים בלשונם בין שהועתקו בלשון אחר, מהיום ועד חמשים שנה עד היותו בן חמש ועשרים שנה. ושלא ללמד איש מבני קהלנו את אחד מבני ישראל בחכמות האלו עד שיהיו בני עשרים וחמש שנה. פן ימשכו החכמות ההם אחריהם ויסירו אותו מאחרי תורת ישראל, שהוא למעלה מן החכמות האלה. ואיש איך לא ינור לשפוט בין חכמת אנוש בונה על דמיון מופת ורעיון ובין חכמת העליון, אשר בינינו ובינו אין יחס ודמיון, ובין אדם שוכן בתי חמר, הישפוט אלוה עושהו לאמר חס ושלוס זה אפשר וזה לא יוכל עשוהו. זה באמת מביא לירי הכפירה הנמורה ומוזה ינצל באמת כל לומד התורה. והוצאנו מכלל גזרתנו חכמת הרפואות², אף על פי שהוא לקוחה מן הטבע, לפי שהתורה נתנה רשות לרופא לרפאות³, ומה שהסכמנו והחרמנו בספרי התורה במעמד כל הקהל בפרשת אלה הדברים שנת ששים וחמש לפרט האלף החמשי⁴.

ועל ההתוס בא הרשביא ועוד שלשים וששה מגדולי הקהל בברצלונה. אחרי זה בא נוסח הכתב ששלח הרשביא לכל קהלות ספרד וצרפת בענין זה ונוסח החרם שהחרים את כל המלעיגים על דברי חכמים ואת כל הספרים שיש בהם דברי מינות (שוית הרשביא היא ס' תטו-ת"ז).

מ. לקוטים משוית ר' אשר ברי יחיאל (הרא"ש, היא י' – היא פ"ה). אמנם חלק מן התשובות נכתב עוד באשכנז, ואילם ברובן נכתבו בספרד. קצת מן הלקוטים המובאים פה מוכיחים ברור מצד תכנם שהם מתשובות שנכתבו בספרד.

1. ראובן... הקדיש בצואתו כרם אחד להקדיש אשקלונה על תנאי שתקח אשתו פירות הכרם כל ימיה, ואחרי מותה יקחו מפירותיו מאתים והובים ויקנו בהם ספרים וילמדו בהם בני שמעון אחיו. ואחרי זה יהיה הכרם להקדיש אשקלונה

1. כנראה צ"ל: „יבוסו“, עדה"כ איוב י"ט, ג'.

2. כמו כן לא נאסרו למודי החשבון ההנרסה והתכונה, כי „חכמות אלו צריכות לתורה, לתלמוד

למשנה“ (ע"י קונטרס חשן משפט עמ' 165). 3. בבא קמא פ"ב א'.

ויהיו פירותיו לשכר מלמדי תינוקות ולקנות בהם ספרים שילמדו מהם... (כלל ז' סי' י"ג).

2. עוד ילמדני אדוני: מעות של תלמוד תורה אם מותר להלוותן על בית בנכיתא בלא שכר...? — מעות של הקדש או של יתומים מותר להלוותן ברבית דרבנן... (כלל י"ג סי' ו').

3. וששאלת: אשה הנושאת ונותנת בתוך הבית ונדרה ליתן צדקה או השכירה מלמד ובעל הבית מוחה בידה... — ואם השכירה מלמד אם ידע הבעל ושתק וראי ניחא ליה במה שעשתה אבל אם מוחה לאלתר אין בדבריה ומעשיה כלום (שם סי' י"א).

4. צבור שהטילו חרם כל מי שבידו מעות שמתעסק בהם, הן משלו הן משל אחרים, שיתן כך וכך לקופה של צדקה. וראובן הקדיש מעות לתלמוד תורה ומתעסק בהם לצורך [תלמוד] תורה ואינו נהנה מהם לעצמו, אם חל החרם לתת מהם כמו משלו? — יראה לי כי מעות שהוקצו למצוה אינם בכלל של אחרים, כי דעת הקהל הוא על מעות של אחרים שהייבין ליתן מס מהם, שהבעלים עצמן אם היו בידם היו צריכים ליתן מס מהם, אבל מעות של מצוה אינן בכלל, כי פטורין הן מן המס (שם סי' ו').

5. וצבור שהיה להם אלמנה 2 לתלמוד תורה... (כלל ז' סי' ד').

6. אם הקהל יכולין להעיד בדבר שאין הקהל נהנין בו, כגון תכריכי מתים או מאור של בית הכנסת או ספרים של הקהל...? התשובה היא שאין להם להעיד כי באור בית הכנסת נהנין ממנו כל בני העיר כשיש מאור יפה, וגם בספרי הקהל שילמדו בהם עניי עירם, כי ננאי גדול היה להם שילכו בסלים מחסרון ספרים (כלל ו' סי' כ"ה).

7. וששאלת על דיין שדן על מי שיש לו ספר ואינו רוצה להשאילו ונתן עליו קנס עשרה זהובים בכל יום מפני שהיה בטול תורה מחמת חסרון ספרים בעיר והיו אנשים שהיו להם ספרים ולא רצו להשאילם. — יפה דן ואני מסכים עמו.

1. בענין זה יש תשובות רבות בספרות השו"ת.

2. מס על הבשר או על היין. אף בספרו של פ. בער Die Juden im christlichen Spanien 1,246 הובא חוזה שנעשה בין קהלת לרידה (Lerida) ובין ישמעאל אבן עבאס מטולידה בשנת 1326, שלפיו מחכרת הקהלה לישמעאל את ההכנסות מבית המסבחים, והוא מקדישן לצדקה ולשכירת רב שילמד תורה את בני העניים.

3. אם הקדיש מי שהוא לסובת חברת הקברים לצורך תכריכים למתי מצוה.

4. ועי' במאמרי „עם הספר והספר“, רשומות כרך א' עמ' 297. מהר"י איסרלין, בעל „תרומת הדושן“ כעס מאד על אחד מתלמידיו שלא רצה להשאיל ספר לחברו ואסר עליו בשביל זה לבא לישיבה ולשמוע סעורו (לקט יוסף ח"ב עמ' 59).

ובלבד שישימו שלשה שמאים הספר ואם יפחת ויתקלקל שישלם השואל הפחת על פי אותם שמאין (כלל צינ סי' נ').

8. ההצעה הראשונה שכתבת שאין ראוי שיפסוק דין זה אלא מי שיש בו שני דברים הללו: שיהיה בעל סברא נכונה... ושיהיה בקי בלשון ערב האמיתית – על הצעת הסברא תהלה לאל חנני אלהים ויש לי כל בסברא אמיתית של תורת משה רבינו עליו השלום ככל חכמי ספרד הנמצאים בימים האלה, ואף על פי שלא ידעתי מחכמה חיצונית שלכם בריך רחמנא דשיוכן מינה, כי בא האות והמופת להודיח האדם מיראת השם ותורתו...

ועל שכתבת מנורת השכל תורת הדת – מה אשיב על זה: לא תהא תורה שלמה שלנו כשיחה בטילה שלכם חכמת הגיונכם.. והלא הוצבי מקורה לא האמינו במשה ובמשפטים ובחוקים צדיקים אשר נתנו על ידו בכתב ובקבלה ואיך שואבי מימיה יביאו ראיה מהם לחוקים ומשפטים של משה רבינו עליו השלום ולפסוק דינין במשלים שהורנלו בהם בחכמת הגיונם. וכי בימי ובמקומי יפסקו הדינין על פי המשלים? – תורה לאל בעורני חי יש תורה בישראל להביא ראיה מהמשנה ונמרא בבליית וירושלמית ולא יצטרכו להביא משלים לפסקי הדינים, כי חכמת הפילוסופיא וחכמת התורה והמשפטים אינן על דרך אחת... (כלל ניה סי' ט').

מא. מתוך ספר בר הקמח לר' בחיי ב"ר אשר (היא כ') – היא

פ' בערך) תלמיד הרשב"א. מתוך דבריו נראה שבתי הספר בספרד

היו תחת פקוח הקהלה והיא גם שלמה שכר המלמדים.

וכיון שהודענו על מעלת התורה שהיא עיקר הכל ראוי שיחזיקו הנבאים בענין תלמוד תורה ושישתדלו להעמיד התינוקות אל בית הספר כי הוא העקר בלמוד התורה, שאם אין נדיים אין תישימים, ועיקר התורה אינה אלא בימי הנערות... והלומד בימי הזקנה המשילו לכתובה שעל גבי נייר מחוק... ולפוכך מנהיגי הקהל שבכל עיר ועיר חייבין להתעמק במלאכת המצוה הזו, ואם הם נרפים בה נענשים הם בדבר, וכן הוא אומר (ויקרא ד') חטאת הקהל הוא, וסמך ליה אשר נשיא יחטא. למדך הכתוב מה שהקהל חטאין אינו אלא חטא הגדולים... (אות, תורה).

1. מתשובת הראש הידועה לר' ישראל מטולידה. הדברים מראים על הלך רוחו של

הראש שהשפיע השפעה עצומה על בני דורו והבאים אחריו.

1. ירושלמי סנהדרין פ"ה דף כ"ח ב'.

2. את הפסקא הזאת מביא ר"מ לובז'נו בס' שתי ידות דף צ"ד ע"ב ב' ומוסיף: „ואע"פ שלא

הזכיר הרב הזה באזהרתו זאת למנהיגי הקהל והנבאים כי אם להשתדל על התינוקות, יש להודיע ולהודע שעל אחת כמה וכמה שיש למנהיגי הקהלות לפקוח עיניהם לחומלה על התלמידים שהתחילו להצליח בלמודם, ובפרט לאותם שהגיעו למדרגה טובה בלמוד ובעיון עד שכל רואיהם יכירו כי הם זרע ברך ה', ושם יתמידו הלמוד בלי ספק יהיו אנשים גדולים בתורה... לא כמו שראיתי כמה וכמה אשר

מב. מספר צדה לדרך לר' מנחם ב"ר זרח. הוא היה תלמיד

ר' יהודה בן הרא"ש. נולד היא מ"ח (1288) ונפטר בשנת קל"ד (1374).

1. בדורות הללו רפו ידינו מדברי תורה... ומי שנותן ללמד את בנו בזהוב אחד לשבוע כסבור הוא שהרבה מתנות והוציא הוצאות, ולא ידעו ולא יבינו מעלות התורה. והנה אמרו ר"ל כל מזונותיו של אדם קצובין לו מראש השנה ועד יום הכפורים, חוץ מהוצאות שבתות וימים טובים והוצאות בניו לתלמוד תורה, שאם פחת פחתין לו ואם הוסיף מוסיפין לו... (מאמר א' כלל ד' פרק ט').

2. ...והרמב"ם ז"ל בפירוש אבות במשנת אל תעשם עטרה האריך לקנשר גדולים שעברו והבאים אחריהם על שהיו מקבלים מנת מן הקהל שהיו מרביצים תורה שם... והכריע² על מדותיו, כי לדעתו לא היה היום מרביץ תורה ומורה הוראה לרבים, ובפרט בכל ארץ ספרד שנתמעטו שם מקודם לומדי התלמוד הבבלי עד שהעיר ה' רוח הרב ר' אשר ז"ל³ שבא מאשכנז ולמד ולימד והעמיד תלמידים הרבה הוא ובניו אחריו, השם ישלם להם שכרו... (שם פרק כ"א).

מג. מתוך פירושו של ר' יוסף נחמ"אש לפרקי אבות ש"ל

ע"י ר' משה אריה במברגר (פאקש תרס"ז). ר"י נחמ"אש

היה מתלמידיו של הרא"ש, והיה אחר כך אחד מדייני טולידה

(ע"י שו"ת ר"י בן הרא"ש סי' ע"ח).

הוא היה אומר בן חמש שנים למקרא וכו'... בן חמש דקאמר הכא בן חמש שנים שלמות... בחמש שנים קורא מקרא עד שיהיה בן עשר שלמות ואחר כך יתחיל משנה ושונה אותה חמש שנים אחרות שלמות וכשיהיה בן ט"ו שנה שלמות ילמוד תלמוד, שכל תלמיד שלא ראה סימן יפה בתלמודו חמש שנים שוב אינו רואה⁴... מבן ט"ו שנה ומעלה יש לו לתלמוד תלמוד, ואין לחכמת התלמוד קצבה... ולפחות ילמד ג' שנים כענין שנאמר (דניאל א' ה') ולגדלם שלש שנים ואומר (שם א' ד') וללמדם ספר, ואחר כך ישא אשה. נמצאת אומר בן י"ח לחופה.

מד. מתוך פירושו של ר' יצחק ב"ר שלמה למס' אבות שנתחבר

בשנת ה'א קכ"ח (1368), שעודנו בכתב יד, וישנו בקנטבריניא.

ע"י עלי במאמרו של טיילור An Appendix to Sayings of the Jewish Fathers

of the Jewish Fathers קנטבריניא 1901 עמ' 50, ובהקדמתו

מקטנות ומנעוריהם עסקו בתורה ועשו והצליחו וכשהגיעו למבחר זמנם, שהיה ראוי שיפוצו מצינות חוצה, בעת שהגיעו עצי תבונתם להוציא פירות, אז פתאם לפתע בא שברם ויבש המעין ונקצץ האילן, כי הכריחם החוסר כל לפרוש מן התורה...

1. ביצה ט"ז א'. 2. והפריז. 3. הוא הרא"ש ז"ל. 4. חולין כ"ד א'.

של רין באכר לס' המוסר של ר' יוסף ב"ר יהודה (ברלין
תרע"א) עמ' XIX. לפני היה כתב-היד של פירוש זה הנמצא בידי
ידידי הסופר ש. י. עגנון, שהואיל בשובו להרשות לי להשתמש
בו. חבל שכתב-היד הוא חסר בסופו, ולכן לא אדע מה שכתב
המחבר בפירוש המשנה של בן חמש למקרא.

על למוד המלאכה.

שמעיה אומר אהוב את המלאכה. כי הביטול הוא סיבת העצלה,
כי כשמרניל האדם עצמו לישוב בטל יעשה עצל בטבעו, כי ההרגל טבע שני ועצלה תפיל
תרדמה. ועליו אמר שלמה: עד מתי עצל תשכב וגו'... והמלאכה מלבד תועלת ריוח
הממון שבה יש בה תועלת רפואת הגוף, כי הישיבה ומנוחת הגוף היא סיבה לחלאים
רעים ומכאובים רבים, והיא סיבת כבודות הגוף והנפש וכאב הרגלים וחולשת העיכול,
והפסד תאית המאכל ומיעוט השינה ותמהון הלבב ועוד חלאים אחרים. וכיש אם
מוזג העצל ההוא קר ולא עם רוב הימים. והתנועה ועמל הגוף הוא סיבת רפואת
הגוף ובו מתחזק העיכול והגוף ותערב השינה, ולזה כיון שלמה ע"ה באמרו: מתוקה
שנת העובד אם מעט ואם הרבה יאכל, לפי שמתעכל מאכלו ותערב שנתו, ולכן
אמרו רז"ל: גדולה מלאכה שמחממת את בעליה, ועוד אמרו: המדיר את אשתו
מלעשות מלאכה יוציא ויתן כתובה, שהבטלה מביאה לירי שעמוס.
ומלבד רפואת הגוף יראה לי שיש במלאכה תועלת שלישית. שבעוד שהוא
מתעסק במלאכתו אין מחשבתו נפנית לעשות עבירה או דבר מגונה, ולכן אמרו
רז"ל: כשם שאדם חייב ללמד את בנו תורה כך חייב ללמדו אומנות. ואמרו: כל
מי שאינו מלמד את בנו תורה כאלו מלמדו לסטות, שמתוך שאינו יודע להשתכר
במלאכה גזול וחומס ומלסטם את הבריות, ואמרו: גדול הנהגה מיגיע כפו יותר מירא
שמים... ולכן רז"ל היו נהנין מיגיעו כמו שמצינו הלל חוטב עצים, ושמאי בנאי,
ור' יהושע פחמי, ולכן היה מזהיר רב לרב כהנא: פשוט נכילתא בשוקא ולא תימא
נברא רבא אנא, כהנא רבה אנא. ואמרו: גדולה מלאכה שכשם שנצטוו ישראל על
השבת כך נצטוו על המלאכה, שני זכור את יום השבת לקדשו ששת ימים תעבוד
ועשית כל מלאכתך, ואמרו: גדולה מלאכה שמכבדת את בעליה...

1. גיטין ס"ז ב'. 2. כתובות ג"ט ב'. 3. קדושין כ"ט א'.

4. שם. 5. ברכות ח' א'. 6. בבא בתרא ק"ז א'.

7. ארר"ג פרק י"א. 8. נדרים כ"ט ב'.

מה. ישמעאל¹ בן עבאס בן יוסף מן אבליטאס (Ablitas) מקדיש לקהל לירידה (Lerida) סך ידע, שמרווחיו יוצאו ששים דינרים בשנה, לקנות בכל שנה לפני הפסח קמח בשביל יהודים עניים, ומאה דינרים ינתנו וישולמו לעולם בכל שנה בחג הפסח לרב יהודי אחד בשביל שכרו שילמוד וילמד, ויהא מחויב ללמד יהודים עניים של הקהל הנזכר.

הצוה נכתבה בכ"א יולי 1326 ונתאשרה ע"י האינפנט אלפונסו, הוא אלפונסו החמישי מלך ארגוניה. נדפסה ע"י י. פ. בעער בספרו Die Juden im christlichen Spanien I 246.

מן. אנחנו אסתר, אלמנת משה קברית (Cabrit), וכתה אשתרוגונה (Astrugona) מסנשה קולומה (Santa Coloma) נודרות לך שלמה ספורטה (Zaporta) בא-כחו של יצחק ספורטה הנפטר, בעלי שלי אשתרוגונה, ואפטרופוס של בנינו שלי אשתרוגונה ושל יצחק הנזכר, שאנחנו, מנכסיו ובלי הוצאתך ובלי הוצאות הבנים של יצחק ספורטה הנזכר, נפרנס את וידאל (Vidal) ושלמה ספורטה, הבנים שלי אשתרוגונה הנזכר בין בריאים בין חולים, ונאכילם ונלבישם בגדים ונעלים עד שיעברו וידאל ושלמה הנזכר את הנזל של יג שנים, וגם נלמדם תורת ישראל ונשלם למורים או מלמדים, שילמדו אותם, שכרם בלי הוצאתכם ונזקכם ובלי שתגרום הוצאה ונזק ליתומים הנזכרים. שנת 1327.

אשתרוגונה הנזכרת מודה ליהודי פלוני על, ששלמת בשבילי ובשמי לקרשקש חנינאי (Cresques Assimaz?), יהודי מסנשה קולומה, שלשים דינרים, בשביל שלימד את הכתב העברי² (litteras?) לוידאל יצחק בניי.

Segura, Costums de Catalunya, Jochs florals de Barcelona 1885, p. 248.

מן. לובונה, אשה יהודית מסנשה קולומה, מוסרת את נכדה ליוסף בנבנשתי, כדי שילמד אותו את תורת ישראל³ (litteras hebraicas) בשקורה לפי יכולתו ולפי כשרונות הנער לפי מנהגם של מורים אחרים, במשך הזמן בין פסח לסוכות. במשך הזמן הזה אין יוסף רשאי ללמד יותר משלשה תלמידים בלי הסכמת לובונה הנזכרת. שכרו שני דינרים לשבוע, ובסך הכל חמשים דינרים, הצריכים להשתלם בסוף הזמן (מן המאה הי"ד. התאריך המדויק לא נשמר).

Segura, Revista de ciencias historicas V (Barcelona 1887) p. 334.

1. את שבע התעודות הבאות הואיל בסובו לתת על ידי ידידי הד"ר י. פ. בעער, ואני מודה לו על זה.

2. נראה שהכונה היא שילמדו תורה. וכן נראה מן הענין שבסימנים הבאים, שאף בהם ידובר על Litteras ebraycas.

3. ע"י בהערה הקודמת.

מת. אלפונזו הרביעי, מלך ארנון, מצוה בשנת 1328 (כ"ז פברואר)

לריון נוצרי לחקור בענין זה:

ראינו שבבקשה שהוצעה לפנינו על ידי משה כהן, יהודי שוכן בעיר לירידה (Lerida), נאמר, שיוסף כהן דורי הנפטר צוה בצואתו האחרונה ליסד מדרש (studium) לצורך יהודים עניים ושהקדיש לצורך זה את ביתו העומד בשכונת היהודים בעיר טורטוזה (Tortosa) והרבה ספרים ואלף דינרים ברצלוניים להספקת המדרש הנז' גם מנה בצואה הנז' לאפוסטרופסים את אהרן יורשו ואת נסים בן יוסף אלבלג ואת נסים בן יהודה אלבלג... לאחר שמתו שני האפוסטרופסים האחרים נשארה הנהלת העובון בידי נסים בן יוסף אלבלג המשתמש בו שלא לטובת המדרש, ואחר מקרובי המקדיש המת מערער עליו.

Rubio y Lluch, Documents per l'història de la Cultura catalana medieval I (1908), 88.

טז. הודה² בפנינו ר' יוסף הלוי בן דון אפרים בן דון יצחק הלוי בן שבת ואנחנו עדים בקנין, איך שנתן מעבשיו ולעולם לעבודת הבורא את כל הכרמים [הנוכרים למטה] עם כל השייך להם באיסיג'ה (Ecija) ואיך שקצב מממונו לעבודה הנז' עם הקרקעות הנז' ה' אלפים זהובים. מן הרוחים שיכנים הסכום הנז' ומשכר החכירה של הקרקעות והגן, אחרי נכזי ההוצאות שיוציאו על התקונים שיש לעשות בכל שנה בנכסים אלו, יתנו לר' יוספיה היושב באיסיג'ה ותופס שם ישיבה או לחכם אחר שירצה לשבת עם קהל איסיג'ה במקומו. סך ד' מאות זהובים בכל שנה³, ושיתנו חוץ מזה לתלמידים, אם יבואו לקרוא עם ר' יוספיה הנז' או עם חכם אחר שיהיה יושב שם במקומו, סך של שלש מאות זהובים בכל שנה... ושיתנו חוץ מזה בכל שנה של השנים הבאות חמשים זהובים לקנות ספרים, אשר בהם יקראו התלמידים הנז', ושיהיו הספרים אלה שיצוה לקנות ר' יוספיה הנז' או שום חכם היושב במקומו. את הנשאר מן ההכנסות אחרי התשלומים הנז' יצרפו אל הקרן, עד שתגיע לסך שמנות אלפים זהובים, וכשתגיע לסכום זה, יתנו עוד מן הריות הנז' נוסף עליו לר' יוספיה הנז', או לשום חכם אחר שיהיה במקומו ד' מאות זהובים במקום הד' מאות שנתן קהל איסיג'ה בכל שנה לר' יוספיה הנז', ויוסיפו גם כן לתמיכת התלמידים עוד מאה זהובים לשנה. ההקדש נעשה באיסיג'ה בשנת ה'א צ"ב (1332).

Archivo y biblioteca de la casa de Medinaceli Series de sus principales documentos I (Madrid 1915), p. 33.

1. הספרדים קוראים כך לבית-ספר, ועי' משיב ברנפלד ב"רשומות" כרך א' עמ' 260,

ובהשפעת היהודים נכנס מושג זה לעולם האיסלם.

2. התעודה נכתבה במקורה עברית, ואלינו הגיע רק תרגומה הלטיני שנעשה בערכאות.

3. להלן נראה שחוץ מזה קבל גם מקהל איסיג'ה ארבע מאות זהובים לשנה.

ג. פידרו הרביעי, מלך ארגון, מצוה בשנת 1338 (י"ח. ינואר) לחקור

בענין זה:

„ראינו שבבקשה שהוצעה לפנינו מצד רבי שמואל בן פשאט, יהודי שוכן בעיר וואלינציה (Valencia), נאמר, ששמואל מקטורצי ואלעזר ויטאליש ואברהם פולדנו, מוקדמין¹ שהיו או בקהל היהודים בטירואל (Teruel), הסכימו ע"י שבועה עם הרב הנזכר לפרוע לו שינ דינרים של נ'אקה (Jaca) בתנאי שידרוש משך שנה אחת בתורת משה הקדושה לפני היהודים של הקהל הנזכר בבית הכנסת שלהם, כמו שנהוג בין היהודים, ושילמד את הנערים בניהם את תורת ישראל (litteras hebraicas), כמו שנוכר באריכות בשטר כתוב עברית, הרב מתלונן שלא קבל שכרו, אע"פ ששמש כבר במשרתו שנה וארבעה חדשים.

Rubio II (1921), 58.

נא. פידרו הרביעי, מלך ארגון מצוה בשנת 1357 (נ' פברואר), את קהל

איניאה (Egea) בענין זה:

אברהם בן מאיר מתלונן, שנתן לקהל, משום יראת שמים ולתשועת נפשו ונפש אבותיו בתים ידועים העומדים על יד בית הכנסת של היהודים, וספרים עבריים, בתנאי, שמי שיהיה רב (Magister) או רבי של הקהל הנזכר, יהיה מחויב לשבת שם ולדור באותם הבתים וללמד את הנערים היהודים של הקהל הנזכר את דתם, ולא יוכל הקהל הנזכר להחליף את הבתים הנזכרים לצרכים אחרים, והנה אנשים אחרים, שונאיו של אברהם, סבבו וגרמו שהרב אינו דר בבתים הנזכרים ואינו מלמד שם. המלך מצוה להשתמש בבתים לתכלית הנזכרת, אם אין מניעה צודקת לזה.

Rubio II, 123.

נב. מתוך תקנות של הקדש שהוקדש באר לדי (Arles) אשר בצרפת

הדרומית, בשנת היא קניח (1398). ונדפסו ב־Revue des Etudes

Juives XXXI, 90

ראשונה שידיו מחויבים היהודים של הקהל הזה לתת בכל שנה נ' זהובים... שינתנו לשני מלמדים (Magistres), שילמדו כל בריה (tota persona) הרוצה ללמוד, ובפרט בשביל ילדים של הרבה יהודים עניים שאין להם היכולת לשכור להם מלמד. אחר משני המלמדים יהיה מיועד ללמד חמשה תומשי תורה ונביאים, ומלמד זה יקבל בכל שנה עשרים זהובים, או קרוב לסך זה, והמלמד האחר יהיה מיועד ללמד חכמת התלמוד, והוא יקבל בכל שנה שלשים זהובים.

1. תואר לראשי הקהל ופרנסיו בספרד.

ננ. מתוך הגדרים והצואה אשר נדר על עצמו וצוה על בניו שלמה בן יצחק. ר' שלמה זה, יהודי פרוכנצלי או ספרדי, חי לפי דעת שטיינשניידר (Cat. Leyden, 264) במאה החמש עשרה, ולפי דעת רש"י שכטר (Studies In Judaism I, 166) במאה הארבע עשרה. צוואה זו נדפסה ראשונה ע"י שכטר ב" J. Q. R. V, 112-117 ושנית ע"י ר"י אברהמס בספרו, צוואות נאוני ישראל, פילאדלפיה תרפ"ז, עמ' 220 ואילך. אלו הם הגדרים שאני שלמה בן הקדוש ר' יצחק בן צדוק וצוקיל גודר על עצמי.

כל זמן שאהיה בריא ובלא אונס, שלא אוכל בכל יום עד שאלמוד דף אחד מהתלמוד או מאחד מחבוריו... ואם אעבור על זה מדעת שלא אשתה יין אותו היום או שאפרע חצי זהוב לצדקה... ושאקום בכל לילה ולילה לשבח לבורא ולהתחנן ולהודות לפניו...

ועוד להפריש [לצדקה] מהוצאותי מכל הדברים הנזכרים למטה, ואלו הן: מכל מלבוש שאעשה לאנשי ביתי ובני, מכל שיהיה מהסכום עשרה זהובים שאתן פשוט לכל עשרה זהובים, ואם אקנה בהמה או עבד או שפחה או קרקע שאפרע מזה הסכום, ואם אקנה בגדים לסחורה שאתן שנים פשושים לכל בגד שקורין פאסה (fasa)...

וזה נוסח הצואה שצויתי אני שלמה הנזכר לבני, ישמרם האל. שיתפלל כל אחד מהם ג' פעמים בכל יום, ושישתדל שתהא תפלתו בכוונה, ושתהא בבית המדרש או בבית הכנסת עם הצבור, ושישתדל כל אחד מהם בכל יכלתו לקיים הבתי כנסיות והבתי מדרשים וההקדשות שבנו והקדישו אבותינו ז"ל ואני גם כן, ושישתדל כל אחד לעשות כמותם, בענין שלא יפסק מעשה הטוב מהם כלל.

ושיהיה לכל אחד מהם תמיד בביתו ספסל ועליו ספר או שנים מתלמוד או מאחד מחבוריו, בענין שיפתח ספר בבואו לביתו, ויקרא מה שיוכל לקרות, ושיחייב עצמו לקרות באיזה ספר שירצה ארבעה שורות לפחות קודם שיאכל... ושיהיה מחוייב כל אחד מהם ללמד בניו תלמוד תורה כל יכלתו, ושישתדל שיהיה אחד מבניו תורתו אימנותו כל ימי חייו, ושירדך בניו ואנשי ביתו בדרך ישרה ובעבודת הבורא, וכל שיהיה מהם תורתו ואומנותו שיתחייבו שאר זרעו לסייעו בכל יכלתם, ולהשתדל לעסוק בממונו כדי שיוכל לעבוד ולכלכל בניו ואנשי ביתו בכבוד...

ושיהיה כל אחד מהם מחוייב לקרות הצואה הזאת פעם אחת בשבוע, ושישלים אותה, ויקבל אותה עליו שיהא גם כן מחוייב לצוות לבניו לקבל אותה עליהם, ובניהם לבניהם דור אחר דור עד סוף כל הדורות, כדי לקיים מקרא שכתוב כי

1. המחבר סורס כאן עוד דברים רבים שעליו לתת בשעת קנייתם סכום ידוע לצדקה.

ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט, ויתקיים בהם מקרא שכתוב, ואני זאת בריתי אותך אמר ה' רוחי אשר עליך ודברי אשר שמתי בפיו לא ימושו מפיו זרעך ומפי זרע זרעך אמר ה' מעתה ועד עולם.

נד. מתוך ספר מנורת המאור לר' ישראל אלנקאווה ז"ל, שנהרג על קדוש השם בשולידה בשנת ה' קנ"א (1391). הספר כולו עודנו בכת"י אשר בבודליאנא באוכספורד, ואולם פרקים אחרים ממנו, ובתוכם גם הפרק על גידול בנים, הכנים ר' אליהו די ויראש לספרו הידוע, ראשית חכמה (ועי' בסוף הקדמתו). ועתה נרפסה ההקדמה של ס' מנורת המאור עם הפרק הראשון המדבר על הצדקה עיי' הדיר ה. ג. ענעלאו (ניריורק תרפ"ט), שהקדיש לו גם מבוא מפורט ובו ידבר על המחבר וספריו ועל היחס שבינו ובין ס' מנורת המאור לר"י אבוהב, את הלקושים שלפנינו לקשתי על-פי ספר ראשית חכמה.

יסר בנך ויניחך ויתן מערנים לנפשך¹. נרסין במדרש משלי²: יסר בנך ויניחך — אם תרצה להיות במנוחה והשקט ובשלוה בעולם הזה יסר את בנך, שאם תיסר את בנך בקטנותו ותדריכוהו על דרך טובה וישרה תהיה במנוחה והשקט ובשלוה, מפני שלא תצטער עליו שיצא לתרבות רעה ולעשות עבירות, לא לנזב ולרצות הואיל ויסרת אותו בקטנותו ללכת בדרכי השם יתברך... דכתיב³: יסר בנך כי יש תקוה ואל המיתו אל תשא נפשך, רוצה לומר כי יש תקוה אם תראה בנך שהוא טפש אל תאמר מה יעיל בו המוסר, הואיל ואין לו דעת להבין אניחנו, אלא אפילו הוא טפש עדין יש לו תקוה בלמוד ובמוסר אם תלמדנו מוסר. ואם לא הבין עד עתה אפשר שיבין מכאן ואילך. ואם לא יבין תורה הרבה מפני שהוא טפש ילמד לפחות לקרות בתורה ולהתפלל כדי שיצא מכלל עם הארץ. ואל תאמר אם אנדיל עליו מוסר ימות תחת השבט—הוי ואל המיתו אל תשא נפשך... וטוב לו לאדם שימות או שתכהן עיניו ואל יעמיד בן רשע כדנרסין בבראשית רבה. ויהי כי זקן יצחק וגו' ר' אלעזר בן עזריה אומר כהו עיניו כדי שלא יראה ברעתו של עשו...

כתיב⁴ חנוך לנער על פי דרכו, פירוש אם תהנך לנער על פי דרכו, מהו דרכו של נער שלא ללמוד ולא להתפלל אלא לישב בטל לרדוף אחר תאוותיו אם תעזוב אותו על דרכו הרעה... גם כי יזקין לא יסור ממנה, מפני שנעשו לו כטבע ולא יוכל לפרוש מהם... לפיכך ישתדל אדם ללמוד את בנו תורה מקטנותו ולחנכו

1. משלי כ"ט, י"ז. 2. לא מצאתי זה במדרש. 3. שם י"ט, י"ח.

4. משלי כ"ב, ו'.

ללמוד מעט כפי הנער וכפי שניו וכפי שיוכל לסבול. והשם יתברך מתעלם כשהקטנים שחין בתורה, שנאמר 1: מפי עוללים ויונקים יכרת עז, ואף על פי שהם מגלגלין בפסוק, מפני שאינם יודעים לקרות, הקדוש ברוך הוא אוהב אותם...

כשהקטן מתחיל לדבר מלמדו לומר: תורה צוה לנו משה ונו' וכן פסוק ראשון של שמע, וכשיגדל מוסיף ללמדו מקצת פסוקים על פה, וכשיהיה בן ג' שנים יתחיל ללמדו האותיות. לכשיגדל יותר שוכר לו מלמד וקונה לו ספרים ומלמדו. ואם יכבד על הנער לשקוד על הלמוד תמיד יפייסנו בדברים שהקטנים אוהבים ומתאווים להם, כגון דבש וקליות ואגוזים וכיוצא בהם, ואומר לו: הנה לך זה על מנת שתלך לבית-הספר ותלמוד. וכשיגדל יותר וימאס באלו הדברים אומר לו אביו: לך לבית-הספר ותלמוד ואקנה לך הנורה יפה ומנעלים נאים. וכשיגדל יותר יאמר לו לו, אתן לך זוזים על מנת שתלמד ברכת מזון ותפלה. וקונה לו ציצית ותפלין כדי לחנכו במצות. וכשיגדל יותר יאמר לו למוד תורה ותקרא תלמיד הנון. וכשיבין יותר יאמר לו: למוד ותקרא רב... עד אשר ישיג בדעתו אמתת התורה ומאס בכל אלו הדברים שאמרתי ויעסוק בתורה לשמה, שמתוך שלא לשמה בא לשמה.

וילמד אדם לבנו כשהוא קטן לנשק ידי אביו ואמו ורבו ידי הגדולים והחסידים², וכל מי שמנשק הקטן ידו צריך לשים ידו עליו ולברכו, כי כשישים אדם ידו על ראש הקטן מתברך, שנאמר 3: וישלח ישראל את ימינו ונו', ובתיב 4: ויברכם ביום ההוא...

לעולם ישתדל אדם ללמד את בנו תורה וחכמה ואל יחוש לעושה, שאין עושה בעולם כעשרה של תורה, שנאמר 5: יקרה היא מפנינים...

וצריך אדם לאהוב את בנו כנפשו. אבל לא יראה להם האהבה, אלא מצפינה בלבו כדי שלא יהיה עליו נענעין. וצריך להשוות לכל בנו בכל דבר, במאכל ובכסות ובמתנה ובירושה ובכל דבר... והני מילי אם בנו שוין בחכמה, אבל אם בנו אחד חכם או הולך על הדרך הטובה, ובנו האחר סורר ומורה וזלל וסובא, הרי זה מסלק הירושה ממנו ונותנו לבנו האחר שהוא הולך על הדרך הישרה.

וצריך אדם לזהר ביותר ולשמור פיו ולשונו שלא ידבר בפני בנו בדבר מגונה, וכל שכן לעשותו ואעפ"י שהוא מגונה אם עשאו בפני הבן או שלא בפניו מכל מקום יותר מגונה הוא האב אם דבר או עשה דבר מגונה בפני בנו, שמא ילמוד בנו ממנו. אם יאמר לו האב למה עשית כך וכך יאמר לו הבן והלא כך וכך עשית אתה... ואם ישמע האב דבר מגונה ויעשוהו אחרים יתעבנו מאד בפני הבן, ויפליג בנאותו ויאמר: תבא קללה על פלוגי שעשה כך וכך ועל כל העושה במעשהו, כדי שיתגנה הדבר בעיני הבן ויתרחק ממנו ומכיוצא בו. ואם ישמע האב דבר משובח

1. תהלים ג', ח'. 2. ע"י כרך א' עמ' פ"ב. ומנהג זה נוהג עד היום בין הספרדים.

3. בראשית מז', י"ד. 4. שם כ"ג. 5. משלי ג', ט"ז.

שעשו אחרים, כגון לימוד או כתיבה נאה או כיוצא בהם, ישבחנו בעיני בנו... ויפליג בשבחו כדי שישמע הבן ויתאוה לעשות גם הוא דבר נאה כמותו. סוף דבר: ישתדל מאד להרחיק את בנו מן הכיעור ומן הרומה לו ויקרבנו למדת החסידים והישרים, כגון כשיקום האב בבקר לתפלה שיוליך לבנו עמו לבית המדרש, וכן כשילך לנמול חסדים, כגון ביקור חולים¹ והכנסת כלה והוצאת המת וכיוצא באלו, יוליך בנו עמו כדי שירגילונו בנמילת חסדים ובעשיית המצוות. וכי יעשה האב מצוה מן המצוות יעשה אותה בעצמו כגון סוכה ולולב וכיוצא בהם, ויראה לבנו וילמדנו לעשות כך, כדי שיהיו המצוות חביבין עליו, ונמצא האב זוכה ומזכה לבנו... ויזכה האב לטוב חרעו לברכה...

נד. מאגרת המוסר ששלח כמוהר"ר שלמה אלעמי ז"ל לתלמידו מפורטנאל בשנת הקע"ה (1415) ליצירה. אני משתמש בהוצאת יליניק, ווינא תרל"ב. באגרתו מדבר ר' שלמה על כל המדות החשובות שבהן יחזיק האדם ועל כל מדות מגונות שיתרחק מהן, ובה אנו מוצאים תאור מלא מקלסתר פני הדור של יהודי ספרד אחרי השמדות של שנות קניא וקעיב. כדאי לקורא שיקרא את כל האגרת מתחלתה ועד סופה, וימצא בה ענין רב, אולם אני הוצאתי ממנה רק את הנוגע ישר לענייננו.

1. הוהר בכתיבתך וסדור ספריך, כי כתיבת האדם וטוב שעמו יוכלו למרחקים ריח שבלו ושמו... כי תשב ללחום בשולחנך בין תבין את אשר לפניך, אל תשלח יד טרם חברך לאכול מסעודתך, ובמשוך אחיך ידו משוך ירך, וקח מאשר אצלך ואל תהי אץ באכילתך, ואל יראו טיפות המרק על מדך ועל פתך. למד מלאכה להתפרנס בה מעמלך. יניע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך. ואל תשאל משואל² אכלך, השלך על ה' יהבך והוא יכלכלך, כי כבוד בני אדם גם בני איש להתפרנס מיגיעם ועמלם, לא כאשר חשבו הגאים בשכלם... (עמ' 14).

2. כי תבא אל בית התפלה או אל מושב אנשים אל תבחר מקום לשבתך ושב כאשר יודמן, ואם הוא בשפל המקומות, כי הוא תפארתך. אל תעמוד בין היושבים ואל תשב בין העומדים, ואל תרכיב רגל על רגל, כי יורה על נסות דעתך... ואל תקל בטהרת גייתך כי היא תעזור על טהרת נפשך... בקר החולים והאסורים

1. ע"י כרך א' עמ' פ"ג בדברי בעל "יוסף אומץ": "ובקור חולים שכתבת לאו דוקא, מסעם שחיישינן שמה יסכן את הילד חס ושלום".

2. אל תשאל אכלך מאדם, שאף הוא אינו אלא שואל מאת הקב"ה. ומליצה זו לקוחה ממוסר השכל לרב האי (ע"י לעיל עמ' ז).

אם דלים הם כאשר תבקר עשיריהם ואציליהם, ועיקר הבקור לראות בעניים ולחמול עליהם... בקום עליך עכום להדיחך מאחרי ה' לגרשך מהסתפח בנחלתו, לך לך מארצך וממולדתך אל הארץ אשר תמצא לשמור את דתו. הוי עו כנמר וקל כנשר ורץ כצבי לברוח מארץ גורות, עינך אל תחוס על כליך ועל קנייך כי כלם אין נגד אלהותו... (עמ' 15-16).

3. יסר בנך לקחת מוסר השכל מנעוריו כי תאהבנו, גם כי יזקין לא יסור ממנו, וכי תכנו בשבט להוכיחהו, לזעוק ולהתרפס אל תניחהו, וחזקהו ואמצהו, לתורה ולתעורה תחנכהו ותגדלנו, לא לפנקו, ולהלבישו ולהאכילהו, ולברית התורה הכניסהו, בין ברכי החכמים היראים את ה' תושיבהו, למסחר ולמלאכה בקטנותו אל תוציאהו, גם מדעות היונים ודבריהם הרחיקהו... השיא בנך ובנותיך סמוך לפרקן לדעתם ולחשקם, תשמרם מחטוא כי תשלים חוקם, שים עינך על בנותיך בקטנותן להרגילם במוסר וצניעות ואומנות... (עמ' 17).

4. אהב את המלאכה והחריצות, ושנא את הרבנות והבטלה והעצלות. הרגל עצמך בנדיבות ומאס בכליות... ראה העושר וההון כפקדון אצלך, ולא תדע אם תצברהו לאחרים ולא לך... (עמ' 20).

5. הלא תראה אלה אשר אנחנו נרים בארצותם, מביאים המעשרות ונותנים מנות ללומדיהם בנדבת לבם מראשית כל תבואתם, ומפילים להם בנעימים מנותם, הכל במיטב נחלתם, ובוזה נתיסדה דתם. ושריהם ונדיביהם נכספים להכניס בניהם בברית הסכמתם, להנחילם כבוד בבתי תפלתם. ועשירי היהודים ורועיהם מנהלים חכמיהם בלחם צר ומים לחץ לבשתם ולחרפתם. הם אוכלים כבני מלכים ולוכשים כנסיכים והחכמים אוכלי לחם העצבים בדאבון נפשותם, והמעט הניתן לפרנסתם, כחרפה ובוז מחזרים על הגבאים לתת להם את מנתם, והיא הסיבה להשפיל כבוד התורה ולהשתכח בינותם, כי הרועים והגדולים לא יקוו ולא יאוו להכניס בניהם בברית מלאכת התורה להיות ממנה מחיתם, כי היה דבר ה' לחרפה לא יתפצו בו בנאותם. וכראות המון העם חרפת החכמים דלותם ונכלותם, יבחר להכניס בניהם בנרועה שבאומנותם, מהכניסם בברית התורה לראות ברעתם (עמ' 29-30).

נה. מהקדמת החכם ר' יצחק ב"ר משה, הידוע בשם פרופיאט דוראן וגם בכינוי אפודי, לספרו, מעשה אפודי (י"ל בווינא תרכ"ה), שחבר על דקדוק הלשון העברית² (המחבר מפורסם ביחוד על ידי אנרתו הוכחות נגד הנצרות, המתחילה, אל תהי כאבותיך, וגם עיי פרשנו לספר „מורה נבוכים“). הקדמה זו יקרה והשובה

1. לרצונם.

2. ההקדמה נדפסה גם ע"י הרב ר' חיים הרשגוין בספרו „תורת החנוך הישראלי“ (סעאיני

תרפ"ז) עמ' 66-80.

היא להבנת הזרמים הרוחניים שזרמו בין יהודי ספרד בימיו של המחבר (שנות היא קטיו-קיע בערך). בה מדבר המחבר בארוכה על שלש הכתות שנחלקה בהן או היהדות הספרדית: הכת האחת בעלי חכמת התלמוד; הכת השנית הם בעלי התורה המתפלספים ההולכים אחרי עקבות הפילוסופים; והכת השלישית היא כת בעלי חכמת הקבלה. אולם דעתו, דעת המחבר, היא שחכמת התורה היא התורה ההיא בעצמה הכלולה בספר התניך, ולא הקבלה או הפילוסופיא, והתלמוד הן הוא משמש באור לתורה שבכתב. בספר התניך רואה המחבר חזות הכל, והטיב מי שקרא את הספר הגדול הזה מקדש יהוה, כי הוא באמת מקדש ה' כוננו ידיו. והוא מבאר שכל העליות והירידות בתולדות ישראל קשורות ביחוס העם העברי אל התניך. תקופת הסופרים היתה תקופת עליה מפני שעסקו בדקדוק הספר המקודש הזה... והקפדתם על שמירתו שלא תפול בו מעות ושניאה, ואחר זה, בנשותם ופנותם לעניינים אחרים והתעצלות בידיעת ועסק הספר הזה, נתחדשו למיעוט בקיאותם בו כתות בישראל... אשר חלקו על הסופרים והפרושים למיעוט בקיאותם, ונמשך מזה העונש חורבן העיר והמקדש ונלות ישראל מעל אדמתו. אחר כך הוא עובר לתקופת הגלות, וכותב:

1. ואחר כך בהיותם בתוך גווי הארצות בגלות הגה כשהרכו בעסק הספר הזה המקודש והשתדלו בחקירה ממנו בתכלית מה שאפשר... הגה היתה השגחת האל עליהם לתת להם מחיה בגלותם ואחרית ותקוה, להצילם ממות ברעב ובמלחמה מידי חרב. והתמיד זה כיתר מאלף ומאתים שנה, לפי שהיו נוהרים בעיון הספר הזה המקודש, ונראה זה גם כן מחבורי הגאונים ז"ל שהיו במזרח ובמערב ופירושיהם על המקרא, ומחבורי כל החכמים שהיו בספרד, בצרפת ואשכנז שכתבו על המקרא. ואחרי כן בצרפת ואשכנז התעצלו מעסק המקרא והספיק להם ממנו שעה אחת מהשבוע, לקרא הפרשה שנים מקרא ואחד תרגום, ועדיין אולי – היה מה שהיה מסור ההשגחה מהם והסתרת הפנים, והיו הגירוסים והגזירות והשמדים המפורסמים, ועתה בזמננו נתפשט החולו בספרד, וכמו שחרב המקדש וגלה העם... מלא שמירתם תורת העולה והקרבנות, וכמו שאמר (דהיב כ"ט ז'): גם סגרו דלתות האולם ויכבו את הנרות וקטורת לא הקטירו ועולה לא העלו בקודש לאלהי ישראל, הגה כן זה הגלות לבטירת דלתות הספר הזה המקודש ולכבית הנרות להתעצל מהעיון בו חרה

1. ועי' גם ברשימה של תנ"ך יסן משנת ה"א פ"ב שפרסם הר כ"ב בהפסגה I עמ' 57:

„אני משה ב"ר מנחם דאלבירנש זל"ה כתבתי ומסרתי זה הספר הנקרא מקדש יהוה וכו'“.

אף ה' נתן למשיסה יעקב וישראל לבחזים¹, ומי יודע אם הצלת קהלות ארגון, אשר הם העקר שנמלט מנלות ספרד, היתה לרוב שקידתם על התפלה ולקומם בלילי אשמורת להתהנן לה' בתחנונים יסודתם על מאמרי הכתוב והמוזורים...

ואשר הביא את האנשים אל ההתרחלות מהעסק במקרא הוא העיון בחכמת התלמוד הבבלי העמוקה והרחבה, וקצור דעות האנשים מהשנתה לעמקה וקשיה, ויכלו הימים בעסק בו והניחו המקרא לנמרי. והרבה מהם יכונו אל השנת עומק המשא ומתן ולהקשות קושיות ולפרק פירוקים לאלפים ולרבבות, לא להשנת תכלית אחר מהידיעה במשפטי התורה והעולה מהכוניות, אבל להתפאר זה על זה. ואולי שיחשבו זה תכלית אחרון והכונה הרצויה, אבל כהניחם המקרא אין להם המלט מן הטעות והשניאה... ועל זה אמרו חכמים ז"ל²: לעולם ישלש אדם שנותיו שליש במקרא, שליש במשנה ושליש בתלמוד...

והנה גם אצל הפילוסופים לא יחשב להכם מי שלא תהיה חכמתו שמורה בלבבו ויבטח על עורות הבהמות המתות, ולזה נאמר: כל חכמה שלא תכנס עם בעליה לבית המרחץ אינה חכמה³. ולא כמו שיעשו רוב העוסקים בתורה היום, די להם, ויותר מדי, בידיעתה עם הספר ואחר [כך] עם הנפת דלתותיו והעלמו מראות עיניהם טח מהשכיל לבותם... מפני זה ראיתי להעיר על דרכי העיון והעסק בתורה אשר מהם ימשך הזכרון:

הדרך הראשון, שיהיה התלמוד והעסק בתורה עם חכם חשוב ומופלא וחברת החברים החשובים, באופן שירבה המשא ומתן ביניהם, וישאלו זה לזה ויענו ויקשו וישיבו ותשלם החקירה, כי זה עם מה שיקנה טוב המחקר, התריפות והפלפול ויוציא השכל מהבט אל הפועל...

הדרך השני, שיהיה העיון בספרים אשר חברו אותם חכמי ישראל המפורסמים בשלימות המאמרים, רצוני, אשר דבריהם רבי הכללות עם הקצור, לפי שזהו דרך המלמד החשוב, וכמו שאמרו ז"ל⁴: לעולם ישנה אדם לתלמידיו דרך קצרה, ולא יושנח אל חבורי מי שיהיה מהם בעל דברים, כאילן רב העלים ומעט הפרי, כי עשות ספרים הרבה אין קץ, והעיון בספרים כאלה מטריד המחשבה ומבלבל השכל ומחליש כח הזכר. וקצור המאמר עם הכללות יטיב הזכרון ויקנה אל השכל החדוד והפלפול, לפי שמאמרים כאלה הם עמוקי המליצה ויצטרך בהם לעומק חקירה ועיון, ויהיו מפני זה גם כן יותר נשמרים בלבבות. והספרים האלה הם: פירושי רש"י ז"ל על התורה והתלמוד, וחדושי הרמב"ן ז"ל עליהם בג' ליל הזה, או התוספות לרמב"ן צרפת ואשכנז בגלילות ההם, או בשאר ספרי חכמי ישראל הדומים לאלו ואם

1. רומז לרדיפות הנוראות שעברו על יהודי ספרד בשנת הקנ"א (1391).

2. קדושין ל' א'. 3. ע"י לעיל עמ' ל"ד ועמ' מ"ז.

4. פסחים ג' ב'.

הם מעט. ובספרי הפסק אלו הלכות הרב הגדול רבי יצחק אלפאסי ופירושיהם
לרבני קטלוניא ז"ל, ובספר הגדול משנה תורה לתפארת הרבנים, אשר לא קדם
כמותו ולא התאחר עד היום, הרים במזל.

הדרך השלישי, שיבנו האדם בכל מה שיקרא וישנה לידיעת הפירושין
והמכוון במאמרים, כי בזולת זה לא ישאר בבית הזוכר, ומה שינדע על פה מזולת
הבית המכוון בו הוא מהיר ההסרה מהזוכר...

הדרך הרביעי, שיכוון תמיד המעיין לעשות סימנים למה שיקרא וישנה
או ילמד, לפי שזה גם כן ממה שיטיב את הזכרון...

הדרך החמישי, שיהיה העיון תמיד בספר אחד, רצוני בקובץ² אחד,
ולא יעתק המעיין מקובץ אל קובץ כשיעיין היום באחד ולמחר בזולתו, בעיון³ האחד
בעצמו, אבל יהיה לו בכל מה שיעיין קובץ מיוחד, לפי שזה ממה שיטיב הזכרון
במה שיעיין, כי הצורות הדמיוניות אשר מהם ילקחו המושכלות יתבלבלו ויוסר רשמים
מהכת המדמה אל החוש חמשתה בהעתק מספר אל ספר ויחלש מפני זה הכת הזוכר.

הדרך השישי, שיהיה העיון בספרים היפים והנאים מנוי ויופי הכתיבה
והקלפים ומהודרים בזיוניהם ובכסוייהם, ושהיו מקומות העיון, רצוני בתי המדרש,
יפי הבנין ונאים, לפי שזה עם שיוסיף באהבת העיון והחפץ בו — הנה הוא ממה
שיטיב הזכרון גם כן, לפי שההבשה והעיון בצורות הנאות והפתוחים והציוורים היפים
ממה שירחיב את הנפש ויזח אותה ויחזק כחותיה... וכבר היה משלמות האומה כי תמיד
חשובי עשירה בכל דור ישתדלו בכתיבת הקובצים היפים ועשות ספרים הרבה⁴.

הדרך השביעי, שיהיה העסק בתורה בקול והדבור המוחש, רצוני שישמיע
מה שיוציא פיו, ולא יהיה העסק בה בחשאי ובקול נמוך אבל בהנעת כלי הדבור
כולם וכל כחות הגוף... וכשיהיה העסק בה בזה האופן יתעורר החוש הטבעי ויתחזקו
הכחות כולם עמו. וכתב הרב⁵ כי ברית כרותה לכל המשמיע קולו כשעת תלמודו
שתלמודו מתקיים... וכבר כתבו קצת אנשים שלזאת הסבה יתנועעו לומדי התורה
והעוסקים בה, רצוני, להעיר החוש הטבעי, ושישאר מפני זה הידוע ממנה בבית

1. ידים פניו אל הלכות וכו'.

2. בכרך אחד, או באכסמפלאר אחד. ועי' בשו"ת הרדב"ז ח"א סי' תע"ב: „ראובן ושמעון שירשו
מאביהם תלמוד בי"ב קובצים..."

3. נראה שצ"ל: בענין.

4. בשירו של דונש לכבוד רב חסדאי בן שפרוט הוא מהללו: „ולבני התורה ישועה
גם אורה, והונו אל סורא ישלח בספרים". והראב"ד מספר בס' הקבלה על ר"ש הנגיד: „וקנה ספרים
הרבה מכתבי הקודש, המשנה והתלמוד... והיו לו סופרים כותבים משנה ותלמוד ונותן במתנה לתלמידים
שלא היו יכולים לקנות". ועי' במאמרי „עם הספר והספר", „רשומות" כרך א' עמ' 292—316.

5. הרב"ם הל' ת"ת פ"ג הל' י"ב, ומיוסד על דברי הגמרא בערובין נ"ד.

הזוכר. אמנם החכם בעל הכוזרי נתן סבת זה ההרגל והמנהג למה שהיה מהמנהג הקרום לקרא ברבים בספר אחד, והיה מן ההכרח לכל אחד שיטה בכל עת לעיון התיבה וישוב, והוא נוטה ושב תמיד, ושב זה מנהג...

הדרך השמיני, והוא מיוחד יותר אל המקרא, שיהיה הלמוד והעסק בו בשיר והלחנים², כי זה עם שהוא ממה שיוסיף תשוקה וחפץ אל העוסק בו לערבות השיר והתעורר כחות הנפש בו והתחזקם, הנה הוא גם ממה שיטיב את כח הזוכר... ודע כי בדרך זה... עם שהוא מיוחד למקרא כבר נהגו בו הקודמים גם כן במשנה, והיו קורים אותה בקבוצים (=באכסמפלרים) הנבחרים בטעמים, ועל דרך קריאת המקרא... ולזה תמצא כל ספרי המשנה הקודמים כתובים עם הנקוד והטעמים³. הדרך התשיעי, שיהיה העיון במקרא ובגמרא בספר כתוב בכתב אשורי... והכתב הזה הוא אשר קראו אותו ההמון כתיבה מרובעת, כי הכתב הזה להדרו ויפיו ישאר רשומו בחוש המשותף, והדמיון מה שיחקרו שמור בלבבות והכח הזוכר. ומפני זה היה ממנהג הקודמים והמתאחרים לכתוב הספרים האלה, רצוני, ספרי הפסוק והגמרות, בכתב זה המפואר... ולא חששו לזולתם מהספרים, כי עם טוב השמירה תקל שמירת מה שבא עליהם מהביאורים...

הדרך העשירי, שיהיה העיון בספרים שתטה הכתיבה בהם אל הגסות והעובי מאשר תטה אל הדקות, לפי שהכתיבה הגסה ישאר רשמה בחוש המשותף והדמיון גם כן יותר מהדקה. וגם כי בעת הזקנה יחשכו הרואות ולא יצטרך להשתק מספר אל ספר, ולזה היה ממנהג הראשונים כולם לכתוב הספרים האלה בכתיבה גסה. והחבר בכוזרי נתן בזה סבה אחרת, והוא מפני שהיו רבים על ספר אחד והיו מפני זה הספרים גדולים, והיה זה אמיתי בזמנים ההם שהיו עוסקים בתורה לאלפים ולרבבות, עד שבעלי המלאכות בזמנים ההם לא היה להם עסק בזולתה, אבל עתה, שרכו הספרים על הספרים, ובעלי המלאכות בעתות הפנאי והבטלנים ילכו אחרי ההבל וההבלו לצחוק בקוביא והגרדשיר והרומה להם, בטלה סבה זו, אבל נשאר המסובב להרגל ומנהג הקודמים.

הדרך האחד עשר, הלמוד אל הזולת, כי כשילמד אל זולתו מה שהשיג וידע יקרה במאמרים השונות, והוצאת מה שבכח אל הפועל, ויכנסו העינים בנפש ויחזק רשמים... והוא עם זה ממה שיטיב הכח המחשבי ויחדד השכל וכמו שאמר: הרבה למדתי מרבבותי, ומחברי יותר מרבבותי ומתלמידי יותר מכולם (תענית ו', א'). הדרך השנים עשר, שיהיה הלמוד בטובה ונחת וביושב הדעת ומתינות... כי המדורות בכל דבר מהיותו מוזק שבדברים... ביהוד בקנין הידיעות יותר מוזק,

1. מאמר שני סי' פ'. 2. נעימה, ניגון (מילודיה).

3. בספרו זה, עמ' 149, כותב המחבר: "ראיתי בבחינות מדויקות ומנוקדות שנכתבו זה סביב

לשלוש מאות שנה בבקעת חמאר". 4. מאמר שני סי' פ'.

והוא ענין טבעי, כי עם שהשכל ישיג מושכליו בזולת זמן להעדר החלוקה מהם הנה להרשם בנפש הצורות הדמיוניות אשר הן התחלה להן, להיותן דמיון לדבר הנשמי, ולא הופשטו מהחומריות לגמרי, יצטרך לזמן מנבל יראה בו רשמים בחוש המשותף והדמיון, ושיתקיימו ויתחזקו בו...

הדרך השלשה עשר, והוא... שיהיה העסק בתורה לשמה... ולפי שהיה העסק בצרכי האשה והבנים מהיותר מטרידים בהשגת החשק הזה... לזה אמר בן עזאי, כשעוררתו לקחת אשה: נפשי חשקה בתורה, די לעולם באחרים. ולא אכזון בזה אל המניעה מלקחת אשה לגמרי... אבל אכזון בזה לבני ישראל הבחורים החשובים והמוכנים לזה שיזכו בכתר התורה, שלא ימהרו קצם על לקחת האשה... הדרך הארבעה עשר קביעות הזמן... שיצטרך זמן מוגבל לעסק התורה יפנה בו מחשבתו מכל עסק זולתה, ושלא יחשוב בזמן ההוא בדבר אחר, באופן שיהיה מה ששיגהו שמור בלב... והזמן היותר נאות בזה הוא הלילה, לפי שהוא אז פנוי מעסקי העולם... ושאלו לחכם מפני מה השיג מהחכמה יותר מחבריו, והשיב לפי שהוציא בשמן יותר משהוציאו הם ביון.

הדרך החמשה עשר הוא התפלה אל האלהים והתחנה והבקשה ממנו יתברך... עומק המחשבה וחדוד הכח השכלי, ופלפול וחריפות בעסק התורה והטבת הכח הזוכר².

2. כבר קרה ללשון העברית מה שקרה לבעליה, שנתדלדלה ונתמעטה במעוטם ונשתכחה בגלותם וטלטולם... והנה בשבעים שנה של גלות בבל שכחו קרוב לחצי העם לשונם... ומה גם עתה בגלות הארוך הזה אשר אבדו ספרינו וחבורינו רשעי האומות הסכלות ואבדו החכמות הרבות אשר היו באומתנו, והיה זה סבה לקיצור הלשון העברי. ועוד אחר... גרמה זה... והיא, שהמשתדלים בחכמת התורה, רצוני, בעלי התלמוד, הניחו הלשון ההוא הנבחר וכתבו מאמריהם בלשון ארמי... והנה גם בימים אלה ובזמן הזה ראיתי לאחרונים מחכמי התלמוד, והם ההולכים אחרי עקבות הראשונים, במשאם ומתנם בשיבותיהם ובעת עסקם בלמוד, לא ידברו בלשון העברי לבד אבל יחברו אליו לשון עם ועם... וגם המלמדים לתינוקות החכמה הזאת ידרכו דרכם... ולסבה הזאת החזקה נשתכחה הלשון...

גם בימים אלה ובזמן הזה רואה אני חכמי ישראל וגדוליהם מתרשלים מאד מהמקרא, ודי להם לקרא הפרשה שנים מקרא ואחד תרגום ועדיין אולי אם תשאלם

1. יבמות ס"ג ב'.

2. ס"ו כללים אלה מובאים, מבלי הזכיר שם המחבר, גם בספר של"ה (מסכת שביעות) וב"מדרש תלפיות", ענף זכירה, וגם בספר "אור הישר" לר"מ פאפרש. כללים בודדים מובאים בספר "מאור עינים" לר"ע סן האדומים, פרק נ"ח, ובס' "קול יהודה", פירוש על הכוזרי, מאמר ב' ס"ו פ', ועוד. כמו כן הובאו דברי האפודי בקצור מעט גם בספר שתי ידות לר"מ לונגו דף ק"ט ע"ב ואילך.

על פסוק אחד לא ידעו מקומו איה, וגם יחשבו לסכל מי שיטריד זמנו במקרא, כי התלמוד הוא העיקר. והחולי הזה חזק מאד בצרפת ובאשכנז, אמנם בדורנו זה, ובאשר היה לפנינו, אבל בדורות הקודמים לא היה כן, כי רואים אנחנו עפרת תפארת בעלי חכמת התלמוד הרב הנדול רשיי ז"ל העמיק בהבנת המקרא... וכבר הגיע החסרון מהלשון העברי לכל מי שראיתי עד היום, שאין גם אחד בהם שידע אמיתת הנפעל וההתפעל והמקור, אבל הכל שועים כאמתתם... והיה סבת השבוש הזה מלמדי התינוקות אשר ילעזו לנערים כפי מה שיעלה על לבם, ואשר ישים המקרה בפיהם אותו ידברו, ואחר כך בבואם בימים יעמדו על מה שנדלו עליו והרגילו ולא יתעוררו לחקור האמת... (מעשה אפודי עמ' 40-41).

3. גם בהקדמתו (עמ' 17) הוא מתאונן הרבה על מעוט העסק בדקדוק להיק וכותב: "וכבר נתיאשתי מהעסק בחכמה זו להועיל בה זולתי, כי ראיתי המון המעיינים קצה נפשם בחכמה זו ולא יחפצו בה, אבל ראיתי הבחורים המשכילים... לקצת בני המעלה הרמים ונשאים כבר התחילו בלמוד החכמה הזאת, ומאשר יקרו בעיני יראתי פן ישתבשו בלמודה גם הם, ככל המון הלומדים והמלמדים בזמן הזה, מפני זה נדרשתי לאשר לא שאלוני... ואכתוב בזה מה שנראה טוב ונאה לפי הכוונה. וראשונה אני מזכירם ומוזהירם... לשקוד על דלתות התורה ושלא יתיאשו מן המקרא... והחכמים ז"ל כבר הזהירו לשלש הזמן במקרא משנה ותלמוד...² ואם באולי אחר שיגיעו לכלל שנים שנשלמו במדות ויראת שמים ירצו לרבע הזמן ולתת הרביעית ממנו אל החכמות הלמודיות וההגיוניות... הנה מה טוב, וכן גם לחכמת הרפואה, לפי שלהן גם כן מבוא בשלמות האנושיות... ואחר זה בהגיעם לכלל שני ההעמדה יהיה ניב מותר להם העסק באלהיות ברביעית מהזמן, לא בשני הנדול, אשר הם עד קרוב משלשים שנה...".

נ. משנת הרין (ס' עיה) לרב נסים גירונדי. נפטר לערך שנת

היא קימ (1380).

ראובן היה שכיב מרע בארץ צרפת וצוה לביתו לכתב נכריא, ובתוך דבריו שאל לאחד מן העומדים לפניו כמה חבורות יש בפירפייאן⁵ (Perpignan). ויען אליו: ארבעה המה... והנה בעיר חמש חבורות רשומות, ואלו הן: תלמוד

1. ע"י דברי ר' יהודה בן הראש כרך א' עמ' כ"ז.

2. קדושין ל' א'.

3. מתאים לחרם שהוכרז בימי הרשב"א, שלא יעסוק אים בפילוסופיא עד שיהיה בן כ"ה שנה.

4. כתיבת צוואה בלשון המדינה, ערבית או ספרדית, היה דבר מצוי ורגיל בספרד ובצרפת הדרומית.

5. פירפייאן היתה שייכת שנים רבות למלכות ארגוניה, וקהלה יהודית חשובה מאד

היתה בה עד הגרוש של יהודי ספרד.

תורה 1, וחולים 2 ומאור 3 וצדקה וקברים 4... והמנהג היה בפירפויניאן פשוט על כל העולה לקרוא בתורה וידור נדר לכבוד ה' 5 סתם לארבע חבורות יפרע לאלו הארבעה, רצוני לומר תלמוד תורה, וחולים ומאור וצדקה, וחבורת הקברים לחלק יצתה ובתוך הארבעה לא נהגו למנותה...

נ. לקושים משותף הרב ר' יצחק בר ששת (הריב"ש). נולד בולנסיה היא פיו (1326) ונפטר באלנייר בשנת קס"ח (1408). הוא למד תורה בברצלונה בישיבת ר' פרץ הכהן ואחר כך של ר' נסים גרונדי (הרי"ן). אחר פטירת הרין נחשב לגדול הדור בין יהודי ספרד. מקודם עסק במסחר ואחר כך נתמנה לרב בקהלות סרגוסה, וולנסיה. אחרי השמר שבא על קהלות ספרד בשנת קנ"א נדר לאלנייר. תשובותיו חשובות מאד מכל הבחינות והן משמשות מקור היסטורי רב הערך.

1. ואודיעך כי בן בני, זה שנה וחצי הביאותיו מברצלונה פה ולנסיה, הנה הוא בשנת השמונה, התחיל ללמוד בזה הקיץ משניות מברכות, תענית ומגילה, ראש השנה ויומא, והיה אומרן על פה כל מה שהיה לומר מהן ויש לו לב להשכיל ת"ל. ועתה מתחיל ללמוד סוגיא, והוא משלש ימות החול שליש בתלמוד שליש במקרא ושלש בפרשה 6. (סי' שי"ט).

2. קהל בורגה ישיביו הסכימו לחלק ליחיד הקהל מקומות ישיבה של בית הכנסת שבנו מחדש, ועל זה כל הקהל בהסכמה אחת בחרו להם שלשה מטובי הקהל לחלק המקומות ההם... המחלקים הנזכרים עשו החלוקה ההיא ובררו לכל אחד מקומי, וכל הקהל נתפייסו מאותה חלוקה, וזלתי שנים או שלשה שלא נתפייסו בה ולא רצו לשבת במקום שבררו ונתנו להם המחלקים, וגם שלא לעבור על תקנת הקהל לא ישבו במקומות האחרים אבל ישבו בספסלים קטנים עם נערים 8... (סי' רמ"ט).

3. עוד שאלת אם הוא מנהג ראוי או בלתי ראוי ביום הזכרון שיתפלל השליח ציבור תפלת המוסף מיד עם הצבור יחד מבלי שיתפלל הצבור תחלה, כי

1. חברת תלמוד תורה היתה, כנראה, בכל קהלה וקהלה. על סרגוסה ע"פ בע"צ, מונטסריפט לשנת 1925 עמ' 58, והיה לחברה זו גם בית-כנסת מיוחד, ע"פ גם בשו"ת הר"ן סי' א': „ולאחר זמן נעשית בעיר חבורה לתלמוד תורה“.

2. בקור חולים. 3. שמן למאור בבתי הכנסת. 4. קברים, חברא קדישא לקבורת מתים.

5. השם יתברך. 6. שליש בגי' וסליש בתורה. 7. יישמרו צורו וגואלו.

8. כך נהגו הספרדים ליחד בבית הכנסת ספסלים מיוחדים נמוכים לנערים.

נראה שהוא מנהג בטעות... — אין ספק שהמנהג היפה הוא שיתפללו הצבור תחלה והשליח צבור יתפלל עמם בלחש כדי להסדיר תפלתו ואחר כך יחזור שליח צבור להתפלל בקול רם... וכן המנהג בקטלוגי¹ ובכל מקום שהן בני תורה, אבל בארגון לא נהנו כן², וכשהייתי בסרקסט³ מנעתי מהם המנהג ההוא בבית הכנסת שהייתי מתפלל שם, ואם⁴ היה הדבר קשה בעיניהם לשנות מנהגם... ונראה שהמנהג ההוא נכנס בארצות ההם מפני שרובן עמי הארץ, ולא ידעו להתפלל אפילו מתוך הספר אלא בעמל גדול, משום דאוש⁵ ברכות, ולזה מתפללין כלם יחד עם השליח צבור כמו שאחר מקרא אותה (סי' ל"ז).

4. שאלת אם המפטיר הקורא בתורה שהוא חובת היום. כמו בראשי חרשים ופרשיות והמועדים, אם צריך שיהיה גדול... — צריך להפטיר בגדול... אבל באלו הארצות⁶ אינם מרדקים בזה ואינם שומעין למי שירצה לשנות מנהגם, ואפשר שמפני שנהגו למכור ההפטרה למי שמעלה בה בדמים והם קונים אותה בעד קטניהם להרנילים, ואם לא יתכבדו בהפטרות המועדים לא יתנו בה פרוטה, לזה לא ישנו מנהגם בשום פנים... (סי' ל"ח).

5. ומה ששאלת מה היא חכמת יונת אשר יתרחק האדם [ממנה], ואם הם אותם ספרים המפורסמים בעולם כשמע טבעי⁷ ומה שאחר הטבע — ממה שמוזכר שם בפרק האחרון בסוטה (מ"ט ב')... והיה שם זקן אחד שמכיר חכמת יונת ולעז להם בחכמת יונת שכל זמן שעוסקין בעבודה אינם נמסרין בידן... ובאותה שעה אמרו: אדור אדם שיגדל חזירים ושילמד את בנו חכמת יונת. והקשו שם: איני, והאמר מר בארץ ישראל לשון סורסי למה אלא או לשון הקודש או לשון יוני, ותרצו: לשון יוני לחוד וחכמת יונת לחוד, ומה נראה שאין הספרים ההם בכלל נורה זו, שאם מצד שהם כתובים בלשון יוני — הלשון לא נאסר, וכולם היו בקיאין בה, ואדרבה אמר (במנלה י"ח א'): לשון יוני לכל כשר. ואם מצד החכמה בעצמה מהו זה שלעז להם הזקן ההוא, ולכן נראה לי שחכמת יונת היא לדבר בלשון יוני בחידות ובלשון סתום שלא יבינו אותו ההמון... ונקראת חכמת יונת מפני שהיונים היו רנילים בה, או שהיה להם ספר מחובר מזה והיה מחברו יוני... אמנם ספרי הטבע המפורסמים לא מן השם הוא זה, אבל ראוי לימנע מהם אם הם מתאמצים לעקור עיקרי תורתנו הקדושה, ובפרט שני עמודי התקן אשר היא נכונה עליהם, שהם הדין העולם והשגחת השם יתברך בפרטי המין האנושי... גם הרשבי"א ז"ל כתב בכתב אחר ששלח למנוע איתם

1. אנו רואים מזה הבדל גדול במעמדם התרבותי של יהודי קטלוגי וארגוניא.

2. Saragosse, 3. כמו ואף על פי.

4. הברכות מרובות. ועי' ראש השנה ל"ה א'.

5. תשובה זו כתב כבר בהיותו באלג'יר. בכל זאת אפשר שהוא מכיון גם לספר.

6. לאריססו. ונכתבו עליו באורים רבים ע"י חכמי ישראל.

המרנילים בניהם בלמוד אותן חכמות... ואין להביא ראיה מהרמב"ם ז"ל, כי הוא למד קודם לכן כל התורה כולה בשלמות... כמו שנראה מס' משנה תורה שחבר, וכדי להשיב את האפיקורסות עשה ספר המורה... ועם כל זה לא נמלט הרב ז"ל מהמשך קצת אחר החכמה בקצת המופתים, כגון כבן הצרפתי ובמעמד הר סיני... וכבר השיב עליו הרמב"ן ז"ל בפירוש התורה שלו (בפרשת וירא). והחכם ר' לוי ז"ל גם הוא היה הכם גדול בתלמוד, ועשה פירוש נאה לתורה ולספרי הנביאים והלך בעקבות הרמב"ם ז"ל, אמנם גם הוא השוה את לבבו אותן החכמות הרבה מדרך האמת... וכן בעמידת השמש ליהושע והשיב צל המעלות אחורנית כתב דברים שאסור לשומעם... ומעתה ישא כל אדם קל וחומר בעצמו: אם שני המלכים האלה לא עמדו רגליהם במישור בקצת דברים, כבודם במקומם מונח, ואם היו גדולי העולם, איך נעמוד אנחנו אשר לא ראינו מאורות לערכם. וכמה וכמה ראינו פרקו עול התפלה נחקו מוסרות התורה והמצוה מעליהם בסבת למוד אותן חכמות. (סי' מ"ה).

נח. לקוטים משו"ת ר' שמעון בן צמח דוראן (תשב"ץ).

הרשב"ץ נולד היא קביא ונלה מספרד לאפריקה הצפונית אחרי

הרדיפות האיומות של שנת קניא ומת באלג'יר בשנת היא ר"ה.

הוא היה רופא וגם בקי בתכונה ובמתמטיקה. עוד בהיותו

צעיר לימים יצא לו שם גדול ונחשב בין גדולי התורה שבדור.

1. שאלת 3 אם מותר לכתוב בלוחות שלשה או ארבעה פסוקים או פרשה שלמה, כמו שנהגו באלו הארצות¹, לתינוקות שאין להם ספר והמלמד כותב להם בכל שבוע מה שדעתו של בן יכולה לקבל בכל שבוע ושבוע, ובסוף השבוע מוחק וחוזר וכותב פרשה אחרת כפי התחלפות הפרשיות בכל שבוע ושבוע². ואמרת שנשאלת מזה והתרת להם... עוד כתבת, שאחר כך בא לידך ספר אחד בלשון הנרי בדיני תפלה ומועד, חברו רב מיימון³. אכיו של הרמב"ם ז"ל, וכתוב בו בלשון הנרי הענין שזו כונתו בלח"ק: לוחות הנערים המתלמדים בהם מותר לכתבם בחולו של מועד... ולוחות הנערים הנמחקים אין לכתוב בהם שלש תיבות מסודרות⁴, ואין מותרת כתיבת הלוחות ולמוד הנערים אלא על זאת הצורה... וכן צייר לנו ר' יוסף הלוי⁵ גאון ז"ל.

1. הרלב"ג. 2. אף שהיו.

3. השואל הוא ר' שמואל הלוי, מלמד מפורסם בדורו וגדול בהורה. ועיר מושבו

ברש"ך (אלג'יר). התשובה היא בתשב"ץ ח"א סי' ב'.

4. ארצות המערב האפריקני: מרוקו, טוניס ואלג'יר.

5. הרי סגס כאן נהגו בלמוד הפרשה בכל שבוע כדרך שנהגו באשכנז ופולין.

6. ספרו זה לא הגיע לידינו.

7. לפי שאין כותבין שלש תיבות בלי שרשום, ע"י גיטין ו' ב'. 8. הוא ר' יוסף בן מיגאש.

2. שאלת 1 על מה ששכרוך הקהל לירד לפני התיבה וללמד תינוקותיהם, והם שוכרים אותך משנה לשנה. ועתה כשרצו לשכור אותך לשנה זו התנית עמהם תנאים הרכה. האחד, שאף אם יחלו התינוקות או תחלה אתה שתסול שכרך משלם. והשני, שיפרעוך מדי שבת בשבתו. והשלישי, שיפרעוך מה שחייבים לך קצת מאבות התינוקות משכירות שנה שעברה מכאן ועד ששה שבועות, ונשבעת בפניהם שאם לא ישלימו הפרעונות על הדרך הנז' שתוציא הילדים אשר לא ישלימו אבותיהם הפרעון מבית-הספר, ולא תחזירם עד שישלימו הפרעון ואפילו מזמן בטולם. והקהל ואבות התינוקות קבלו עליהם תנאים אלו. וכשהגיע זמן הפרעון נתרשלו קצת מהאבות לפרוע והוצאת בניהם מביהם ולא תחזירם עד שפרעוך משלם. וכשהוצאתם מביהם רצית לחזור משכירותך. כיון שלא היו משלמים הפרעון כמותנה ביניכם, לולא שזקני הקהל פייסו אותך שלא תניח הקהל כצאן אשר אין להם רועה. והם עשו ערבות לאבות התינוקות משכירות למוד בניהם, ואפילו מהזמן בשל. ורצית לדעת אם יש אסור ונדנור עברה משכירות הזמן בשל אם לא. —

תשובה. מה שהתנית עמהם שאם יחלה התלמיד שיפרעוך משלם — תנאי קיים הוא, ואפילו בלא תנאי הדין כן אם התלמיד רגיל שיחלה ואין המלמד יודע... וכל שכן שאם המלמד יש לו תלמידים אחרים מלבד התלמיד שחלה, שחייב לפרעו משלם, שהרי כל כך הוא יגע בתשעה תלמידים כמו בעשרה. וכן כתבו רבותינו הצרפתים ז"ל². כן מה שהתנית עמהם שאם תחלה שיפרעוך משלם תנאי קיים הוא, ואפילו בלא תנאי כתב מהר"ם מרוטנברג³ שנותן לו בעה"ב שכרו משלם... וכן מה שהתנית עמהם, שאם לא יפרעוך תוך ששה שבועות מה שחייבים לך שתבטל הילדים מלמודם — תנאי קיים הוא, אע"פ שנראה קשה בשול תלמוד תורה, שהוא קשה מבטול בנין בית-המקדש⁴... והתנאי [שישלמו לך בעד זמן הבטלה] הוא בודאי קיים, שהרי קבלו עליהם... ואין חשש אסור בדבר... ועוד, שהרי אתה שכיר הקהל אלא שחייבו לך פרעון שכירותך על אבות התלמידים — ואם אבות התינוקות העבירו עליך את הדרך הקהל חייבים להעמיד את הדין עליהם, כדי שלא יפקיעו שכרך... ואינו בדין שתפסיד משכרך אף פרוטה אחת⁵.

1. שם, ח"א סי' ס"ד. גם תשובה זו נשלחה לר' שמואל חלאיו הנ"ל.

2. ע'י ביהוד אור זרוע לבבא מציעא סי' רמ"ב—רמ"ה, וע'י גם כרך א' עמ' כ"ג.

3. סו"ת מהר"ם ד' פראג סי' שפ"ה.

4. שבת קי"ט ב': אין מבטלין תינוקות של בית רבן אפילו לבנין ביהמ"ק.

5. את השאלה הזאת שאל ר' שמואל גם את הריב"ש והלה הסיב לו (שו"ת הריב"ש סי' קע"ה):

השכירות שעשית מחרת יום שמחת תורה עם אותן תנאים... עם היות שאלו התנאים בלתי הגונים, ובמלאכת השם אין ראוי למי שהוא ירא שמים להתנות תנאים כאלה, כי יניא לבב מגדלי בניהם לת"ת בהכביד עליהם תנאים שלא כמשפט — מכל מקום תנאים שבמבון הם וקיימים... אבל מה שנתחייבו לך שאם לא יפרעו לך שמונה כפולות (דובלאנין) ושכירות חמשה שבועות לשבת תולדות יצחק עד פרוטה

3. קהלו שכרו מלמד, והתנו ביניהם שיתנו לו דינרי זהב² בכל חדש וגם יגבו המצות³ ושכר התלמידים ושכר הברדיקה⁴, והכל באחריותם, אין לו דין על שום אדם אלא על הקהל, ונתנו לו רשות להתבטל עשרה ימים והוא נתבטל שלשה חדשים ותובע שכר שלשה חדשים... מהו הדין בזה? — דבר פשוט הוא שאין לו עליהם אלא שכר עשרה ימים שנתבטל ברשותם... אדרבא יש עליו עונש בטול תלמוד תורה, ודינו מסור לשמים.

4. ומדקדקי הלשון השיבו כמה תשובות על ר' אלעזר קליר שהיה מגדולי התנאים⁵ שמצאו בפיוטיו כמה שגגות לפי הדקדוק, לפי שאין זה פונם מעלת החכם אם אינו יודע דקדוק הלשון והמלות. (היא סי' ל"ג).

5. ידוע הוא כי תכלית תשמישנו לפני החכמים לא היתה כדי לישב בראש, כי נכסים היו לנו ומלאכת הרפואה למדנו, אשר החכמה ההיא תהיה את בעליה בדרך כבוד בארץ אדום⁶, אבל בעון הדור נזר שמד בכל אותן הארצות והיתה לנו נפשנו לשלל, והנחנו כל נכסינו שם והניצול בירינו נתנו אותו שוחר לנכרים, כדי שיעמוד טעמנו בנו ולא נבא לידי אונס, ודי לנו בזה פתח היתר כמה שנהגנו בו⁷ כדי שתהיה תורתנו אומנותנו, יום ולילה לא נשבות. ואילו היתה מלאכת הרפואה מספקת בארץ הזאת⁸ אשר נשתקענו בה לא באנו לידי מדה זו. אבל היא גרועה מאד, ולשוב לארץ אדום לא רצינו מפני בלבול אותם מקומות ובכל יום מתחדשים שמה גזרות ושמדי (בפירושו לאבות פרק ד' משנה ה').

נמ. לקושים משו"ת ר' שלמה ב"ר שמעון דוראן, הוא הרשב"ש
בן התשב"ץ. נפטר היא רכ"ז (1467). הוא מילא מקום אביו והיה
ראש הרבנים בקהלת אלג'יר.

1. שאלת⁹ שלפעמים כשאתה יושב בבית־הכנסת ללמד לתינוקות אין אתה יכול ללכת לביתך ולהניחם, וכשהשינה אונסת אותך אתה שוכב שם, ולבך נוקפך

אחרונה, שיהיו חייבים לפרוע לך שכירות אף אם תגרש הנערים מבית־הספר... זה התנאי אף אם קבלו אותו ברצון אינו כלום, לפי שזו אסמכתא היא¹⁰.

1. שם ח"ג סי' ק"ט. 2. סכום הדינרים לא נתפרש, ונראה שיש כאן טעות בדפוס.

3. מכירת ה"עליות" בביהכ"נ. 4. בדיקת הריאה בבהמות לדעת אם הן כשרות.

5. כך היתה דעתם של רבים מן הראשונים, עי' תולדות הקליר לשיר הערה 1.

6. ספרד הנוצרית.

7. לקבל פרס בעד הרבנות, ועי' שו"ת התשב"ץ ח"א סי' קמ"ח, ובמאמרי "לקורות הרבנות"

ב"רשומות" כרך ב' עמ' 273 ואילך.

8. אלג'יר.

9. התשובה נשלחה לר' משה הכהן מושב הו"ג יין.

אם יש בדבר איסור.1 – כיון שמעולם היו מלמדי תינוקות מלמדים אותם בבית-הבנות יראה שאין שם חשש אם תאנוס אותך שינה... (סי' קצ"ב).

2. צבור 2 שכרו מלמד תינוקות ושליח צבור לשנה, וקבל קצת מהשכר ובתוך השנה חזר בו, ולא מצאו הצבור מלמד תינוקות ולא שיע, ונשארו כצאן אשר אין להם רועה ונטלטלו טלטלה גבר ויצאו מהעיר הם ונשיהם ובניהם, כי לא די לו שלא רצה להשלים שנתו, אלא שנתן עצה לקצת יחידים לברות ולצאת מהעיר, ובסבת זה לא מצאו האחרים מי שילמד את בניהם ספר ולא תוכחות מוסר, ולא יכלו להתפלל בעשרה ולא לקרות בתורה, יצאו הנותרים ובאו אל המקום אשר ברת שם השיץ הזה ושאלו שיחזור לעירם להשלים תנאם ולא תחרב הקהלה. ושאלו ממני אם יכולין להחזירו או לא? – ודנתי להם שראוי להכריחו לשוב לעירו... ותו, שזה שגורם חרבן קהלה אחת... אעיף שלא היה הדין מכריחו לחזור ראוי לקנסו בדבר כזה. (סי' קי"ב).

3. יהודי אחד עשה סעודה לקצת הקהל ביום השבת, כשביל בנו שקרא את הפטרה... (סי' קי"ג).

4. תלמידים הלומדים בפירוש החומש לרשי ידעוהו.4

ס. מתוך ספר, שבט יהודה לר' שלמה אבן וירנא (הוצ' ווינר, הנדבר תרס"ז, עמ' 26). ויכוח אלפונזו המלך עם שלוחי היהודים.5

1. ...למה תלמדו את בניכם הנינון ואתם בכל ימיכם חייבים הבכיה וההספד... ולמה תלמדו בניכם האישנרימה6 ואין אתם יוצאים למלחמה?7
תשובת חכמי ישראל: ועל הנינון וכיוצא נפש מי סובלת שלא תתפתה למה

1. כי אסור לישן בבית-הכנסת לא שינת קבע ולא שינת עראי, עי' מגלה כ"ח א'.
2. נשלח לברשך.
3. עי' חיי ר' יהודה אריה מודינא, המספר שקרא את הפטרה כשהיה עוד ילד קטן בן שלש, וכך נהגו באיטליא, עי' להלן.
4. את החומש למדו איפוא גם בטונים ואלג'יר עם פירש"י, והקריאה ברש"י נחשבה לראשית למודים.
5. את זמן הויכוח יש לקבוע במאה ה"ט, אף שכתוב שהיה בשנת ד' למלכות אלפונזו, כי שליחי היהודים הנזכרים בו בשמותיהם, אברהם בנבנשתי וחבריו, חיו במחציתה הראשונה של המאה ה"ט. ועי' גריץ-שפרר ח"ו 416–417.
6. esgrima בספרדית, הדעת להלחם בחרבות ורמחים.
7. בימי שלטון הערבים בספרד היו גם היהודים משתתפים בצבאות הלוחמים במדה נכרת, עי' גם אור זרוע ח"א סי' תרצ"ג: „כמו שנהוג עדיין בארץ ספרד, שיכראלים הולכים עם המלך להלחם, אבל בצבאות הנוצרים לא השתתפו יהודים רבים, רק יחידים.

שרואה בשכניה, כל שכן הבחורים והנערים אשר לא יספיק כח להכניעם, ואין בהם תבונה להשמר ממה שאינו ראוי.

2. "...משבח אני את היהודים שישכימו לבית התפלה אפילו הילדים, ואילו הנוצרים לא ישכימו כי אם הזקנות והפסחים".¹

סא. מתוך תקנות הקהלות בקשטיליא, שנתקנו בשנת היא קצ"ב (1432) באספת שלוחי הקהלות. ר' אברהם בנבנשת, הרב בחצר המלכות, שהיה עסקן מדיני חשוב, בקש מאת הקהלות, לשלוח אנשים נאמנים... להמתיק עצתו עמהם, והקהלות יצו: עשו כאשר צוה, ומהם שלחו כתבים לשר הרב הנוכח לקיים ולקבל עליהם את כל אשר יצוה ויסדר, ומהם שלחו מורשים נאמנים בעדם, ונדיבי עמים נאספו עם אלהי אברהם בחצר אדוננו המלך ייא³ במתא ואלדוליד, ובעשור אחרון לחודש אייר מהשנה הנוכחת אנו עדים החתומים למטה היינו מצויים בבית הכנסת הגדולה הינ⁴ אשר במנרש היהודים של הקהל הקדוש קהל ואלדוליד יצוי. התקנות נעשו בכח המסור מאדונינו המלך ייא לרב הנכבד דון אברהם ייא לכך, ובכח המסור מחכמינו ויל לעמוד על תקוני המדינות, ובכח המסור לנו מהקהלות יצוי. הן נתקנו לזמן של עשר שנים, ואחר כך יעינו בהן ויחליטו אם יש לחדשן או לשנותן.

נוף התקנות נמצא בכתי השמור בביבליותיקה הלאומית בפאריס מס' 586, והן כתובות בספרדית (אבל בכתב עברי) בלולה בעברית. הפתיחות לכל שער (התקנות חלוקות לחמשה שערים או פרקים) כתובות כמעט עברית מהורה. הן נרפסו ע"י Fernandez Gon- zalez בהבולטיין של האקדמיה להיסטוריה במדריד, כרכי ז'-ח'. הדיר מ. קייזר לינג תרגמן לגרמנית, הוסיף להן מבוי גדול והדפיסן ב־Jahrbuch fur Geschichte der Juden (לייפציג 1869) עמ' 265-334. מחקר מלא ענין כתב עליהן ההיסטוריון איזידור לאב ב־Revue des Etudes Juives כרך י"ג עמ' 187 ואילך (תמציתו ניתנה בעברית ע"י א. א. רקובסקי ב־האסיף תרמ"ז

1. שם עמ' 123, דברי מלך אחד לאומן בנו.

2. =ישמרן צורן ויחיין. 3. =ישמרנו אלהים.

4. =ה' ירחיב גבולה, וברכה זו נזכרה כמה פעמים בקשר עם הזכרת בתי כנסת, ע"י שו"ת

זכרון יהודה לר"י בן הרא"ש סי' כ"א, ע"ש ומש"ב קייזרלינג ב"י 113. REJ, XXXIX וקויפמן

שם עמ' 256-551.

עמי 133 ואילך), ובו נרשמה הספרות הנוגעת לתקנות אלו. תקנות אלו חסובות מאד. הן מקיפות את כל צדדי החיים של הצבור והיחיד ומשמשות מקור נאמן לתולדות היהודים בספרד באותו זמן. הן נתקנו בשנות הירידה של היהדות הספרדית, אחרי התרבו והשמדות של שנות קניא וקעיב, שבהן נחרבו כמה קהלות ויתרן נתלדלו דלדול נמור. לתקנות בענין תלמוד תורה יחדו את השער הראשון, כי לזה דאנו בשורה ראשונה. מהן נראה את המאמצים הגדולים שעשו אבותינו בשביל חינוך הבנים. אם נהנו למעשה עיף תקנות אלו קשה לנו להחליט מפני מעיט המקורות ההסטוריים.

ה ש ע ר ה ר א ש ו ן ב ע נ י ן ת ל מ ו ר ת ו ר ה .

ז ה ה ש ע ר ל ה צ ד י ק י ם י ב ו א י ב ו 2

ראשית דברתינו ותחלת תקנותינו להחזיק ידי לומדי תורתנו, כי התורה היא העמדת העולם, כמו שאמרו חז"ל: על שלשה דברים העולם עומד על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים, ובראותנו שרפו ידי לומדי התורה ברוב המקומות ולא היו מתפרנסים כי אם בצער גדול, ומסכה זו התלמידים היו מתמעטים והולכים, ונס התינוקות של בית רבן היו בטלים במקומות הרבה, לפי שלא היתה יד אבותיהם מספקת לתת שכירות למלמדים אתם תורה, וכמעט שהם ושלום היתה תורה משתכחת מישראל לסבות אלו, וכדי להחזיר עטרה ליושנה ויהיו נמצאים תלמידי חכמים וירבו התלמידים בקהלות יציו:

אנו מתקנים, שבכל הקהלות אשר בכל מלכות קסטיליא יציו, בכל קהל וקהל מהם, יהיו מחויבים לתקן ולעשות ביניהם נדבה לתלמוד תורה באופן הזה: מכל בהמה נסה שתשחט בכשרות ביניהם ובשבילם ישלמו ממנה לתלמוד תורה חמשה זהובים, ומכל ענל שמשקל בשרו עד מאה לטראות, שהם חמשה ועשרים ארילדיש, ולמעלה ישלמו לתית שני זהובים, ומכל בהמה דקה, כבש או עז, ישלמו זהוב אחד, ומכל גדי או טלה שמשקלם פחות מארבע ארילדיש ישלמו לתית קורונאדו אחת. ואם משקלם ארבעה ארילדיש ומענה ישלמו חמשה פשיטים. ומכל כר יין גדול הגמבר לאחרים ישלמו לתית חמשה פשיטים, ונדבה זו לתית מתקנים אנו שתהא מוטלת על מחיר הבשר והיין⁶ ותשתלם עי הקונים. וממה שנמכר בסיטונות, למעלה

1. התרגום נעשה מן הסקור הספרדי עי ידידי הד"ר י. פ. בער, ואני מביע לו בזה את תודתי הנאמנה. בטרגום נשמרו הבטויים העבריים אשר במקור.

2. תהלים קי"ח. 3. אבות פ"א מ"ב.

4. עי לעיל באגרת המוסר של ר' שלמה אלעמי. 5. משקל ספרדי.

6. מכס הבשר והיין לטובת התית היה נוהג גם מקודם בקהלות רבות בקסטיליא, אלא שעכשיו

עשה חובה על כל הקהלות.

מחמשה כדים ביחד, ליהודים או לחמרים ולתנאים יהודים, ישלמו את הנדבה הזאת לתית בסכום שני פשיטים (מכל כד). אבל מן היין הנמכר לנוצרים ישלמו חצי פשוט מכל כד לתית. וכל איש שיעשה חופה ישלם בתוך ימי חופתו עשרה זהובים, ומברית מילה, בהגיע הילד לזמן שיצא בו מכלל נפלג¹, ישלם לתית עשרה זהובים. מנפטר ונפטרות, מבן עשר שנים ומעלה, יתנו יורשיו לתית את המלבוש הסמוך לחלוק או עשרה זהובים, כפי מה שירצו היורשים. וכל המוסיף על אלו הסכומים תבוא עליו ברכת טוב. והזהובים האלה יט לשלם במטבע העובר לסוחר והנהוג בעת התשלומים. והתשלומים של חתן וברית מילה, נפטר ונפטרות, אנהנו מכארים שלא יהיו מחויבים לשלם אלה המתפרנסים מן הצדקה, או הראויים לזה לפי ראות עיני הנזכרים שיהיו ממונים על זה.

ואנו מתקנים, שיהיה מחויב כל קהל מן הקהלות הנזכרות יציו להתאסף על פי הכרזה, כמנהגם, עשרה ימים לפני הזמן של חכירת המסים שחוכרים ביניהם מן הבשר והיין במקום שיש להם חכירה כזאת², ולא יצאו ממקום האספה עד שיחכירו את המס הנז' לתלמוד תורה, או שיבחרו נאמן או נאמנים קבועים אשר לידם יבואו כספי המס, כדי שהנאמן או הנאמנים יחזיקו בזה בנאמנות עד שימצא חוכר בשביל מס זה, אם יסכימו להחכירה, או שיעמוד בנאמנות³. כל קהל יציו חייב לבחור בכל שנה בשני נזכרים ממונים על התלמוד תורה, כדי שעל ידם ישלמו מה שהרב של חצר המלכות יצוה ויתקן בענין זה. ובמקומות שאין להם מס בשר ויין אנו מתקנים, שמן היום שיראו להם את התקנה עד שלשים יום רצופים יהיו מחויבים להתאסף על פי הכרזה כנוכח, ויעשו את התקנה של מס תלמוד תורה הנז' כמו שנתבאר למעלה.

ועוד אנו מתקנים, שבמקומות שאין קהל של עשרה בעלי בתים, ואינם פורעים לעצמם⁴, שיהנו ביניהם במס התלמוד תורה הנז' ככל הקהלות יציו באופן הנזכר, ומה שיצא מזה יהיו מחויבים בסוף כל שנה ושנה, כל זמן קיום התיקון הזה, לתת ולפרוע לידי נזכרי הקהל, אשר הם פורעים עמו, ויקחו קבלה ממה שיפרעו בזה. ובמקומות שיש עשרה בעלי בתים ומעלה, אף על פי שיהיו פורעים את המסים עם קהל אחר, יהיו מחויבים להעמיד ביניהם נזכר אשר לידו יבוא מס תלמוד התורה שלהם ושישמרו אותו עד שהרב של חצר המלכות ישלח ויצוה מה שיעשו בו, בשביל שהנדבה הנז' לתלמוד תורה תהא כללית בכל קהלות מלכות קשטיליא יציו. ואנו מתקנים ששום קהל ושום איש, רבים ויחידים, לא יהיה להם רשות

1. היינו בהיותו בן שלשים יום.

2. על מס הבשר והיין יהיה כסמס לתלמוד תורה עי' גם לעיל עמ' נ"ז בסודת הרא"ש.

3. בלי מסירה לחוכר.

4. אינם פורעים מס לעצמם אלא מצטרפים לקהלה הסמוכה.

לקחת את מם התלמוד התורה הנז', ולא איזה זהובים שיעלו למס זה, בשביל איזה צורך שיהיה, כללי או פרטי, לא בדרך הלואה ולא בשום אופן אחר, אלא שכל הזהובים שיעלו בסכום המס ישארו בעין, מזומנים ושמורים כדי לעשות בהם מה שיצוה הרב של חצר המלכות או ישלח לצוות. אבל במקומות שיש בהם תלמידי חכמים מרביצי תורה ממונים על הצבור יוכלו לתת ולפרוע ממנו שכר תלמוד חכם, ובשביל תמיכת התלמידים שיש להם הספקה מן הנדבה של תלמוד תורה הנזכרת. ואם ישארו קצת זהובים ממס התת הנז' אחר שנפרע מה שנאמר למעלה—מה שיסאר יהא שמור כדי לעשות ממנו מה שישלח הרב הנז' לצוות כמו שזכר. עוד אנו מתקנים, שאם הרב של חצר המלכות יראה שבמקומות שיש להם תלמיד חכם ממנה על הצבור¹ ויבין ויסכים שישלמו לו תנא² באופן אחר, ושלא ישתמשו בתקנה של תלמוד תורה הנזכרת, שתהיה הרשות בידו³... אשר עמו יהיה נפרע התנאי הנזכר לתלמיד חכם הנז' ממסי הבשר והיין, או ממס ההקדשות ושכירות הבתים⁴, וכדומה לזה, אם יש להם.

עוד אנו מתקנים, שכל קהל מן חמשה עשר בעלי בתים יהיו מחויבים להחזיק מלמד תינוקות הנז', שילמד את בניהם פסוק⁵ ושיתנו לו הספקתו המתאימה לפי מספר נפשות בני ביתו, להם לאכול ובגד ללבוש, ושהיו מחויבים הורי הילדים למסור את בניהם למלמד הנז', ויפרע כל אחד למלמד לפי רכושו. ואם לא יספיק למלמד להוצאות ביתו מה שיתנו לו הורי הילדים, מחויבים הקהל יצאו להשלים למלמד את הדרוש להספקתו לפי הזמן והמקום. והמקום אשר בו ארבעים בעלי בתים ומעלה יהיו מחויבים לעשות כל מה שביכלתם כדי להחזיק ביניהם מרביץ תורה⁶ שילמד תלמוד, הלכות ואגדות, ויהיו מחויבים הקהל יצאו לתמוך בו באופן הנז', ויפרעו לו הספקתו מן המוכתר ממסי הבשר והיין וההקדש, אם יש להם, או מגדבת תלמוד תורה, כבדי שלא יהא נצרך ללכת לבקש הספקתו ולא יצטרך לפנות אל היחידים⁷ מן הגדולים שבקהל יצאו בשביל זה, כדי שיהיה להם מוכיח ומושר בכל הענינים הנוגעים לעבודת הבורא יתברך. ואם הקהל יצאו לא יבואו לידי הסכס עם המרביץ תורה בנוגע לסכום שיש להם לשלם לו יהיו מחויבים לתת לו מה שיעלה

1. כאן חסרות איזו מלים בכת"י.

2. לשכר הקציב לרב ע"פ תנאי כתב-המנוי קראו „תנאי“, עי' בצואת ר' יהודה בן הרא"ש:

וקשה לי מאוד להיות צריך לקחת תנאי, ואם הייתי יכול לעבוד וזולתו לא הייתי לוקח אותו.

3. חסרות טוב איזו מלים. 4. השייכים לקהל. 5. = מקרא.

6. זה היה תארו של הרב או של החכם אצל הספרדים, כי עקר תפקידו היה להרביץ תורה.

7. וכן כותב ר"י אברבנאל בספרו נחלת אבות למס' אבות פ"ד, שאם תלמיד החכם הוא עשיר

אין לו לקבל שום הנאה מהורתי, אבל „מרביצי התורה הדלים מהוסרי מנון אינו מהגנות שיקחו, רק בשני תנאים: האחד, שיקחו אך ההכרחי... והתנאי השני, והוא הכרחי מאד, שלא יקבל שום

אדם פרטי כי אם מן הצבור...“

סכום מס התלמוד תורה של המקום או להוסיף עליו, אם לא יספיק, לפי ראות עיני הרב של חצר המלכות י"א.

עוד אנו מתקנים, שלכל תלמיד חכם תהא ישיבה קבועה ללמוד עם כל מי שירצה לשמוע הלכה מפיו, ושיאמר הלכה מפיו, ושיאמר הלכה לתלמידים או למי שירצה ללמוד עמו בזמן שהוא מנהג תלמידי חכמים ללמד, אם לא שיהיה לו אונס באותה שעה, למען יגדיל תורה ויאדיר.

עוד, בשביל שהוא מן הדין שמלמד התינוקות לא יקבל ללמד יותר מעשרים וחמשה תינוקות, רק אם יש ריש דוכנא שיעזור ללמד, אנו מתקנים, ששום מלמד לא יוכל לקבל יותר מעשרים וחמשה תינוקות ללמדם מקרא, אבל אם ימצא מסייע² ללמדם כדין התלמוד יוכל לקבל עד ארבעים תינוקות. ואם יש בקהל יצוי חמשים תינוקות יהיו מהויבים להחזיק שני מלמדים. וכמשפט הזה יהיה אם יש יותר מארבעים תינוקות.³

סב. על דרך למודו של ר' יצחק קנפנטון עם תלמידיו. הוא נפטר בשנת רכ"ג (1463) בהיותו זקן מופלג כבן מאה.

והנה חכמים הגידו אנשי אמת, שהרב רבי יצחק קנפנטון רב קשתיליא היו לו כמה תלמידים מובהקים מגדולי התלמידים, וכשראה ההלכה עמוקה היה מצוה להם שיעיינו היטב כפי בחם, והיה אומר קודם בואם לפניו: פלוני יאמר זה ולא יעבור מזה, ופלוני זה ופלוני זה. וכל זה בשקול הדעת, ובכואם עם הספר לא יעברו פיו ולא ישנו דבריו, ולא יפול דבר אחר מכל דבריו ארצה. שמאחר שידע דרך עיונם וטבעם והדרך שילכו בה, ולאנה הוא מגיע, היה מגיע באומר דעתו מה שיש לאל ידם להגיע בעיונם בשקול דעתם.⁴

סג. מתוך, ספר יוחסין לר' אברהם זכות, שהיה מגולי ספרד. הוא מוסר לנו קצת ידיעות על דבר למוד התורה בספרד סמוך לזמן הגירוש.

...ובני בניו — של ר' אברהם בינבינישתי⁵, רב המדינה בשנת קצ"ב — בומנו זה עשירים גדולים, ופזרו ממנים לחזק הישיבות משלשת החכמים הרשומים ראשי הישיבות:

1. ע"י בנא בתרא כ"א א'.
2. כך נקרא ריש הדוכנא גם בקצת מקומות באיטליא.
3. אחרי זה באות תקנות בעניני התפלה וסדרי בתי הדין וכו'.
4. ס' כבוד אלהים לר' אברהם ק' מיג"א ש, קושטא שמ"ה, דף מ"ז ע"ב, והספר יקר מאד במציאות.
5. ע"י עליו לעיל עמ' פ.

הראשון החכם הגדול ר' יצחק די ליאון, מלומד בנסים ושכלו שכל אלהי, מנדר גדול נדר אויבי התורה, ומת זקן מאד ולא נשאר לו בן, אבל נשארו אחריו תלמידיו, חכמים גדולים שהם כמו בניו. והשני החכם השלם מורי ר' יצחק אבן הבה ז"ל, חריף ומחודד ונפטר בפורטוגל שנת רנ"ן, שבעה חדשים אחר הגרוש. והשלישי ר' שמואל בלאנסי, קרובי מצד אמי הוא, בר אבהן ובר אוריין, לא פסקה מכל משפחתו תורה מימים קדמונים... והרב הגדול רבן של ישראל, רבן מהשלשה חכמים שאמרנו, החסיד העניו דרוח אלהין קדישין ביה, הוא המאור הגדול ר' יצחק קנפנטון... נקרא גאון בקשטיליא. ואני ראיתי אותו ומי שרואה פניו כמקבל פני שכינה¹...

סד. מפרושו של ר' יצחק אברבנאל למס' אבות, הנקרא, נחלת אבותי (נרפס ראשונה קושטא רס"ו).

1. וראוי שתרע שהומנים האלה שזכור כאן הם כלם לענין הלמוד ומני ההתחלה, לא ומני התכלית, כי הגה לא אמר שעד ה' שנים יעסוק במקרא ולא עוד, כמו שעושים עוד היום האשכנזים², כי אם בהיותו בן חמש שנים יתחיל להתלמד במקרא. אמרו בפרק לא יחפור (ביב כ"א א') אמר ליה רב לרב שמואל בר שילא³ עד בר שיתא לא תקבל, מכאן והילך קביל ואיספי ליה כי תורא. ומכל מקום יש מפרשים⁴ שבן ג' שנים לאותיות, ומצאו להם סעד במדרש⁵, בפסוק כי תבואו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל וערלתם ערלתו את פרו, בפרה של תורה הכתוב מדבר... ואמרו שג' שנים יהיה ערלה ובשנה הרביעית קודש הלולים, כלומר שכשישלים לער שלש שנים ויבנס לשנה הרביעית או יקודש לשם בלמוד אותיות התורה, ובשנה החמישית להוסיף להם תבואתו, שיהיו מוסיפין בלמודו, שיכניסוהו למקרא. וכן עשר ראוי שיתחיל במשנה, לא שיפסיק מהמקרא עדיין, אבל שיוסיף עליה דבר מהמשנה בהיותו בן עשר שנים, מצורף לזה שבחמש שנים בהיות למודו בהונן ידע לקרא כל עשרים וארבע ספרים...

2. יהושע בן פרחיה אומר עשה לך רב (פיא מ"ו), שאין טוב באדם שילמד מחכמים הרבה ביחד, כי אזלי יהיו סברותיהם מתחלפות ושונות זו מזו והתלמיד יתבלבל בזה, וכבר זכר שיניקא הפילוסוף, שהסומע מפי מדמדים רבים⁶.
1. על החכמים הללו ושיבותיהם ע"י גם בהשלמת ספר הקבלה לר' אברהם מסרוסי ז"ל, שנרפס ע"י הרבני בהוספה לגריץ – שפ"ר ח"ו עמ' 13. מר"י קנפנטון הגיע אלינו ספרו הקטן בכמות, אבל גדול באיכות, "דרכי הגמרא".

2. את האשכנזים הכיר ר"י אברבנאל לדעת בשבתו באיטליא, אחרי הגרוש.

3. לפנינו: שילת.

4. דברים אלו לקוחים מפירוש המאירי למס' אבות.

5. תנחומא פ' קדושים.

הא כמו האצטומבא שתתמלא ממוזנות מתחלפים שלא תוכל לעכלם, ולכן אמר יהושע בן פרחיה... שיעשה לו רב, ר"ל שיבחר לו חכם אחד שיהיה רבו וילמד מפיו... ואמר וקנה לך חבר, כדי שהוא וחברו ישנונו זה את זה ויתיישר למודו. אמר בחבר לשון קנין להגיד שאם יצטרך החבר לסיועו יתן לו די ספוקו ויקנה אותו בלחם. לפי שהחבר ישא ויתן עמו כמה שלמד ויחדרו זה את זה... גם ענין החבר הכרחי אין המלט ממנו, לפי שהאדם בוש מלישא וליתן עם רבו בכל הפרטים שישמע מפיו וישאר עם הרבה ספיקות ומבוכות, ובהיות לו חבר ישא ויתן עמו ויתחדרו שניהם, ואמרו בפרק קמא דכתרא 1: או הברותא או מיתותא, לפי שלא טוב היות האדם לבדו... ועם היות שאמר בן זומא: איזהו חכם הלומד מכל אדם, אין ענינו שילמד ויקבל מכל האנשים יחד, כי אם שילמד מכל אדם זה אחד זה, או זה בענין זה וזה בענין זה, כאלו תאמר שילמד תורה אם מהלל אם משמאי, לא משניהם יחד, וילמד חכמת הטבע מאריות טו וחכמת התכונה מבטל מיום, אבל בלמוד אחד לא יעשה לו כי אם רב אחד וחבר אחד, וכמה ראיות תמצא בתלמוד ובבריייתות על זה. וחכמי הפילוסופיא אמרו: אדם בלא חבר כשמאל בלא ימין, ואמרו גם כן 2: הטוב שבסוסים צריך לרסן, והכשרה שבנשים צריכה לבעל, והפקת שבאנשים צריך לעצת חבר.

3. שמעיה אומר אהב את המלאכה... והנה אמר החכם הזה: אהב את המלאכה, ולא עסוק במלאכה, להגיד שאין טוב לאדם שיעשה המלאכה על צד ההכרח והאונס, מתדאג עליה ובעל כרחו, אבל שיאהב אותה, ואז יעשה בשמחה ובטוב לבב...

סח. מתוך שיר התלונה על הזמן לר' יהודה אברבנאל בנו של ר' יצחק אברבנאל (נדפס באוצר נחמד ב' 70-75). בשירו זה הוא פונה אל בנו, שנגזל ממנו עיי יואן השני מלך פורטוגל בשנת הגירוש מספרד בהיותו ילד בן שנה, ומצוהו להדבק באמונת אבות. שיר תיגה זה נכתב בשנת ה' רס"ג (1503), במלאת לילד שנים עשרה שנה. האב לא ראה יותר את בנו בכל ימי חייו.

בכורי שב לבך דע הכי בן	חכמים את מחוכמים כנביא,
והחכמה ירושה לך ואל נא	תאבד עוד ימי ילדות חביבי,
ראה עתה בני המוד ללמוד	קרא מקרא והבן מכתבי,
שנות משנה למוד תלמוד במדות	שלוש עשרה ותידוש 8 עם מתיבי,

1. ג"ב ס"ז ב'.

2. מבחר הפנינים.

3. צ"ל: לתיירוק עם מתיבי, היינו בדרך קוסיא ותיירוק.

10. מתוך ספר, מילי האבות, והוא פירוש על מס' אבות להרב ר' יוסף חיון¹. חברו בליסבון שנת היא ר"ל (1470) ונרפס בויניציאה

בשנת היא ש"ס (1600).

1. הוא היה אומר בן ה' שנים למקרא וכו'. רצה בזה המאמר לחלק ימי האדם לפי מספר שנותיו, ויחד לכל מספר מה שהוא נאות לו לפי המספר ההוא. והתחיל ואמר: בן ה' שנים למקרא, כי אחר שינמל עד בן ה' שנים ילמדוהו האותיות והנקודות וידעית תיבה ותיבה. ובן ה' שנים או הוא ראוי לקרות במקרא תורה נביאים וכתובים. ויתמיד בזה ה' שנים עד היותו בן עשר, ולא ירגילום במקרא יותר מזה, כי העוסק במקרא מרה ואינה מרה². ואמרו עוד³: מנעו בניכם מן ההניקן, ופרשי זיל: אל תרגילום במקרא יותר מדאי. ואחשוב כי זו היא אחת מהסבות בזמננו זה שאברה חכמתנו, להיות התלמידים מורגלים במקרא יותר מן הראוי בזמן נערוותם, ואילו היו מרגילים אותם בגמרא בזמן נערוותם כסדר החכם הזה יוסיפו לקח, ודי בלמוד הפסוק חמש שנים, כי הוא זמן לראות התלמיד סימן יפה בלמודו... בן עשר למשנה, כי הסדר בלמוד ללכת מן הקל אל הקשה, ולמוד הפסוק קל מלמוד המשנה, ולמוד המשנה קל מלמוד הגמרא, ויעסוק במשנה גם כן ה' שנים עד חמש עשרה שנה לסבה הנזכרת.

2. בן בגבג אומר הפוך בה הפוך בה דכולא בה וסיב וכלי בה ובה תהוי ומנה לא תונו שאין לך מדה טובה הימנה⁴. בא להורות לנו מעלות התורה ושלמותה... דכלא בה, ירצה⁵, כל השלמות והחכמות כלולות בה: למודיות, טבעיות ואלהיות וענפיהם... ומי שיעיין בגמרא ימצא כל החכמות ועניי רפואות עד אין מספר והכונה וטבע ואלהות ואיצטגנינות וזולתם... ויש גורסים: ובה תהני, לשון והגית בו וגו' רמז למה שאמרו ז"ל⁶: מהי שילמד אדם חכמה יונית, והשיבו: ילמדנה בשעה שאינה לא מן היום ולא מן הלילה, שהרי כתוב והגית בו יומם ולילה, וזהו אמרו: ובה תהני תמיד יומם ולילה, ולכן מנה לא תינוז ללמוד חכמה אחרת. והרמב"ם ז"ל גורס: ובה תהני, לשון ראייה שכלית, כי בה ישיג הדעות האמתיות, לא בפלסופיה...

3. ואין כבוד אלא לחכמים, שנאמר כבוד חכמים יתחלז ותמימים יתחלזו טוב, לפי שאמר שהחכמים יתחלזו טוב יבאר עתה מי הם אותם החכמים הנזכרים

1. ר' יוסף בספרו „אור החיים“ (ע"י להלן) כותב עליו: העיר היתה אם בישראל ל"ס בונה, ויהי להם לראש יושב בשבת תחבמוני זקן ונשוא פנים, הוא הראש הגדול מלא תורה כאחד האמוראים ר' יוסף חיון ז"ל, ושמעתי מפיו ענין הדברים אשר עליהם חברתי זה החביר.

2. בבא מציעא ל"ג א'. 3. ברכות כ"ח ב'.

4. גרסתו שונה מגרסה שלפנינו, ויש במשנה זו נוסחאות שונות.

5. ירצה לומר. 6. מנחות צ"ט ב'.

הכבוד, ואמר שהם התמימים אשר ינחלו הטוב הנמור, שהוא התורה, כי אלו יקראו שלמים ותמימים לא אותם שיעסקו בחכמות החיצוניות, כי אלה אינן ראויות להקרא טוב במוחלט, כי השקר מעורב בהן ולכן לא יקראו העוסקים בהם חכמים באמת עד שינחלו הכבוד...¹

סז. ר' יהודה ב"ר שלמה כלץ כותב בהקדמתו לפרושו על רשי' על התורה (כתי' בפאריס, והקטע המועתק בזה נתפרסם ע"י נייבואיר ב" REJ V 48) שחבר בא לנ"ר בשנת רמיו כדברים האלה, שיש בהם גם פרטים אחרים נוגעים לתולדות החנוך והלמוד בספרד באותו זמן:

ותדעו המעיינים שאני ראיתי הרבה באורים על רשי'... ושאר דברים מרובים ראיתי על רשי' וקבלתי מרבותי בו בנערותי, שאחר שהייתי בן עשר שנים לא קראתי מעולם רשי' עם שום רבי, אלא רדפתי אחר קריאת התלמוד. וכל ימי נדלתי בין החכמים. ויהי כאשר טלטלני השם... מארץ מולדתי ומארץ הישיבות והתלמידים ארץ קשטיליה ובאתי אל ארץ ישמעאל, אשר אין בה ישיבות ולא קריאה, ובאתי למקום גרנאטה ועמדתי שם חמש שנים. ובשנה הראשונה בקשו ממני תלמידי לקרא להם רשי' 2 עם קריאת התלמוד. והייתי קורא בכל שבוע פרשת רשי' כלה, וארבע הלכות 3 בשבוע, וקצת מהרמב"ן ויל. ובקשו ממני שאעשה להם באור רשי' ולא קבלתי דבריהם, כי אין זה חכמה מפוארה, ולא עוד אלא אחר שנה ראשונה לא הסבמתי לקרא עמהם מפרשים אלא תלמוד ערוך ורב אלפס עם פ"י רבנו נסים, אבל הם כתבו באורי שנה ראשונה כמה שקבלו ממני על רשי'. אח"כ באתי למאלקה (Malaga) ועמדתי שם ארבע שנים, וגם כן לא קראתי שם אלא תלמוד עם פרושי הרמב"ן. אחר זה בשנת רמיו לפיק באתי על הים להוניין 4 והייתי קורא שם עם התלמידים קצת מהשבוע רשי' והשאר תלמוד והרמב"ן. ובהיותי יושב שם בא לשם תלמיד אחד, ששמו ר' שלא ל בן היקר ר' יוסף בן סידון, ונתעכב שם עמי בקריאה כמו שני חדשים. ובזמן ההוא היה אותו תלמיד בן ט"ז שנים... ודבר עמי שאבא לבאן לתלמסאן לעמוד בבית אביו ללמוד, ובאתי ונתישבתי שם בביתו וכיפק לי כל צרכי וגם היה נותן לי ממון רב...

סח. מתוך ספר כללי שמואל, כללי הגמרא ע"פ סדר איב, לר' שמואל ק' סידיליו או ק' סיד (ע"י בשם הנדולים לרח"ד) ונדפס בסוף ספר תמתי ישרים (ויניציא ספיב). את ספרו זה

1. כאן הוא פורט את הבאורים שראה. 2. על התורה (עם) חוץ מקריאת התלמוד.

3. כנראה הלכות ר' אלפס. 4. באלגיר.

כתב המתבר בשנת רפ"ו (1522). המחבר היה מגולי ספרד, תלמידו של ר' יצחק די ליאון, הרב בטולידה, שנפטר שנתים לפני הנרוש, וחתנו של ר' יצחק אבוהב.

1. והיו זהיר מאד לעיין בכל שבע שתי הלכות קצרות, ותפלפל בהם בכל מה שאפשר, בשביל שהפלפול יהיה קטין בידך, כי בהלכה ארוכה אי אפשר לפלפל כפי הצורך. וכן היה המנהג בישיבת ספרד, ובשאר הימים היו לומדים בקיאות, ובדרך הזה הפלפול והבקיאות היה עולה בידם. ועצה טובה היא לתלמידים לעשות הלכה קצרה בשני ימים להכנס בעוצם הפלפול, לפי שהפלפול צריך מלמד כי לא נמצא כתוב בספרים, אבל הבקיאות אין צריך מלמד, כי בכל זמן יש ביד התלמיד לעשות עצמו בקי בקריאת רב אלפס ז"ל והפוסקים. והדרך שהיה למורי הרב ר' יצחק די ליאון ז"ל, שביום שני וביום חמשי היה לומד הפלפול בהלכות קצרות בפרק שהוא ממסכתא אחרת, וארבעה ימים הנשארים היה לומד הלכה בכל יום ארוכה ומפלפל בה קצת פלפול. והיה לומד רשיי כולו על דרך הפשט בלא שמירה⁸ ופלפול. והדרך הזה יש בו תועלת גדולה לפלפול ולבקיאות⁴.

2. דרך העיון בתוספות. תחלה תלמוד לשון התוספות, ואחר כך תעיין בעיון דק להבין כונת הפשט, ואחר שעמדת על הפשט תתחיל לפלפל אם מתחיל הדבור שאומר פירוש אם אמ' הוא שנשמר מפירוש אחר. ותעיין מאיזה פירוש נשמר. ובשביל שיעלה בידך השגת הפירוש שממנו נשמר תראה אם בסוף דבריהם כתבו פירוש אחר, ואם כתבו פירוש אחר תדע שממנו נשמר... ואם אין פירוש אחר בדבריהם תעיין בפירוש... ואם דבריו סותרים לדברי התוספות ממנו נשמר, ואם אינם סותרים תבקש בהרי"ף ובהר"ן ז"ל בהלכה ההוא ובהרמב"ם ז"ל... ותעיין כיצד מפרש הרמב"ם ז"ל ההלכה ההוא, ואם פירש כנגד מה שפירשו הם תדע שממנו נשמר...

ס"ט. לקוטים מספר, אור החיים להחסידי ר' יוסף יעב"ץ, ש'אור כנבור הלציו ללחום מלחמות ה' נגד כח הפילוסופים מבני עמנו העוסקים בספרי חיצונים, ספרי מינים הבלי שוא ומדוחים, להדיח את בני עמנו מתורתנו הקדושה... וגם עורר חנית... על האנשים העוסקים בחכמת האלוקות ושאר חכמות קודם שמלאו כרסם בנמרא ובפוסקים. ר' יוסף יעב"ץ היה מגולי ספרד בשנת רנ"ב,

1. בישיבות ?

2. בן הדור, ר' אברהם זכות, מספר עליו בס' יוחסין ש"היה מלומד בניסים ולבו כלב הארץ נגד אויבי ה' ושכלו שכל אלהי'.

3. על טיבה של "שמירה" זו עי' בקטע הבא.

4. בסוף ההקדמה לספרו. והנה כל הקטע הזה הובא גם בס' שני לוחות הברית (שליה) לר'

ישעיה הורוויץ בסוף חלק תורה שבע"פ.

וראה את הגלות כעונש מן השמים על פריקת עול התורה ועויבת המצוות. הוא גם ראה שרובם של העוסקים בחכמות חיצוניות לא עמדו בנסיון ביום רעה והמירו דתם, ועל כן נתעורר להלחם עם, כת הפילוסופים מבני עמנו. מספרו זה אנו עומדים על מצבם הרוחני של יהודי ספרד בזמן הנרוש הנורא. ספר אור החיים נדפס ראשונה בפירארה שיד, והשתמשתי בהוצאה ראשונה זו.

1. על מה אברה הארץ על עובם את תורתו... נמצא סבת אבדת הארץ עויבת התורה. והתשובה הזאת בעצמה ראויה לידע ולהודיע לכל שואל על מה אבדה גולת ספרד, אשר היו בה קרוב לשלש [מאות] אלף בעלי בתים... ואם הרבינו פשע ועברות אין ספורות העון העצום אשר היה בידינו עויבת התורה ממש, כי מימי קדם לא היתה מלאה ספרד משיבות ותלמידים כמו שהיתה בעת הנירוש, אך נחלקו התלמידים לכמה כתות. יש מהם שהיו לומדים ו' או ז' שנים אצל הרבנים הגדולים ומחדדים שבלם כחב חדה, והיו לומדים אחר כך חכמות חיצוניות, לא יאמר עוד ארון ברית יי'... ותוהים על הראשונות. ויש מהם אשר פירשו לגמרי ויתעסקו בהבלי העולם. ויש מהם אשר תפסו אימנות התורה, אבל לא שתו לבם רק לפלפל לבר, להודיע את גבורתם שיכולים בפלפולם לטהר את השרץ... ומעט מוער אשר התעסקו לדעת מה יעשה ישראל, ואף גם הם לא לשמה רק להתנדל, להתפאר בפני עם הארץ... ובטלו במיעוטם העושים לשמה, על כן לא יכלו להגן על דורם... (דף ב' עמ' ב'—ג' עמ' א').

2. אלה האנשים אחרי שהם מתפארים שידעו את השם בחכמתם פורקים מעליהם עול תורה ועול מצות, מתנכרים לאביהם שבשמים, מלעיגים ומשחקים במקיימי התורה והמצות בלבותם... נער היותי וגם זקנתי ולא ראיתי כי אם אחד למאה מהם עוסק בתורה ובמצות, ואותו היחיד פוסח על שתי הסעיפים: פעם יאחזו בספרי החכמה ויאמר בלבם וזהו התכלית העליונה אשר בעבורה נברא האדם, אעלה על במתי עב אדמה למלאכים אשר הם מכירים את רבונם ואין להם לא ציצית ולא תפילין לא סוכה ולא לולב. פעם זוכר את דברי שלמה: סוף דבר הכל נשמע וכו' כי זה כל האדם. כי ההשכלה ניתנה למלאכים אבל בני אדם יתחייבו בתורה ובמצות. אליכם אישים אקרא מגולת ספרד, אנו אשר גורשנו בעונותינו הרבים והעצומים, ורוב המתפארים בחכמה ובמעט כלם המירו את כבודם ביום מר, והנשים ועמי הארץ מסרו את גופם וממונם על קדושת בוראם... (דף ד' עמ' א'—ב').

3. ...הנשים הספרדיות באו והביאו את בעליהן למות על קדושת השם, והאנשים אשר היו מתפארים באלו החכמות המירו את כבודם ביום מר... (דף י' עמ' ב').

ע. מתוך ספר, חזות קשה לר' יצחק ערמאה בעל העקרה (נפטר
היא רניד). בספר זה הוא קורא תגר על המתפלספים שבאותו
זמן, שגלו פנים בתורה שלא כהלכה והחלישו את האמונה וקיום
המצוות המעשיות אצל העם, ובסוף ספרו הוא כותב:

זה שמה אשר קראנוה חזות קשה, כי קשה ורע עלי המעשה מאד כי
בעוד היותנו נהודים שרודים בגלותינו, תשושי כח בעמקי מצולות צרותינו... עוד
יוסיפו שרי צבאותינו ואנשי מלחמתנו לבגוד בנו בהתיש כחנו והמס לבבנו בשומם
לפנינו מכשולות חדשים, ופחים גדולים במליצות קריצות ורמזים, מתוכן ילמדו
המונינו לשקר באמונתנו, להחליש ידינו ממעשינו ומיניע כפינו עד תום כחנו ושחית
לעפר נפשינו. בכל גלות החל הזה אשר בספר רד שבו פשט הנגע על מוחות
בתינו ובשערינו, ומה גם עתה עת צרה גדולה ליעקב בכל ממלכות ארצות נפוצותינו¹
זרחה צרעת חדשה בראשינו ובוקנינו², כי רבו כמו רבו מלמדי החכמות הנכריות
הצרות לתורתנו ואמונתנו, ותקטן עוד בעיניהם ללמדם כלשונם³, והיו רוב בנים
כנטיעים מגדלים על לשון נכריה, וגם היום היא עיקר ישיבותינו ומתורה ומתלמוד
בטלה ישיבה... וקורא אני על כל זה חזות קשה הגד לי, הבוגד בוגד והשודר שודר...⁴

1. הדברים נכתבו סמוך לגרוס ספרד.

2. ויקרא י"ג ל', והמחבר משתמש בלשון נישל על לשון.

3. לטינית או ספרדית. 4. ישעיה כ"א ב'.

א י ט ל י א.

עא. מהקדמת ר' שבתי דונולו הרופא לספרו, חכמוני (י"ל מכת"י ע"י ר' דור קשטילי בפירינצי תרמ"א. אך ההקדמה נדפסה כבר לפני זה ע"י נייגר ב"מלאו חפנים" ורשדיל ב"כרם חמדי" כרך ח') והוא פירוש לספר יצירה. ר' שבתי הוא אחד מחכמי ישראל הקדמונים ביותר הידועים לנו מבני איטליא. ודבריו על הנוכח ולמודו מלאים ענין. על תולדותיו של דונולו כתבו רבים, וע"י שם בהקדמתו של ר"ד קשטילי. נציין כאן רק שנולד בשנת ד' תרע"ג (913) בעיר אורס (Oria) אשר במחוז אוטרנטו. בשנת 925 התנפל, ח"ל ישמעאליים¹ על עיר מולדתו, והרגו בה כמה חכמים וחסידים (עשרה מהם נפרטו בשמותיהם ע"י ר' שבתי) ויתר האנשים לוקחו בשבי וגם ר' שבתי בתוכם; בטורנטו (Toronto) נפדה בכסף אבותיו, אך הם עצמם הוכלו בשבי לפלירמו (Palermo) ומשם לאפריקא².

ואני שבתי נפדתי בטורנטו מממון אבותי בן י"ב שנה, והגלו את אבותי ואת קרובי בארץ פלרמו ובארץ אפריקא, ואני נשאיתי בארצות שתחת מלכות רומיים³. ופניתי אני בכל מעשי שעשו ידי ובעמל שעמלתי לעשות, כי לא היה מלאכת מעשה שראו עיני שלא עשו ידי, והנה הכל הבל ורעות רוח... וראיתי אני שיש יתרון להכמה מן הסכלות כיתרון האור מן החושך, כי בצל החכמה בצל הכסף ויתרון דעת החכמה תהיה את בעליה, כדבר ה' הנותן חכמה, על כן ינעתי מאד להתלמד ולהבין חכמת הרפואה וחכמת הכוכבים והמזלות, וכתבתי לי ספרים מספרי חכמי ישראל הקדמונים ז"ל, ולא מצאתי חכם ישראלי בכל אלו הארצות מבין בהם, אלא מקצת חכמי ישראל היו אומרים על ספרי המזלות הכתובים

1. הסרקנים כבשו אז דרומה של איטליא.

2. יש לציין שצור לפני זמנו של ר' שבתי היו באוריא עיר מולדתו "מדרשות קבועים כארזים

נסועים... ולוחמים וכתגברים במלחמת שערס ודורשים ברבים באילת אהבים" (מגילת היוחסין לאחימעץ).

3. הנוצרים.

בידי ישראל שאין בהם ממש, על שלא היו מבינים בהם, והיו אומרים כי ספרי חכמת המזלות והכוכבים בין הגוים הם, והם הספרים אינם כתובים כדעת הספרים שביד ישראל. על זה סבותי אני בלבי לדעת ולתור ולבקש חכמת היונים וחכמת הישמעאלים וחכמת בני בבל והודו, ולא שלותי עד אשר כתבתי ספרי חכמי יון ומקדון בכתבם ובלטונם ופירושם, וגם מספרי חכמי בבל והודו, וחקרתי אותם ומצאתים שוים בכל דבר חכמת הכוכבים והמזלות עם ספרי ישראל, ודעת כלם שוה ונכונה... ולאחר שכתבתי את הספרים סבבתי בארצות למצוא הגוים היודעים חכמת המזלות והכוכבים להתלמד מהם, ומצאתי אחר ושנים, ואחרי כן מצאתי גוי אחד חכם מבבל ושמו בגדש, והיה יודע חכמת הכוכבים והמזלות לרוב מאד וגם לעשות מעשה חשבון להבין באמת מה שהיה ושהיה ולהבין במזלות ובכוכבים, וכל חכמתו היתה מסכמת עם בריתא דשמואל¹ ועם כל ספרי ישראל ועם כל ספרי היונים ומקדונים, אך חכמת הגוי ההוא היתה פתוה ומפורסמת ביותר... אז רציתי בהון רב ובמתנות גדולות ללמדני מסורת הכוכבים וחשבונן של מזלות... ואחרי למדי מן הגוי ההוא ונסיתי בחכמה והבנתי בחוק את הרשום בכתב אמת, שמתי שכלי לפרש את הספרים כולם שבאו לידי ואגדתי כל חכמתם עם חכמת הגוי הבבלי ולמודו, וכתבתי בביאור בספר הנקרא חכמוני².

עב. מתוך תשובת ר' משולם ב"ר קלונימוס מלוקא (970-1000 בערך) שנדפסה ע"י גינצבורג בג'נאוי שכטרי' ח"ב עמ' 216. מאיזה מקום באה השאלה אין לדעת, כנראה מצרפת הדרומית או איטליא.

ראובן שתבע את שמעון לדין וטען ואמר: הרי שהיה דר בביתי יהודה אחי שמעון, [קרובי] מאב, שנדלתו בתוך ביתי ופרנסתיו לפי השנת ידי, ונתתי שכירות [ללמד] ללומדו תורה והייתי מגדלו כבני...

עג. מתוך שירו של ר' אברהם אבן עזרא, הנודר הסיר אוני, שבו הוא מדבר על מצב החכמה באיטליא ועל יהוסם של בני איטליא לחכמי ספרד הערבית (ע"י שירי ראביע הוצ' כהנא עמ' 27-25). בני איטליא הדרומית עסקו או בעיקר בתלמוד בלבד, ומפני

1. נדפסה ראשונה ע"י ר' נתן עמרם בשאלוניקי תרכ"א, ושנית יצאה בפפד"ם תרכ"ב, ועתה י"ל באוצר מדרשים של אייזנשטיין 542-547.
2. ע"י עוד על דרכי ההשכלה בכלל באיתי זמן בכשרו של גידימן בתרגום פרידברג: תורה וההי"ם, ח"ב עמ' 10-16.

זה החשיבו את חכמי ישראל הבאים מארצות יון יותר מן הראביע
הדר, בארמת בן קדר¹.

וּבְאֶרֶץ אֵין קָדֵר
לְכָל חָקֵם הוּא דֵר
בְּאַרְמַת בֶּן קָדֵר
וְעַלֵּי יִזְרָקִים.

וְאֵלֹי בָּא חָנָב
וְנָגִיל בָּם שָׁנָב
וְדָבָב עַל כָּל גַּב
וְנִחְשָׁב בְּשָׁנָקִים.

וְאָמַר לַתּוֹעִים
אֵין מְלֹא בָעִים
בְּמוֹעֵד יוֹרָעִים
וְנָשִׁים וְנִזְרָקִים.

וְעֲצָקוּתָיו רַבּוֹת,
וְנָנְעוּ עַד עֲבוֹת,
וְלֹא נָדַע אֲבוֹת,
וּבְכֹחַ מִדְּלִיקוֹם.

כְּלִימַת הַמִּמְרָה,
צִעִיר גָּמִים יוֹרָה,
בְּמִקְרוֹת הוּא קוֹרָא
וְטָעָה בְּפִסּוּקִים.

וּבְרֵאשִׁית פְּדָשָׁה,
עָלִי בִיהוּ קָשָׁה,
אֲשֶׁר הִיא נִדְרָשָׁה
בְּפִי הַתִּיטוּקִים.

1. מחכמי יון, היא ביצחק.

עד. מתוך דברי ר' שלמה ב"ר אברהם ׳ן פרחון בסוף ספרו מחברת הערוך (פרסבורג תר"ד), שהכירו בעיר סלירנו אשר באיטליא הדרומית בשנת תתקכ"א (1160). ר"ש פרחון היה ספרדי על-פי מולדתו, יליד ארגוניה, והיה לו גם דין ודברים עם ר"י יהודה הלוי פנים אל פנים, ורק אחרי זה בהיותו כבר גדול בשנים התישב באיטליא.

ואני אפיים כל הקורא זה הערוך מכל החכמים ויעמוד על עומקו אם ימצא בו שגגה, או שום שכחה או לשון שאינו מבואר ביותר, שידיעני לכך זכות, כי לא נהנו בני מקומנו לדבר בלשון הקדש כל כך, מפני שכל המקומות של ארץ ישמעאל לשון אחר יש להן², וכל האכסנאין הבאין אליהן יכירו את לשונם, לפיכך לא הוצרכו להשתמש בלשון הקדש להיות רגילין בו. אבל כל ארץ אדום³ משונים לשונותיהם זו מזו, וכשיבואו אכסנאין אליהם לא יכירו דבריהם הוצרכו לדבר בלשון הקדש לפיכך הם רגילין בו יותר, ואם ידקדק אדם על לשון הפירוש ישכח הענין המבוקש [ב]דעתו...⁴

עה. מתוך פסקי ר' ישעיה דטראני האהרון (ריא"ז), נכדו של ר' ישעיה דטראני הזקן. הוא חבר את פסקיו על כל השי"ם, אך לא נדפסו עוד. רק זה עתה הדפיס ר' דוד ששון בספר, מעט דבש⁵ (אזכספורד תרפ"ח) קצת פסקים מלוקטים ממסכתות שונות ע"פ כתב-היד שבירדו. ר' ישעיה נולד בערך היא תתק"פ (1220). קטעים אלה מעמידים אותנו על השקפת עולמו של חכם תלמודי גדול באיטליא.

1. אף על פי שאין האשה מצווה על תלמוד תורה, כמו שכתוב ולמדתם אותם את בניכם ולא בנותיכם, אם רצה ללמודה הרשות בידו (מעט דבש עמ' כ"ב, ועי' גם עמ' כ"ט).

2. ולפי שראיתי מבני פריצי עמנו המלגלגין ובזזין דברי חכמים ומלמדין המדרשים [לכומר] אימות העולם לתעתע ולהלעיג על תורתנו באתי לבאר ענין המדרשין, ומה היתה כונת חכמי תורתנו בהם (שם עמ' מ"ב).

3. ונראה בעיני ישראל המלמדו (את הגוי) תורה הרי הוא עובר על ולפני עור לא תתן מכשול. ולא נאמר כל זה אלא בתורת משה ומצותיה שנצטוו בהן ישראל, אבל נביאים וכתובים נראה בעיני טמותר ללמדו, שרואה בהן הגוי נחמות האמורין

1. ספרד הערבית. 2. היא הלשון הערבית. 3. ארצות הנוצרים.

4. ועי' מה שכתב ע"ז סי'ר בהקדמתו לספר של הפרחון מעמ' XIII ואילך, והאריך בדברים של טעם.

לישראל ותשובות שראוי להאמין¹ לאפיקורוסין ועל ידי כן אפשר שידבק בתורת ישראל (עמ' י"א).

4. הקורא בספרים החיצונים אין לו חלק לעולם הבא², והם ספרי המינים שאדם נמשך בהם למינות. ואלו הן ספרי אריסטובולוס ושאר הפילוסופין, שהן הפילוסופין שהן כופרין בתורה ובמעשה בראשית ואומרים לית דין ולית דיין... וכבר הזהירו חכמי תורתנו שלא לדרוש במעשה מרכבה אפילו ביחיד³ ולא לדרוש במעשי בראשית בשנים. ויש מגדולי חכמי תורתנו שלא היו רוצין ללמוד חכמה זו כל עקר, ואפילו מפי חכמים גדולים שהיו מקובלין בה קבלה הוגנת. ואמרו⁴: ארבעה גדולי עולם נכנסו לפרדס ולא יצא מהם לשלום אלא ר' עקיבא לבדו, כמו שמבואר כל הענין הזה במס' חגיגה. וכל שכן דורות האחרונים שאינם מגיעין לצפורנם של ראשונים ואין להם שום קבלה באלה החכמות, ואינן יכולין ללמוד בהן אלא מן הספרים שחבר בהם אריסטובולוס וחבירו⁵, שהן ספרי מינות. ואפילו דבר טוב אסור ללמוד מן המינין, שני הרחק מעליה דרך... שאין דעתו של אדם משנת לעמוד על עיקר החכמה, ואולי יצא מדרך האמת וימשך למינות בדרך הפילוסופין, ומזג לו לפרוש מהן ולעסוק בתורה המלמדת יראת יי' וסוד מרע... הלא תראה שלשה עמודי עולם נת איוב ודניאל שאמר עליהם יחזקאל הנביא⁶ המה בצדקתם יצילו את נפשם ולא אמר בחכמתם, ואע"פ שהיה דניאל חכם מכל החכמים, כמו שאמר עליו זה הנביא עצמו⁷: החכם אתה מדניאל, שעסק מאד בספרי החכמות כאשר צוה עליו המלך וביום צרתו צדקותיו עמדו ולא חכמתו... שכל עקרון של כתובים וכוונתם אינה אלא לשבח דרכי ה' וישר תורת אלהינו ומצותיו...⁸

5. מתוך קונטרס הראיות לריאזי כתיי ירושלים 80 מס' 122. כתיי זה הוא יחיד בעולם. והנה על ענין זה עצמו דבר גם בפסקיו לפרק חלק (שפסקא מהם הבאתי קודם), והובאו דבריו גם בשלשי הגבורים לעבודה זרה פ"א, ושם הוא מסיים: וכבר הארכתי בזה הענין בקו' הר' בר' א' (= בקונטרס הראיות ברא"ה א'). דברי

1. להשיב? או שהכונה היא, שגם לאפיקורסין ראוי להאמין בהם.

2. סנהדרין צ' א'. 3. חגיגה י"א ב'. 4. שם י"ד ב'. 5. וחבריו.

6. י"ד י"ד. 7. שם כ"ח ב'.

8. כל דבריו אלה יש להביאם בקשר עם המחלוקת הגדולה שפרצה בזמנו על ידי ספרי הרמב"ם.

ריאזי עומד איפוא לצדם של חכמי צרפת הצפוניות ומתנגד כמוהם לחכמות חיצוניות.

מר ששון מביא, שם עמ' י"ב, עוד שני פרטים על דרכי הלמוד בישיבות איטליא. התלמידים היו מקבלים פרס מן הרב והיו הולכין ואוכלין כל אחד בבית שיש לו בחצר הישיבה, ואולם היו גם תלמידים שהיו אוכלים בבית בעלי בתים, אך היו לנים בבית המדרש. ועי' עוד להלן בדברי ר' אליהו קפסאלי.

ר' ישעיה חשובים מכמה בחינות, וכדאי הוא שנתן תמצית דבריו, שעוד לא נרפסו, על נושא חשוב זה.

...אבל מה שכתב בסוף ה' תשובה: צריך האדם לייחד עצמו להבין ולהשכיל בחכמות המודיעות לו את קונו, וכן כתב ברוב מקומי – הדברים הללו אינן מדרך תורתנו, שחכמי התורה הזהירו שלא ללמד במעשה מרכבה ושלא לדרוש במעשה בראשית לרבים, כמפורש במס' חגיגה², ולפיכך נזהרו חכמי ישראל הקדמונים מלחבר בהם שום ספר, ומה שהיו יודעים בהם כלו היה ע"פ הקבלה שהיו מקבלים יחידים ולא מהספרים שחברו בהם חכמי אימות העולם, שהם נוטים כלם למינות, שאומרים אין תורה מן השמים, וגם חושבים שהעולם קדמוני וכופרין במה שכתוב: בראשית ברא אלהים, וכל הענין. והנה ארסטושילוס, שהוא רבן של כל הפלוסופים, ומימיו הם שותים וספריו הם הוגים, ודבריו הם דברי מינות... ועליו ועליהם נאמר בתלמוד³: ההוגה בספרים החיצונים אלו ספרי מינים, ור' עקיבא היה אומר ההוגה בהם אין להם חלק לעולם הבא, ואפי' אם היו חבריו חלוקים עליו יתכן שחולקים במה שאמר אין לו חלק לעוה"ב אבל מכל מקום אסור להגות בהם, מפני שנמשך בהן למינות. ועוד ששטת התלמוד היא כר' עקיבא... ואם החכמים הקדמונים, שהיה לבם רחב כאולם והיו חסירי עליון, לא היו יכולים ללמוד באלה החכמות, ואע"פ שהיו עסוקים בהן על פי הקבלה, כל שכן הדורות האחרונים שדמו לבם לנקב המחטושות שאינם יכולים לעמוד בהם אלא מספרי חכמי האומות שהם ספרי מינות, ואפילו דבר טוב אין ראוי ללמוד מהמינים שני הרחק מעליה דרכך... ורבי' משה שנתעסק באלה החכמות אולי מרוב חסידותו ורוב צדקתו ומפני חכמה יתרה שהיתה בו נכנס בשלום ויצא בשלום, ואעפ"כ נחשד בעיני גדולי חכמי ישראל, ולפי שהיה כל ימיו עסקו באלה החכמות דבק לבו בהם ונקשרה דרכו בדרכיהם, שכל אדם מתפתה ונמשך לבו לדבר שהוא מרגיל לבו תמיד. וגם יש חכמים גדולים מבני עמנו שהרגילו בחכמת האיציטגנינות, ומרוב ההרגל בה והכשר שקבלו עליה נמשך לבם אחריה ופרשן הרבה ממקראות התורה⁴, [ובין חכמי משנה בין חכמי התלמוד שכל ישראל חיים על פיהם הם משכחים ומפארים חכמת התורה על כל דבר, הלא תראה שמואל ירחינאה שאמר⁵: נהירין לי שבילי דשמיא כשבילי דנהרדעא, ואעפ"כ לא היה מתפאר אלא בחכמת התורה, כמפורש בפ' גיד הנשה⁶, ששלח אצל ר' יוחנן עבורא דשתיו שנין, שהיה מעבר הוא מדעתו ברוב חכמתו וברוב חשבונותיו... ואעפ"כ לא היה מתפאר בכך, שהיה אומר: השתא יימר הושבנא בעלמא שדר לי, קם כתב ליה תריסר נמלי ספיקי טריפתא, אמר: עדיין אית לי רב כבבל... הנה אלה היו גדולי עולם, וכל ישראל היו חיים על פיהן בין בדורות הקדמונים בין בדורות האחרונים,

1. הרמב"ם. 2. פ"א מ"א. 3. סנהדרין צ"א. 4. נראה שיש להשלים: שלא כהלכה.

5. ברכות ג"ח ב'. 6. חולין צ"ה ב'.

ולא היו מחשיבין אלא חכמת התורה בלבד, וכך היו מדמין שאין הביה משגיח אלא על חכמת התורה בלבד. וכיוצא באלה תמצא ברוב. וגם תורת משה רבנו ע"ה וכל ספרי הנביאים אינם מופתים¹ ואין מזרזין ואין מלמדין אלא על התורה ועל המצוות, וכל הכתובים נלויים על דבר זה, וההולכים דרך עקלקלות מוצאים לפעמים פסוקים סותרין ומהפכין אותן למה שירצו, כענין שעושין אומות העולם שמהפכין דברי תורה למינות. וההסידים הגדולים העובדים את השם מאהבה אינן ע"י שאר החכמות כמיש רבינו משה, אלא מרוב הרגלן והתמדתן בתורה ובמצוות... והעוסקין באלה החכמות הולכים לעולם אחר טבעו ומנהגו של עולם, לא יאמינו אלא מה שיראו בעיניהם... וכל שנוי טבע וחרוש למעשה קשה בעיניהם מאד, וכן ערן הכתוב בתורה לא יאמינו אותו אלא דרך משל. ושמעתי אימרים גם רבינו משה נוטה ע"ז הדרך, וקשה בעיני מאד פה קרוש שיאמר כדברים האלה, שהרי התורה העידה עליו וסימנה אותו כסימניו ובמצריו² להוציא מלבן [של] נסונו לב, ואם בא [מי] שאומר שהוא דרך משל איך נוכל לומר כי כל התורה וכל המצוות דרך משל, כמו שיאמרו אומות העולם, וחכמי התורה אמרו³: אין מקרא יוצא מידי פשוט, שאע"פ שהרשות ביד כל אדם לדרוש המקרא בכל ענין שיכול לדרוש, כמו שאמרו: דרוש וקבל שכה, מימ פשוטו של מקרא הוא העיקר והוא האמת, שאין מקרא יוצא מידי פשוטו, ואם באת לומר בנן ערן שהוא דרך משל אע"פ שהוא מסומן בנהרות כ"ש שנוכל לומר על שאר המקראות שהן דרך משל, חזו בפירה גדולה היא, שהרי אמרו חכמים⁴: האומר אין תורה מן השמים, ואפילו על פסוק או דקדוק אחד, אין לו חלק לעוה"ב, והפותר המקראות דרך משל ומוציאן ממשמעותן כופר בהן ומבטל כל התורה, ודומה לאומר אין תורה מן השמים. ורבי' משה כתב בפי' מה' תשובה, שהכופרים בביאת הגואל אין להם חלק לעוה"ב, וכ"ש הכופר בנן ערן שמוציא המקרא ממשמעו ועוקר דברי תורה, מה שאין כן בביאת הגואל שאינו מוציא המקראות ממשמען, שהרי הלל שהיה מחכמי התלמוד היה אומר⁵: אין משיח לישראל שכבר אכלוהו בימי חזקיה, כלו המקראות שנאמרו על הגואל היה מפרשן לשעבר ולא נקרא כופר בכך, שהרי היה מיישב המקראות, אלא אמרו: שרא ליה מריה להלל, שהרי זכריה שהיה אחר חזקיה הרבה היה מתנבא על הגואל שני מלכך יבוא לך, וכ"ש הכופר בניע שעוקר דברי תורה לגמרי שהיא בפירה גדולה, וראוי לומר עליו שרא ליה מריה אם היה שום חכם מחכמי התורה שנג בזה.

1. צ"ל: מפתים. 2. צ"ל: ובמצריו. 3. שבת ס"ג א'.

4. סנהדרין צ"ט א'. 5. שם שם.

ען. ר' משה ריימוס כותב באגרתו לר' בנימין בר' מרדכי מרומא, שמסכות הזמן הכריחוהו לעזוב את עיר מולדתו באי מיורקה ולבוא לאיטליא. בעיר טרצינה (Terracina) הסמוכה לרומא נשכר למלמד, בסך ששים פרחים השנה.¹ ר' משה היה בעל השכלה פילוסופית הנונה, ור' דוד קויפמן חושב שנשלח עי' הוריו לרומא בעודו צעיר כדי להשתלם בלמודים.

ען. ממכתבו של ר' שאלתיאל בן יוסף זרק שכתב ממנטובה לקרובו אסטרוק שאלתיאל בספרד. המכתב נכתב ביום ו' אייר רש"ז (1456) ונדפסו בספרו של א. קסוטו Gli Ebrei a Firenze עמ' 415.

... אשכולך כי אחי הגדול ישנו בפירנצה, ומרויח שם חמשים דוקאטו לשנה וההוצאה מלמוד תלמוד לבחורי חמד אשר שם...

עת. מתוך תשובת החכם ר' יעקב בר' דוד פראווינצאלי לר' דוד בן החכם המפורסם ר' יהודה מסיר ליאון על דבר למוד החכמות (נכתבה בשנת ר"ן (1490) ונדפסה בקובץ, דברי חכמים, לר' אליעזר אשכנזי, מיץ תריס, דפי סג-עד). ר' דוד בקש מאת ר' יעקב שיברר לו מה היא דעת חכמי התלמוד על למוד חכמת הטבע, ההגיון, הפילוסופיא והרפואה, האם הנה אהובות או מרוחקות אצל הנכבדים רבותינו, עליהם השלום, חכמי המצות, כי נראה מענינם שהם שונאי הפילוסופיא... ילמדנו רבינו כי ספקי גדולי. ר' יעקב השיב לו בקונטרס מיוחד ושלם, שבו הביא רוב מאמרי חז"ל בענין זה אשר בשני התלמודים ובמדרשים, שיש בהם פנים לכאן ולכאן, ואחרי שהוא מביא שמותיים של רבים מחכמי ישראל שעסקו ברפואה ובאיצטנינות וזכו בשביל זה לעמוד בהיכלי המלכים, כי מעולם לא עמדו חכמי היהודים בחדרי מלכיהם אלא בעבור החכמות החיצוניות, הוא מסיים:

1. נכתבה, כנראה, בין שנות ק"מ-ק"נ, ונדפסה ע"י קויפמן בס' היובל לכ' סטיינשניידר

עמ' 113-130.

2. שם עמ' 129. ששים פרחים הם בערך חמשים לטראות שטרלינג, או אלף מארק.

3. הבונה, כנראה, סחוף מחמשים דוקאטים הוא מקבל גם מזונותיו.

4. יושב בנאפולי, ובשעה שכתב קונטרס זה כבר הגיע לשנות זקנה, ועי' עליו Gallia

Judaica עמ' 383.

סוף דבר אני אומר בתכלית תשובת השאלה אשר שאל ברבי מהריר דוד בן מופת הדור מרנא ורבנא כמהריר יהודה, הנקרא מסיר ליאון, שאין ספק שכל חכמה מהטבע חכמות המדעיות הן משובחות ונערכות בעיני חכמינו ואהבו אותה אהבה נמורה, ארצה המעשי מהן, האמיתיים... אבל מופתי אריסטו כאחיות עינים, שהוא תכלית צפצוף חכמי דורנו, הבל ואין בם מועיל. ולא היה אדם מחכמינו, מאותם שיצא טבעם בעולם, שלא היו בקיאים כל אחד או באחת או בשנים מהחכמות המדעיות יתר על חכמתם הגדולה בתורה אשר בעבורה היו נקראים רבנים על ישראל. מהם היו תוכנים ומהם טבעים ומהם רופאים גדולים ומהם בעלי לשון צח. והחכמות הללו היו נערכות ומשובחות בעיניהם ובלבד שיעשה בעלה שרש ועיקר מהתורה והתלמוד, ואם לא כן אני קורא עליו: לא נאה לכסיל כבוד. וכלל אומר, שמעולם לא תמצא בשום הגדה שבעולם, לא בבבלי ולא בירושלמי, ולא בשום מדרש שגנו הם זיל שום חכמה, כי כל חכמה בשמה יקראה ומשלה יתנו לה החכמים הן וכבוד, אבל ימצא ברוב המדרשים... ששבתו החכמות והחכמים בעלי החכמות... אם כן איפוא מה אעשה בני, איני רשאי להשיל מום בקדשים ולגנות אשר שבתוהו רבותינו הקדמונים... אבל חתימת דברי בכבוד תורה ולסיים שהוא העיקר שהכל תלוי בה ואין להתבטל מדבריה על שום חכמה שלעולם עד שישלם. אבל אחר כן לעשות קרדום ממנה, כגון מחכמת הרפואה לעשות כבוד ותועלת, או באמצעות איזה מעשה מהטבעיות, טוב הדבר מאד... כי כל החכמות שהנה למודות לבני האדם לזה התכלית הן משובחות מהחכמים וכן עשו והצליחו, והרבה לא עשו כן ולא הצליחו...

אחרי שכתב קונטרס זה ראה ר' יעקב צורך לכתוב עליו התנצלות, שלא יחשדו בו כי הוא, מאשר ומחזק ידי הנחשלים מהתורה ועוסקים בפילוסופיאה. אע"פ שהם מניחים חיי עולם ועוסקים בחיי שעה, והוא רוצה לנקות עצמו מן החשד לפני ה' ואדם, כי הוא יודע ועד כי לא כונתי בקונטרסי זה להתיר לנערי ישראל שיעסקו בדרכי אריסטו ואפלטון, אף על פי שהוא יותר דתי מאריסטו... אבל כי רואה אני בעונותינו שרבו כי חכמי התורה ותלמידי התלמוד הם גולים, ואין מאסף אותם בכבוד כאשר היה מן הדיון, וראיתי שנתקיים היום מה שאמרו ז"ל: וחכמת סופרים תסרח ויגלו מעיר אל עיר ולא יחננו, לזאת הסכמתי לשבת מקצת דברים מחכמת הטבע, כגון הדברים המעשיים ממנה, כמו מלאכות הרבה שנעשות על דרך הטבע, בירוע למבינים שרוב המלאכות המעשיות לקוחות מחכמת הטבע... ובעבור זה שבתתי מעשיות הטבע והמלאכות הטבעיות וכל שכן הרפואה, שהרי אין חכמה היום בעולם שתחיה את בעליה בכבוד כוונת... ועל זה שבתתי אותה... כי קרוב הוא לומר כי טוב לתלמיד חכם להיות רופא מהיות נגר או מהיותו רצען או מהיותו תופר, והקש על

זה. אבל לא אמרתי שלא יהיה יותר מועיל לאדם להיות רב, להעמיד תלמידים הרבה בישראל ולהורות הוראות בעולם, מהיותו רופא או צורף. אבל בעבור כי התורה נקלה בעיני בני הדור, והתלמידים שהיה ראוי שיעמידו הרב בכבוד אינם רוצים לתת כבוד לשום יודע בתורה או בתלמוד ואפילו הוא גדול כר' עקיבא, כי העלה לבם של תלמידים טינא לאמר: הלא טוב לנו לשמוע מפי חכמי הנוצרים אשר ילמדו לנו חכמה בדמים קלים¹, וזה אומרים בעבור שחכמי הגוים ופקחי האומות יש להם פרס גדול מבית המלך או מתקיפי העיר אשר הם יושבים, ובעבור זה הם מקילים לתלמידים ואין שואלים להם דבר בין שיהיו גוים או יהודים, ובעבור זה היהודים התלמידים אינם רוצים לפזר ממון לתת לשום חכם יהודי. וזו רעה חולה ועל כן תפוג תורה, כי כל חכם תורני כשרואה זה הדבר וזה הכילות אשר נפלה בעולם בבני אומותינו נגד התורה ולומדיה סגרו דלתים בשוק ואין דורש ואין מבקש... ויותר רע מזה, כי אין משבח התורה אפילו בדברי פה: אין איש אומר כמה יפה מאמר זה, או אם יחדש אדם איזה דבר חכמה, (או) כמה הפליא לעשות פלוני בדרשה פלונית או בהוראה פלונית, אבל ירצו שיתנו להם הדברים בחנם, אפילו משבח דברי פה, ולא יחישו אם הרב האמיתי אוכל ושותה או מוטל ברעב... כל אלה הדברים הרעים והמנהגים המתעים ארעו והיו לנו זה כמה ימים אשר הניאו לבית החכמים לעשות קבע בתורה, כי ראו עצמם מתים ברעב ומוטלים על הקרי וההודמן. ועל זה אמרתי: מי יתני רופא אומן או עובד אדמה...

סוף דבר: איני² משבח ואיני² מלבב את התלמיד היהודי שיעסוק כי אם בפסוק ובתלמוד, לא בפילוסופיאה, ושיקיים תורה וחיי צער יהיה בה ועל הארץ יישן, כי אני תלמיד נאמן לכל מי שקדמני ואמר כדברים האלה... אבל להעמיד האשה והבנים, אשר הוא מושכל ראשון שראוי שיחיו ולא ימותו, אמרתי יעשה קרדום ויתר של מחרישה מהכמת הרפואה, ומשם יהיה חופר אוכל לבניו, כמו שראוי לכל אדם בעל טבל שלא יפקיר אשתו ובניו הקטנים... ולפחות כשיהיה רופא או בעל מלאכה נקיה ויתפרנס בכבוד וכבודוהו האנשים, ושלום יהיה לו מכל עבריו ומאשתו ובניו, ושלום הבית עדיף, ונמצא שם שמים מתיקד ומתעלה על ידו. ואם לא יעשה כן... נמצא שם שמים מתחלל על ידו... וכלי ספק כאשר יעויין בטוב לבסוף יודה המשכיל אלי ויאמר: אשרי אנוש יעשה זאת ובן אדם יחזיק בה.

ואני כי חברתי הקונטרס הזה חברתנו בעד מהריר דוד בן הרב מסייר ליאון יצחק זה החכם הוא נכבד מאד... ובעבור זה חברתי בעדו זה הקונטרס, כי ידעתי כי הוא יעשה פרו למעלה ולא יעזוב השורש כדי להחזיק בקליפה, אבל הוא רצה לעמוד על האמת מדברי רבותינו כמה מהזיקים האנשים הללו [את]

1. דבריש אלו מיסבים על הצעירים היהודים שלמדו או במספר הגון באוניברסיטאות האיטלקיות.

2. צ"ל: אני.

הפילוסופים, ואני הראיתי לו מאמרים נחמדים ומימרות גדולות על זה הדרוש עד שאילו אמרתי בדברים האלה בישיבות הרחוקות בקצות המזרח, אשר התלמידים מהם הפצים בתורה ואוהבים בתלמוד באמת, היו נותנים אלי עשרה דוקאשי לפחות... אבל אלו הרבנים שבמחוז [זה] אינם מעריכים אלו הדברים כלום. חזרתי ודנתי אותם לכך זכות על זה, כי בודאי יען כי הם חכמים גדולים ויודעים בתלמוד לא יחשבו דברי אלה, אבל עם כל זה מזה אתמה, כי כל ימי שמעתי כי האומנות שזה במקום שיש חברים, אמרו וילג במתא דירקא וירקא שקיל, ואלו מכירים אבל אינם רוצים לעלות היורע להלוך נגד החיים כמותם. ויהי מה – לעמוד אני חפץ, כי כשאדם מת אין מקרבים אותו לא כסף ולא זהב אלא תורה. ואין חכמים אלא במקום חכמים ורבנים. וכבר נמצאו חכמים מאתנו שהיו בוחרים לדור במקום תורה יותר מהרווח אלפים ורבבות דינרים במקומות הריקים. כך אני מעלה מקרקע פניני רבותינו בדרך אהבה, בתלמוד עברי עבד לחכמים משרת לעבדיהם יעקב ב"ר דוד פרווינצאלי ממאדשיליא, ושלו.

עמ'. מתוך ספר, דברי הימים 2 לר' אליהו ב"ר אלקנה קפסאלי (רין – שטין בערך), שחלק ממנו נדפס ע"י ד"ר נ. פורנס ב"ר R. E. J. כרך ע"ט עמ' 28–60. הספר נכתב ע"י ר' אליהו בשנת רע"ז (1517) והוא מלא ענין רב לקורות היהודים באיטליא, וביותר מענינות אותנו ידיעותיו על דבר חי הדות והישיבות באיטליא במאה השלישית לאלף זה. ר' אליהו נתפרסם כבר כהסטוריון חשוב ע"י ספרו, סדר אליהו וזא, שלקוטים ממנו נדפסו בספר ע"י החכם ר' משה לאטיש בשם, לקוטים שונים מס' דבי אליהו (פדואה תרכ"ט), העוסק ביחוד בתולדות היהודים בתרכ"ה ובמאורעות הקשורים בנרש היהודים מספרד. ר' אליהו כתב גם תשובות בהלכה שלא הגיעו לידנו³. סגנונו של ר' אליהו יפה ונוח לקריאה. במקומות שנשתבש כתב-היד והשבושים תוקנו ע"י פורנס – נתתי את הנוסח המתוקן. קצת שבושים שלא תוקנו ע"י פורנס בדפוס תקנתי אני. ההערות הן לדוב של ד"ר פורנס.

... ומאז לא סרה קנאת אפרים מתוך אנשי אשכנז... ויכו את היהודים באשכנז ככל עריהם, ולא יכלו לעמוד מפניהם. וכמה קהלות קלולות⁴ וגדולות

1. מנחות פ"ה א'.

2. על שם הספר ע"י פורנס R. E. J. כרך ע"ז עמ' 21.

3. רק אחדות מהן ניצלו ונכנסו לקובצי תשובות שונים, שו"ת המבי"ט ח"א סי' ל': שו"ת

אבקת רוכל למהר"י קארו; שו"ת מהר"י מינץ ומהר"ם פאדוה סי' ע"ח.

4. צ"ל: קלילות, כלל: קטנות.

הכו לפי חרב וישפטום במשפטיהם... ובפרט לאנשי הישיבות אשר, בין הומנים, בנסעם מהישיבות ללכת לבתיהם היו נושאים רידים מעליהם, ופושטים חרב חדה בצואריהם, ונהרנו כמה רבנים וזקנים ולומדים ויודעי התורה בזה האופן. וכן קרה בשנת ה'ת"י¹ בישיבת הגאון מוה"ר נתנאל הינקאמאל² ז"ל, אשר עמדו על ישיבתו הגוים ויהרנו רבים.

... וכן קרה עוד בארצות ההמה בימי האלוקה החיר אליהו קפשאלי³ ז"ל, אשר נסע מישיבתו הוא ואחזת מרעיו, רבנים גם תלמידים, לילך בישיבה אחרת. וארבו להם אורכי משאות⁴, ויכו לפי חרב כל החברה שלו וימותו על פי ה' ובקדושת שמו ית'. וגם את החיר אליהו הנ"ל הכו מכה גדולה וישליכוהו ארצה באמצע המתים וחשבו שמת... ואחר כך עברו אנשים סוחרים ויראו את ההרונים ואת החיר אליהו הנ"ל... ויראוהו כי עודנו חי וישאוהו ויביאוהו בעיר ויפול על ערש דוי ימים רבים. וכן קרה בישיבת המופלג הרב הגדול מוה"ר יעקב מרגלית⁵ הזקן ז"ל אשר נורש משם עם ישיבתו, ולא נותרו בס שנים יחד...

והעלילות האלו רבו מלמנות, עצמו מספר. ועל עלילת השקצים⁶ הרעו והרשיעו לנו השקצים, ויהיו היהודים בעיניהם כקוצים... ובימי הפסח פוסחים על בתי אבותינו במקצרים, במכת חרב והרג ואכזר... הן הנה הסבות היו לבני ישראל סבה שקצו היהודים לשבת עוד בארציהם... ויתעזו רבים הלך ונסוע מארצות ההמה... וכאשר נודע להם כל תוקף מלכות ויניציאה ומשפטיהם ויושר דיניהם ויתר מעלותיהם... ויגורו תחת ממשלתם בארץ איטליאה ויאמרו כי עתה הרחוב ה' לנו. אז הוחל לקרוא בשם ה' בארץ איטליאה, ויקבעו מדרשות ויעשו ישיבות בכל עיר ועיר ויהיו מחזיקים את ידי הלומדים... וה' ברך אותם בכל, בעושר ובנכסים ויחזיקו שם חנויות והלאות... וישמן ישורון וישבו שם ימים רבים זה להם היום כק"ל שנה ויותר⁷, ולמדו בני ישראל מצות וחוקים וכלדי נכרים לא יספיקו⁸. ובעתים ההם רבים ישוטטו בנמרא ותרבה הדעת ע"י הרב הגדול מוה"ר משה לאנדא⁹,

1. =ה"א י"ד (1254). אולם קשה לחשוב שר' אליהו מספר כאן מעשה שקרה כמאתים וחמשים שנה לפניו, וע"כ יש אולי להגיה: ר"ד (1452). ולפי זה אין ר' נתנאל זה ר' נתנאל מקינון.
2. פורגס חושב שזהו ר' נתנאל מקינון שמת מות קדושים, ובמקום: הינקאמאל, הוא משער שצ"ל: ה' ינקום דמו.
3. זהו אביו של ר' משה קפשאלי, שהיה ראש הרבנים בתרכיה (מת בשנת רנ"ה בערך), ור' משה היה דודו ורבו של אביו ר' אליהו זה.
4. מסעות ז.
5. זהו כנראה ר' יעקב מרגליות הזקן שהיה רב בנירנברג בראשית המאה השלישית לאלף זה.
6. הכונה לעלילת הדם הבויה.
7. ר' אליהו כתב דבריו בשנת רע"ז.
8. רומז בעקר לפילוסופיה.
9. זוהי טעות, כי אביו של ר' יעקב בקרא יהודה ליווא. ס' האגור נדפס ראשונה סמוך לשנת ר"ג.

אביו של מהריר יעקב טעשה האנור. בימיו עלה מהריר משה קפסאלי בן מהריר אליהו זיל, וישב בישיבתו וישת מים מכדו, ויצק מים עי מהריר משה לאנדא הניל כל ימי חייו, וירבץ הרב הזה תורה בישראל.

ואחריו קם מהריר אשר המכונה עסקן¹, ממיוחס האשכנזים ושועיהם, והוא היה רבו של האלוף מוהריר יודא מינץ זיל, והחזיק ישיבה בפדואה... ויקבוצ תלמידים חמודים ומחודדים, וילכו בכל יום בישיבתו רבנים ולומדים...

ובעת זקנת מוהריר אשר הניל חלאיו הטו את לבבו ואור עיניו גם הם אין אתו... אז נתמנה תלמידו ידירו, וידיר ה' והמודר... מהריר יודא מינץ זיל, ויחזק ישיבה בפדואה, וכל הארץ מבקשים את פני יהודה והוד הדרו... בימיו עלה מורי אבי יצ'ו וישב שם בישיבתו.

וזה דבר ההכנסה אשר היה לו לרב הניל בשנה מהקהל יצ'ו, מאה פרחים² ובית גדול לדור בנ. והיה מחויב ללמוד את התלמידים שלא היה להם לפרוע, והיה נותן לכל אחד מהם חדר בביתו וכו' היה דר. וכן היה עושה לאיש ואיש כפי מעלתו וערכו. והתלמידים הללו היו נוזנין משלהם, אבל אוכלים יחד על שולחן אחד ושם היו מפלפלים, והיה שולחנם שולחן אשר לפני ה'. ואלה התלמידים שהיו דרים בביתו היה הרב מלמד.

וזה סדר למודם³: בבקר אחר יוצאו מהישיבה, שבה היה מפלפל עם יתר הרבנים, היה יושב בביתו ומניד ההלכה למי שלא היה להם כח העיוני בהחלט, אולם לא היה מחויב ללמוד בשעות⁴. ואחר האוכל, בין הערבים, היו באים גם התלמידים הגדולים והחריפים, והיה מניד להם התוספות, וכמו כן בני העשירים והשועים אשר היו משכירים להם רב מיתר רבני העיר כדי ללמודם ביותר התמדה, וגם כן שעה רבה ואין נגרע מעבודתם דבר, ממה שהיו צריכים היו לומדים עם רבניהם בבוקר ההלכה, וכי ינטו צללי ערב את התוספות.

וליום המחרת לאחר התפלה היה הולך הרב עם תלמידיו שהיו דרים עמו בבית, כאשר כתבנו, בבית אחד קטן שהיה בחצר ביה הגדול של פדואה, והוא הנקרא ישיבה. והיה סביב סביב כסאות וסמוכות של עץ⁵, שמה ישבו כסאות למשפט. ואז היו מתקבצים יתר הרבנים והלומדים עם תלמידיהם, והיה הרב מתחיל להקשות וכל אחד משיב לו איש ואיש כפי מעלתו. ואחר כך כל אחד היה מקשה ומתרץ ומוציאים לאור תעלומה, וזהו הנקרא פלפול הישיבה. והיה מפלפל כל אחד עם בן זוגו, הגדול כגדלו והעציר כעצירתו, והפלפול היה נעשה מבחוק⁶, רצוני מבלתי

1. = ענשקין, כינוי לאשר, והשם נשתבש בפי ר"א שלא דבר גרמנית. ר' אשר זה היה מתלמידיו

של מהר"י ווייל, ועי' עליו בס' אור החיים לר' חיים מיכל עמ' 264.

2. פלורין. 3. לא היה מחויב ללמוד מספר קצוב של שעות.

4. הם הנקראים שטנדר. 5. auswendig בלע"ז.

שיפתחו ספר, כי היתה ההלכה שנורה בפי הכל, לא היתה שם אתם בלתי נמרת הרב שבה היה מראה להם ההלכה....

והיו יושבים שמה בישיבה כשעה אחת, פחות או יותר, כפי פלפול וצורך ההלכה. ולבסוף היה הרב של הישיבה מהריר יודא פותח ספרו ומראה להם עד אנה יעינינו ההלכה, ולא יוסיפו ולא יגרעו ממנו, ולאחר כך היו קמים ובאים בבתיהם, והיה לומר כל אחד מהרבנים עם תלמידיו ההלכה של יום המחרת, וכמו כן היה עושה ראש הישיבה עם תלמידיו. וכסדר הזה היו עושין מדי יום ביומו עד יום ה', ובשני בשבת היה כל אחד לומר בפני עצמו, ובמנחה בשבת לאחר התפלה היו לומדים התלמידים עם הרב, רצוני ראש הישיבה, ההלכה עם התוספות, וכמו כן יתר התלמידים עם רבניהם, ולמחר ביום א', היו משכימים בישיבה והיה חוזר הלמוד. וכן היו עושים מראשית השנה ועד אחרית השנה.

אפס בריח ניסן ובריח תשרי, בשני הזמנים הללו, והם הנקראים, בין הזמנים, היו נעצרים מלכת בישיבה לסבת המועדים. וקצת מהרבנים עם תלמידיהם אשר היו באים מארץ מרחקים בגלל הישיבה והיו מניחים את נשותיהם ובניהם – במועדים ימעדו רגליהם, לרגלים מרגלים וחזורים לארציהם, לשמות בבתיהם עם בניהם ונשותיהם, כאומרו יתעלה: ושמחת בחגך. ובין הזמנים הללו היו לומדים הנשואים בעיר כל אחד עם רבו הלכות החג....

אלה החקים והמשפטים אשר צוה ה' לעשות אותם עשו בני ישראל היושבים בארץ איטליא, ועוד נוסף עליהם דברים טובים, כהנה וכהנה נעשו בפדואה וביתר איטליא בימי הרבנים המופלגים אשר מנינו. וישיבות רבות קבעו להם יושבי ארץ איטליא סביב סביב כל הארץ, ועליהם רבנים ולומדים מפורסמים. אבל כל ימי מהריר יודא מינן רבות ישיבות עשו חיל ושל פדואה עלתה על כלן, כי מלבד הרב המובהק הזה נאספו בפדואה רבנים ולומדים ומלמדים חוק ומשפט בישראל.

ואלה שרי הנצבים העושים במלאכה....:

א. מהריר כפמן¹, זה היה ממיוחסי האשכנזים ושעיהם, והיה לו שם טוב, והיו מביאים לו מארץ מרחק כלי כסף וכלי זהב לפקדון ועולתה לא נמצאה בו.
ב. מהריר שעה, נס זה היה מיוחס גדול, בן למהריר אשר הנל, והיה בעל פלוגתיה של מהרירי מינץ ז"ל².

ג. מהריר יעקב חסיד. זה היה כשמו, והיה מקובל גדול, והיה רבו של מורי אביו יצחק, וממנו קבל.

ד. מהריר זעול³. זה היה מהחריפים ומהמפורסמים ובקי מאד בפוסקים ובפרט בארבע טורים.

1. = קויפמן. 2. בר פלוגתיה בפלפול הישיבה.

3. = זאביל, קצור מזבולן.

ה. מהריר יוֹחֵנֵן. זה היה חריף גדול. ומתוך חריפותו לא היה עומד על האמת, וגם היה מהמיוחסים.

ו. מהריר תיִים קרמי. זה היה מהמופלגים והיה צרפתי, ולא היה הולך בישיבה, כי היה לו זיל דרך ואופן אחר בלמודו, ומורי אביו יצאו חלה את פני רבו מהריר יורא מינץ לפלפל עמו יחדיו וכן עשו, ופלפלו בישיבה בלשון הקודש כדי שיבין גם הוא, וכאשר ראה שאינם נוחים זה מזה בהלכה עזב מלכת עוד בישיבה. ז. מהריר יצחק אינגליהם סניֵלג. זה היה הרב המופלג אשר היה אתנו בקנדיאה וכבר ראינו את האיש ואת שיחו.

ח. מהריר דוד הלוי בכמהריר אלעזר. זה היה משועי אשכנז ומתוך חורפתו [ו]לכבוד אבותיו הסמיכוהו בהיותו בן כ"ח שנה.

ט. מהריר שמעון הנקרא שמנקא. גם זה היה גדול בדור, והיה מחזיק ישיבה במישטאר (Mestre) סמוך לויניציאה.

י. מהריר יהודה הנקרא לאף (Löw?). זה היה נשיא וגדול בברישא, והעמיד תלמידים הרבה ועשה סייג לתורה.

יא. מהריר תיִיא. גם זה היה חריף ומחודד והיה תם וישר, ירא אלהים וסר מרע.

יב. מהריר מענדלן. זה היה מנכבדי פדואה, אחיו של מהריר אשר משולם, ובמותו הניח לשתי בנותיו י"ד אלף פרחים מדודים, וכלי זהב וכסף ואבן יקרה הרבה מאד.

יג-טו. מהריר באר, מהריר זכאי, מהריר הירצי, מהריר שמואל מישטר (Meister).

אלה השרים אשר לו היושבים למולו... ומלבד אלה היו עוד חריפים גדולים ולומדים אשר לא רצו לקחת הסמיכה לענותותם... ובחורים גם זקנים מארץ אשכנז עזבו ישיבותיהם ובאו באיטליאה, כי שמעו את שמע הישיבות החשובות...

וכראות אדוני אבי עשרת ראשי יצאו את חמדותי לעלות בהר ה', בישיבות המעולות והמהוללות אשר בארצות איטליאה... ויאחו צדיק דרכו ודרכי אבותיו בידו ויתן לי צדה לדרך ותענוני בני אדם... וכסף וזהב נתן לי ויאמר אלי: בני, קום לך לך להנאתך ולשובתך במקום התורה והחכמה, ויברכני ביום ההוא לאמר: בני, שמך כשם הרב זקנך, אליהו, ארי שבחבורה... דמה אליו בתום לבב וישרה, קנה חכמה קנה תורה... ומחכמות נכריות טוב לך סוד ואל תקרב, לך אמרין לנוירא? נור מעל כרמיה, הכי מן סרום נפנה ומשרמות עמורה. יביאוך בני לידי מכובה וכמעט

1. היה אחד מתלמידיו של מהר"י קולון.

2. שבת י"ג א'; ב"מ צ"ב א'.

אומרה לידי כפירה. עסוק פעם בדקדוק פעם בפסוק, אבל עסקך לשמים בנמרא...
וסוף דבר, בני, שם טוב קנה לך...

ובשנת ה'רס"ט כי לחדש חשון... מצאתי אניה באה מיפו... ואתן שכרי ואבוא אליה בהכנסת כלה... ואקח בחברתי את אפירא שפינולה (Afiera Spinola) לחברה, ובערב שבת בחצות הלילה נסענו מקנדיאה... ואלך תוך ויניציאה העיר המהוללה בחדש כסלו י"ט בו.

ויהי בהיותי במחנה ויניציאה והנה שר וגדול בישראל בא הלך וקרב לקראתי, שמו מהריר יוסף ירושלמי, הוא הרב המחזיק הישיבה הגדולה של כל ארץ איטליאה, ויוסף הוא השליש על ישיבת ברישא (Brescia) ולומדיה. וישאלני ויאמר: וברכך ה', אי מזה עיר אתה ומאין תבוא? – ואומר אליו: מקנדיאה אנכי... ונליתי ממקומי ללמוד תורה... ויוסף יוסף לשאלני: בן מי אתה העלם? ואשיב לו על כל אשר שאלני. וכשמעו את שמע משפחת אדוני אבי ויחל לחבבני, ויתן לי ידו וישקני מנשיקות פיהו ויברכני... ויאמר: בא ברוך ה', בא נא עמדי בישיבתי בברישא ועלי מחסורך בני. מפתי תאכל ומכוס תשתה ואני אהיה לך לאב ואתה תהיה לי לבן. ואומר: מה אדוני מדבר את עבדו, ומדוע מצאתי חן בעיניך להכירני ואני נכרי מארץ מרחקים. ויאמר אלי: בני יודע לך כי אבותי היו דרים בירושלים עיר הקודש, ושם היה רב מופלג ומקובל, נגיד בירושלים, שמו ר' שבתי קפשאלי ז"ל, ואבותי למדו לפניו ושתו מימיו, ועיכ כיון שאתה ממשפחתו בא נא עמדי ואישיבה עמך... ומאז חנני ה' ויתנני לחן בעיניו והיה לי כאב לכל מה שהוצרכתי ממנו... וגם אני רציתי לילך אחריו בברישא, ונסעתי בחברתו מויניציאה כדי לילך בפדואה...

וכשמוע דורתי הצדקת והישרה, אשת חיל יראת אלקים מ' שפרה ז"ל, וחמותה הזקנה מ' רבקה כי באתי בקצה גבולם, וישלחו לקראתי מויניציאה את כמיר קופילמאן רבם, וכידו אגרת מ' שפרה הנ"ל, כי לא היה שום אחד מהאנשים בפדואה כי אם בשואבי (Soave), ותכתוב לי דברי שלום לאמר: בא ברוך ה'. ואז נסעתי מויניציאה, בחברת מהריר יוסף ירושלמי ובחברת הר' קופילמאן, ואבוא שם בפדואה... בשלש לחנוכה ברס"ט וישמחו בני. ולמחרת בא מהריר יוסף לפתותני לילך עמו לברישא, ורציתי לשמוע בקולו, אלא שקרובי עכבוני ולא נתנוני לילך אחריו... והאלהים אנה לידי את כל אשר תמדת ויט לי חסד ורחמים בעיני שועי האשכנזים, גם בעיני ראש הישיבה מהריר יודא מינץ טוב אנכי מאד, כי הביטה עיני בשורו אגרת של מורי אבי יצחק שטנר לו על ידי, ויטס ידו על ראשי ויברכני...

1. חרוזים אלה לקוחים משיר קצרת כסף לר' יוסף בן זבארה, עי' לעיל עמ' מזט.

2. בערב שבת סמוך להדלקת הנרות.

3. שפרה די למידגו אלמנת ר' יודלין, ועי' להלן.

4. מלמד הילדים בביתן.

ויהי מקץ שמונה ימים אחרי בואי אל המנוחה ואל הנחלה חלה מהריר יודא מינץ את חליו אשר ימות בו, ובטרם מותו שעה מועטת שלח אחרי כל רבני פדואה, ועמהם מורי מהריר איסרליס¹ יציו, ויתאספו סביב לו למטתו וצום להתחזק בתורה ובמצות... ואחר כך הסמיך את מורי מהריר איסרליס יציו לעיניהם וצוה להם לנהוג בו כבוד, ויסמוך ידו עליו ויברכהו... וגם אני בחברת שניי² אבא שאול יציו היינו שמה ונתברכנו מפיו, ואחר כך קרב בנו מהריר אברהם ויקח את בניו עמו ויעל אותם אליו המטה, וישת ידו על ראשיהם וינשק להם ויחבק להם, ויכל לברך את בניו ויאסוף חליו אל המטה ויגוע ויאסף אל עמו בליל שבת בני שעות בלילה. ואלה ימי שני חיו שמונה ותשעים שנה... וימת שם יהודה בנשיקה ותפרד נפשו מגותו, ותשאר הארץ בוקה ומבולקה...

ויהי למחרת, ביום השבת אחר המנוחה, ויתקבצו שועי פדואה ונכבדיה בביהכ"נ הגדול לשבם עצה ולדעת מה לעשות באיש אשר המלך חפץ ביקרו... ונמנו ונמרו שכל הקהל למקטן ועד גדול יתענו ליום המחרת ביום הקבורה. ועוד נזרו לסגור כל החנויות ולבטל כל אנשי המעשה ממלאכתם כדי לבוא ולנמול חסד לרב זיל, ועוד נזרו, שיחריבו הקנצילא והכמוכות של עץ שהיו סביב הישיבה, שבם היו נשענים ומפללים בני הישיבה, ומהם יעשו ארונו, ולישא אותו כל הרבנים והנכבדים על כתפיהם, ולהדליק אבוקות ולעמוד עמהם סביבו בעת שמספידין אותו...

ויהי למחרת ביום א', אחר יציאת בית הכנסת, הלכו כל הקהל בבית [הרב], ושם היתה לו חצר גדולה מאד ובחצר חדר גדול, ויקרבו הרבנים וישאו את המת מביתו ויורידוהו למטה בחדר שבחצר, והחדר היה מלוכש סביב קירותיו בבגדים שחורים... וישאוהו וישכיבוהו בנובה על גבי ארנום, וסביב המת היו עוד ארנוים ועליהם היו ספריו אשר בהם היה עוסק כל ימי חייו... ואחר כך הוציאו מי אבוקות... גדולות מאד משעוה לבנה... וחלקום לכל הרבנים והנכבדים וליתר בחורי הישיבה השועים, ועמד כל אחד מהם עם בן זוגו, הגדול כגדלו והצעיר כצעירתו, וגם אני הקטן הייתי אחד מתופשי האבוקות ושמוני בחברת הכיר יהודה דילמידיוגו בן מהריר אליהו זיל³, ועמדנו כלנו סביב מטתו ואחר כך הדלקנו, ושם היה מתוקן מקום גבוה ועלה עליו מורי ורבי מהריר איסרלס ודרש עליו עד חצי היום. ואחר כך כבינו האבוקות ויקרבו בני ישראל וישאוהו בארונו... ולא נתנוהו

1. ר' ישראל איסרלס, נקרא גם ר' ישראל אשכנזי, עי' שו"ת אהלי תם סי' ב' ושו"ת

זקן אהרן סי' ג'.

2. = הקרוב לי קרבת שני בשני.

3. הוא הפילוסוף המפורסם ר' אליהו דילמידיוגו, בעל בחינת הדת. גם ר' יהודה בנו היה גדול בתורה ובחכמה. בזמן מאוחר, כששמשו שניהם, ר' אליהו ור' יהודה, בכתר הרבנות בקאניה פרץ ביניהם ריב גדול ונחלקו בעניני הוראה, עי' שו"ת בהר"ם אלסקר סי' ע' וסי' קי"א ושו"ת מהר"ם פאדווא סי' כ"ט.

לנושאו למי שלא היה בו ריח ושעם¹, ובהניענו בבתי החיים חורנו והרלקנו האבוקות ושם דרשו עליו עוד... ואח"כ לקחו בלי חרש למען יעמוד ימים רבים ושמו בתוכו גויל מסית ושמוהו בבור מראשותיו של מת... ויוסיפו כל העם לבכות עוד, ואח"כ כבינו האבוקות ולוינו את בניו ויתר האבלים של המת בחדר הניל שהיתה מלובשת בנדים שחורים כאשר כתבנו, ושם ישבו עוד כל הקהל וידרשו עליו עד בוא הערב. את כל הכבוד הזה עשו נכבדי פדואה... ואחינו כל בית ישראל יבכו את השרפה אשר שרף ה'.

או אמרו בני ישראל הבה נמנה רב להחזיק ישיבה כימי קדם... ויהיו כיום השביעי למיתת מהריר יהודה מינץ ויקבצו בבית הכנסת הגדול בפדואה כל נכבדיה ושועיה, מאותם שהיו פורעים לרב משלהם מאה פרחים בשנה ושהיו מחויבים לעשות לו יתר פזורין כאשר כתבנו, כי ע"י האנשים הללו יתמנה הרב להיות ראש ישיבה, ויהיו שם באותו מועד מין נכבדים... או יחלק עם ישראל לחצי: חצי העם היה אחרי מהריר אברהם מינץ וחצי העם היה אחרי דוד הלוי², והוליכו הבושולא³ מקודם בשביל מהריר דוד והיו לו כ"ב הינים⁴, ואח"כ הוליכו הבושולא בשביל מהריר אברהם והיו לו כ"ד הינים, ויריעו ויאמרו: יחי המלך, ועל כסא אביו לא ישב זר. ואח"כ הלכו כל מין הנפשות הנל ויוציאו את מהריר אברהם מינץ מביתו ויקם מאבולתו ויבא בביתו ויתנו הנזר על ראשו ויאמרו לו: חוק ואמץ! כי אתה תעבור לפני העם הזה ואתה תלמד תורה ומצות בישראל...

ויקם אברהם מעל פני מתו וידבר אתם לאמר: גם משלשם גם מאז הברתם אותי דורש הייתי עושה את מלאכת ה' באמונה אף כי עתה... ועתה תנו לבבכם להבין וללמוד, חזקו ואמצו והיו לבני היל... או דרש בבית לסתום פיהם של מוציאי דבת המנהג שנהג בהדלקת האבוקות רע, באמרם כי לא השיב לעשות, להיותו דבר נהג בו הגוים, והראה להם ראיות תלמודיות שעשה כדין ושכן עשו בימי קדם כשהיו רוצים לכבד תלמידי חכמים. או נח קצת רונזם מעליו.

ואברהם מלא רוח חכמה... וכל פקודי כל היה יודע מבחוץ⁵ מרוב זכירתו הטובה והתמדתו ושקודתו בספר תורת ה'... וישלח ויאספו אליו מסביבות איטליאה בחורים... ואברהם שב למקומו ויפרוש לנו מלחמו, ועניים מרודים הביא ביתו ויעזרם מממונו, ויאכילם תמיד על שלחנו...

כעת השכירה דודתי מ' שפרה... את מהריר ישראל איסרלס יציו בפרחים שלשים ושבעה בשנה, ושיאכל ניכ על שלחנה כל השנה, כדי ללמד את כ"ד אבא

1. ריח תורה ושעם מצוות.

2. ר' דוד היה אחד מתלמידי המובהרים של ר"י מינץ (ע"י לעיל) וכן למשפחה מיוחסת.

3. Bossola, קלסר. 4. אומרי הן.

5. בעל פה, ע"י לעיל עמ' ק"ד בהערה.

שאל בנה ואותי, ונתחייב ללמד כל אחד מאתנו ארבע שעות ביום בנמרא ובפירושה ובתוספות. והרב הזה היה חריף מכל רבני פדואה... ונמלא את ידי הכהן כסף, וכל ימי השבוע היה דר אתנו בביתנו... וזלתי בערבי שבתות היה הולך לביתו... ויעש את מלאכת ה' באמונה.

ועתה נספר קצת משבחי אנשי הקהלות המעולות אשר ראיתי בארץ איטליא... ואחרון אחרון¹ חביב, ר' יוסף קשטיל פראנקו איש צדיק תמים היה בדורותיו ועשיר מאד, והיה דר בברישא, והיה קרובו של מהריר יוסף ירושלמי הגיל, ומינהו שם בכרישא לראש ישיבה ואסף בישיבתו מבחר רבני איטליא... והיו לו יותר מארבעים בחורים וזלת תלמידים קטנים הרבה מאד. והיה הר' יוסף הגיל מאכיל ומסקה ומלביש את כל הבחורים שהיו בישיבה ההיא משלו, ויתן את הישיבה למעלה מכל הישיבות אשר היו בימים ההם באיטליאה, וילבישם מחלצות ואכלו לחם לפניו תמיד... ועוד הגדיל לעשות וישם על לבו לכתוב כל המסכתות כתב יד בקלף, נמרא פירוש ותוספות, וישכור את ר' פרץ הסופר לכותבם לו ולחת לו בשנה פרחים שלשים ושבעה² ומזונותיו, ולכתוב לו ביום שעות ז', וביום ה' שעות ד', ויסדר קלפים יפים מאד וגדולים, ובפעם אחת נתן לאיש עושה הקלפים חמשים פרחים, ויחל לכתוב כיד מסכתות, והיה חפץ אשר כא נעשה כן מעולם, ועיני ראו את יופים שהובאו מהם קצת עלים בויניציאה, שהובאו משלל ברישא. והיה בדעתו להשאילם לכל מי שיחפץ בהם ללמוד ולהפקירם לעניים, והיו עושים חשבון כי אילו היו נמרים היו עולים לו תיר פרחים, אלא שענותיו רבו וישימום לשלל כאשר נשללו היהודים האומללים בכרישא כאשר נכתוב. ועוד היו לו כמה ספרים והכל נתן בידי התלמידים.

...הן אלה קצות שבחי הקהלות המהוללות... והי' אלהים הנותן לאיש בדרכיו ובפרי מעלליו נתן להם עושר ונכסים... ולא נמצאו כיהודי איטליאה לעושר ולחכמה ולתורה, בקיאים היטב בפלפול, תוספתא וספרי וספרא, ובילדי נכרים לא הפסיקו, רק בנמרא. שם יתנו צדקות ה'.

בימים ההם ובעת ההיא קרא ה' לרעה וגם באה, ותחרד ארץ איטליאה ותהי לחרדת אלהים, ויקשרו קשר אמיץ וחזק כל מלכי הגוים על מלכות ויניציאה ויחשבו לנרשם מארץ תענוניהם³... אפס ישיבת פדואה לא נודעוה ממקומה... ואברהם עורנה עומד לפני ה' שמה.

1. מקורם הוא מונה שבחם של כמה גדבגים מורסמים באותו זמן בקהלות איטליא.

2. כשכר שקבל ר' ישראל איטרלס בעד למודו לתלמידיו.

3. על המלחמות הקשות שנלחמו אז האשכנזים באיטליא מספר ר' אליהו בארוכה בפרק הבא.

לרגלי המלחמות האלו נתבטלו הישיבות בויניציאה וברישא, וגם ישיבת פדואה הפסיקה קיומה לזמן, ואז נוסדו שתי ישיבות בפירארה. בסבת המהומות עזב ר' אליהו בשנת רע"ד את איטליא וחזר לארץ מולדתו.

פ. מתוך הקדמת ר' אברהם די בלמש (נולד בערך היא ר"י ונפטר בערך רפ"ג, 1450—1523) לספרו מקנה אברהם. הוא היה רופא, ואת הרפואה הורה לתלמידים באוניברסיטה שבפדואה. הוא גם תרגם ללטינית ספרים עבריים וערביים. ספרו מקנה אברהם, ברקדוק הלשון העברית, נרפס עם תרגום לטיני ובלעדיו בדפוס דניאל בומברג — שעל פי הצעתו חבר את הספר — ויניציאה רפ"ג.

אחרי אשר יצא דבר מלכות לפני ה' להחריד לבי ונבהלו רעיוני, ופרצו פרץ על פרץ צרותי ויגוני — והשאירני ערום ושולל... בני יצאוני ואינם¹ וערכה כל שמחה... שמתני מנמת פני לגלות בראש נולים, כדרך הנאנחים האמללים, אם אמצא איש מבני ישראל או מן הערלים, אשר ידבנו לבו לדרוש ולתור בחכמה, אשר בו אצפה למפלת חסרוני תקומה, ודעתו לקחת מוסר השכל דעת ומוימה. ובבאי פה ויניציאה² עדת שרים וקצינים, פקחתי עיני על בני עמנו ואבינה כבנים, אשר צדקות השים מתנים. משכימים ומעריבים לבית המדרש. ולא מצאתי ענל אשר בענלתי לחרוש יחרש, כי אין מבקש דבר חכמה לא אשר פורש, ואשר פי השים יקבנו, לבד כל איש לבו ידבנו, להרבות הון לו למלא כיסו הוא יקימנו. או אמרתי אני בלבי, ובחוכי אשים ארבי, לקחת תלמי וקשתי וחרבי, ואחשבה בקרבי הנה אול הכסף מכליו, הבה נתחכמה במועצות דעתינו, איך נמצא משים כסף כספנו באמתחותינו. ואחרי ראי ראיתי בני עליה, להרבות זהב למו פקן פליליה. או אמרתי עת לעשות לחבק חק נכריה, לעבוד עבודה זריה³, אנסה נא אך הפעם אולי אוכל כפרה קושי יומי לשים חשכה לאורה. והנה יצא לקראתי דניאל בומבירג⁴ איש חמודות... הוא איש נוצרי ואת האלהים הוא ירא... לא עמדו רגלי אבותיו תחת הר סיני, אך אליו שמתני כל מעיני. כי הוא מן המזילים זהב מכים לעשות לה, ממונו הוציא לתוך תוכות⁵, לכתוב בדפוס מקרא ומשנה והלכות... אף הוא למד ספר ולשון יהודית... ובקש ממני לחבר ספר... מאסף לכל מחנות בני עבר... ובראותי כי אין יודע משל ומליצה... עד שכמעט נשתכחה תורת דקדוק הלשון בישראל, ואין איש אשר למלאת חסרונות יואל... לכן נערתי חצני אני הנבר ראה עני, ונשאתי לאלהי עיני להיות אלהי אבי בעזרי... להפיק רצון דניאל בעבודת יוצרי, ואחפש כל אשר

1. שני בניו מתו עליו בחייו.
2. מדבריו אלה נעמוד על מדת השכלתם של יהודי ויניציאה באותו זמן ועסקיהם.
3. כנראה, לעסוק בתרגום ספרים ללטינית.
4. הוא המדפיס המפורסם שהדפיס ראשונה את כל התלמוד הבבלי בהדור רב, וחזן מזה הדפיס במשך שלשים שנה ספרים רבים מאד בכל מקצועות הספרות העברית.
5. גיטין כ' א'.

בזאת המלאכה דרש... עד לכל המלאכה תהי דים לעשות אותה והותר. ולא יצטרך כל הבא ללמוד לשוננו, ללכת מנשש לבא אלינו, פן ינכרו צרינו. ויאמרו ידינו רמה ולתת לפתאים ערמה, ובני ישראל לא ידעו מה, כי בספרינו זה ידעו כל עמי הארץ אוכלי בשר החזיר השרץ, כי בנו דבר שוכן שמי ערץ.

פא. מתוך ספור מסעותיו של דוד הראובני (נדפסו ראשונה ע"י נייבואיר בסדר החכמים ח"ב עמ' 133–223 ושנית ע"י ר"א כהנא בספר מיוחד, ורשה תרפ"ד). מתוך הפסקאות המובאות כאן נעמוד על מדת השכלתן ודרך חנוכן של בנות ישראל באיטליא. דוד התאכסן בפיסא בביתו של אחד מגדולי הדור בחכמה ובעושר ר' יחיאל מפיסא, ואמו ואשתו של ר' יחיאל והבאות בחברתן, שעליהן מספר דוד, היו מנשי המעלה. דוד היה באיטליא בשנת רפ"ה.

1. ...ויש לו 1 בת בחורה הקוראה בעשרים וארבע, והיא מתפללת בכל יום שחרית וערבית, וביום השבת יש לה שמחה גדולה ומרקדת. וביום א' מהשבע בא אליה חולי הנק... ובאה אלי אשה חכמה ושמה רבית² והיא מלמדת תינוקות, והיא עשירה, וגם היא מלמדת אותה הנערה, ואמרה אלי: התפלל בעד בת ר' משה אבודרהין, כי בא אליה קדחת בזאת הלילה... (עמ' 154).

2. לרגלי מחלת בת הרופא ר' משה אבודרהין עבר דוד לשבת בבית דודו יצחק אבודרהין, ויש ליצחק אשה חשוכה שמה פירנא, והיא מדברת כלשון ערב... (עמ' 155).

3. הגעתי בפיסא בבית ר' יחיאל... ועמדתי בביתו שבעה חדשים... ורון מיקל³ הרשע לא שלח אלי הבטחון⁴ באשר נדר אלי לשלחו... ולקחתי צער גדול בעבור זה ועמדתי ביגון בבית ר' יחיאל מפיסא. וסדרו לי חדר ומטה יפה בראש הדירה. ויש חדרים הרבה בראש הדירה והיא דירה גדולה ליי מאד... והתעניתי ששה פעמים ו' ימים ולילות... ואם ר' יחיאל הנזכר ושמה מרת לאורה תמיא⁵ היתה משרתת אותי בכל דבר, וגם אמה המפוארה מרת שרה תמיא עשתה עמי חסד ואמת ונתנה אלי דורות גדולות...

וביום התעניות הגדולות היו באים לפני בכבוד בבית ר' יחיאל ואשתו ושמה דיאמנס... ותבוא לפני מרת שרה ובתה מרת לאורה ובחורות אחרות והיו מרקדות

1. להרופא ר' משה אבודרהין, שהתאכסן דוד בביתו זמן מה בהיותו ברומא.

2. אולי זה כנוי לאשה מלמדת תנוקות – למלמד קראו „רבי“ ולמלמדת „רבית“.

3. Don Miguel de Silva ציר פורטוגל ברומא.

4. כתב בטחון, Sauve-Conduite. 5. = תבורך מנשים אמן.

קינ

בחדר אשר [אני] בו, ואמרו לי: בעבור כבודך ובעבור ילך ממך הינון ותהיה שמח מפני התעניות אנו באותי. והן שאלו אותי: ייש לך תענוג בקול הכנור והרקוד אשר בפניך? והשבתי להן: בטוב תעשו עמי, והקביה יודע במחשבות לבי כי לבי דבק בהקביה ביום ובלילה, ואין אני רוצה לשמוע קול כנור ועוגב ושמחותי (עמ' 163-164).

4. דוד מתאר את פרדסו הנפלא של ר' יחיאל, ואשת ר' יחיאל היתה מננת בכנור ובאו שרים רבים אל הפרדס ההוא (עמ' 165).

5. והיה לה נערה בתולה, בת אחיה אשר הוא בירושלים, ואותה הנערה היא חכמה ומשכלת והיא קוראה בעשרים וארבע ומתפללת... ויש לה מלמד, שמו שלמה כהן, והוא מעט חרש ובחור וחכם גדול. והוקנה היא מלמדת אותה במוסר ובכל חכמה ובתרבות טובה (עמ' 167).

פב. מתוך כתבהתביעה של ר' דוד נ' יחייא אל קהלת נאפולי, שנתפרסם ע"י פרופ. מארכס מעצם כתביריו של ר' דוד ב־ Hebrew Union College Annual כרך א' עמ' 616-624. ר' דוד, בן למשפחת יחייא המפורסמת, ברח יחד עם אביו ר' יוסף מפורטוגל, ואחרי נדודים רבים בא לאיטליה. בשנת רפ"ו (1525) התישב בניאפולי ונתמנה לרב בקהלה זו. הוא מלא גם תפקיד של סופר הקהלה ומלמד, ובעד זה קבעו לו פרס של מאה סקורי לשנה. את הפרס הזה שלמו לו שנים אחדות ואחר כך פסקו לשלם והוא תובע שכרו בעד שבע שנים, שנות רצ"א-רצ"ח. בכתבו זה הוא מדבר על עבודתו רבת התועלת שעבד בקהלתו, ובתוך יתר הדברים הוא כותב גם על למודו לנערי הקהלה:

והולת כל זה אני הייתי הריפשיטור אל התלמידים הקטנים ומתעמל עמהם עד עת האוכל. והחזר אחר הצהרים ללמדם למידה אחרת עד המנחה הקטנה ובילולי החורף עד שש שעות². ולא מנעתי מהם הלכה בכל יום ופרפראות אחרות מדקדוק ומלאכת השיר והינון וכוונות הפילוסופים³. וגם בשבתות פעם הכוזר ופעם מורה הנבוכים. עם היותי בלתי מחויב בכל זה רק ללמוד ההלכה בכל בקר, ידענה מי שידענה, ולפסוק ולהורות כאשר ישאלוני יום יום (עמ' 617)... שאני הטרחתי עצמי

1. להוקנה שרה, אם אמו של ר' יחיאל, ועל ר' יחיאל ומשפחתו ע"י משה ר"ד קויפמן בהקדמתו לס' מנחת קנאות של ר' יחיאל נסים (ברלין תרנ"ח) וב- Revue d. Etudes Juives כרך כ"ו ואילך.

2. בערב.

3. לאבו אחר אלגזאלי, תורגם עברית ע"י ר' יצחק אלבלג והגיעו אלינו כמח כתביריו.

יותר מחיובי כדי לעשות הטוב והישר בעיני אלים ואדם. כי לא הייתי חייב רק ללמוד ההלכה בלבד ועשיתי עצמי ריפויטור לשנות את הפרק כל כך פעמים עד שהטעמתי אפילו אל הקטנים. וכן לא הייתי חייב ללמוד רק בבקר, ולמדתי בבקר וצהרים וגם כלילה עד 7 שעות. וכן לא הייתי חייב רק ללמוד תלמוד ומפרשים ולימדות דקדוק ומלאכת השיר והנגון וכוונות¹ ובדרשי²... (שם עמ' 621).

פג. הרשימה המעניינת הבאה בזה נמצאת בסוף מחזור מנהג רומי, כתב־יד, שנרכש ע"י ידידי הדיר ב. רוט, והוא הואיל בטובו להעתיקה ולהמציאה לי. המחזור נופו נכתב בשנת רע"ד ע"י דניאל בן שמואל מרושינה (Rosina), שישב כנראה בפירארה, ורשם בסופו רשימה זו.

בן שלש שנים הכיר יהוסף את בוראו. ת"ל³ כי התחיל ללמוד בריח אייר שיב לפיק⁴. אלקים יתברך שזכני לראות זה יזכני לראותו ירא אלקים וסר מרע, כי זה כל האדם.

בן ארבעה שנים וחצי אמר ההפטרס בבית־הכנסת⁵ לנשואי כמיר ברוך מארלי יציו, הפטרס ראה.

בן חמש שנים וחצי התחיל לכתוב.

בן שש שנים וחצי התחיל להניח תפילין⁶ ת"ל.

בן שמונה שנים וחדש, שהוא מחרת הג פסח שביה, התחיל האלפסי ז"ל.

בן י"ב שנים וחצי התחיל לקרות סית בבית־הכנסת בפ' קרח ת"ל, ובזמן ההוא התחיל לשחוט...

ביום שמחת תורה שליכ התפלל בבית־הכנסת תפלת שחרית ת"ל...

1. כוונות הפילוסופים, ע"י לעיל.

2. ספר בחינת עולם לר' ידעיה הפניני בר' אברהם הבדרשי.

3. תהלה לאל.

4. הבן נולד לו לעת זקנתו, ובדרשת ר' יצחק בר' יום טוב מנורצי בהולדת בן זה (הובאה בראשיתו של המחזור הזה) נאמר: "על כן ישמח ויגיל מורי ואלופי בראותו דם הברית מהנער הנמול היום אשר חננו אלקים, כי זה כל פרי כוונתו לישא אשה אחרת על אשתו להנצל מעברת ה' יתברך... על כן קרא את שם בנו הנולד לו יהוסף, לאמר אסף ה' את חרפתי...". מאשתי הראשונה לא היה לו איפוא בן זכר ועל כן לקח אחרת עליה, כי באיטליא לא נוהרו ביותר בחרם רבנו גרסם.

5. בני איטליא נהגו לחנך את הפעוטות בקריאת ההפטרס בצבור, וע"י להלן בתולדות רי"א מודינא.

6. בהתאם לדברי הגמרא בסוכה מ"ב: קטן היודע לשמור תפיליו אביו לוקח לו תפילין.

התעוררות ליסוד אוניברסיטה עברית באיטליה.

פד. אנרת זו נדפסה על גליון גדול במנטובה, ט' ניסן שנת שכ"ד (1564), ונשלחה לקהלות ישראל באיטליה. מן הדפוס הראשון נשאר רק אכסמפלר אחד ועל פיו חזר והדפיסה שנית החכם רשומיה (=ר' שלמה זלמן חיים הלברשטם) ב"הלבנון" שנה ה' (תרכ"ח) עמ' 418 ואילך. היא נתרגמה גם לנרמנית ע"י רימ נידרימן ונדפסה רק בתרגומה זה, בלי המקור העברי, בס' היוכל לכבוד ריא ברלינר עמ' 75-164.

מתוך האנרת הזאת אפשר ללמוד הרבה מאד על מצב החינוך אצל יהודי איטליה; רק על לבו של יהודי איטלקי יכולה לעלות באותו זמן המחשבה על דבר יסוד אוניברסיטה עברית. חכמי ישראל האיטלקים והספרדים עשו אז גם איזו התחלה ליסוד אקדמיות עברית בעיר פירארה, ובין הבריה נמנו גם החכם ר' עזריה מן האדומים, מחבר הספר החשוב, מאור עינים, והגאון ר' אבטליון מודינה (ע"י מאור עינים פרי יט ויז). וכשהצטער אחד מן החברים על זה שוער יהודי יקרא בשם יוני הנית ר' עזריה את דעתו בזה שהודיע לה שר' דוד פרובינצאלי, עורך האנרת שלפנינו, הוכיח בספרו, דוד ההפלנה (כו השתדל המתבר להוכיח שיותר מאלפים מלים עבריות נתקבלו בלשון היונית, הרומאית, האיטלקית ועוד), שמלת אקדמיה מקורה עברי ונזרה מן בית עקר אדם, שכן קראו בימי קדם בעברית לאסיפת בני אדם.

מחבר האנרת ר' דוד פרובינצאלי, בן למשפחת מלומדים חשובה ואחי הגאון החכם ר' משה פרובינצאלי, ה' איש גדול בתורה ובחכמה והיה ידיד ורע לר"ע מן האדומים, המזכירו פעמים אחדות בספרו מאור עינים בכבוד גדול. הוא גם נחשב בדורו לראש הדרשנים, וע"י עליו ועל בנו ר' אברהם מה שכתב צונץ במאמרו, תולדות ר' עזריה מן האדומים, ור' משה שמואל גירונדי בספרו תולדות גדולי ישראל באיטליה.

בנוגע לתבנית שר' דוד מציע כאן כבר העיר נידרימן שהאוניברסיטה טאית של המאה הטיז לא נבדלה בהרבה מן הנימנסיות, ובקצתן לא היה חבר המורים יותר גדול מכפי מה שמציע ר' דוד באנרתו, כי גם הן הסתפקו במורים אחדים לכל מקצעות הלמודים.

1. וע"י גם ב"מדבר התפוכות" לר' יצחק מן הלויס נבדו של ריא מודינה ב"הצופה מארץ הגר" שנה ג' עמ' 94-95.

אלה העדות והחוקים והמשפטים שסופן להתקיים בעזר הצור במקדש מעט לתורה ובית ועד לחכמה אשר בקש לעשות בביתו ובחומותיו פה מנשובה 1 בעד 2 מורנו החכם רבי דוד פרובינצאלי בכמ"ג אברהם ז"ל. והנה פיו המדבר אליכם, אנשי קדש קהל עדת ישראל, שלום שלום לרחוק ולקרוב.

ראיתי אני דוד את המראה המרה וחזות הקשה כי בעונותינו שרבו נתמעטו הלכות בעם ה' אלה, וכינת נבונות נסתרה באין מבין למלאות מקומם, כל שכן אחרי הלכת ארון האלהים מתמד עינינו ואין אומר השב, כי היתה בנו יד ה' בתוכחות על עון ליסרה אותנו, לא עשה כן לכל גוי, כי הגוים אשר אנו בקרבם עולים מעלה מעלה בחכמה בתבונה ברעת ובכל מלאכה, וכנסת ישראל יחידה וגלמודה, דלה ורעת תאר מאד, כשה פזורה וכצאן אשר אין להם רועה, וקם הדור הזה והבנים הנולדים וגדלים אחרי שקיעת החמה וביאת שמשנו כמי שלא ראה מאורות מימיו.

על זה היה דוד לבן ועל דא ודאי קא בכינא על האי שופרא דבלי בארעא, אני זקן בא בימים קנאתי לה' צבאות על כנהדראות וישיבות שגלו בגלילותינו 5 אלה והיו בלא היו, ויראתי שמא חיו עתידה תורה שתשתכח. גם ראיתי שערוריה: מניחים חיי עולם ועוסקים בחיי שעה, או בחכמות חיצוניות, בבתי קרקסאות של נויים 6 וילמדו מעשיהם, והתורה חוגרת שק בהיותם מברכים על הספילה ופוטרים את העיקר 7. לכן בגזרת עירין פתגמא, חוקה חקקתי נורה גורתי 8, אם יהי אלהים עמדי, שיהי ביתי בית ועד לחכמים לכל איש אשר ירבנו לבו לבא בצל קורתי מנערי בני ישראל בחורי חמד, והיה כל מבקש ה' לתורה ותעודה יפנה שמה למדת גדולה של יין התורה והחכמה, ישתה וישכח רישו, כי למה ננרע מכל האומות אשר יש להם אוהל מועד בשבת תחכמוני ומקום מוכן ללמוד החכמות והנמוסים, ונאספו שמה כל העדרים, אל יחסר המזג. הלא גם 9 בנו דבר ה', וראוי לנו לצאת בעקבות אצילי בני ישראל אחינו ואלופינו המרבים ישיבות בארץ הצבי ואורא דארץ ישראל מחכים 10 בעזרת השכינה הנסתרת אשר לא סרה ולא תסור, אולי יתעשת אלהים לנו נהיה לעם אחד, ומריו 11 חובה עלינו גם בארצות האלה להגדיל תורה ולהאדיר עד יערה עלינו רוח ממרום והשיבנו כמראשון ולכונו את בית חיינו.

1. בזמן זה לא היתה עוד אוניברסיטה במנסובה. בעיר זו נוסדה האוניברסיטה רק בשנת 1625 ע"י הדוכס פרידיננד ג'וזפה.

2. אולי צ"ל: כבוד. 3. = בן כבוד מורנו.

4. רמז לשרפת התלמוד באיטליא בשנות שי"ד-שי"ט. 5. ע"י לעיל עמ' ק"ה.

6. הכונה לאוניברסיטאות האיטלקיות. 7. ברכות מ"ד א'.

8. מד"ר ריש פר' חוקת. 9. על הגליון: תיבת ג'ם מיותרת.

10. בבא בתרא קנ"ח ב'.

11. = ומראש וראשון.

ואתי יהיה בני הגדול המוסמך בפילוסופיה וברפואה¹ אשר גם בהם הציב לו יר אחרי קביעת היסוד בתורת ה'. וגם הוא יהיה לי מעיר לעזר, מיני ומיניה תסתיים ותסתייע מילתא, טוב אשר נאחו בזה וגם מזה לא ננית ידינו, ונתעסק בתורה ובחכמות. ואלה הדברים אשר נשמר לעשות בעזרת האל נומר עלינו ככל הבא לשהר שמסייעין לו. תנאים הללו יאשרו ויקוימו בכלל ובפרט איש לא יעדר, ואם רבים המה הנה לב האדם בכחו יעשה ככל אשר יחפוץ בסיעתא דשמיא, וכה משפטינו כל הימים בעזרת האל:

(א) ראשונה אשימה עיני על התלמידים יציו בהשגחה פרטית לעקור מלבם כל שורש פורה דעת כוזב, אם ימצא חי, ולנטוע בנפשם אמונות טובות ודעות ישרות על פי התורה ורבותינו ז"ל עד שיהיו פיהם ולבם שוים בכל מעשיהם לשם שמים, בראוי לכל יהודי כשר, ויהיו זרזים במצות שכליות ומעשיות, ויקדימו ויחשיכו לבי כנישתא, ויורגלו בדרך ארץ ובמדות הגונות וירחקו מן המגונות.

(ב) הכחורים אשר יבואו מחוצה לארץ ללון בביתי יהיה להם פה מטה ושלחן כסא ומנורה, ויהיו מופנים מכל הצדדים מהכנת צרכי הנוף, ועל השלחן יאמרו תמיד דברי תורה עם דרך ארץ, כדי להקנות להם מעלות שכליות ומדיניות בכל הנהגתם ויחזו את האלהים ויאכלו וישתו, והבאים לא יבאו אל ביתי עראי רק לחמש שנים, עד שיראו סימן יפה במשנתם (עי' חולין כד), או לפחות לשלש השנים כימי שכיר דהויא חוקה.

(ג) עיקר עסקינו יהא במה שהוא יסוד הכל: תורה שבכתב ותושבע"פ, ואם יזכנו ה' להחזיר העטרה ליושנה², לשתות מים מבורנו באר מים חיים ונוזלים מן לבנון, תהי' לנו ארוחת תמיד עם כל הדרכים והכללים והדקדוקים השייכים, נרים ודייק, הלבנות ותוספות והפוסקים איש על מקומו יבוא בשלום, ואם באולי תתאחר השנתנו³ נתחיל עם פסקי הריף והרין ז"ל... ואם יזכנו ה', שירבו התלמידים ותהיה ההכנסה מרובה, נביא גם כן לשם כשעת ההלכה חברים מקשיבים אנשי חיל וחריפים ומפולפלים גם מק"ק אשכנזים, אפילו בשכר, כדי לשאת ולתת בפלפול נאות, ומתוך הוכחה תתברר ההלכה ויראו התלמידים וישמחו

1. הוא בנו ר' אברהם הנזכר אח"כ, שהיה גדול בתורה, רופא ופילוסוף, ותלמידו ר' אברהם שער אריה מכנהו בהקדמתו לספרו החשוב "שלטי-הגבורים" (מנטובה ש"צ"ב): "הגאון ריש מתיבתא המקובל הרופא והפילוסוף כמה"ר אברהם פרוכניצאלי".

2. שירשו להדפיס מחודש את ספרי התלמוד.

3. היהודים הסתדלו אז בכל תקף להעביר את רוע הגזירה וקו לתוצאות טובות, אולם כל זמן שעמד האיכור בתקפו שקדו על למוד האלפסי וסאר ספרי הפוסקים, ור' אברהם, בן ר' דוד כתב אגרת זו, שהגיה את ס' חובות הלבבות שנדפס במנטובה שי"ט, כותב בהקדמתו: "להיות התלמוד בלתי נמצא אצלנו לעת עתה, וה' אלהינו ירצה פעלינו ויחזיר העטרה ליושנה במהרה בימינו".

ויקנו דעה ובונה והשכל כסיני ועוקר הרים, לדמות דבר, ולהבין דבר מתוך דבר, ויענו אף הם חלקם, דכגון דא חקת ערך להם הוא.

(ד) על תורה שבכתב נקרא מובחרי המפרשים חדשים, וגם ישנים, בין לענין ביאור המצוות והמשפטים והדינים על שרשיהם ויסודותם, הן על חכמת התורה הנקרא אצל רבים פילוסופיא אלקית, וגם נוסף חדשים שעדיין לא נכתבו על דרך דרוש וקבל שכת, כי אין מדרש בלא חדוש, וכן נעשה בקצת העתים בשאר כתבי הקודש, נביאים וכתובים, בעזר השב, גם במדרשים יקרים וישרים למוצאי דעת.

(ה) נקרא לפעמים בפרקי פלוסופי עמנו הטובים ומסכימים עם דרכי התורה ודו"ל, כדי לקבוע יתר במקום נאמן, להרחיק השבושים והרעות הכוזבות ורוח עזים, ולזרוק עליהם מים טהורים בדרכי התורניים חכמי האמת והצדק. (ו) נקבע עתים לדקדוק להיק לבא בסודו ולדעת דרכיו, שכמה עיקרים תלויים בו בידיעת אמתת פסוקי המקרא וגם בהבנת הסודות הנעלמים תחתיהם, וכמו כן בדרכי המסורות.

(ז) ובכלל זה ילמדו ארחות יושר לדבר צחות ולכתוב במישרים, פעמים שבא בארוכה פעמים שבא בקצרה ו כרצון איש ואיש בהלכה, ואם בשירים שקולים על הדרכים שהלכו בהם טובי המשוררים.

(ח) גם יאמנו ידיהם בכתיבה אשורית, מיושרת באותיותיה, ובשאר מיני כתיבות העבריות מעשה ידי אמן, כדי שירכו הסופרים בישראל.

(ט) בשעות מיוחדות ילמדו לשון לטינו, להיותו כמו הכרחי בזמן הזה בגלילותינו, ומעשים בכל יום שאנו צריכים לו אצל הפחות והסגנים ונעשה לנו כהיתר, מכל שכן מה שהתירו לבית רבי לספר קומי מפני היותם קרובים למלכות. ויעשו כתבים בלשון הקודש ובלשון איטליינו יפה ובלשון לאטינו עם הרקדוקים והיפויים השייכים לכל אחד ואחד.

(י) אשר יהיו בקיאים בלשון לאטינו יקראו בספרי החכמות הגיון ופלוסופיא ורפואה, ויבינו בהם מדרגה אחר מדרגה, באפן שכל מי שירצה להעשות רופא לא יצטרך לבלות כל ימיו ושנותיו בסטודיאז בין הגויים בעון בישול תורה, רק יתלמד מזה במעט ככל הצריך, וכימים אחדים שישב אחיז בסטודיאז יגיע לסמיכה¹ בעיה, וגם מזה יוכל ללכת בפראטיקה² עם רופאים מומחים יהודים ונוצרים. ואף הבלתי יודעים עדיין לשון לטינו יקראו החכמות בלשון הקודש שכבר הועתקו בלשוננו, וירויחו זמנם, כי עיקר החכמה היא בענינים לא בלשונות, ואחר כוונת הלב הן הן הדברים.

1. ראש השנה כ"ה א'. 2. בבא קמא פ"ג א'. 3. לקבל תואר רופא או יודע פילוסופיא.

4. = פראטיקה (?), לעסוק ברפואה למעשה בבתי החולים.

ק"ט

יא) עוד יאמנו דבריהם בכתיבה נוצרית יפה ממינים שונים עם בקאים, וכמו כן בסוד המספר והחשבון יבקשו חשבונות רבים, וימצאו בכמה אופנים מדרכי המספר וההנדסה ותשבורת, ושאר ההרנליות והלמודיות יתלמדו ויורגלו בהן באריטמיטיקה גיאומטריאה הנ"ל וקוסמוגרפיה ואסטרונומיה הכל ימצאו פה בינותינו ולא יצטרכו ללכת אנה ואנה. עד מקום שידינו מנעת ועד הנבול נשלחם. ומן הוא והלאה חרש חכם נבקש לנו שיבא הוא אצלנו.

יב) בעתים מזומנים יקומו הנערים ויצחקו לפנינו ויתוכחו יחד הן בדין על ההלכות, הן בחכמות כדי לחדודי להו, גם יורגלו מעט מעט לדבר ברבים ולדרוש בקהל וערה. ואם יזכנו ה', ונאספו העדרים והתלמידים לרוב מאד, נוסף עליהם רועים ורעים במשפט ובצדקה, כדי לתת לכל בעל חק חק. הן אלה קצות דרכנו אשר הצננו לפני כל יודעי דת ודין, למען ידעו הרואים, כי יש אלהים שופטים בארץ לטוב לכל הימים לבני ברכים ולבני כפרים, ואל יאמרו היושבים בערי הפרוות כי אין להם משפיע ומריק להם ברכה, כי עליהם אמרו²: הוה גולה למקום תורה...

אלה דברי עבדכם דורש טוב לעמו ודובר שלום

דוד פרובינציאלו בכמ' אברהם ז"ל

איש מנטובה.

ואנכי עפר ואפר, בנו אברהם פרובינציאלו, רופא איילים, מצפה לישועה על אופן הנ"ל לטוב לכם ולנו כל הימים, ואין לי חפץ להתעסק במלאכת הרפואה אם יזכני ה' להיות סניף למצוה רבה, ושלום. אין זה תוספת כי אם עיקר.

כל זה נסיתי בחכמה, אני דוד הוא הקטן, בכדי לעורר ראשי עם קודש אנשי הקהלות עד אשר יסכימו להגדיל כתר התורה והחכמה מיוחד על הסדר הנ"ל, ויותר ממנו, בשיבה גדולה של חכמים ושל סופרים במעון קודש מקום משכן הפקיד הממונה עליו, ולהטיל מלאי לכיסו, מדינה ומדינה עיר ועיר, כי אין לך מצוה גדולה מזו, כי היא שקולה כנגד כל המצות, עד כי גדול יהיה כבוד הבית הזה לתועלת הכלל. ובאמת ראוי לכל בני עמנו ממקומות אשר סביבותינו לקום לעזרת ה' בנבחרים ולפתוח את ידיהם כדי לעשות דבר זה בשלמות, או יוכלו להרבות עליו רעים, אנשים חכמים ונבונים, ויהיה כל אחד עושה בשלו, כי בידע שאי אפשר לאיש אחד או שנים לקרוא כל הקריאות הנ"ל בדיוק אם לא בקושי גדול וטורח מרובה יותר מדי, כל שכן עם חלוק וחלוק מדרגות התלמידים יצו הצריכים לשנות פרקיהם לפני רבם, או בעזר קהלות הקודש יחפץ לתת שבר לכמה אנשים מביני מדע, שקצתם יתעסקו בהלכות וקצתם בחכמות למיניהם, ויהיה הכל

1. מורים.

2. אבות פ"ד משנה י"ד.

עולה יפה גם בדברים שלא נכתבו. ולפי שיש רוצה ואין לו יוכלו ניכ ראשי הקהלות לעזור לכל בן דעת בעל נפש משכלת שאין לאל ידו להרבות בהוצאה, ואף שירבו התלמידים מתרצה אני לשם שמים להטות שכמי ולסבול משא הצנת צרכיהם בשכר הגון בדירה נאה ובית פתוח לרוחה שאשכור בשביל זה, אם תהיה עלי יד ה' ויד נדיבי עמים שיבחרו בדבר לטוב להם ולבניהם אחריהם, ומה שנרב רוחי אותי להתחיל במצוה לא היה אלא מפני שהתחלה היא יותר מחצי הכל, כדי שיתעוררו גדולים ממנו לנמור הדבר על מתכונתו, על דרך עצים קטנים מדליקים הגדולים¹. לכן הסכמתי בשם ה' להדפיס את ראשי פרקים אלו ולשלחם הנה והנה לקהלות הקודש אשר סביבותינו, למען יראו עניים וישמחו וירוצו לדבר מצוה, שזכות אבותם מסייעת, ויקום אלהים בעזרתנו וישלח ברכה במעשי ידינו ובריתו תהי' אתנו החיים והשלום.

קומו	בני אל חי	ושימו לב	לתת	פאר והוד	לתורת אל
חושו	קנו חכמה	קנו בינה	הרבו	חכמים גם	בישראל.
שלחו	בניכם אל	מקום תורה	יוקם	מבוקשו	לכל שואל
בזכות	דבר מצוה	גדולה זו	יקץ	וגם יחיש	ובא נוהל.

פה. החכם ר' אברהם שער אריה (פורטוליאנה) כותב בהקדמתו לספרו החשוב שלטי הנבורים (מנטובה שעיב) את תולדות חייו, ואנו מוציאים מהם את הפרטים הנוגעים לענייננו.

„עת מולדתי היה... ריח ניסן שיב (1542), ואבי מהיר דוד שער אריה אביר הרופאים... היה לי מעיר לעזור בחכמי ישראל ללמדני תורה, ובילדותי קראתי ופתרתי תורה נביאים וכתובים בדקדוק רב עם הסופרים המובהקים כמיה מאיר מפאדובה וכמהיר יוסף זרקא ויל. אחריהם הנעלה והמרומם... כמהיר יוסף סיני ויל למדני הלכות הרמב"ם ומשנה ופרושי התורה והנביאים. ובעיר בולוניה אחרי הפרדי ממנו עמדתי לפני הנאון כמהיר יעקב מפאנו ויל ושמשתי אותו בפוסקים ובגמרא, ועל כי אז ננעה בנו יד ה' ומחמד עינינו היה לשרפת אש² חזרתי מנטובה ויצקתי מים על יד כמהיר יהודה פרובינצאלו ימים מה. אחריו... הנאון ריש מתיבתא המקובל הרופא והפילוסוף כמהיר אברהם פראבינצאלו... מלא כרסי מבשר ויין הנמרא כפי כחי, כי נמצא לנו בחכד ה' במקום אשר נועדנו כל חלקי התורה שבע"פ, וגם הורני הלשון לאטינו ומלאכת התניון בלתי... אחיב למד את הפילוסופיה והרפואה באוניברסיטה אשר בפאוויה ונסמך לדוקטור בריח ניסן שנת שכינ.

1. תענית ז' א'.

2. רומז לשרפת התלמוד באיטליא בשנת שי"ד.

פון. משות נחלת יעקב לר' יעקב הייל פריין ס"י י"ד. התשובה
נכתבה בשנת שמי"ב, והספר נדפס פארובה שפ"ג.
ראובן שכר מלמד לבניו על שלש שנים בששים דוקאטים לשנה, לפרוע חמשה
עשר דוקאט בסוף כל שלשה חדשים...

פון. מתוך רשימות של כתבי יד שונים הנמצאים בבית תלמוד-התורה
בליוורנו, ע"י Carlo Bernheimer, Catalogue des Manus-
crits et livres rares de la Bibliotheque du Talmud-tora
de Livourne, 1914.

1. היום יום א' כ"ב אלול השני (1593) התחלתו לעמוד על משמרת הלימוד
אל בת כבוי הנעלה כבר עמנואל מלאטיס (Lattes) יצ"ו, הדר... כהיום פה
פוסאנו (Fossano), וניקרא[ה] הבת הנ"ל בישראל דולצה (Dolce) מבית² ונדרו
לחת לי עבור שכר שורחי לכל חודש ד' פרחים, הם ד' פרחים. וכן היום יום ה', ב'
דיצ"י (Dicembre) השני, קבלתי שכירתי ע"י נכדי כמהיר נחמיה יצ"ו ב"ג פ', הם
י"ב פרחים... (שם עמ' 56).

2. לזכר טוב יהיה היום יום א', שהוא י"א פייברא (Febraio) השני (1596)
לפ"ק, איך כרתי ברית עם הנעלה כמהיר אברהם סיינרי (Segre) יצ"ו ע"י ווגתו
של כמהיר יוסף ניסו מהנ"ל את⁴ מתרצה כבוי מעיל⁵ לשלוח ללמד עמדי בתו
ריקה (Ricca), מרת⁶ ואני אמרתי שיתן לי בעד שכר שורחי מדי חודש בחודש
ג' פרחי (florini) (שם עמ' 55).

3. אני יוסף בכמהיר שמואל נבריאלי מקרפי (Carpi) ולהיה קניתי
זה האלפסי⁷ מיד הנעלה כמהיר דניאל עזריאל חילי יצ"ו בעד שכר...⁸ מלמוד
בנו רפאל יצ"ו משנה אחת, וכמו שני חדשים עברו ונתרציתי ללמדו⁹ ספר עוד שבע
חדשים אחרים הבאים⁹ (ער), היינו עד כל חודש אלול השצ"ה (1635) העיל¹⁰. ולראיית
האמת שקניתי אותה קניה מוחלטת ונמורה מיד הנ"ל הוא בעצמו יחתום מידו ממש¹¹...
(שם עמ' 3).

1. הכותב הוא, כנראה, ר' ישעיהו ממונטאניאנא, בעל כתב-היד.

2. מנשים באהל תבורך.

3. נראה שצ"ל: י"ב פ' י"ב פרחים, שכר ג' חדשים.

4. צ"ל: איך התרצה. 5. צ"ל: מעל' = מעלתו.

6. צ"ל: מבית = מנשים באהל תבורך. רואים אנו עד כמה דאגו יהודי איטליא לאנוך בנויתחם.

7. לשלש הבבות, סנהדרין, מכות, שבועות, ע"ז, נדרים, ברכות, תענית, מגילה, ר"ה, יומא.

8. מטושטש בכתב-היד. 9. ומכאן שלא למדו בשנה כי אם תשעה חדשים.

10. = הבא עלינו לטובה.

11. מזה אנו למדים גם את מחירי כתב-יד באותו זמן.

פת. מפתח הנמראי לרי שלמה ביר אליקים פנצי (נרפס
בסי תמת ישרים, ויניציאה שפי'ב).

שאלני איש נכבד אשר השכירני בביתו ללמד שני בניו תורה ומוסר, היה דר בצר
שערי קאסטילו בתחום טוסקאנה, איך אתה יודע בנמרא? ואני השבתינו כך:
הנמרא אני יודע לפתור אותה. רצוני לומר אינמראפיטארי בלעז. הפירוש
(רש"י)—לקרא אותה, התוספות—לנקד אותה, רצוני לומר פונטארי בלעז, וכל זה
בקושי. תמה ואמר: איני מבין תשובתך זאת. אמרתי לו... הודעתך אדם כי אני
מביר בנמרא היותו חוט משולש, כולו קשה ההשנה, אמנם הוא בזה הקושי בשלש
מדרגות מתחלפות בפחות ויתר על זה האופן: הנמרא היא החלק המעט קשה מהשנים
האחרים עד שאוכל להשיג לפחות פתרונה. הפירוש הוא החלק היותר קשה ממנה
עד שאי אפשר לבא אל פתרונו ואוכל לקראתו לבד. התוספות הם החלק היותר
קשה מהשנים הנז' עד שאי אפשר לי לבא אל פתרונם ולא אל קריאתם רק אל נקודם,
כנער קטן הנעתק מהאותיות אל הנקודות, אשר בקושי ירכיב הנדרים מהם, סילאבי
בלעז.

פמ. לקוטים מספריו של ר' יהודה אריה מודינא
(שליא"תיח).

1. פסקא זו לקוחה מספרו Historia dei riti ebraici (נרפס ראשונה
בפאריס 1632), שתורגם מאיטלקית לעברית ע"י שלמה רובין,
ונקרא שמו בישראל ע"י המתרגם, שלחן ערוך (י"ל בווינא תרכ"ז).
המחבר מבאר בו לנויים את חוקי היהודים ומנהגיהם, וכתבו
לבקשת מכיריו מחוגי הנוצרים. בהקדמת ספרו הוא מעיד: כתבתיו
בלי משא פנים לבני עמי כאלו שכחתי בעת הכתיבה כי מילדי
העברים גם אני. ספרו זה תורגם לאנגלית, ונרפס בלונדון 1650,
ולצרפתית, ונרפס בפאריס פעמים רבות.

כאשר יבין הנער לדבר מחנכו אביו לקרא בתורה, ואחר כך הוא מלמדו
לתרגם את המקרא ללשון הארץ אשר הוא מתגורר בה, וככה לומד הילד ראשית
הקריאה בלי כללי הלשון הנקרא דקדוק. ואם רוצה הנער לומד אחר כך בהיותו כבן עשר
גם כללי הדקדוק. אבל אך מעט מועיר נוהגים בלימוד זה... ורובם קוראים ומדברים
וכותבים ומחברים ספרים בלשון הקודש בלי ידיעת הדקדוק אך בחינוך הלמודי, וכיחור
נוהגים כן האשכנזים.

אחר כך מתחילים ללמד איזה מפרש על המקרא כמו רש"י, וגם איזה ספר
דינים מבעלי הפוסקים כמו הרמב"ם ודומיהם, הקשה מאד למתחילים בהיות הספרים

קכג

ההם כתובים ונרפסים בלי נקודות... ויש אשר רוח והכשר להם ימהרו ללכת מחיל אל חיל עד הניעם אל למוד המשנה והתלמוד... שהוא יסוד למודם וחביב בעיניהם מכל המדעים, ומקצתם לומדים עוד שאר חכמות... (חלק רביעי פרק י').

הלמוד היותר רגיל אצלנו והיותר חשוב בעינינו הוא ההגיון כנמרא הנקרא תלמוד, במקום שיותר לנו להחזיקו, ובמקומות שאסרו עלינו הלמוד כנמראנו לומדים בשאר דברי חכמים וסופרים ומפרשים, או איזה קצור מהתלמוד.

לתכלית העסק הזה מכינים בתי מדרש המכונים ישיבות, ושמה מתאספים לפלפל הרבנים ותלמידיהם, אבל שוררת שם מבוכה גדולה בצעקת וכותים בלי סדרים, ונראה כאלו חומרי ההלכות ההן מיוסדים לכך, ונוהגים לקבוע זמן הלמוד הזה בבקר אחר התפלה, חוץ מערב שבת וערב יום ובשבת ויום-טוב (שם חלק ב' פ"ב).

2. מתוך הקדמת ר' יהודה אריה מדינא לספרו זקני יהודה

(קובץ שו"ת) הנמצא בכת"י בבריטיש מוזיאום (ע"י בתולדות ריא"מ

לרנ"ש ליבאוויטש עמ' 111).

... רגלי עמדה במישור תמיד גם כן בישיבות ההלכה ובקיאות הדינים ודרך הפסק כאשר לכל הנקרא בשם רב ומורה יאות, ובענין לא יחריף לבבי מימי, ר"ל לא מהחריפים והשנונים בפלפול וצועקים מן פ"ל פ"ל ומן פ"ל פ"ל. עליהם אני רגיל לומר: עשרת ישיבה בדרך צעקה תמצא⁴.

3. מתוך ספרו בית יהודה, והוא כעין תוספת לס' עין יעקב ופרוש לקצת אנדות.

אמר הבונה: יראו ויבשו המהנים והמצפצפים ומהבילים חכמת הדקדוק באמרם כי הלמוד בו אכזר זמן, ודי לנו לקרות ולכתוב עפ"י הבקאות ולא מחכמה, וכל זה לכסות מערומיהם ממנה, כאשר בחשאת יהודה כמעט נשתכחה מאתנו, ומלמדי תינוקות לא ידעוה ולא יבינוה לתלמידיהם (הבונה, לקדושין ב').

4. מתוך ספר חיי יהודה, והוא ספור תולדותיו של ריא"מ כתובות

בידי עצמו (י"ל מכת"י ע"י אברהם כהנא, קיוב תרע"ב).

... ואחל ללמוד האלפא ביתא... וראיתי סימן טוב בלימודי מראשית ההתחלה, וכן שתי שנים ומחצה אמרתי ההפסדה בבית הכנסת⁵, וכן שלש שנים הכרתי את

1. כמו באיטליא, והיו לומדים את הלכות האלפסי או ס' עין יעקב.

2. ר"ל בענין של הלכה. 3. לשון גופל על לשון פלפול.

4. רומז לכתוב: עשרת תפארת שיבה, בדרך צדקה תמצא (משלי ט"ז ל"א).

5. זה היה מנהג ישן באיטליא להקריא ע"י התינוקות את ההפסדה בבית הכנסת פרופ. בלוי מעיר שם על זה, שבנו של הרב הלל די לא טארע מספר על אביו, שהיה מורה התלמוד בביהמ"ד לרבנים אשר בפדואה בימי שד"ל, שקרא את ההפסדה בהיותו בן ארבע שנים וגער בבני הכנסת, שהיו משוחחים, שישחקו. וע"י לעיל עמ' ק"ד.

בוראי ו ערך הלימוד והחכמה, והייתי פותר הפרשה ומבין (עמ' 16).

בהיותו בן שש למד כבר משניות מס' ברכות (שם).

בחדש ניסן השימ 2 (1580) שלחני אדוני אבי [ל]פירארה בבית כמ' מרדכי ממודינא נכדו 3 ללמדני ספר וחכמה, ואחי שם שנה אחת. ארבעה חדשים למדתי עם מהריר יחיאל טאוריילו יציו ושמנה חדשים עם כמהריר חזקיהו פינציו יציו. והיה נוהג מהריר חזקיהו, שמדי שבת בשבתו כל התלמידים הלומדים אלפסי יחברו דרש בפרשה מדעתם. וביום השבת במדרש 4 היה מאסף מנין והנער היה דורש לפנייהם. ובהגיע הדבר אלי היה פרשת תרומה, ולקחתי נושא: זהב וכסף ונחשת, ומאמר: רשביג אומר על שלשה דברים העולם עומד על התורה ועל העבודה ועל נמילת חסדים, וכונתי רמו ג' אלו: זהב וכי' אל ג' אלו: תורה וכי' 5... וכאשר סיימתי אמר מהריר חזקיהו לשנים וקנים שהיו שם: מובטחני בנער זה שידרוש דרשות בישראל... גם לנני לשיר ולרקוד לכתוב ולשנן לאטין למדתי מעט (17).

חתנו ר' יעקב לוי התפרנס מאומנתו, ללמד לרקד ולנני' (עמ' 33 גם עמ' 48). גם על ניסן, ר' משה שמחה, הוא מספר, שהיה יודע ננין זמר וריקוד ומשאומתן וחכמה וספרי (עמ' 31).

חפצתי להעלות פה למזכרת כמה השתדלויות בקשתי להרויח בהם מחיתי, עשיתי ולא הועלתיו: א, תלמידים יהודים. ב, תלמידים נויים, ג, לימוד כתיבה, ד, דרש. ה, דרשות לאחרים. ו, חזנות. ז, סופר לחברות 6 ח, עסק רבנות. ט, פסקים. י, דיינות. יא, ישיבה 7. יב, תאר רבנים וחברים 8. יג, אגרות לחוק 9. יד, מוסיקה. טו, שירים לנשואין ולמצבות. טז, סוניטי נוצרים 10. יז, לחבר קומדיאי. יח, ללמד אותם. יט, עשות שטרות 11, כ, טראדור 12. כא, להדפיס חבורים שלי. כב, הנהת דפוס. כג, לימוד סגולות וקמיעים. כד, למכור ספרי סגולות. כה, טרסרות מקח וממכר. כו, חיתונים 13. (שם עמ' 64).

5. ר' יהודה אריה מודינא בתור מלמד.

... ריח תמוז השמיט לבלתי עמוד בבטלה התחלתי ללמד תורה לבן כמ' מנשה לוי זיל וליוסף בן כמ' זרח הלוי יציו, מלאכה אשר התמדתי בה עד שנת השעיב על אפי ועל חמתי (עמ' 21).

1. עי' נדרים ל"ב א'. כך אמרו חז"ל על אברהם אבינו.
2. ריא"מ נולד בכ"ח ניסן של"א. (3) בן אחיו שלמה.
4. = בבית המדרש, או בבית הספר, שגם הוא נקרא "מדרש".
5. היינו שהתורה נמשלה לזהב, העבודה לכסף וכי'.
6. סופר לחברות ת"ת, גמילות חסדים, וכדומה. 7. ללמד תורה בישיבה.
8. להסמיך לומדים בתאר רב או "חבר". 9. לכתוב אגרות בשם אחרים.
10. סוניטות באיטלקית. 11. כתיבת שטרי מכר, צואות וכדומה.
12. Trardure, לתרגם מלשון ללסון. 13. שדכנות.

פעמים רבות היה מלמד בכתי אנשים פרטיים עשירים (עמ' 28, 30; 31; 32). ויש גם שלקח קצת תלמידים ללמוד עמיהם בביתו והם גם סמכו על שלחנו (עמ' 29; 32), או שהיה מורה בבית התחתית. בקיץ שסיים הלך לפיריניצי ונתפטר עם הקהל לדרוש וללמד תלמידים בשכר מאתים ועשרים דוקאטים לשנה (עמ' 32), סכום הנון בימים ההם. אחיכ מלא תפקיד זה גם בוויניציא (עמ' 33). בשנת שיף נתפטר עם בני חברת תית אשכנזים יצוי, ונכנס בהסגר אשר עשו ריח שבט השיץ למלמד לתלמידים, ואצלו החכם ר' יעקב יוזביל לוי מלמד שני בשכר של מאתים וחמשים דוקאטים לשנה, ובשכר זה היה צריך גם לדרוש בפניהם בכל שבת (עמ' 38), והמשיך בעבודתו זו עד ריח שבט שפיב.

צ. לקומים מספר בינה לעתים לרי עזריה פינו (שיל - תיז).

המחבר היה אחד מנדולי הדור בתורה, כמו שיעיד ספרו, נדולי תרומה, שחבר על ס' התרומות, ואחד ממעולי הדרשנים. תולדותיו נכתבו עי מר אבא אפלבוים (דרוהוביש תרס"ז). ר' עזריה היה רב בקהלת וויניציאה. ספרו בינה לעתים נדפס ראשונה בוויניציאה תיח ופעמים רבות אחר כך.

1. מנעו בניכם מן ההניזן וזולת זה הושיבכם בין ברכי תלמידי חכמים. לא הספיק לו לצוות שיבקשו להם תלמידי חכמים לכמדם תורה, אבל הזהיר שיושיבום בין ברכיהם להורות על השקידה להיות יושבים תמיד עמיהם בחברתם ולא ילכו אנה ואנה בשוקים וברחובות... והן אמת כי הנסיון הוכיח לנו כמה וכמה רעה כפולה נורם לנו הטיוול וישיבת הקרנות... (דרוש י"ג).
2. והעמידו תלמידים הרבה. לא אמר תלמידים רבים אלא הרבה, רצונו כצוות לאבות שיעמידו את בניהם שיהיו תלמידים זמן הרבה, שיתמידו בלמוד ולא שבמיטב למודם יוציאו לפרקמטיא או למלאכה... (דרוש ל"ז).
3. הדרושים סיט ועי הם, דרושים להלבשה, היינו להלבשת התלמידים שבתלמוד תורה. והוא דורש בין יתר דבריו: על כן אקרא בקול למעלתכם כי עתה בפעם הזאת להלבשת התלמידים יצוי לא יספיק בפעם בפעם, כי צרכיהם מרובים. ועם שרבו בשנה הזאת ההוצאות בנכסים, ויצאו מה שיצאו, מכל מקום תקחו כסף משנה בכפלים מהנהוג לנרבה זו... (דרוש ס"ב).
4. ... ובעונותינו בשנה זו ראינו כמה נתמעט ממון של ישראל, כמה וכמה הוצאות והפסדים ונזקים השתרנו עליו על צארי יחיד ועשירי עמנו. ועם כל זה לא

1. = קלויז, בית מדרש. 2. ברכות כ"ח ב'.

3. ההלבשה היתה נעשית בימי החנוכה, וע"כ דרש דרשתו בפר מקץ וספך אותה על הכתוב:

„וכסף משנה קחו בידכם“.

זוה ידם מהרבות פעם אחר פעם מליחן ולחזור וליתן מנות גדולות ונאמנות, גם עתה בדברינו כן נקוה להם... שינדילו נדבתם להלביש התלמידים הנחמדים. כי בפעם הזאת יצטרכו לסך גדול באשר הקופה חסרה מאד... (דרוש ע').

צא. מפנקס מנטוב ה לשנות שציא-שציג, הנמצא בין כתב-היד של ר' דוד קויפמן ול שעברו אחרי פטירתו אל האקדמיא האונגרית בבודפשט.¹

1. [1a] בליל ביה שבט שציא לפיק נודדו יחד טובי העיר שהיו פה מנטוב ה ביום ההוא, והיו כמו י"ח אנשים בבית הנאון כמהר"ר יחיא אל נור צי יצי. ותחלת דברי פיהו היו, כי לפי ראות עיניו היה ראוי ומחויב להחזיר עטרת התלמוד תורה ליושנה, אם לא כימים קדמוניות, כי בעונותינו שרבו פסו תמו עיני העדה ונשארו במתי מעט, ה' ישמור לנו הנאון יצי הנ"ל, הוא נחלת ישראל הנשארת, יאיר חשכנו, יזריח שמשנו, יקום את סוכת דוד הנופלת, הלא חלה עלינו חובה לעשות כל מאמצי כחינו לקבוע עתים לתורה בדי אמות של הלכה, כי שם צוה ה' את הברכה, לכן מחשבתי הטובה לזרז הנקובים בשם, ולתת המשרה על שכמם, ולמשכם אחריו יקראו גם הם כל איש יומו בישיבה, כיד ה' הטובה עליהם, ואם מצער תחי נפשם, ולמען יהיה עסק התורה בקרבם ולהלהיבם כאש בוערת ויומם ולילה לא ישבותו מלעשות המוטל עליהם חשב היות טוב יקראו בשם חברים. אם כן ייטב בעיני מעי' הוועד ההוא, כי כן נתרצה, בעונותינו כי רבה, הנאון יצי הנ"ל להעיר אונם מזה, וכן הסכימו כי מכאן ולהבא יקראו גם מפי החונים מעי' החבר ר' ישראל נור צי יצי ושלמה מפורמיניני (יתנו לכסיל כבוד²). אחיכ אותי צווי אכתוב הכל על ספר חקה. למען יעמדו הדברים ימים רבים. ובכל פעם שיצטרך לעשות איזה חבר לא יעשה כי אם עיפ רוב הויק³ והבאלושאציאני⁴. וכן הסכימו כלם לעשות כרצוננו, וגם להיות כי לימים עברו הקריא הנשא כמהר"ר דוד ריאסי בשם חבר הודיעו נ"כ אליהם, וכן הסכימו יקרא גם הוא פה מנטובה.

וביום שיק שלאחריו נכתר נ"כ כמהר"ר חיים אורוה מהחברות⁵ וכן הסכימו כלם ה' עליהם יחיו עוד לנצח ינדיל תורה ויאדיר אכיר (=אמן כן יהי רצון). נאם הצעיר שלמה מפורמיניני,

כותב כמו סופר מאת מעי' הקיקי⁶.

1. וכאן עלי להביע את תודתי לראשי האקדמיא שהואילו לשלח לי את גוף הפנקס הזה, ולידירי פרום. י. א. בלוי שהשתדל בדבר.

2. זוהי הערת ר' שלמה פורמיניני עצמו שכתב הדברים הללו בפנקס.

3. = הועד קטן. 4. ועפי בחירה. 5. חברות, היינו שגם הוא קבל תואר "חבר".

6. הערה בדיו אחרת: ראה זה לא חדש הוא, כי כבר קדמו הגאון כמהר"ר יצחק הלוי זצ"ל,

וכהיות אז זמן המגפה בי"מ (=בר מינן) והקהל לא היו מתקבצים בבתי כנסיות להתפלל לא נתפרסם עד עכשיו.

2. [27a] עוד הסכימו בו ביום (ייד אונסט שציב) למנות הנעי כמי בן ציון נורצי וכמי בנימין מילי והמחלק אשר יהיה מדי פעם בפעם, שיעשו כל מאמצי כחם למען ילכו כל הנערים העניים לעשות מלאכת הפנדילי¹ בבית כמי ליאון אבולאפיו. והרשות נתונה להם מאת מע' הועד להוציא הוצאות למזונות הנערים הניל או דברים אחרים כאשר ייטב בעיניהם, והמעות אשר יוצאו יהיו מהמעות הנגבים מהצדקה. נאום שלמה מפורמיניני

צב. מתוך פנקס הקהלה של קסאלי מונפירטו (Cassale-)

(Monferatto) שהואיל בטובו להעתיק בשבילי ידידי הרר י. זנה. בקהלה זו שמש ברבנות הנאון ר' אברהם פרווינצלו (עי' עליו לעיל עמ' קיב) ונזכר כמה פעמים במכתבי ריא מודינא ברב קהלה זו בשנות שינ-שים, עי' סי' סיה, עי' עית.

1. ביום ה' יח אדר שיין נזין אליף לפיק עמדו אנשי הקקי יציו בביהכני בבית החשוב כמי שמואל פוויטו (Poggetto) יציו במצות הפרנסים היה החיר שלמה כיץ יציו וכמי מרדכי עשירילו יציו הושב פארטי², שיהיה כת ביד הפרנסים יציו להשכיר מלמד תינוקות שילמד הנערים מתית, וסיהיה ניב שוחט ובודק, ויועיל ניב בשאר צרכי הקיק, כנון לסייע בענין החונות ושאר דברים, הן שיכחרו באלוף החיר ר' ליב סניל הרר להוזה³ בפאוויאה או בזולתו, ושיוכלו להוציא בזה עד סך חמשים סקו (scudi) מן מ' פרחים לשנה, היינו ארבעים סקו כניל מקופת התית, עשרה סקו כניל מכיס הקיק. ונשארה⁴ עיפ ייז הין ד' לאו.

2. יום א' כיד אדר שניה: עוד, לפי שהנדבות הנעשות בביהכני לתלמוד תורה בכל השנה מהעולים לקרות בתורה עד הנה אינן מספיקות להוצאות לימוד הנערים מהעניים, הושם פארטי, שכל העולים לקרות בתורה יהיו מחוייבים לעשות נדבה לתית עכיפ⁵, ואחיק אם ירצו להתנדב עוד לשאר דברים כשוב בעיניהם יעשו, אך לא יוכלו להמלט מלהתנדב בראש ובראשון לתית כאמור, כפי מה שידבנו לבו של כל א' וא', וזה בעד שלש שנים באות⁶. נשארה עיפ כיד הן.

3. ביום ב' כיב כסלו שעה אחר תפלת ערבית נועדו אנשי הקיק בביה במצות מעי⁷ הפרנסים היה הקצין כמי אברהם מונדוויי, וכמי מנחם פאויא כיץ, והושם פארטי, שהאלוף כמהריר הושע ננטובה יציו יהיה מלמד לתלמוד תורה מהקיק וגם ילמוד בביה בבוקר בכל יום כל זמן שלא יהיה בעיר האלוף החיר מנחם

1. מפקקת אצלי רק קריאת הפ'. אולי יש לקרא: הנונדילי, המונדילי. 2. הצעה.

3. בהות. 4. ההצעה נתקבלה עיפ ייז אומריהן וד' אומרילאו.

5. = על כל פנים.

6. כחה של התקנה יפה לשלש השנים הבאות. 7. = מעלת.

קצינין יציו, או לאיוז סבה שתהיה שלא ילמוד האלוף הניל, ילמוד במקומו האלוף ננטובה יציו הניל. וכל זה בשכר חמשים וחמשה סקו' ט' פרחים לשנה, בעד שנתים ימים מתחילים ריח טבת שנת שעה לפ"ק, ונשאר ע"פ כולם.

4. כיב אלול שע"ז. עוד הושם פארטי, שמשה ישראל קרמי יציו יהיה מלמד הנערים מהתלמוד תורה מהקיק, וגם ילמד בבית הכנסת בכל יום ובכל זמן שלא ילמוד החיר מנחם קצינין יציו וכל זה בשכר חמשים וחמשה סקו' ט' פרחים לשנה, וזה בעד שתי שנים מתחילים ריח שע"ז העיל 1. ויבוא המלמד הניל וישב בבית אשר בתוכו הביה וישניח וישמור הבית והכנסת, ויפתח ויסגור הפתחים הראויים בעתם. נשאר ע"פ הרוב.

5. אדר שני ש"פ. עוד הושם פארטי לשמוע מה כפי תלמידיו תית ממכית 2 ארבעה אנשי שם יציו הניל מדי שבת בשבתו לפני אחד מהם, וחפץ ה' בידם יצלח ינדיל תורה ויאדיר אכיר 8.

6. כיה תמוז ש"פ. הושם פארטי שתעשה קופה אחת פרטית לקנות ממעותיה ספרים לצורך תלמידיו תית, ותנתן ליד איש אשר יוליכנה בבתים לזכות במצוה הזאת אנשים ונשים וטף, ולמען לא יחסר המזן מצדקה של שאר הקופות אמרו שהקופה הניל יחזרוה בביה וגם בבתים פעם אחת כשבוע בלכר, היינו ביום עשיק. ונשאר ע"פ כולם.

7. שפ"א, ט"ז לחדש אדר. עוד הושם פארטי משום ינדיל תורה ויאדיר, שמכית הששה אנשים אשר מעתה נקבו בשמות המשרה תהיה על שכם כל אחד מהם, חדש לכל אחד ואחד, לחקור בטיב לימוד נערי תית מדי שבת בשבתו, ולראות אם יעשו פרי בלימודים, וישניחו ויפקחו עליהם ועל קביעות לימודם, וחפץ ה' בידם יצלח. וזה סדר משמרתם: כחדש ניסן העיל האלוף מונדווי, ואחריו האלוף החיר שבמה כ"ק, ואחריו האלוף החיר נבריא 4, ואחריו הקצין כמ' יצחק מונדווי, ואחריו הלל סלם, ואחריו הנעלה כמ' משה נאוארה. ובסדר הזה יבחרו להם הפרנסים הבאים כל מה שיראה להם. ונשארה ע"פ הרוב.

8. שפ"ג, ז' אייר. עוד הודיעו מע' הפרנסים הניל, שכמ' חיים קצינין, היושב כהיום בטרינו 6, בקש מהם שיתרצו שיבא לכאן הוא לבדו ללמד חשבונות, דהיינו תשבורת, וישכור לו חדר אחד כאשר ימצא, ואשתו ובניו יניחם בשרינו ולא יעמים על הקהל בשום דבר שבעולם 6.

1. = ראש השנה שע"ז (1616) הבא עלינו לטובה.

2. = ממעלת כבוד תורת. 3. = אמן כן יהי רצון. 4. del Bene, 5. Torino.

6. בישיבה מיום י"ח נרשמה ההחלטה לתת רשות לחיים קצינין "לשכור לו חדר אחד ללמד

חשבונות לרבים".

9. ר' ניסן שפירא. הושם פארטי לפקח על לימוד הבנים מהתית, ועיב למען לא יתבטלו מלימודם שמו פארטי שבמי אברהם כיץ מפאזוויה יהיה מלמד לכל העניים בני תית מהקקיי בעד משך שנה אחת מתחלת מהיום, ויהיה שכירותו ככל אשר היה מוטל על החיר בן ציון. . . . ובתנאי ושיויר נמור שיהא בבחירת מעי הקהל יציו לסרוב בו ובתלמודו בסוף כל ששה חדשים, אם ככה יראה בעיניהם. ואחר שכן קבל עליו כימ אברהם הניל נשאר עיפ טיו הן ושלשה לאו. ודי לא שמו באלוטה 1.

10. ייב שבט שציב. שמו סדר וחדשו הפארטי שנעשית עיר שמיעת לימוד מתלמידי הקקיי, לשמוע דבר ה' אשר בפיהם, וכן סדרו שמעי הפרנסים בכל שבת ושבת יסדרו על שני אנשים מבני הקהלה יציו אשר הם ילכו במקום לימודי התלמידים וישמעו למודם, ושכר שמיעה והליכה בידם. ולא יוכל שום אדם למאן מללכת לשמוע בלמודים, חכו ממחקים וכלו מחמדים. נשאר עיפ כלם.

11. כיג אלול ה'ז. הודיעו מעי המשרתים 2 כי עת לעשות לה' למנות איש הנון מלמד נערים ותינוקות מהקקיי, מכל האנשים אשר מטה ידם לפרוע מכיסם. והיה שכרו מכיס פרטי 3 אשר לא יהיה על הקקיי שום פרעון והעדפה, וילמד כל הנערים שיביאו אצלו ובצל לימודו. ותהיה עבודתו בקודש שלש שנים רצופות הבאות.

כלי באלוטאציוני 4 הודיעו שטוב בעיני ה' ובעיני הבריות, שאי ממשרת הכיר 5 בעתי משמרתו ילך בכל שיק לשמוע בלימודי תלמידי התית, וחפץ ה' בידם יצלח.

צג. לקושים מכתביר אחד קטן השמור בביתיהמדרש לרבנים בווינא מוסר אב לבנו ותלמידו 6, נכתב בוירוניה שציה (1738), בדרך שיר ועל פי אלפא-כיתא. האב מוכיח את בנו שיתנהג בדרך ישרה, שילמד בשקידה, ובעיקר שישים לבו למלאכת הכתב והמכתב, לפאר את כתביריו שלא יכתוב אותיות, כפופות ועקומות. אף המורה מורו על זה, וגם האם מזהירה את בנה במכתב שישקוד על התורה והכתיבה, ומכאן אנו רואים שהתיחסו באיטליא ללמוד הכתיבה בתשומת-לב מיוחדת.

אתה תאזור מתניך וקמת ועלית על ההר הטוב הזה מהכתיבה. כי אתך אני להצילך מכל השניאות אשר לא יצלחו במלאכת הכתב והמכתב, ואם האותיות בנים זרים ילדו 7 מעט מעט אנרשם מפניך...

1. כלומר: לא הצביעו. 2. כלומר הפרנסים. 3. מקופה מיוחדת לכך. 4. = הצבעה. 5. כ"ד איש מבני הקהלה נבחרו לשם בחינת התלמידים, ובכל שבת ילך אחד מהם וחוזר חלילה. 6. מתוך דברי המוסר יוצא שיש כאן לפנינו „מוסר אב לבנו ומורה לתלמידו“. 7. כלומר, אם במקום א' יבוא ע' ובמקום ט' ת' וכדומה.

אֶלֶת קשורה בלב נער שבט מיסר ירחיקנה.1 הלא כה דברתי לך פעמים רבות של אישמע בחוץ קולך לצחוק ולצחק בביהמיה, שאפ"י דבר של חול אסור לדבר בו, קל וחומר דברי סבלות והוללות...

— — — — —
אין טוב באדם שיאכל וישתה, וברר ישב מחוץ למחנה החכמה בנפש יבשה אין כל...

אלף בינה גמול דלים.2 הנה [ותיק] זריה חסידה טובה, ישר. כבר לכל מוריד, נאמן, סבלן, עניו, פועל צדקות, קרא ראשית, שנה תלמוד. אמרתי ימים ידברו לאלפך בינה לכתוב על ספר יושר דרכי אמת הכתב והמכתב על מכונו. אכן לא ידעת להבדיל בין קודש לחול, ואותיות כפופות ועקומות, ואיכבה תוכל להבין אמרי בינה, כתב ולשון, אם לא תבין לך הדרך. ושלשת פעם אחר פעם בשכלות הלב לדעת להשכיל ולהיטיב.

— — — — —
ברוך אומר ועושה, ברוך נזר ומקיים. זכור אל תשכח את אשר דברתי לי פעמים רבות לעשות הטוב והישר בכתיבה, ועד כה לא ראיתי מאומה. לכן פקח עיניך וראה כי תפארת אדם להיות קיים בדבורו, וכל היוצא מפיו יעשה, ללכת בדרך תמים...

— — — — —
בפרוע פרעות הערמונים אל יקחך לבך לקחת בחפזה החלקה הטובה מהם והנמכזה והנמסה אותה תרים לנו, כי לא תקום ולא תהיה. אך בגורל יחלקו איא3 בתוך, ולקח הוא ושכנו הקרוב אליו במכסת4 ולא יקפוץ את ידו, והשרופה באש כסוטה יזרוק אותה כמשחוי קשת ואחרת יקח לו.

— — — — —
גם כי אועק ואשוע לך ולך לעשות הכתיבה יפה, מאושרת באותיותיה, סתם תפילתי. הלא ידיך לא אסורות, תכסך בושה. בער ולא איש, תלמיד מוריה5, ומורא לא יעלה על ראשו. פקח עיניך וראה, כי עיני בשר לך, גם ברכות יעטה מורה6, כי תעשה הטוב והישר בעיניו...

דור עקש ופתלתול ראיתי בימים האלה ובזמן הזה וגם אתה כאחד מהם, כי זה חידש ימים ינעתי בקראי ואומר לך לעשות הכתיבה שוה, וכל זה אינו שוה לי. חי אני כי אם לא יועיל דברי לימים הבאים ובשרירות לבך תלך הכה אכה אותך מכה גדולה אשר לא שמעת כמות מיום היותך על האדמה...

1. משלי כ"ב ט"ו. 2. שבת ק"ד א'. 3. אחד אחד. 4. במספר.

5. מלי טורר ומורה.

6. תהלים פ"ד ז', כלוי המורה יעטה עליך ברכות אם תעשה הטוב והישר.

ךָלֹא יָדַעַת אִם לֹא שָׁמַעַת אֲשֶׁר דִּבַּרְתִּי לָךְ זֶה פַּעַמִּים שְׁלֹשׁ, שֶׁתַּעֲשֶׂה הָאוֹתוֹת שׁוֹת, בַּר בְּכֹד. וְלֹא אַחַת הִנֵּה וְאַחַת הִנֵּה. הַשֹּׁמֵר לָךְ וְשׁוֹמֵר נַפְשְׁךָ מֵאֵד פֶּן תַּעֲשֶׂה עוֹד כִּדְבַר הַזֶּה, פֶּן תֵּצֵא כֹאשׁ חֲמַתִּי וְחַרָּה אִפִּי בָּךְ וְהִכִּיתִיךָ מַכָּה בְּלַתִּי סָרָה, אִזּוֹ תֵּשֵׂא פָנֶיךָ מִמּוֹם וְהָיִית מוֹצֵק לְשׁוֹמֵר לַעֲשׂוֹת וּלְקִיּוֹם...

ךָבִטְלָה מִכִּיָּאָה לִידֵי שַׁעֲמוֹם¹ וְהִזְמַן יִקָּר שְׁבִנְמִצָּאוֹת², וְאִם הָאָדָם לֹא יִמְצֵא עוֹד כִּנְגְדוֹ יִלָּךְ לֹו בְּלֹא חֲמָדָה, וְאִסָּף רוּחַ בַּחֲפִינֵיו. אֲנִכִּי הָרֹאֶה כִּי הֵיא נָחַשׁ כְּרוּכָה בַּעֲקֵבֶיךָ. וְעַקְבוֹתֶיךָ לִי הוֹדִיעוּ כִּמְהָ בְּטַלְנִי רֵאִיתִי בְּשׁוֹקָא³. נִם אַתָּה כְּאַחֵד מֵהֶם תִּשָּׁב שֶׁם מִן הַבֶּקֶר עַד הָעֶרֶב. הַבֵּשׂ נֹא הַשְׁמִימָה, וְסִפּוֹר הַמַּעֲשִׂים הַטּוֹבִים, סוֹר מֵרַע וְעֹשֶׂה טוֹב וּבִקֵּשׁ שְׁלוֹם.

זֶה לַעֲוֹמֶת זֶה יִהְיוּ תַּאוּמִּים הָאוֹתוֹת, וְחִבְרַת הַתִּיכּוֹת, וְנִתַּת רִיחַת בֵּין הַדְּבָקִים, וְאַל תִּפְנֶה אֶל רַחֲבִים יוֹתֵר מֵהַמוֹצֵרֶךְ⁴ כִּי בִהְיוֹת הַקֶּסֶר אֲמִיץ עַל מַכּוֹנוֹ וְיִתְלַכְדּוּ הָאוֹתוֹת וְלֹא יִתְפַּרְדּוּ הַכְּתִיבָה...

ךָמוֹר נֹעֵר כְּאַשְׁמוֹרָה הָרֵאשׁוֹנָה⁵, וְאַתָּה שְׁנִית וְשְׁלֹשֶׁת בְּכָל הָאַשְׁמוֹרוֹת לֵאחֲזוֹ בְּכַנְפֵי הַסְּבִלּוֹת, יוֹם וּלְיָלָה לֹא יִשְׁבּוֹת חוֹמֵר הַמְּנוּעֵר וְרִיק מְכַל חֲכָמָה, לְהַכּוֹת כָּף אֶל כָּף, לְזַעֵק וּלְזַעֵק בִּיָּא בִיָּא כְּמִנְהַג הָרִיקִים. חוֹזֵר וְנִיעוֹר בְּקוֹל גְּדוֹל אֲשֶׁר כָּל שׁוֹמְעוֹ תִּצְלִינָה שְׁתֵּי אֲזִינוֹ... חוֹזֵר בָּךְ וְהִנָּחֵם עַל הַמַּעֲשֶׂה הָרַע פֶּן תִּהְיֶה לְבוֹן בַּעֲיֵנִי כָּל רוֹאֶיךָ. דַּע מֶה לַמַּעֲלָה מִמֶּךָ עֵין רוֹאֶה וְאוֹזֵן שׁוֹמַעַת וְכָל מַעֲשִׂיךָ בְּסִפּוֹר נִכְתָּבִים⁶... טוֹב לִנְבֵּר כִּי יִשָּׂא עוֹל בְּנַעֲרֵיו, עוֹל תּוֹרָה וּמִצְוֹת לְבָלִי הַנָּלוֹת אַחֲרֵי הָרִיקִים אֲשֶׁר אֵין בָּהֶם כָּל חִפְץ, לִלְכֹּת בְּדֶרֶךְ תַּמִּים אֶהְבֵּת הַטּוֹב וְהַמּוֹעִיל לַעֲצָמָם וְלֵאחֲרֵיהֶם. לָכֵן אַתָּה אֵלֶּךָ בִּינָה לְהִיטִיב מַעֲשִׂיךָ...

ךָמֵן הַיּוֹם⁷, אֲשֶׁר שָׁבַתָה יָדְךָ מִלְּכָתוֹב דְּבַר יוֹם בְּיוֹמוֹ, בְּלִכְתֶּךָ לְסַפְּלִינִיכִירְנִי, הִלְכַת לֵאחֹר וְלֹא לִפְנִים וְהִלָּא עֵינֶיךָ לְנוֹכַח יִבְיִשׁוּ כְּפִי אֲשֶׁר נִתַּתִּי לְפָנֶיךָ, וּמִדּוֹעַ לֹא שָׁמַרְתָּ אֶת מִשְׁמַרְתִּי אֲבִיךָ קִנִּיךָ יֵצֵ, אֲשֶׁר דִּבַּר לָךְ לַעֲשׂוֹת הָאוֹתוֹת שׁוֹת. כִּי זֶה כָּל הָאָדָם. הִלָּא אִם תִּוְּסִיב דְּרִכֶּיךָ אוֹכַל שָׂאת, וְאִם לֹא נָקָה לֹא אֲנִקֶּךָ.

מֶה לָךְ גִּרְדָּם עַד שְׁלֹשׁ שָׁעוֹת בְּיוֹם... קוֹם קְרֵא מֵאִמֵּר הַחֲכָם⁸: מַעַט שְׁנוֹת, מַעַט תְּנוּמוֹת, מַעַט חֲבוּק יָדִים.

1. כְּתוּבוֹת גִּי' ב'.

2. הִזְמַן הוּא הִיקָר שֶׁבְּכָל הַדְּבָרִים הַנִּמְצָאִים בַּעֲלוֹם.

3. פִּסְחִים ג' א ב'.

4. לֹא תִנִּיחַ רוּחַ בֵּין אוֹת לְאוֹת יוֹתֵר מֵהַצְרִיךְ.

5. בְּרִכּוֹת ג' א'.

6. אֲבוֹת פ"ג מ"א.

7. עַד כֵּאֵן מוֹסֵר הָאֵב לְבִנוֹ, וּמִכֵּאֵן וְאַלְךָ מוֹסֵר הַמּוֹרָה לְתַלְמִידוֹ.

8. מִשְׁלֵי כ"ד ל"ג.

סורה שבה פה... ידיך לא אסורות אם אין פניך ראות את מוריד להכות בהם לרעך היושבים לפניך, וכן לא יעשה. ואהבת לרעך כמוך זה כלל גדול שבתורה וּמאי דלך סני לחברך לא תעביר 2...

שימועה טובה תרשן עצם, לכן אמרתי בראותי מכתב פתוחי הדר כבוד אמך ייצ הובאה מספילינברג שמנת עבית כשית ותפוש הכתב והמכתב ואין קוניה 8. אבל לא טוב הדבר אשר אתה עושה, קום קרא ודרוש כתבי אמך אשר שלחה אליך לאמור לשקוד על התורה והכתיבה. שמע מוסר אביך, ואל תפוש תורת אמך...

צד. מתוך ספר „דרך אמונה“ (Via della Fede) להמומר שמואל ין נחמיאש הנקרא יוליו מורוסיני. הוא היה בן ויניציאה. לדבריו היה מתלמידיו של ר' יהודה אריה די מודינה. נולד היא שעיב ומת תמז (1612-87). האפיפיור קלמנס התשיעי מנהו להיות ספרן באוצר ספרי הואטיקן, הספר Via della Fede נדפס ברומא 1683, ובו הוא מתאר לנוצרים את חיי היהודים ומוסר להם את עיקרי היהדות.

1. פרק ו' (עמ' 156-166): איך הם, היהודים, מחנכים את בניהם. בראש דבריו הוא מתאר את השמירה ששומרות האמהות על התינוקות מ„עין הרע“ על ידי תלית קמיעות. את הקמיעות הם רוכשים מאלה הזבים מאשכנז או מארצות המזרח 4. הוא נותן לקוראים הנוצרים תאור מפורט של הקמיעות ותכנן. שמירה אחרת כלפי עין הרע היא, ללכלך את הילדים, ולצבוע את מצחם בצבע האינדיגא או בצבע אחר. אחר כך הוא עובר לדבר על החינוך. גרל הילד קצת הם מתחילים ללמדו את מושגי הדת ואת הלשון העברית, בקראם עצמים שונים בלשון הקודש, כגון „לחם“, „יין“ וכיוצא בזה, בכדי שילמדו מהר את התורה. יחד עם זה הם זורעים בלבו את השנאה ל„גויים“. בשם זה הם מכנים את הנוצרים, ואין הם מזניחים שום הזדמנות לקללם או להביא לידי זה שהילדים יקללום. הכינוי הרגיל שבו הם מכנים את ילדיהם הוא „שקצים“, שבו היו רגילים לקרא גם לאילולים. באותו האופן הם נוהגים לבנות את בתי-הדיראה שלנו בשם הנאי „תועבה“, כדי להדגיש שהם בורחים מתועבה ואינם מדברים עם „שקץ“. הם מסתדלים ביותר

1. ספרא פרשת קדושים. 2. סבת ל"א א'. 3. אין לוקח את קנה הקולמוס ביד. 4. כי אלה עסקן בקבלה מעשית יותר מיהודי איטליא.

להניל את הילדים בפסוק הנערץ והמקודש: שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. מלמדים אותם שבקראם „אחד“ יסגרו את עיניהם, יפנו ראשיהם למעלה ולמטה לשמאל ולימין.¹ לאמר—הם יוצרים באופן זה, בלי שירגישו בכך, את הצלב, אף על פי שהמקובלים מכניסים בזה כוונות אחרות...

מלמדים את הילד בין הדברים הראשונים להניד את הפסוק בישעיה ו': קדוש, קדוש, קדוש ונ'. מרגילים אותו לקפוץ בבטאז מלים אלה, אולי מתוך שמחה ואולי מתוך הערצה של קדושת השם. אחרי זה הם מלמדים את ברכת יעקב לבני יוסף: המלאך הנאל אותי מכל רע, עד וידנו לרוב בקרב הארץ. ויש שמוסיפים עוד: וידנו כדנים הללו שפרים ורבים ואין עין הרע שולטת בהם.² אבל אין דבר שהם דואנים לו כמו שהם דואנים שהילד ידע את הפסוק במשלי א': שמע בני מוסר אביך ואל תשוש תורת אמך. הם מתרגמים אותו תיכף לשפת הרבור, והם תוזרים עליו קחל מגיל של ארבע שנים.

את הילדים הם מלמדים ברכות הנהנין, וכך לומדים הילדים להכיר את האותיות העבריות, באופן שבהגיעם לגיל של חמש הם יודעים לקרא ולבאר את החומש. כמו אצל הנוצרים, שיש להם לוח שעליו מודבק גליון שבו נרפס האיב ואחריו הברכות והתפלות הראשונות, כך יש גם ליהודים לוחות שעליהם מודבק איב עם הנקודות, ואחריו הברכות והפסוקים: שמע, קדוש, המלאך, שמע בני ואחרים. ובסופו, כדי לדומם נפשו של הילד ולשמחו, ישנה תמונת מלאך. הנה עד כמה מזויפת היא הרעה שהיהודים מתעבים תמונות, כפי מה שנוהגים רבים להאמין.

מי שיש לו היכולת לכך מלמד לבנו את ראשית הלמודים בבית. מי שאין לו יכולת שולחו ל„תלמוד תורה“ הנמצא בכל עיר. „תלמוד תורה“ זהו מקום מיוחד עם בתי-ספר ומורים רבים ומחלקות שונות. ודומה הוא להקולג'ים שלנו. הוא נתמך על ידי יהודי המקום. לפעמים ישנם „תלמודי-תורה“ אחדים בעיר אחת מטעם הערות השונות, שכל אחת רוצה להנך את הילדים לפי מנהגיה ובשפתה המיוחדת. במחלקה א' לומדים לחבר את האיתיות וקריאה על הלוח לבד, ואחר כך קריאה בספר הנקרא „מאה ברכות“³ ובתפלות. מתחילים בתפלות של יום-יום ואחריו באות התפלות של השבתות והחגים. כשהם בטוחים שהילד קורא קריאה רהוטה הוא עובר למחלקה ב'. שם מלמדים את החומש, הנחלק לחלקים הנקראים „פרשיות“, ופרושו. תלמיד הנכנס למחלקה מתחיל ללמוד את פרשת השבוע. המלמד מבאר בפרשה אחת פחות

1. רומז לדברי הגמרא בברכות י"ג ב', שב„אחד“ יכוון האדם להמליך את ה' למעלה ולמטה

ובארבע רוחות, אבל אין צורך לנענע בראשו לכל צד.

2. עי' ברכות כ' א'.

3. נדפס, בתרגום הברכות לאיטלקית, במנטובה שב-א, אמשטרדם תמ"ז, ועוד פעמים אחדות.

ועי' מש"כ עליו פרופ. ש. קרויס בספר הזכרון לא. ז. פריידוס.

ובפרשה אחת יותר, בהתחשב עם הזמן, לפעמים כדי להסביר להם חלק אחד באופן יותר טוב, ולפעמים הוא מקצר מפני שהתלמידים אינם די מוכשרים. בראשית כל שבוע מניחים את הפרשה הקודמת ומתחילים את הפרשה החדשה. באותו בית-ספר מלמדים גם את הטעמים: שבהם יש לכל ערה, הספרדית, האיטלקית והאשכנזית, נגון אחר. במשך השבוע לומדים גם את ההפטרה¹.

אחרי שהילד נשאר באותה כתה כל הזמן הדרוש עד שהוא מוכשר לבאר את התורה הוא עובר למחלקה ג', שבה מלמדים נביאים ראשונים: יהושע, שופטים, שמואל, מלכים. אלה שהנוצרים קוראים להם נביאים: ישעיה, ירמיה וכו' הם קוראים להם: "נביאים אחרונים". הילדים קוראים ומבארים את הספרים האלה באופן הביאור של התורה, אבל בניגוד אחרת שלומדים אותה בכתה זו. אין הם ממעירים לגמור את הספרים האלה בכתה זו, כי הזמן אינו מרשה זאת, אבל הם משתדלים, וזו היא משרתם, לבאר חלק אחד באר היטב, עד כדי שיוכלו התלמידים ללמוד מעצמם את יתר החלקים.

במחלקה הרביעית לומדים המבוגרים יותר, מפני שבה מקריאים ומלמדים ספרים בלי נקוד, באותיות מרובעות ובאותיות של כתב רש"י, מה שאנחנו קוראים כתב רבני. הספרים הנלמדים שם בדרך כלל הם: פירוש רש"י שהזכרתי, שלחן ערוך שחבר ר' יוסף קארו. מלבד השלחן ערוך הם לומדים ספרו של הרמב"ם, מנורת המאור לר"י אבוהב, וכך מניעים הילדים לשנת העשר, ועוברים למחלקה ה' שבה קוראים משנה, שעליה מוסיפים אחר כך את הגמרא או התלמוד המלא תורות נשחתות. את זה לומדים במחלקה הששית והאחרונה, וזוהי המטרה של החנוך העברי הדורשת מורים מומחים. בכתה זו לומדים הילדים עד שנת החמש עשרה לימי תייהם. זהו כל מה שהילדים לומדים בתלמוד תורה.

הם קוראים לעתים קרובות בספר התהלים, ביחוד בבית-הכנסת. בבתי-הספר שהזכרנו לומדים גם את זה, בעקר במחלקות שבהן לומדים את הנביאים. מלבד "תלמוד התורה" נוהגים קצת הורים למסור את בניהם לשם חנוך ולמוד לרב נאמן השומר עליהם, ולשם זה הם שולחים אותם גם מחוץ לעירם. בית כזה, שיש בו הרבה תלמידים כאלה, והמתאים בערך לזה שהנוצרים קוראים Dozzina, נקרא "הסנרי" ², מקום סגור, מפני שהתלמידים אסור להם לצאת בלי המורה שלהם. אבל בתים כאלה מעטים הם באיטליה. קל יותר למצאם באשכנז ובארצות אחרות³. מהדברים שספרתי עד עתה יוצא עד כמה אין היהודים שמים לב ללימוד הדקדוק. אותו הם לימדים רק מתוך הנסיון. כמו כן אנו רואים שאין היהודים נוהגים

1. כאן הוא מבאר לקוראים הנוצרים את ענין הטעמים ושמותיהם ואת ענין ההפטרה.

2. כך קראו הספרדים ל"קלויז", בית מדרש מיוחד ללמוד התורה.

3. אחר כך הוא מתאר את חגיגת "בר מצוה".

ללמוד מדעים אחרים כמונו הנוצרים. כמוכן אין זה מפריע למי שיש לו רצון ללמוד את זה. אף ביניהם יש בעלי נפש יפה המחברים חבורים פילוסופיים, אפיפ שאינם מניעים לא במספרם ולא באיכותם למה שיש בין הנוצרים.

2. הבית הנכבד ביותר אחרי בית התפלה הוא בית הספר, הנקרא תלמוד תורה, כלומר למוד החוק או המקום שבו מלמדים את החוק. ולכן נמצא תלמוד התורה ברוב הערים על יד בית הכנסת.

על דבר תלמוד תורה זה דובר באריכות בפרק ו' בדברי על חנוך הכנים, וכעת אוסיף עוד דבר למקום הצנוע הזה. כל עדה² יש לה תלמוד תורה משלה על חשבונה, עם מלמדים מבני העדה, המלמדים ומסבירים את כתבי הקודש בשפתם. המלמדים נתמכים ע"י ועד העדה הדואג להם מאד. העדה בוחרת פרנסים שאין מלאכתם אלא בפקוח על המלמדים והתלמידים שיעשו את חובתם.

לשם הבטחת קיומם של בתי ספר אלה והגדלתם יש לכל עדה חברה משלה הנקראת בעברית „חברת תלמוד תורה“. תרומות נדבה ניתנות בתמידות למטרה זו, ויש גם קרנות הבאות בירושה. הם דואגים לא רק לתשלום שכר הלימוד כי אם גם מלבישים את המלמדים ואת התלמידים העניים. ולכן בכל שנה ושנה בחג החנוכה, הנקרא בלשון העם חג הנרות וחל בסוף דצמבר, במשך כל שמונת הימים תולים מסביב לבית הכנסת אותם הבנדים, דבר המשמש פרסום לצדקה וחסד הנעשים בתלמוד תורה. בשבת חנוכה סובב החון יחד עם הפרנס ומברך את כל המתפללים אחד אחד, וכל אחד מנדב או תרומת כסף לצדקה זו, איש כפי אשר תשיג ידו וכפי נדבת לבו. עיד הלכשת המלמדים והתלמידים העניים יודע אני שהיא נוהגת בוויניציה בתלמוד התורה הליונטיני, הספניולי והפורטוגזי, בכל המזרח ובתורכיה³, בכל מקום שהיהודים נחיתים שם.

מלבד זה יש בהרכה קהלות מוסד צדקה אחד המשמש למטרה זו, והיא חברת מלביש ערומים. חברי חברה זו משלמים מס בכל חודש, ובכל שנה מלבישים בכסף זה יהודים עניים (עמ' 240).

צה. מתוך ספר כסאות לבית דוד, אשר יסד, און וחקר... מעלת האלוף במוהריר יהודה עשהאל מהטוב (del Bene) (שע"ח-תל"ח)... נדפס בוירונה שנת ה'ת"ו. בספרו, המלא ענין רב, הוא מרבה על החיוב להתרחק מן „החכמות החיצוניות“.

1. ע"י הקטע הקודם.

2. המחבר קורא לעדה Nazione. בערי איטליא הגדולות נמצאו כמה עדות, ספרדית, אשכנזית,

איטלקית, ליונטינית.

3. ואמנם בכל ספרי הדרוש של הספרדים ויתר בני ארצות המזרח נמצא כמה „דרושים להלבשה“.

שבו יבזו המפורסמות וכחשו במתן תורה ובאותות ומופתים, והוא מתוכח עם הפילוסופים ה„עקשים ונלוזים במעלותם. שני פרקים שלמים הוא מיחד לתאור מדותיהם ותכונותיהם של התורכים, וכן הוא מבקר באופן חריף את יסודי תורת האישלם ואת ההנהגה המדינית של תורכיה, ומראה שהנצרים עולים עליהם. המחבר חשב את עצמו למליך גדול, סגנונו עשיר בשמות נרדפים והוא מליצי מאד, ובכמה מקומות המליצה מקלקלת את הכונה.

1. בשער ש' מדבר המחבר בשבח הלשון העברית ומעלתה, והוא קובל על זה „שהכל כאשר לכל בגלילותינו אלה לנו ולבנינו נכתב ונחתם בלישנא אחרינא ולא בלישנא קדישא... ולשונו מונח בקרן זוית, מוזר הוא לאחינו, והלשון זר נאזר בנכורה, ונעזר מאבות אל בנים על החריצות וההשתדלות בו... ואף גם שרבים מהתלמידים הנחמדים מוכנים בטבע ללמוד בקלות נעימות לשונו וצהותו הרי זה להם בלא יועיל, היות שאבותיהם משיאין אותם ללשון אשר בו יחיו בגויים. ואם ההכנה נכונה, מרגניתא טבא היא לתלמיד, הלא למרגלית טובה הימנה הוא צריך, והיא השקידה כדי להביא אותה ההכנה לפועל, שהוא העקר... וכאשר נתרשלו ידי התלמידים וילכו בלא כח המושך אותם לבית המדרש של סופרים מאנשי בריתנו, מזה יצא שהכתיבה זרה נוכרת על הגברת... ואמת יהנה חבי כי כאשר לא ירים איש יהודי את ידו, לכתוב בלשון עמו ישראל באהבה, ונבר הלשון זר וחלף ביהודה ובישראל. ועבר הנבול עד בכלל גלילותינו אלה לשון יחיד ומיוחד הוא לאנשים ונשים וטף... 2.

„אמנם 3 מצאתי קצת התנצלות למה, וזה מהיותינו עם מפורד ומפורד בין העמים הרי אנו ובנינו צריכים לדעת לשונם וכתבם... והיא האמת בעצמה בלי ספק... שיש לאזרח הכרח לדבר בלשון בעל האכסניא שהוא מתארח לשם על המחיה ועל הכלכלה ושאלת צרכים... ולאידך גיסא שתי ריעותות נקבצו באו להתנצלות זו, ואראה ולא בחלומי שיש שהות ביום לשקוד על לשון הקודש ולפקוד אותו כמו שהם עושים ללשון חול, מלבד הדינא הוא ליטול זמן מזה וליתן לזה... כיום הזה אחרי אשר גם שב גם ישיש שב מאחריו כמו זר נחשב הוא עכשיו אצל כל אדם, וכותב וחותם אי אתה מוצא בלשונו בגלילותינו אלה לעת כזאת וולתי את אשר בשם

1. גם אברהם לוי כותב בספר מסעותיו (תע"ט תפ"ד, ונדפס ב-Jsr. Letterbode לשנת 1885-1886): „דיא שטיין (אבני המצבות בבית הקברות אשר בויניציאה) זיין גיט מיט העברעאישין בוכסטאבין געצייכנט, זאגנדין מיט לאטייניש, דיא יודן ברויכין אין דש גמיינה שרייבין אויך גיט אנדרש אלס איטליאניש, אונד גיכט העברעאיש“ (שם שנת 1885 ע' 187).

2. דף כ"ד ע"א וע"ב. 3. שם כ"ו ב'.

חכם יתקרי, רב ורבן, ואנבן קצת מתלמידיהם והנם מעטים... ובלעדם אין לך אדם שאין מכתביו, פנקסיו וחשבוניותיו כתובים בלשון אחרת, כאלו לא היום ולא מעולם איש יהודי היה. והן אמת, התנצלותם אשר מפיהם יצאה מנחמת אותן מצד מה, ובאוני נכנס שמאי דהוה הוה באונם ולא ברצון וההכרח לא ינוה. בכל זאת לגבי ידידי שערי תשובה לא ננעלו למתנצל בצל הקיקיון הזה, כי לכל זמן ועת לכל הפעם... ואתה דע לך שכא על הכלל כולו יצאתי לדבר, דבנידון זה אין בכלל בנים בנות, דהני נשי דידן דיין שהן לומדות סדר תפילותינו והכתיבה תמה וברה שלנו שעור מספיק להעלות על ספר הזכרון מה שצריך מצרכי הבית, ההכנסה וההוצאה, ודי בזה ויותר מדאי מהמתיחס אל סדר נשים. וסדר נזיקין הוא ללמד הבנות יותר מזה השעור, שהתלמדותן והתחנכותן בלשון אחרת הוא דבר מסוכן... נורה שמא יחתה יצרן בנחלים בוערות, מקצת הבורים זרים שחברו קלי עולם, לא אשא שמותם על שפתי... בהיותם באוהבים מדברים מאהבת נשים, ואפשר קרוב הוא שחצא אש ההרהור ומצא קוצים... ושוב לעולם להתרחק מן הכעור שעור מיל... מלבד מה שהחבורים מזה המין יחד כולם נידונים הם לשריפה מטעם מעלת שרי החקירה, ולא עלה בידם לאבד מארץ זכרם לגמרי ולחלוטין, כי רבה רעת האדם, מי יחוש ומי לא יחוש לדינא דמלכותא, כי אין מחסור ללא יראיו...

2. שער מ"ז סוכב על זה, שראוי להתרחק מחכמות זרות ומספרים חצונים, אמנם לחבק לשון הקודש. כי רק, ההולך את חכמים שבבבל וחכמים שבמערב יחכם, שלמדי הבבלי והירושלמי המה למודים... והשבע חכמות עזב תעזב לכל הרוצה ליטול אותן. ודינא הוא לחבק מליצת לשוננו שהיא דרושה לנו, נחלת אבותינו הקדושים, שהרי אנחנו חייבים בכבוד לשון אש דתנו ובאחריותו. והוא מיעץ ומזהיר לצעירי הימים שיתחנכו ב"שנים מקרא בלשוננו ואחד תרגום בבלי, ישמעאל, אשכנזי, יווני, לועזי, כמנהג המדינה אשר הם חונים שם. ולקחו להם מלשונותיהם מגוייהם החלק ההכרחי לסחור את הארץ. שאין לנו אין נס אחר, ואף גם בן כפר שהלך ממדינת סוריה לאספמיא וכיוצא בזה, שאינו עושה מלשון עמו עקר ולשון זולתו טפלי.

3. "אמנם" מקום יש להתנצלות חכמי האשכנזים וקהלם, למה ככה עתה דל לשוננו אחם, והוא פלא מעם חכם ונבון, דק השכל מהודק היטב בחריפות ופלפול וסברא ישרה... הן לנו פה להשיב ולומר, שחסרונם זה הוא לשלמותם. כדי שלא לכלות ימי שנותם בפסוק ודקדוק, ולא יאבדו זמנם על ננינת מזמור שיר ופרשת השבוע, והנוך לנער להיות מפטיר בנביא 4 בלי פנות לשקוד על העיון. פוק חזי רבותינו שבאשכנז, פולין, פיהם 5 וריים ווולתם מהקהלות הקדושות והגדולות, ששם כפי שהוגדר לי הקטנים והילדים רבים אבותיהם ורבותיהם בעוד כפתם

1. האינקביניציה הקתולית. 2. דפי פ"ה-פ"ו. 3. שער ב', דף צ"ד ע"ב ב'.
4. כל הדברים האלה תפטו מקום חשוב בתכנית הלימוד של האיסלקים. 5. = בעהמען.

רעננה מושבים אותם לבית המדרש של עקר (עקרי) ותלמידים כידם כדי לחדודי מימי נעוריהם. משם יפרד והיה כי כמו שהאיר המזרח והמערב בכל דור ודור ממאורות הנדולים, כך וכך המעשה שהיה והוא היה באותן הקהלות הקדושות, משם הצא תורה ברוך ה' יום יום ועשות ספרים הרבה אין קץ... ואם בגלילותינו אלה אין הרשות נתונה מאדוני הארץ להחזיק תלמודינו בדינו, ובקושי התירו מה שהתירו, כי מלכי חסד המה, אין לתמוה אם עשות ספרים היום בכאן מלתא דלא שכיחא. בגלל הדבר הזה יש שהות ביום ועתות מהפנאי להתמיד הלמוד במקראי קודש ובדקדוקי הלשון, ואף גם לחכמות בחוץ. על כל פנים ריב לי עמהם, כי בשגם הם טרודים בהלכות גדולות ועמוקות הצריכות כונה ועיון, הזמן קצר והמלאכה מרובה – לא בעבור זה פטרום מקרא מקרא ולכלכל דבריהם במשפט דקדוק הלשון וההתחנך במליצה, שאין מן הנמנעות לקבוע עתים לתורה שבכתב ונביאים וכתובים, שמוה יוצאים שלומי אמוני המליצה...

והנה כדי להראות אות לסובת הנאת קהלות האשכנזים יו"א², ישמרם צורנו מלכנו... שאינם נעדרים ומשוללים מיודעי בינה לעשים³... אמרתי להכריז ולפרסם, שנמצא לשעבר בקהלה קדושה פראנה עיר רבתי עם... איש אחד מן הרמתיים צופים, מהיר אפרים שמו⁴, ראש ישיבה שיש בה סמיכה לשלמים כן רבים מהרבנים והתלמידים ההגונים הלומדים לפניו, והנה נוסף על התורה חכמה ודעת חנן אל אותו ונתן לו לשון צח מצוחצח, וך ונקי... ואשתומם על המראה להיותו אשכנזי, לא ספרדי צרפתי... שזה הרב הנדול ראשון הוא לחשבון המליצים, ולשונו לשון זכר ולשוני לשון נקבה, לשוני לשון יחיד בדורו ושלי לשון רבים כמזהו איכא בשוקא, ודבריו דברי הרב, ודברי התלמיד הן הן דברי...

צו. תעודה מארכיון הקהלה העברית בפירנצי (כרך רכ"ט דף ס"ד

ב') שהואיל בטובו הפרופ. קסוטו להמציאה לי במקורה האיטלקי.

וזה תרנומה:

בראשון לשבוע יום 26 לאפריל שנת 1648 התיצב [לפנינו] Donato Diogali והסביר, כי מכיון שאביהם של איוו תלמידים אינו משלם לו שכר חודש חודש כמו שהוא צריך, רצונו להוציא את בניו [מבית-ספרו], והוא מבקש שתצא פקודה האומרת: אם תלמיד עוזב איוו רבי (מלמד) מבלי לשלם לו אסור לרבי אחר לקבלו בטרם ידע בודאות כי תלמיד זה שלם את חובו. ומפני שהצעתו נראית כצודקת שלחנו לקרוא את רבי שמואל ורבי יהודה והצענו לפניהם פקודה זו ונס להם היא נראית כצודקת⁵.

1. ליהודי איטליא אסור היה להחזיק את התלמוד שנגזרה עליו גזרת שרפה.

2. = יראו זרע יאריכו ימים אמן. 3. רמז ל"יודעי בינה לעתים".

4. הוא ר' אפרים לינשטיין בעל "עוללות אפרים".

5. תקנה כזאת היתה קיימת בקהלות אשכנז, פולין וליטא, ע"י כרך א' עמ' צ"ח, קל"ט, קצ"ב.

צנ. מתוך שו"ת "באר עשקי" לר' שבתי באר. "שליח אדמת הקודש" שהלך למסעיו בא"י ל"א. סי' ק"א (חשובותיו נדפסו בויניציאה תל"ד), ר' שבתי היה תלמידו וחתנו של הרמ"ע מפאנו, וגם תלמידו של הרב ר' ברכיה ממדינא בעל "מעבר יבוק", והיה כנראה איטלקי מלירה, והתישב אחר כך בירושלים.

ראובן שכר שמעון מקרי דרדקי לזמן שתי שנים, וכראות ראובן זה ששמעון זה פשע בשמירתו פטרו ושלחו בתוך הזמן... ואלה טענותיהם: שמעון טוען נגד ראובן שיש לו שטר לזמן שתי שנים... ובעל הבית אינו יכול לחזור בו, וראובן משיב שיכול הוא לשלחו על פשיעותיו. וראשונה, כי שמעון פשע בשמירתו שלא רצה להתנהג עם התלמידים כראוי, לקבוע להם מקום לפניו בבית הכנסת, כדי להטיל עליהם מורא בדרך שאר מלמדים, הגם שראובן צוהו על זה, כדי שיתנהגו הבנים בבית הכנסת במורא וכבוד ויתפללו בבונה ויענו קדיש וקדושה, והתלמידים היו הולכים נעים ונדים בבית הכנסת. שנית, טוען ראובן שלא רצה המלמד ללמד לתלמידיו כתב לשון הקודש ולשון נוצרי כמו שנתחייב... שלישית, טען ראובן כי לא ילמד בן קטן סופרים¹... רביעית טען ראובן על ששמעון היה מלמד לתלמידים אחרים שלא מדעתו... ושמעון משיב על טענותיו. שעל הראשונה יכול הוא ראובן להעמיד בנו לפניו, כי הוא איש זקן ורשום² ויטיל עליהם אימה, והוא איש שחורג והבנים אינם יראים ממנו. על השנית משיב, שהוא מלמד אותם אחר שהקריא אותם למודם והלכותם מדי יום יום, אך בעוד שהוא עסוק להסביר להם הלכות אינו יכול ללמדם הכתב. על השלישית משיב כי כבר נתפשט המנהג להפך, וכמה רווקים מלמדי תינוקות, מלבד שכבר ידע בזה וקבל. – ר' שבתי משיב שבעניני מלמדים "צריך לקיים מנהגי המלמדים כפי מנהגי העיר וכפי תנאים... וכן למוד הכתב אם מנהג עירם גם כן, כמנהג שאר מקומות הא"י ל"א, שמנהג המלמד ללמוד גם כן הכתב וראי שאין בדברי המלמד כלום, וחייב המלמד ליקח פנאי ולחלק שנותיו ליומי. בטענה השלישית רואה אני דברי המלמד... כי כבר נתפשט המנהג בכל העולם שרווקים מלמדים.

צח. מתוך צואת ר' דוד ב"ר משה וירלינגו איש וירונה. העתק קטע זה הואיל לשלוח לי בטובו הד"ר ב. רוס מלונדון, ונעשה מנף הצואה השמורה בידו. הצואה נכתבה ביוני א"ר שנת ת"א.

...ועוד אני מצוה מחמת מיתה, שאם היו תפטר אשתי מ' קולומבה מבית, והבנים בני יהיו קטנים בלתי מורגלים עדיין להתפרנס מעצמם, מבקש אני מאדובי

1. קדושין פ"ד י"ג. 2. וחטוב. 3. צעיר.

היקר כמהיר יהודא בכמהריר שלמה קאנדיאה וציל, שהיתומים בני ימכו על שולחנו ויעמדו להוצאותיו והוא כרחים ירגילם ויחנכם ויוליכם בדרך ישרה, והם יזהרו בכבודו כראוי, ובשביל כן, יפרע כמיר יהודא הניל כיכ לשנה מהמונות כפי אשר יסדרו מעלת כבוד האפיטרופסים, ואם כמיר יהודא הניל לא ירצה או לא יוכל להחזיק היתומים בני להוצאותיו בביתו ובחומותיו כניל הרשות בידו להניחם ביד מי שירצה, על פיו יחנו ועל פיו יסעו, הואיל שאני מכיר את טוב לבבו של כמהיר יהודא הניל שלא יניחם אלא ביד אדם כשר ראוי והגון לפקח, ולשים עין השנחתו הטובה עליהם, ונא בלשון בקשה¹, זה דודי וזה רעי כמיר יהודא הניל ישניח על בני לפקח על עסקיהם, כיד הי הטובה עליו, ומהי יהיה משכורתו שלמה.

ועוד אני מצוה מחמת מיתה, שמעיכ האפיטרופסים יעשו חשבון צודק מן ההוצאות שנעשו בשביל הנער מקיק קראקא², שמו זלמן רומאניק, ולעת ביאת מביאי הלולבים מאשכנז לאיטליה יחזירוהו להוליכו לביתו לשלום. והנער שמעון בני יצוי אם יהיה ראוי ומוכן ללמוד תורה שם בקיק קראקא, יניחודו באשר הוא שם ללמוד תורה ומצוות, וכפי ראות עיני כבוד מעלת האפיטרופ והכבודה אשתי מי קולומביה מבית.

צט. דברים אלו לקוחים מספר הזכרונות (חסר מקום ושנת דפוס,

לפי בן יעקב באוהיס נדפס בפראג בין שנות שציא-תיא). שם מתברר לא נרשם אבל הוא מיוחס לרי שמואל אבוהב רב בוויניציאה, מחבר שו"ת, דבר שמואל (נפטר בשנת תמ"ד). לו הוא מיוחס גם כס' חמדת הימים די ליוורנו חיב דף ק"י, עמ' ב', וכן בשו"ת שמש צדקה לריש מורפורנו חלק יו"ד סי' ס"א, אולם די שבת ב' בס' בספר שפתי ישנים מיוחס לרי יצחק ישורון, מרבני המבורג. ועי' יודע ספר לריא רוזינסקי,

מס' 532.

בסדר הלמוד מנהגות רבות נהגו בו ישראל, הכל לפי המקום ולפי הזמן. ובדורותינו אלה יש שמושיבים התלמידים ימים רבים בלמוד המקרא, ויש שרצין מיד לנמרא, ויש שלומדים בתחילה במשנה בפירושה, גם כעל פה, כמו שעושין בארץ ישראל ובמקומות אחרים, והיא הדרך הנכונה... ומגדולי עקרי המלמד הנאמן הוא להיות זהיר מאד מאד בשעת למודו עם התלמידים, שלא להתבטל ממנו אפילו רגע... ולפי שלא המדרש הוא העקר אלא המעשה חובה על כל המלמדים

1. ברכות ט' א'

2. על קשרי המסחר שבין איטליא וקראקא וביחוד בין וויניציאה וקראקא עי' בכתבי יהודה אריה מודינא (ראה במפתח עמ' 207) ובמבוא של ריא בלוי עמ' 139.

קמא

ללמד לתלמידים דרך ישרה שילכו בה... לחנכן במצוות... ושלא ישמע בפיהן לא שבועה ולא נדר כלל, אלא ילמדו לומר על הן הן ועל לאו לאו... ועקר גדול השכמת בית הכנסת... וצריך להקפיד ולהכות למאחר לבוא... ונוהגין התלמידים, כמעט בכל המקומות שראינו וששמענו, מנהג רע מאד והוא לצאת בכל שעה שירצו מבית הכנסת, באמרם שיש להם צורך לקטנים או לגדולים, ובדבר זה מוציאים כל היום אחד לאחר, אלו נכנסין ואלו יוצאים, ודבר פשוט הוא שעקר מנהג זה ע"י תינוקות היה, שכחורו להם זה הדרך לברוח מהספר... לכן מצוה וחובה ללמד לתלמידים שיפנו עצמם בטרם יבואו לבית המדרש, ואם אירע שאחד יצטרך באמת לצאת ניכרין דברי אמת, ויצא הוא לברו ולא אחר עמו עד שובו למקומו. וכבר ראיתי קצת מהמלמדים והרבנים שעמדו על המנהג הרע ובטלוהו בחכמתם. שכל תלמיד גדול או קטן שהיה רוצה לצאת היו מכין אותו בחזקה על כפו ואח"כ יוצא, וזוהי התלמידים היו נמנעים מאליהם... (דף ע"א ע"ב ב'—ע"ב ע"א א').

ק. לקושים משוית, דבר שמואל' להרב ר' שמואל אבוהב (ויניציאה תס"ב).

א. "בכתב ספר הזכרונות הניתן להכם אחר העולה לדור בארץ ישראל לזרוז לקדש עצמו, ולעשות משמרת למשמרתו בקצת איסורים שנכשלים שם קצת בני אדם בדורות הללו, אנו מוצאים גם את זה: "לזרוז התלמידים שיהיו בקיאים בכל כי"ס ספרי המקרא והשגרת גרסת המשנה בעל פה וקביעות עיון פרטי בפירושה ודקדוקיה (תשובה ס"י קנ"ו).

ב. "בענין אותם טסי כסף שתולין בצוארי התינוקות ובהם כתובים וחקוקים שמות הקודש ופסוקי תורה... שמעתי אומרים, כי בעיר מנטובה, במעשה הטסים הצפויים הנו' שעושים האומנים הגויים, יש מדקדקים לכתוב חקיקת שמות הקודש דוקא ע"י ישראל' (ס"י שלי"ב).

קא. תקנות בית התלמוד תורה בוירונה¹.

התקנות האלו הניעו אלינו בשלשה טופסים מומנים שונים.

הטופס הראשון, אשר נכנהו א' סתם, מכיל תקנות של התלמוד תורה בעשרים וששה סעיפים המקיפים כל צדדי המוסד: גודל הבית, מספר החרדים והמלמדים, תכן הלמודים וזמן הלמוד, המשכרת והמשמעת, יפוי כחם של הממונים ומקורות ההכנסה.

הטופס הזה אינו נושא עליו לא שם המקום ולא חותם הזמן. רמז למקום אנו מוצאים בסעיף כ"ה, אשר בין ההכנסות השונות הוא מזכיר, גרבה כללית... כליל ריח

1. את שני הטופסים הראשונים הואיל בטובו לשלוח לי הד"ר זנה מפירנצי והוא גם כתב את

שבט, מידי שנה בשנה להזכיר תהלות ה'... והכניסנו בחצר הקדוש הזה... חג כניסת החצר הוחג בוירונה בליל ר"ח שבט. אמנם גם במנטובה הוחג חג כניסת החצר ברי"ח שבט. אולם הדמיון שבין התקנות שבאותו הטופס ובין אלה שבטופסים אחרים מעידים שיש לנו ענין עם מהדורות שונות של אותן התקנות עצמן.

קשה יותר הוא להנביל את הזמן של הטופס הזה. אנו יכולים רק להחליט בודאות שמוקדם הוא לשני הטופסים האחרים ושמש רונמה להם. זה יוצא קודם כל מן הסעיף השני, ששם נאמר שבלמוד המקרא לא יתערבו האשכנזים עם הספרדים, למען ידעו בנינו כל אחד בלשונו הטבעי, ויא שהספרדים טרם ויתרו על שפתם הם. ואלו בהתקנות שמשנת תמ"ח ואילך אין שום זכר להבדל הלשוני. שנית, בסעיף י"ז של התקנות שמשנת תמ"ח טופס ב' אנו קוראים: "וכבר נעשית תקנה בועקי שכל תלמיד הפורש מן התורה או מן ההסגר פחות מיו שנה לא יוכל שום איש מכני קהלנו ליקח אותו למנהיג... התקנה נמצאת בטופס שלנו בסעיף ט' בלי זכר של תקנה קודמת. ועוד סימן אחר לקרימתו, שכן הוא מרבה להדגיש את מטרותו של המוסד ונחיצותו, ושרטטיו יותר כללים ומקיפים, ואינו נכנס כל כך בפרטים האחרים. בסעיף האחרון של הטופס הזה כתוב שאמרו, להדפיס... הסכמתנו זאת לדור דורים. קרוב לשער שבאמת נדפס גם הטופס הזה כשני הטופסים האחרים. אולם לא עלתה בירי למצוא העתק נדפס, וגם הביבליוגרפים אינם מזכירים אותו. ההעתק שהיה לפני כתוב על לוח אחד גדול מצד אחד, ובדאי היה נועד להיות רבוק לכותל באחד מחדרי הלמוד.

הטופס השני, אשר נכנה ב', הוא: סדר ההסגר מאנשי ק"ק וירונה משנת תמ"ח (1688), נדפס בוויניציאה באותה השנה, והוא כן כ"ט סעיפים. גם מן הטופס הזה לא עלה בירי למצוא העתק נדפס כי אם העתקה מן הנדפס, וגם הטופס הזה לא נרשם מאת הביבליוגרפים.

בתכנו יש למצוא בקווי הכלליים ובתקנות היסודיות נורה-שנה נמורה בינו ובין טופס א'. ההבדלים היותר חשובים הם: (1) חלוקת מחלקת המקרא לשני סניפים, לסניף אשכנזי ולסניף ספרדי בא' מה שאין בב' (השנה סעיף ב' של שני הטופסים). (2) מספר הממונים של חמשה בא' (סעיף ט"ז) ירד לשלושה בב' (סעיף י"ז). שני הממונים הנוספים שבא' נספחו לשלושה שנבחרו מטעם הקהלה בתור באי"כח של שני הסניפים שזכרנו למעלה, ונבחרו מביהכ"נ הספרדי והאשכנזי, ובאמת אין השוני הזה אלא תוצאות ההבדל הראשון. גם בטופס א' יש שלשה ממונים מן הקהלה ונוספו עליהם שנים בתור באי"כח שני הסניפים שזכרנו. ומשנתבטלו הסניפים לא היה מקום בשביל שני הממונים הנוספים, לפיכך הם חסרים בב'. (3) מספר השעות שהוקצע ללמודי חול: הלכות דרך ארץ ולכתוב ולקרוא עברי ולעזרי' הוא שתי שעות ביום בא' (סעיף נ) ורק שעה אחת בב' (סעיף ג"ז). (4) יפוי כת מיוחד של הממונים בחלוקת השעות

והלימודים (סעיף י"ב), מניי המלמדים (סעיף י"ט) בא' שאינו בבי' לעמת זאת אנו מוצאים בבי' יפוי כח מיוחד של המלמד הרביעי, שהוא במדה ידועה ממלא גם תפקידו של מפקח כללי ומתווך בין המלמדים והממונים (סעיף י"א, י"ח, כ"א), בעוד שבא' המלמד הרביעי הוא כשאר המלמדים.

הטופס השלישי, הוא בן ליא סעיפים ומכיל תקנות התלמוד תורה מיסודה של חברת, עץ חיים שבזירונה מסנת תקי"ז. התקנות האלו נתפרסמו בדפוס (ויניציה אצל דא וארא, תקי"ז) על ידי הרב מנחם נווירר, שהוסיף עליהן הקדמה וחתימה, בשם, דרך השכלי. החוברת היא בת י"ז דפים; מא' עד ו' ע"א השער וההקדמה עם שיר לכבוד החברה מאת מנחם נווירר; מז' ע"ב עד י"ג ע"א — עצם התקנות הנקראות בשם, סדרים; מי"ג ע"ב עד י"ד ע"א — שמות חברי עץ חיים שעמרו למניין כשנתקנו התקנות האלו; מ"ד ע"ב עד ט"ז ע"א — חתימת החוברת למנחם נווירר. מסעיף ל"א יוצא, שהתקנות נתחברו בראשונה באיטלקית, ובלשון זה נרשמו בפנקס החברה. ורק אח"כ נעתקו — קרוב לשער על ידי מנחם נווירר — לעברית. ב"ת כנו וברוחו אין הטיפס הזה אלא מהדורה חדשה של טופס ב"י השנויים הם מועטים וקלי ערך. היותר חשובים הם: 1) במקום ארבעה מלמדים שבא' וב' יש לנו כאן רק שלשה, לצורך שלשת המדרגות היינו מקרא, משנה וגמרא (סעיף ב' וד'). מן הצד הזה הוא דומה לטופס א'; גם שם ישנו רק שלש מחלקות, אלא שמחלקת המקרא מתפרדת לסניף אשכנזי ולסניף ספרדי, ובשביל כך דרוש היה מלמד רביעי. 2) לעומת חסרון המלמד הרביעי יש בטופס זה משרת, מסייע, העוזר על ידו של כל מלמד (סעיף ד'), החסרה בהטופסים הראשונים. מלבד העוזר בעבודת ההוראה מושלת על המסייע ההשגחה על התלמידים בבית הכנסת. בטופס א' ההשגחה הזאת מושלת על כל מלמד ביחס לתלמידיו. ובטופס ב' מושלת היא כלה על המלמד השני (סעיף י"ג). 3) יפוי כחם של הממונים הולך ופוחת. ניטל מהם הכח לשנות את התקנות לצורך השעה, כישר בעיניהם (טופס א' סעיף כ'; טופס ב' סעיף כ"ה) כי אם בכל זמן שירצו לשנות דבר מה הם מוכרחים להציע הענין לפני הועד הקטן והוא יציע אותו לפני בני החברה (סעיף כ"ז).

תוכן הלימודים. הלימודים הם בעיקרם לימודי קדש, ומתפרדים הם לששה ענפים: מקרא, תפלות, דינים, משנה, אגדה והלכה. הדקדוק נספל ללימוד המקרא ואינו לימוד בפני עצמו; הפילוסופיה והקבלה נשארו מבחוץ. אמנם הוקצע ניב זמן מועט ללימודים כלליים, הנקראים בטופס ראשון בשם, דרך ארץ, וכוללים כתיבה עברית ונוצרית וראשי פרקים מתורת החשבון.

בנוגע לזמן המוקדש לאותם לימודי החול — שונה הוא הטופס הראשון משני הטופסים המאוחרים: אלה האחרונים מסתפקים בשעה אחת ליום, בעוד שהטופס הראשון קובע להם פי שנים, וזאת שתי שעות ליום (סעיף נ"ו). קרוב לשער, שהספרדים

אשר השפעתם בהטופס הראשון בולטת, פעלו בעד רבוי השעות המוקדשות ללימודי חול, וכאשר נתמעטה השפעתם של הספרדים בקביעת התקנות ירד מספר השעות של הלימודים הבלליים עד לחצי.

בנוגע למספר השעות שהוקצע לכל ענף וענף מלימודי קדש שמנינו למעלה, הטופס הראשון הוא משנה סתומה, שהרי הוא מוסר להממונים את הזכות לסדר את חלוק השעות מדי יום ביומו (סעיף י"ב). אולם בדרך כלל נראה שנקודת הכובד של הלימודים מונחת במקצוע המקרא, שהרי מארבעת המלמדים שלשה הם מלמדי מקרא ורק אחד קרוא ללמד משנה הלכה ואגדה. הטופס השני והשלישי מכילים תכנית מפורטת הן מעניי הלימוד הן בדבר הזמן הקצוב לכל אחד ואחד מהם. כדי להקל את ההשוואה ביניהם נסדר את שתי התכניות בשני הלוחות הבאים:

לוח א' - טופס ב'

החלק	ימי השבוע	אחר תפלת שחרית עד פת שחרית	אחר פת שחרית עד סעודת צהרים	לילה
א	א-ג	פרשה ופתרונה	פרשה עם טעמים ופתרונה	ניך ופתרונם
ב	א-ג	רמזים היא או שיע אי"ח	פרשה, טעמים, פתרון, דקדוק	כתובים
ג	א-ג	משניות ברסנורא	עין ישראל (1/2), פרשה	שיע
ד	א-ג	הלכה עיון (2)	משניות, תוי"ט, עץ חיים	אנרות, נ"ך (1/2), מסכת
א	ד	פרשה ופתרונה	פרשה, טעמים ופתרונה	ניך ופתרונם
ב	ד	רשי על הפרשה	תפלות, פתרונם	השאר כמו ג' ימים הראשונים
ג	ד	רשי (עזית)	תנחומא, מנהיג	אנרות, כתובים, תנחומא, מנהיג
ד	ד	עין ישראל (2)	פרשה	השאר כבימים הראשונים
א	ה	ח ז ר ה		
ב	ה	ח ז ר ה		
ג	ה	ח ז ר ה	סי' החינוך	
ד	ה	רשי בדקדוק	ח ז ר ה	מדרש
א-ד	ו	פרשה, תרנום, הפטרה	מ ה ש י ר צ ה	
א-ד	שבת	ס פ ר י מ ו ס ר		

לוח ב' – טופס ג'

החלקות	ימי השבוע	אחר תפלת שחרית עד פת שחרית	אחר פת שחרית עד סעודת הצהרים	אחר סעודת צהרים עד המנחה	לילה
א	א'ד	פסוק עם פתרון	פסוק עם טעמים ודקדוק	כתיבה (שעה 1) ברכות ותפלות	ש"ע, במקום ני"ך כב'
ב	א'ד	משניות ברטנורא	רמב"ם ח"א	מקרא, מפרשים כתיבה (1) דקדוק	ע"י מדרש
ג	א'ג	הלכה (ב' שעות)	משניות תי"ט, דיני או"ח	מקרא ומפרשים ספר החינוך	חשבון כתיבה
א'ג	ה	ה ז ר ה			
א'ב	ו	פרשה עם תרגום והפטרה			
ג	ו	פרשה תרגום ומדרשים	(במקום אבן עזרא שבטופס ב')		
א'ג	שבת		ספרי מוסר		

לכשנשוה את הלוח הראשון עם השני נמצא כמעט הקבלה שלמה ביניהם ביחס להמדרגה הראשונה והאחרונה – רביעית בא' ושלישית בב' – שבשניהם לימוד המקרא עומד במרכז הלימודים במדרגה הראשונה בשני הטופסים וכולע כמעט את כל שעות הלמוד, ובאחרונה את מקומו של המקרא לוקח התלמוד וספרות ההלכה. ובכל זאת גם מתוכן כולט הבדל ניכר והוא, שהטופס ה' מכריע את הכף לצד התלמוד וההלכה יותר מן הטופס השני. הומן הנשאר במדרגה ראשונה לאחר הפרשה והתפלות מקדיש זה האחרון לנביאים וכתובים, ואלו בהטופס השלישי דוחק ה' שלחן ערוך את רגלי הנביאים ויורש את מקומם. וכמו כן במדרגה אחרונה, ממשלת התלמוד וההלכה, הטופס השני מוציא יום אחד בשבוע – יום ד' – מרשות התלמוד ומקדישו למקרא ואגדה, בעוד שהטופס השלישי כל השבוע – לרבות יום ד' – מוקדש לתלמוד. אולם יותר כולט ההבדל ביניהם במדרגות המעבר ממקרא לתלמוד, העובדה, שהטופס השלישי צמצם את שתי המדרגות האמצעיות שבטופס שני והעמידן על אחת, מעידה על שאיפתו להקדים את המעבר אל התלמוד על חשבון הלימודים האחרים, היינו המקרא והאגדה. ובאמת כשנתבונן בתוכן הלימודים של המדרגה המצומצמת הזאת נראה שאין הצמצום חל אלא בלימודי המקרא והאגדה – ביחוד נפקד לנמרי מקימו של פירשני על התורה – בעוד שהיסודות

מספרות ההלכה (משניות, רמב"ם וכדומה) משתי המדרגות נתקבלו כלם, ובמדרג ידועה בהרחבת מספר השעות – ארבעה ימים לשבוע במקום שלשה שבטופס השני. מענין שהשריד האחרון מהשפעת הספרדים בפירוש המקרא 1 – קצת מדיבורי אבן עזרא במדרגה האחרונה – נעלם בהטופס השלישי ואת מקומו לוקח המדרש. בדרך כלל נוכל אפוא לאמר. שכל אחד מהטופסים המאוחרים מסמן צעד אחד לפני כהעברת נקודת הכבוד של החינוך מן המקרא והלימודים הכלליים אל התלמוד וההלכה, וביחד עם זה הוא מסמן את התנברותו של היסוד האשכנזי על היסוד הספרדי.

מהלך ההתפתחות הזאת בא לידי בטוי גם בצורה החיצונית של התקנות, היינו בסגנונם וביחוד בהפתיחה והחתימה. הטופס הראשון, אף על פי שאינו נקי ממליצות, בכל זאת לשוני שוטפת ונוחה; רובה שפת המקרא ומיעוטה מליצה תלמודית פשוטה ומובנה. הרכה מן הטעם היפה והסגנון הצנוע של הימים הטובים נשאר בו. הטופס השני משהמש כבר בכל צעצועי המליצה של הסגנון הרבני המלאכותי, שכל עיקרו הוא להראות את בקיאותו של הכותב במאמרי התלמוד והמדרש, וחריופהו לסרסם ולהוציאם מדי פשוטם עיי עקימת מלים ואותיות. הטופס השלישי עולה במלאכותו וחידודיו על כלם. ולא עוד אלא שאין הוא יכול לכבוש את יצרו מלהכניס איזה צעצועים בתוך נוף התקנות, אשר בטופס השני נשתמרו בסגנון הרשמי הקצר והמדויק.

טופס א'.

קנאת ה' צבאות תעשה זאת

טאתנו פקידי תלמוד תורה אשר פוקדנו מן הקהל הקדוש הזה להשקיף לטובה על כתר התורה לגדלה ולרוממה על כל מעשינו, לכן באנו בזאת לכם לצאת ידי שמים ולהביא מחשבתם הטובה לידי מעשה, ויהיו נא אמרינו לרצון לפני אדון כל, כי אליו קוינו.

יען כי ראשית המהשבה וסוף המעשה אשר ברא ה' אלהים השמים והארץ וכל צבאם רצה להציבם ולהעמידם על אנכי אשר כלנו שמענו בסיני מפי הנבורה, אמירה נעימה כתיבה וחיבה, תורה שבכתב ועל פה, היוצא מהבל פיהם של תינוקות של בית רבן בקדושה ובטהרה, לקיים הארץ ומלאה² תכל ויושביו בה, שנאמר מפי עוללים ויונקים יסרת עון. והנה אנחנו רואים היום הזה כל נערינו ספינו ועולליו ברחיבות קריה, שה פזורה ישראל בשווקים וחניות, כצאן אשר אין להם רועה, מניחים

1. אמנם גם בתכנית של חז"ת האשכנזים בויניציאה משנת תע"ד ניתן גם כן מקום לפירוש

אבן עזרא במדרגה האחרונה, עיי להלן.

2. שבת ק"ה א'. 3. שבת ק"ט ב'.

חיי עולם ועוסקים בחיי שעה, ואיש ממנו לא חלי ולא מרניש כי אפסו חכמינו ואין אתנו יודע עד מה. אין איש שם על לב למלא מקומם בבניו אחריו, ואין מבין כי יד ה' היתה בנו בתוכחות אהבה לעוררנו מתרדמת חטאינו, ליסרה אותנו מדה כנגד מדה, כי אין לנו יום שאין הכפירים שואנים לטרף, קלים היו רודפינו מנשרי שמים, להשחית מחיתנו ולטרוף מזון בנינו. הלא ה' זו חטאנו לו, כי השלכנו אחר ניונינו תלמוד תורתו, וכצאן איברות היו בנינו בשווקים וברחובות. על זה היה דוח לבנו ועל אלה חשבו עינינו. אכן לכו ונשובה עד ה' כי טרף וירפאנו יך ויחבשנו, נקומה נא ונגדור את הפירצה הזאת מעלינו ונברחה ברית אמונה עם תורתנו, ונעשה לנו בית תלמוד כללי פתוח לרוחה, והיה זמנו חמשה שנים הבאים עלינו לטובה, בית מנוחה לבנינו, והיה כל מבקש ה' אליו ואסוף כי לא יחסר כל טוב, ובכן אנחנו נעשה ונשמע את אלה דברי הברית האמורים לפנינו והיה זה שלום לנו ולבנינו עד עולם.

א. יומע אשל בבאר שבע, בית מדרש כללי טבתי הקק"י, כל הרוצה ישאל לאכול משבעה² מלחמה של תורה, ובו יהיו ששה חדרים: ארבעה מהם מיוחדים למעלי³ המלמדים עם תלמידיהם. ואחד מיוחד לספרים, ולבית ועד מעלי הממונים לשמוע שריקות עדרים⁴. והששי יהיה לתשמיש בית המדרש, בדרך כל הארץ, משום הכון לקראת אלהיך ישראל⁵.

ב. מע' המלמדים ארבעה יהיו: הראשון יהיה כללי למדרגת קריאת המקרא. והשני ושלישי יעלו לפתרון המקרא פירושה ודקדוקה ותחלת תורה שבעל פה, אחד לקקי האשכנזים ואחד לקקי הספרדים⁶, למען ידעו בנינו כל אחד בלשונו הטבעי ולא יתערבו בלמוד המקרא. ומע' המלמד הרביעי יהיה כללי, ואליו יעלו בנינו הראויים להכנס בחדר המשנה הלכה והאגדה, ולא יחסר להם כל טוב, כפי מדרגתם מקרא, משנה, הלכה ואגדה, לגדל ולרומם את בנינו לעבודת אלהים.

ג. כל אחד ממע' המלמדים שתי שעות בכל יום יורה לתלמידיו הלכות דרך ארץ, ולכתוב ולקרוא עברי ולועזי, ולהלמידים שיהיו ראויים גם לכתובת אשורי מה טוב ומה נעים יהיה לאמץ את ידיהם בהכי, כי עיקר גדול הוא להרבות סופרים סית תפילין ומזוזות בקקי.

ד. יחא פתחם פתוח לרוחה בעת למדם לתלמידיהם בכל יום בימות הקיץ שעה אחת ובימות החורף שתי שעות בלילה, והיה כל מבקש ה' קטן וגדול, והיה כל בטלני דשוקא ועיסי מלאכה ועוסקי סחורה ומשא ומתן, בעלי חניות

1. הקהל קדוש ישראל. 2. צל: לשבעה. 3. = למעלה.

4. בבואם לבחון את התלמידים. 5. צמוס ד' י"ב.

6. אז נמצאו בוירונה ספרדים שלא נסמכו עוד בין האשכנזים.

וסרסורים, משרתי ומנהיגי חניות ובעלי בתים, כל ירא ה' כאנשים ובבחורים, אל מועצותיהם יקיבצו אל עתים מזומנים האלה ללמוד כל א' וא' כפי מדרגתו, למוד אשר לבו חפץ, לדעת חכמה ומוסר ויראת ה'. ולכן ירשו האבות לבנים והאדונים למשרתיהם לשלחם בשעות האמורות לקבוע עתים לתורה כאשר אמרנו, כי עיקר ומנן גדול הוא לממונינו גופינו ונשמתנו להרחיק אותנו ואת בנינו מהוצאות מיותרות, ועל [אחת כמה] מהחכרות הרעות המולידות שבועות וניבוחים, שיקוצים וניבולים, מדות מגונות המבדילים בינינו לבין אלהינו, ועלינו אמרה תורה: ואתם הדבקים בה' אלהיכם חיים כלכם היום. מע' הממונים יבקשו וימצאו איש ראוי והגון לשמש לתלמוד תורה, למען לא יבואו מע' המלמדים ותלמידיהם לידי בטלה, והוא יקום ויתהלך בחוץ בשווקים וברחובות, בקיץ ובחורף, יומם ולילה לא ישבות, והיה כל אשר ימצא בשל, מתעצל ומתעכב בכל פנות חניות וחצרות ומכואות, וכל המקומות שדרך בני אדם להתעכב שם, ידריך ויריץ אותו לבית הכנסת ולבית המדרש לברות מהבטלה המביאה את האדם לידי שעמום וזימה, ולא יאמר בזאת על עם ה'. מע' המלמדים על משמרתם יעמידו בבית הכנסת של קיץ אשכנזים, וזולת מע' המלמד הספרדי שעליו ללכת עם תלמידיו לבית הכנסת של קיץ הספרדים. וכל אחד מהם תלמידיו לפניו יהיו להתחופף תחת כנפי מורא רבם, למען יהיו נכונים לענות אמן, קדושה וברכו, ובכל דבר שבקדושה דבר בעתו מה טוב, בשבתם ישבו ובעמדם יעמדו באימה ויראה ברתת ובזיע, ובקול דממה דקה ישמיעו לרבים תפילותיהם ופרשיותיהם, ולא יתבלבל לקול המונם מע' המתפלל והקורא בס' התורה, כי כן הדרת ממיה הקביה².

ז. יען כי עיקר למוד היום תלוי בבקר, והוא כראי מוצק לכל היום, שנאי שבענו בבקר חסדך ונרננה ונשמחה בכל ימינו, ונתן לכל התלמידים העניים אשר ישכימו מדי יום ביומו לעת התפלה לבית הכנסת מתנה טובה בעין יפה, פתא דצפרא ופתא דרמשא, והיה מעשה הצדקה שלום לקרוב ולרחוק, כי גדולה לנימא שסופה ליקרב³ מתוך שלא לשמה לשמה. והיו בנינו כנשיעים מגודלים כשערי ציון, מלאים חכמה ודעת ויראת ה'.

ח. מצות וחובת האב על הבן⁴ להעמידו תחת עול תלמוד תורה עד מלאות לו שנותיו האמורים בפ' חמישי דאבות למקרא למשנה לתלמוד, עד היותו שלם לדרוף אחריה ונפשו חזקה בתורה. אמנם עת לעשות לה', לכן דרך בינונית וקלה בחרנו, וממנה לא נרע להתמודד את בנינו בבית המדרש ולא ימושו ממנו עד היותם בני שש עשרה שנה גמורות. ויען כי צופה רשע, זה

1. כתובות נ"ט ב'. 2. = מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא.

3. סנהדרין ק"ג ב'. 4. קדושין כ"ט א'.

יצהירו¹, לעני לבטלו מתלמוד תורה ברשתו אשר טמן לו, במחמאות פיו וקרב לבו, בסענת עניותו ואנתו², והעני הזה שומע לו וסורף את בנו בעידנו באבו, קודם זמנו, מחיי עולם, להטרידו בחיי שעה שאין בהם ממש, ומשימו לעבוד אנשים בחניות או בסרסרות, בשווקים וברחובות, ועלינו מאוד מאוד החמירו רבותינו לאמר³: הזהרו בבני עניים שמהם תצא תורה, והקיק עיניהם פקוחות לתת לכל עני הפושט את ידו ליטול פי הספקתו מדי שבת בשבתו, ככתוב בספר ההספקה. **לָכֵן** כל איש עני הכתוב בספר ההספקה אשר יעבור ויסיר את בנו מבית המדרש שרם היותו בן שש עשרה שנה שלמים, ענוש יענוש באכרת הספקתו, ולא יתנו לו מהיום ההוא והלאה אפי' שוה פרוטה, אב לא ישוב מעונו להחזיר את בנו לבית מדרשו עד מלאת לו שנותיו ויעמוד על דעתו לעבוד את ה' אלהיו.

ט.

ויותר מזה ראה ראינו פרץ יוצאת וצווחה ברחובותינו על כמה וכמה תינוקות של בית רבן שהגיעו לפרקן, היום עוברים לפני התיבה להתפלל, וכמה מהם גם לדרוש ברבים⁴, הכל להודות לה' כי טוב, שהחיים וקיימם והגיעם לזמן הזה להיות בכלל אנשים לעבדו שכס אחד, וכתך תיכף ומיד בורחים מבית הספר, זה גולה לחניות, וזה גולה לרחובות להמיר כבוד תורת ה' בלא יועיל, תחת התגדל על ברכי רבם בתוקף בהרותם, כדתנן⁵ בן חמש עשרה לתלמוד. אמנם לא היו בורחים אילו לא מצאו להם מקום מקלט רע ומר לנפשם אצל כמה בעלי חניות, העוברים מצות ולפני עור לא תתן מכשול ברוצם אחריהם להשתמש בהם חנם אין כסף, להיות משרתיהם ומנהיגיהם. ואף גם זאת כי הבצע יעור עיניהם להרגיל את התינוקות לבא אצלם עיי פשיטין ופרוטות סרסרות שאין בהם ממש שנותנין להם. אוי לאותה בושה אוי לאותה כלימה, שלא בלבד גורמים לתינוקות האמללים האלה לפרוש מדברי התורה, ומעוותיהם לא יוכלו לתקן המה, כי הולכים ומתגדלים ואפילו שמע ישראל אינם יודעים, אלא הוסיפו רעה חולה, שהבל פיהם שער הנח היה קדוש וטהור, ועליו היה העולם מתקיים, בעוונותינו מחללים אותו כוזהמת פה ובשמאת שפתים, כלם מלאים פה לפה שמועות וניבוחים, שקוצים וניבולים, אשר כל שמעו תצלנה שתי אוזניו, כדי הוא ההבל השמא הזה להחזיר את העולם לתהו ובהו. ואף גם זאת שלמדו לשונם לשתף שם שמות עם דבר אחר⁶, אסור בעור ומתועב בעיני ה' אלהים ואדם, ואף כי זקנו לא יסורו ממנו. אוי להן לבריות מעלבונה של תורה, הלא עם ה' אנו ומארצו יצאנו לעבד ולמרק בגלותנו הארוך הזה

1. = יצר הרע. 2. ודלותו. 3. נדרים פ"א א'.

4. באיסלוי היו מחנכים את הנערים לעבוד לפני התיבה ולדרוש ברבים.

5. אבות פ"ה. 6. כנהדרין ס"ג ב'.

עין בטול תורה אשר הגלני מארצנו ודחיקנו מעל ארמתנו, שנאי על מה אברה ארץ ויאמר ה' על עונם תורתו. ¹כֵּן על מה אנחנו מחשים היום הזה, עת תשובה היא לנו לבא בקשר אמיץ, נדר ² וחזק לבלתי נכשל עוד בעווננו. ובֵּן יהא אסור כרחוק, בכל תוקף ובחילא דאוריתא, על כל ישראל אשר בשם ישראל יכונה בקיץ הזה ליקח לו עוד שום שכיר או משרת או מנהיג, לו ולחנותו ולביתו ולתשמישו, ותחת שום שם וכנוי שיהיה, שום עוד ההולך ³ לבית הכנסת ולבית הספר, בין עני ובין עשיר, ואף ליתן לו שום סרסרות או ריוח גדול או קטן, אפילו פחות משוה פרוסה, אפילו ברצון ובהסכמת אביהם ואמם ואפוטרופסיהם, עד היותו בן שש עשרה שנה גמורות. כי הבן ואביו ואמו ואפוטרופסיו סחו מראות עיניהם מהשכיל לבותם, ומקבלים אותם. והמרנילים אותם לבא אצלם עי' לנימת הסרסרות לא זכרו ולא יראו את ה' ועוברים על מצותו ולפני עור לא תתן מכשול. אַמְנָם אחרי מלאת לנער בן י"ז שנה, כאמור, מסתמא נובר שכלו עליו, ולכן אליו מונחת הבחירה ורצון לבחור לו את תורתו אימנתו או להתהלך החוצה לטפל באשר ימצא, ואנחנו נקיים.

י. ⁴לא יוכל שום אי' ממע' המלמדים ליטפל בשום אמנות אחרת או איזה למוד שיהיה, הן קבע הן ארעי, למען ישקרו בבית מדרשם תמיד, כי לא יתקן ⁵ לרועה לעזוב את צאנו כרנע, כי אם רנע יעזבם רנעים יעזבוהו, ונמצא ת"ת מתבטל ושי"ש מתחלל, כי לא המדרש הוא העיקר אלא השקידה, שנאי ⁶ אשרי אדם שומע לי לשקוד על דלתותי יום יום.

יא. ⁷לא ימושו מעי' המלמדים מבית מדרשם תמיד מאחרי ישיבת שחרית עד הערב בימות הקיץ, אבל בימות החורף מלמדי המקרא לא יסורו ממנו עד שלש שעות בלילה, ומלמדי המשנה הלכה ואגדה עד ארבע שעות בלילה. ולא יצאו החוצה וולתי לבית הכנסת שחרית מנחה וערבית עם תלמידיהם, ולסעודת הצהרים ולהכין צרכי כתיבה לעתים מזומנות, כגון בעונת פתא דצפרא, ובאשר יסדרו להם מעי' הממונים, למען זה וזה יתקיים בידם וחפץ ה' בידם יצליח.

יב. ⁸חלוק השעות יעשה ויסדר להם ממע' הממונים, מדי יום ביומו, בקיץ ובחורף. ויזהרו ללמד לתלמידיהם הלכות תפילות ומנהגים הראויים לכל מנהגי מקראי קודש, ועל כולם תפלות הימים נוראים כי כבודו מאוד, וליום תשעה באב יבינו את תלמידיהם בחילוק קינות, בסדר נאות כל אחד לפי דעתו ומדרגתו, הכל באר היטב, והעולה על כולם השיר שהיו הלויים אומרים בבית המקדש.

1. בבא מציעא פ"ה ב'. 2. אדיר 3. כל עוד שהוא הולך לבית הכנסת וכי'.

4. יתכן. 5. י"ח וס"ח שמים. 6. משלי ת, ל"ד.

ויהיו נכונים מדי יום ביומו לומר מזמור בתקוננו, ולא תהא יראתם ועבודתם מצות אנשים מלומדה אך באמת ובלבב שלם.

יג. יען כי לאו כל הדיעות והטבעיות שוות, וכן ימצאו בין התלמידים לימים הבאים קשי רוח במדותיהם, ומתהלכים בדרך לא טוב בעיני מעלי המלמדים ומעי הממונים, לכן למען לא ירעו הרעים לטובים, כי חוטא אחד יאבד טובה הרבה, הנה הרשות נתונה למעלותיהם להוציאם החוצה לעשות סייג לתורה. אך מכל מקום הפתח פתוח לרווחה להם, לבא בתוך הבאים ללמוד כפי מדרגתם בשעות הקבועות האמורות למעלה².

יד. יסוד החכמה ועמוד התבונה הוא סדר הוראות הרב לתלמידו, לכן נאה בחרנו וזה הוא: ביום הא' והב' והג' והד' ילמדו מעי המלמדים לתלמידיהם לימודים חדשים מידי יום ביומו, אך ביום החמישי והשישי ישובו היטב כל לימודי ארבע הימים הקודמים עד שיהיו שטורים בפיהם, נכונים ליום השבת אשר אליהם יבאו מעי הממונים לשמוע לימודיהם, למען יוכלו להעיד לרבים מידי עת בעתו על מלאכתם שהיא נאה, וישישו וישמחו בתורת ה'.

טו. בודי שנה בשנה יחדשו על בית המדרש הקדוש הזה חמשה ממונים, שלשה מהקיק הכללית במנהגו, שנים אשכנזי ואחד ספרדי, ועמהם שנים אחרים אחד מבה"כ אשכנזים וא' מבה"כ ספרדים. חמשה האנשים האלה מידי שנה בשנה יפרנסו ויסקיפו לטובה כל הצריך לבית המדרש, לרבנן ולתלמידיהם, בקיץ ובחורף ולא יחסרו להם כל טוב, כנון לבני העניים ספרים ללמוד, ופנקסים דיו וקולמוסים לכתוב, ויחייבו לבני העשירים להביא משלהם כל הצריך לתלמידיהם ולכחיבותיהם תמיד, אך המים והעצים, והנרות והפתמים, השלחנות והספסלים וכל הצריך עוד לעבודת הקודש מן יום ביומו, יקנו ויעשו מבית גזברותם כאשר יופקדו מן הקיק. וכך זה למען תעשה מלאכת ה' באמונה ולהסיר מכשול מדרך בנינו.

יו. משא גזברותם הקדוש בכל דבר יחזור חלילה, חדש א' לכל א' וא', לנבות ולקבץ כל הראוי לבית המדרש ולשלם למעי המלמדים והשמש שברם מוקדם מדי ריח בחדשו, למען יראו מנוחה כי טוב ולא יעוּבו את תלמידיהם כרגע, כי כך חובתינו וכך יפה לנו לעבודת אלהינו.

יז. לא יוכלו מעי המלמדים ליקח שכר משום אחד מבני הקיק, קמן וגרול עשיר או עני, וכן היתירים³ יהיה מה שיהיה לא יוכלו ליתן להם שום שכר. אך שברם יותן להם מידי מעי הממונים מתיבת גזברות הכללית אשר בידם, למען יהיו כל אפיא ותלמידיהן שוין להם לטובה, ולא יכשלו בעון היכר פנים בהוראתם, אלא כל מעשיהם יהיו לשיש.

1. קהלת ט' יח. 2. בסעיף ד'. 3. יחידי הקהלה, בעלי הכתים.

יח. **למען** יוכלו מע' הממונים שאת משא הקדוש ויפרנסו בעין יפה בית מדרשנו זה ולא יחסרו לכל טוב לרבנן ולתלמידיהן כאמור – יותן להם מע' פרנסי הק"ק הכללי סדור, היינו מאגדאיטו, להפרע מחדש לחדש מהוצאות חרשם, כאשר אנחנו עושים עם מע' הנכאי צדקה יציו, כי סדר נכון הוא לקבל משא הקדש הזה בשמחה ובטוב לב.

יט. **סע'** הממונים יחזו ויבחרו לנו ארבעה מלמדים אשר יראו בעיניהם אמודים ומהירים ללמד תורת ה' נאמנה לבנינו באמונה, לשמור ולעשות את כל דברי הברית הזאת, ואליהם אנו נותנים כח לקצוב ולפסוק שכרם הראוי והנזון לכל א' וא', וכן שכר השמש, וכל מה שיעשו ארבעה מהם מתוך החמשה יהיה עשוי ויציב ונכון וקיים לעד.

כ. **כב'** זמן ועת לכל חפץ: מע' הממונים אשר יראה להם ראוי והנזון לתיקון וקיום בית המדרש הרי אנו נותנים להם כח לחדש ולסדר את אשר לא כתוב בספר הברית הזאת, להוסיף ולגרוע, כטוב וכישר בעיניהם, לכל עת וזמן המצטרך, והי' הטוב ישלם שכרם הטוב כי לקח טוב תפקידם, ה' עליהם יזכו ויחיו אבירי.

כא. **כב'** אחד ממע' המלמדים אשר ייזר ולא ישמור לעשות ככל הכתוב בסדר הזה, הן בכולו והן במקצתו, ענוש יענש, ולא יותן לו שכר החדש ההוא אשר בו יעבוד. ואם יעבורו מע' הממונים וישלמו לו עליה דידהו לחודייהו קא יחדר, ולא יוכלו מע' הראוי חשבונות. בקבלם חשבונותיהם להיטיב להם אפילו שזה פרוטה.

וכפ' זה דוקא בחדש הראשון, השני והשלישי, אבל אם יוסיף לחטוא עוד גם בחדש הרביעי יחוייבו מע' הממונים לשלחו לנפשו, ויחזו וימנו תחתיו איש חשוב במלאכתו, ונאמן באומנתו, אשר יעשה וישמע ולא יפיל דבר ארצה מכל הכתוב בספר הברית הזאת, וכל זה למגדר מילתא ולאפושי חילא דאורייתא.

כב. **ולמען** יהיה בית מדרשנו הקדוש הזה נחמד ואדיר, נכון וקיים, ולא יחדל לעולם כטל מאת ה' לישראל עמו ולא יחסר לו כל טוב, בחרנו לנו דרך ישרה וקלה להקימו ולהעמידו הנה זאת חקרנוה כן הוא: **מענ'** 2 הבתי בנסיות הקדושות האשכנזים והספרדים כל א' מהם תתן למע' הממונים מאה דוקאטי לשנה מיוסרוני ודימרקיטי לדוק, דהיינו בין שתיהם מאהים דוקאטי, **ומע'** הועיקי³ יוציאו ליסטה אחת מחצי מס לשנה אשר תינבה בדקדוק וזריות נמרץ. וכל זה לסדר קבוע והוצאות בית המדרש.

1. = אמן כן יהי רצון. 2. אולי צ"ל: מעל = מעלת.

3. = הוצד קטן יציו. הוצד הקטן הוא הוצד הפועל של הקהלה.

כג. ועל כל אלה תחזור לאיתנה קופת עריח¹ לסבב בקרם, מבית לבית ומחצר לחצר, ומחנות לחנות, עי איש ישר ונאמן מדי עריח בחדשו. וכן בכל יום שני בשבת ישלחו מעי הממונים איש כשר וקפה בידו, אשר סביב סביב ילך לקבל צדקה וחסד לכבוד ה' ותורתו.

כד. ובפתח החיצון של ביהמ"ד הנורא הזה תהיה קבועה ועומדת תיבה נאה סגורה, ועליה חקוק יהיה באותיות זהב: בדרך בית יי, והיה כל היוצא והבא אשר ילהבנו לבו באהבת התורה יתן בה כמסת נדבת לבו כברכת ה' אשר נתן לו.

כה. ועל הכל ברב עם הדרת מלך מלכי המלכים הקביה, בביהכ"נ ליל ר"ח שבט מדי שנה בשנה, להזכיר תהלות ה' אשר הברילנו מן העמים והכניסנו בחצר הקודש הזה² לעבדו שבס א', אחר הדרשה טרם שישורר המשורר השיר המעולה של הלל הגדול עשה יעשה נדבה כללית לצרכי בית המדרש. ולא יראו את פני ה' ריקם, איש כמתנת ידו, והיה כל המוסיף יוסיף לו ה' מן השמים אורך ימים עושר וכבוד וברכה עד בלי די, כי מכבדי אכבד אמר ה'. אף כי מסתמא בסיעתא דשמיא כל אלה יהיה די והותר לכל מלאכת עבודת הקודש הזאת מכל מקום, על כל מנרעת שלא תבא, מוטל יהיה על כל מעלי פרנסי הקיק הכללי אשר יהיה מדי שנה בשנה ליתן למעי הממונים די מחסורם אשר יחסר להם, להשלים ולמלאות כל הצריך לבית המדרש. ולמען יפוצו מעיני מצותינו זאת הנוראה באוני כל הקיק הזה וממנו יראו וכן יעשו בנינו אחרינו לדור דורים. אמרנו להדפיס באותיות יפות וברות הסכמתנו היקרה הזאת לדור דורים.

זהו סדר התמיד אשר הסכמנו וקבענו לעבודת בית אלהינו. נלכה נא מחיל אל חיל לחלות את פני ה' צבאות, ציון אשר משם תצא תורה ודבר ה' מירושלים אבי"ר.

ס ו פ ס ב'.

בהנ"א.³ סדרי ברורין מאנשי קיק וירונה יע"א.⁴ חדשים מקרוב באו, בהעמידם בנפשם ומאודם מלמדיהם יראי ה' וחושבי שמו ללמד לתלמידיהם חוק ומשפט דבר יום ביומו, שתולים בבית ה' בהסגר⁵ אשר עשו עין, ובעיה בחצרות אלקינו יפריחו ויוציאו פרח, ומלאה עיר וירונה דעת את ה'. נדפס ח' ניסן שנת תמיח לפ"ק

פה ויניצאה יע"א.

1 = ערב ראש חדש. 2. בר"ח שבט חנכו יהודי וירונה את הגיטו שלהם.

3. = בשם ה' נעשה ונצליח אמנ. 4. יכוננה עליון אמנ.

5. הסגר = קלוני, וכך קראו הספרדים והאיטלקים - ולפעמים גם אשכנזים - לבתי המדרש.

ממוני ההסגר: כמ' דוד גרינו, כמ' שמואל בר' יוסף באש, כמ' אברהם יחיאל פולאק, כמ' קולונימוס נוירה נכנס.

ארבעה מלמדים של ההסגר הנ"ל בר' חדרים וכלם בית אחד: מלמד א' כמ' אשר סרוויטלאן, בעד ע' דוקאטי; מלמד ב', כמהיר אברהם מארינו, בעד קינ' דוקאטי; מלמד ג', כמהיר שמואל מוראויה, בעד קינ' דוקאטי; מלמד ד', כמהיר מרדכי באסאנו, בעד קיב (קינ') דוקאטי, חוץ משכרו הקבוע לו מבית הכנסת ומחבורת רחמים, ושכר קביעות הבחורים¹ שיעלה לשי² מאות דוקאטי, וגם שלש מאות וחמשים³. סדר ההסגר. ואלו כשרין שחייבין עליהם כל אחד ואחד לספר את שבחיהן, ותנשנה השפחות⁴ הנה וילדיהן. היה כמה יחיד קהלנו ויחיד סגולה אשר להם נאה תהלה יקר שבת ונדולה, פועלים שלמים וחסרי הקצבות אשר לא נתנו קצבה נאה להוצאותם, בכנים העושים מעשה אבות, ואינם נחי פה עין לדבר ולראות במראות הצובאות בחומר צורה תכלית, פועלי צדק המה מחזיקי בדרך, וזאת תורת שבת השלמים, יחדיו היו תמים, להוסיף כח בנבורה, בנבורתה של תורה, בכל עזו תעודה להבין את לצבאותם, תופשים מעשי אבותם, לכן נמרו אימר בדבר דנאשיר במנין, ברב בנין וברב ענין, לעשות הסגר ללמוד שם תורה, איבעית אימא קרא, איבעית אימא משנה, איבעית אימא גמרא, למען יוכלו בני ישראל אל החכמות ויהיה לבם רחב כפתחו של אולם, ובכל פינות שאדם פונה ימצא תעלה בעידנא להשקות את פני האדמה במימי התורה הנעימה, וכל אחד יבא ברינה ותרבק נפשו בדינה, והרצים יצאו תכופים, ויבאו לבית ההסגר זרזים וחריפים, ויגדלו הנערים ובתורה יחלצו חושים, ונדיים יעשו תישים, ויאהו באילנא דחייא, בהוויות דאבוי. ולא יהיו מהחכמות מטים, ויהיו גם מוודעי בינה לעישים⁵, ובמלאכת השיר וההלצה, להבין משל ומליצה, כשורה כדון, עד כי נעשה בשרו חרודין, לתת חן וכבוד למליצתו הנאדרת, כי המעט בה נפסקה הנגרת, ולא יהנה קול הראוי לבילה⁶, וישיר כל הציצין המעכבין את המילה⁷.

וזהיר יעשה לתביה⁸ באהבת עולם ובאהבה רבה, ובבית ההסגר יהיו מלמדים ארבעה אשר לעשות רצון קונם רצים וחשים, ולא יהיה שום אחד מהם מנה (ז) פה למד ילמדו התלמידים תמיד, ובדבר המעמיד כלבם יראת ה' טהורה ובמצות ה', ברה, ומאן דיפוק בימי ניצן⁹ ויחוי הני אילני דקא מלבבכי יברך ברוך שכרא בריות טובות, בן יפרוץ וכן ירבה, וגם שם ילמדו בעלי בתים לפרקים, ובכל פרק

1. עי' להלן סעיף ט'. 2. צ"ל: לש' = לשלש.

3. הכונה. עבסך הכל תעלינה הכנסותיו משלש מאות עד שלש מאות וחמשים דוקאטי.

4. רומן לבראשית ל"ג ז'. השפחות-השבחות. 5. ד"ה א' י"ב ל"ב; והשתמשו בלשון

נופל על לשון. 6. עי' בבא בתרא פ"א ב'. 7. עי' שבת קל"ג ב'.

8. בראשית ו' ט"ז. 9. ברכות מ"ג ב'.

קנה

תקועיה ישומנו בהם יראת ה' בשחקים. ובה היו דברי אלו הנדיבים על שער בת רבים: אנחנו בשם ה' אלקינו נסניך ההסגר הזה אשר נחדש עד כי כל אחד יאמר: כזה ראה וקדש, ותפלתנו לאל חי רוכב ערבות, יפוצו מעינותינו חוצה ברחובות ובעדר הקצובות, וימלאו פני תבל תנובות, תורה ומצוות, ונשם נדבות, וכים מאד נדול רחב ידים, וממעיני הישועה ישאבון מים.

א. לכבוד הקביה ולכבוד תורתו הקדושה יעשה ההסגר אחד אשר בו ילמד תורה תמיד, תורה שבכתב ותורה שבעל פה, והיה כל מבקש ה' יבא וילמוד, ובפרט תינוקות של בית רבן, ושם ילמדו יראת ה' ושמירת מצוותיו, אשר היא יסוד היסודות ועמוד העמודים, ראשית חכמה יראת ה', ושם ילמדו גם כן כתיבה עברית ונוצרית ואשורית, לחבר שירים ומליצות, ולעשות חשבונות. ויתמיד ההסגר הזה ג' שנים רציפות, תחילתן ר"ח אדר ראשון תמיח והשלמתן ר"ח אדר תנ"א.

ב. יהיו בהסגר ארבעה מלמדים, המלמד הראשון ילמד לתלמידיו במדרגה הראשונה תורה נביאים וכתובים, טעמים ופתרון הפסוקים בקצת, וילמד להם לכתוב א' ב' C A וצורת החשבונות. המלמד השני ילמד למדרגה השניה תורה נביאים וכתובים ופתרונם, הכל באר היטב, ובפרט הדקדוק והרמזים חלק א' ושולחן ערוך אורח חיים, וכתיבה עברית ונוצרית וחשבונות. המלמד השלישי ילמד למדרגה השלישית משניות עם ברטנורא, עין ישראל¹ ומדרשות, וכתיבת האיגרות עבריות ונוצריות וחשבונות. המלמד הרביעי ילמד למדרגה הרביעית הלכה עם רש"י ותוספות בדרך פלפול. משניות עם תויוט² בדיוק, רש"י בדיוק, לחבר אנרות עבריות ונוצריות, ובפרט לחבר הלצות ושירים וחשבונות וכתיבת אשורית.

הנהגת המלמדים

ג. המלמד הא': יום א' יום ב' יום ג' ויום ד' אחר הפלת שחרית ילמד לתלמידיו הפרשה ופתרונה לכל אחד כפי הכנתו. אחר אכילת פת שחרית ילמד לתלמידיו הפרשה טעמים ופתרונה כגיל, עד עת אכילת הצהרים. ואחר אכילת הצהרים ילמדם כתיבה א' ב' C A וצורת החשבונות. ואחר הכתיבה, שתהיה כמו שעה אחת בקירוב, ילמדם קריאת התפלה של חול, שבתות וימים טובים, וברכת המזון וברכת הנהנין וקישט של המטה, הכל בקריאה תמה וברה כדי שיבינו מה שהם מתפללים ומברכים, ולכן ילמדם פתרון התפלות והברכות הכל כפי הכנת התלמידים, וכן ילמדם ומירות של שבת ושל משיק⁴. ובאלו הד' לילות

1. ספר „עין יעקב“ נשתנה שמו מפני עינו הרעה של הצנזור „עין ישראל“.

2. = תוספות יום טוב לרש"י ליפמן הלר.

3. = קריאת שפע. 4. = מוצאי שבת קדש.

ילמדם בכל לילה נביאים וכתובים עם הטעמים ופתרונם הכל לפי הכנת התלמידים, וחמש מנילות ופרקי אבות בזמנם. ובזמנים הנראים למלמד יותר מוכנים יעשה שהתלמידים ילמדו על פה לפחות מזמורי השבוע ומזמורי שבתות וימים טובים והאלפא ביתא.² ביום ה' יחזרו כל מה שלמדו בכל השבוע הן בכתב והן בעל פה. ביום הששי שחרית פרשה עם קצת פסוקי תרגום והפטרה, ואחר חצות של יום הששי ילמד להם מה שיראה בעיניו. ובזמן הקיץ ילמד לתלמידיו אחר חצות היום מה שיהיו לומדים בלילה בימות החורף. וביום השבת אחר אכילת הצהרים בימות החורף ילמד לתלמידיו ספר תפוחי זהב³ או איזה ספר מעשים של יראת שמים כדי לשים יראת ה' תקועה בלב התינוקות. ובשבתות הקיץ אחר האכילה ילמד להם פרקי אבות בזמנם, ובשאר שבתות הקיץ⁴ ילמד להם פרשה, ואח"כ יקרא להם ספר תפוחי זהב או איזה ספר מעשים⁵ המדברים ביראת שמים כנ"ל.

ד. המלמד השני: יום א' יום ב' ויום ג' אחר תפלת השחרית ילמד לתלמידיו הרמבים חלק א', או שולחן ערוך או"ח, עד שיאכלו התינוקות פת שחרית. ואחר פת שחרית ילמד להם פרשה עם טעמיה ופתרונה באר היטב, ואח"כ ילמד לכל הפחות שעה אחת הקדוק, וזה עד עת אכילת הצהרים. ואחר אכילת הצהרים ילמדם כתיבה עברית ונוצרית וחשבונות, כמו שעה אחת בקירוב, ואח"כ ילמדם נביאים ופתרונם לפחות שעה אחת, ואם ישאר זמן ילמד להם תנחומא או מנורת המאור עד עת מנחה, וכל אלה הני לילות ילמד אותם כתיבים וטעמיהם בפתרונם באר היטב. ויום ד' אחר תפלת שחרית ילמדם רש"י עם הפרשה עד אכילת פת שחרית, ואחר שאכלו התלמידים הפת שחרית ילמדם התפלות של חול ושבתות וי"ט בפתרונם הכל באר היטב עד עת אכילת הצהרים, ואחר אכילת הצהרים ילמד להם מה שילמד בני ימים הראשונים, ובזמנים הנראים למלמד יותר מוכנים יעשה שתלמידיו ילמדו על פה תהלים משלי איוב. וביום החמישי כל היום יחוייבו לחזור כל מה שלמדו בכל ימי השבוע הן בכתב הן בעל פה, וביום ו' שחרית ילמדם פרשה עם תרגום והפטרה ופתרונה באר היטב, ואחר חצות ילמד להם מה שירצה. וביום השבת אחר אכילת הצהרים

1. מזמורים של יום. 2. אשרי תמימי דרך, תהלים קי"ט.

3. לר' יחיאל מילי, והוא קצור ראשית חכמה ינוספו עליו קצת דינים והנהגות הרא"ש.

מנטובה שפ"ג.

4. באיטליא קוראים את פרקי אבות רק בשבתות שבין פסח לעצרת.

5. כגון ספר „עשה פלא“, שנדפס בליוורנו פעמים אחדית, ובפעם האחרונה עוד בשנת תרפ"ה. בבאזיל שע"ב נדפסו ספרי החסמונאים, יהודית, ס' טוביה וכו' בשם „ספר המעשים“. כמו כן נדפסו פעמים אחדות „מעשיות התלמוד“ (עי' אוצר הספרים לבן יעקב), ובין יתר הדברים נדפס בקובצי מעשיות אלה ספרו הידוע של רב נסים „תבור יפה מהישועה“.

בימות החורף יקרא המלמד לתלמידיו ספר תפוחי זהב או איזה ספר אחר המדבר ביראת שמים, ובימות החמה פרקי אבות, וחמש מגילות בזמנם, או מנורת המאור או תנחומא, ואחר הלימוד ההוא קודם שילכו לבית הכנסת אל הדרוש יקרא להם מעט ראשית חכמה או איזה ספר המשים יראת ה' בלב התלמידים, לחנוך לנער עפ"י דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה, ובימות הקיץ אחר חצות ילמד להם מה שהיה לומד בימות החורף בלילה.

ה. המלמד השלישי: יום א' יום ב' ויום ג' אחר תפלת שחרית ילמד לתלמידיו משניות עם ברטנורא עם קצת דקדוקים עד אכילת פת שחרית, ואחר שאכלו התלמידים פת שחרית ילמד אותם, עין ישראל¹ עם קצת דקדוקים שעה אחת וחצי בקירוב, ואח"כ ילמד להם פרשה עד עת אכילת הצהרים, ואחר שחזרו התלמידים מאכילת הצהרים ילמדם לחבר אנרות עבריות ונוצרות וחשבונות, שעה אחת בקירוב, ואחר הכתיבה ילמדם נביאים וכתובים וקצת דקדוקים כמו שעה אחת בקירוב, ואם ישאר זמן ילמדם תנחומא או מנורת המאור עד עת תפלת המנחה, ובאלו השלשה לילות ילמד שיע מבואר באר היטב עם טעמי הדינים, למען לא ילמדו מצות אנשים מלומדה. ביום ד' שחרית ילמדם רש"י בקצת דיוקים, אחר אכילת שחרית תנחומא ומנורת המאור. אחר אכילת הצהרים ילמד אותם הכתיבה והחשבונות שעה אחת כניל, ואחר הניל ילמד אותם כתובים בפתרונם עד שעת מנחה, ובלילה ילמד אותם תנחומא ומנורת המאור כמו שלמדו בבקר. ויום ה' יחזרו כל היום כל מה שלמדו בשבוע הן בכתב הן ע"פ, ובלילה ילמד להם, ספר החנוך² על הפרשה כדי שידעו טעמי המצוות ושרשן. ויום הששי שחרית פרשה עם תרגום והפצרה. ואחר חצית ילמדם מה שירצה, וביום השבת אחר אכילת הצהרים בימות החורף יקרא המלמד לתלמידיו ספר תפוחי זהב או איזה ספר אחר המדבר ביראת שמים, ובימות החמה פרקי אבות וחמש מגילות בזמנם או מנורת המאור או תנחומא. ואחר הלימוד ההוא קודם שילכו לבהכ"נ אל הדרוש יקרא להם ספר ראשית חכמה או איזה ספר המשים יראת ה' בלב התלמידים. ובזמן הנראה למלמד יותר מוכן יעשה שתלמידיו ילמדו עם פירושא³ שהוא סדרי משנה, ובימות הקיץ אחר החצות ילמד לתלמידיו ג"כ מה שהיה מלמד בימות החורף בלילה.

ו. המלמד הרביעי: יום א' יום ב' ויום ג' אחר תפלת שחרית ילמד לתלמידיו ההלכה שלומדים בישיבה⁴ עם רש"י ותוס' בדיוק, והלימוד הזה יהיה לפחות

1. לר' אהרן הלוי מברצלונה, נדפס כמה פעמים ונתחברו עליו ספרי חדשים.

2. אפשר שצ"ל ע"פ על פה, ומכאן הפתרון המשובש: עם פירושא.

3. כדי שהוא קשר בין תלמידי הת"ת ותלמידי הישיבה, והאחרונים יבחנו את הראשונים, וישאו

שתי שעות. ואח"כ יאכלו תלמידיו פת שחרית, ואח"כ ילמד משניות עם פי' תוי"ט ועץ חיים¹ בדיוק עד אכילת הצהרים. ואחר אכילת הצהרים ילמדו לחבר אנרות עבריות ונוצריות וחשבוניות וכתיבה אשורית, כדי שיכתבו ס'ת תפילין ומוזוזות. וזה הלימוד יהיה שעה אחת בקירוב. ואחרי כתיבה ילמדו כמו חצי שעה נביאים ובתובים, ואחר זה ילמד להם הבי"ט על הפסוקים, ובפרט בוי"ד בדיני אסור והתר, ובכל אלה ה' לילות ילמד אותם מפכתא אחת שלא למדוהו ביום בדרך בקיאות בלבד ולא בדרך פלפול. ויום ד' אחר תפלת שחרית ילמד אותם ע"י² בדקדוק שתי שעות לפחות. אחר אכילת שחרית ילמד הפרשה עד אכילת הצהרים. ואחר אכילת הצהרים הכתיבה, כמו בשאר הימים. ובכל יום ויום מהר' ימים ילמד לתלמידיו י"ב פרקים ממשניות בקריאה בלבד כדי שלא [ישכחו] אותן, ויהיו שיתא סדרי משנה משוננים בפיהם. והלימוד הזה יעשה המלמד בזמן יותר מוכן. ביום החמישי שחרית – רש"י בדקדוק עד אכילת פת שחרית, ואחר פת שחרית יחזרו התלמידים כל מה שלמדו כל השבוע, ובליילה ילמדו מדרש רבות או שאר מדרשים. ביום הששי שחרית ילמדו הפרשה עם תרגום והפטורה וקצת מדבורי אבן עזרא כדי לחדד שכל התלמידים. אחר החצות ילמדו מה שירצה. וילמדו בומנים הנראים לו לכתוב בדרך צחות, וילמדו לחבר שירים והלצות. ועל הכל יתקע בלבם אהבת ה' ויראתו, כי ראשית חכמה יראת ה' שכל טוב לכל עושיהם. ביום ש"ק ילמדו התלמידים עם הבחורים הקבועות הנהוג³, וזה בבית ההסגר ולא במקום אחר, ובזמן הקיץ ילמד לתלמידיו אחר חצות היום מה שלומדים בלילות בחורף, וכינן בית אשר יהיה ראוי והנכון להקדישו להסגר, ולפחות יהיה בבית ההוא ארבעה חדרים. ובכל חדר ישב שם מלמד אחד ללמוד עם התלמיד, למען לא יתערבו יחד תלמידי מלמד זה עם תלמידי מלמד אחר, כי תרי קלי לא משתמעי⁴.

ח. המלמדים לא יצאו לעולם מבית ההסגר, כי אם בשעת אכילה, ויתעכבו בביתם כמו שעה בקירוב. וכדי שלא ישאר בית המדרש וההסגר בלי מלמד – לעולם ישאר בביהמ"ד מלמד אחד מהנ' מלמדים הראשונים, אפילו בשעת אכילת הצהרים, והמלמד הנ"ל יאכל אכילת הצהרים שם, ולא יזוז משם כל היום. ואותו המלמד אם ישאר בביהמ"ד ישנות על כל התלמידים אשר יחזרו אחר אכילת הצהרים אל בית ההסגר עד אשר יבואו המלמדים האחרים. והמלמד הראשון ישב שם בשבוע א', הב' בשבוע הב' והנ' בשבוע ג' וחזורים חלילה.

1. לר' יעקב חגיז, אביו של מהר"ם חגיז. ס' זרעים עם פרוש זה נדפס ראשונה בוורונה ת"י וכולו בליוורנו תר"ב-תס"ז.
2. = הבית יוסף לר' קארו. 3 = עין ישראל.
4. ע"י להלן סעיף ט'. 5. ראש השנה כ"ז א'.

מ. אם ירצה אי' מכני קהלנו, שאינו ממנין התלמידים, לבא ללמוד בהסגר בקביעות עתים, הן ביום הן כלילה, יבא וילמוד בלא כסף ובלא מחיר. אך אם רוצה ללמוד מקרא או שיע ילך אצל המלמד הב' בשעה שלומד עם תלמידיו, אך אם רוצה ללמוד הלכה ילך ללמוד עם המלמד הרביעי בשעה שלומד עם תלמידיו, והקביעות הנהוג שעושה המלמד הרביעי עם הבחורים יכול ללמד שעה אחת ביום או שעה אחת כלילה בבית ההסגר הנ"ל.

י. יהיה כח ורשות ביד המלמד הרביעי לברור כל תלמיד שירצה מהני מלמדים אשר יראה להיות ראוי והנזן ללמוד הלכה ותוס'.

יא. המלמד הר' יחויב להיות לו עינו פתוחה והשגחה פרטית על כל הני מלמדים

בענין הלימוד, לשמור לעשות ולקיים כל אשר יאמר להם המלמד הרביעי שתרית, אחר התפלה יחויב אחר מן הני מלמדים, שבוע אחר לכל אחד מהם, ללכת אל בית ההסגר אחר התפלה עם כל התלמידים, וישגיח עליהם עד אשר יחזרו המלמדים האחרים מלימוד הישיבה.

יג. יחויב המלמד השני לסבב בביהכ"נ על כל התלמידים, בפרט בשעת התפלה, ולהשגיח בהשגחה פרטית מן הפרטית שהתלמידים יתפללו בכוונת הלב כראוי ויתפללו מתוך התפלה¹, ותהיה יראת המקום על פניהם, וישגיח עליהם בעת שאומרים שיר המעלות.

יד. ישתדל המלמדים שהתלמידים שנכנסו בר מצוה והברואים יתענו כל ערית מריח חשון עד ריח ניסן, והמתענים ילכו אל חברה מתענים יראים עם מלמד אחד לומר סליחות עם המתענים, ויתפללו להצלחת הקהל הקדוש הזה ולהצלחת ההסגר ולהצלחת תומכי ההסגר.

טו. אם יארע אונס לא' מן המלמדים ח"ו, אשר בסבת האונס ההוא לא יוכל לבוא לבית ההסגר ללמוד למדרגתו, או ילמדו אותה המדרגה המלמדים האחרים, ובאופן זה: אם יארע אונס אל המלמד הראשון ילמד אותה המדרגה המלמד הב' והנ', ואם יארע ח"ו אונס אל המלמד הב' ילמד למדרגתו המלמד הא' והנ', ואם יארע ח"ו אונס אל המלמד הנ' או ילמד את מדרגתו המלמד הב' והד', ואם יארע אונס ח"ו אל המלמד הד' או ילמד את מדרגתו המלמד השלישי.

יו. התלמידים הנכנסים עתה לבית ההסגר ללמוד שם בקביעות לא יוכלו לצאת מן לימוד ההסגר אם לא יהיה להם לפחות י"ז שנה. וכבר נעשית תקנה בועקיי שכל תלמיד הפורש מן התורה או מן ההסגר פחות מ"ז שנה לא יוכל שום אחד מבני קהלנו ליקח אותו למנהיג, ואם יעשה סרסרות – שלא לפרוע לו הסרסרות.

יז. יובררן מאלו יחידיו סגולה ותומכי ההסגר שלשה ממונים על ההסגר, ועל

1. מתוך סדור התפלה.

פיהם יהיה כל סדר ההסגר, הן להחזיק ולהגדיל ההסגר, הן לפרוע המלמדים, הן להשניח על המלמדים ועל התלמידים, הכל ביראת ה' על פניהם.

יה. אֵלֶּן הִנֵּי מִמוֹנִים יִחְוִיבוּ לִלְכֹּת אֶל בֵּית הַהֶסְגֵּר, לַפָּחוֹת בִּיָּגוּ בַשְּׁבֻעַ, וּבַחֲבֵרַת הַמִּלְמָד הַרְבִּיעִי יִרְאוּ וַיִּשְׁנִיחוּ מֵהַ שְׁלֹמִידִים הַתִּלְמִידִים, וְכֵן לִשְׁנוֹת מִמִּדְרָגָה לַמִּדְרָגָה כְּאִשֶּׁר (כִּישֹׁר ?) בַּעֲיֵינֵיהֶם.

יט. אִם מַעַי הַמִּמוֹנִים יִרְאוּ עַל הֵן צִדְקָם שֶׁאִי מִן הַמִּלְמָדִים לֹא יַעֲשֶׂה מִה שֶׁמוֹפֵל עֲלָיו לַעֲשׂוֹתוֹ וּמִתְרַשֵּׁל בְּמִלְאֲכָתוֹ מִלֵּאכֶת שָׁמַיִם, אוֹ עֲשֶׂה מִלֵּאכָה אַחֶרֶת בְּשַׁעַת לִימוֹד הַתִּלְמִידִים, יִחְוִיבוּ מַעַי הַמִּמוֹנִים לַהֲתָרוֹת בּוֹ שְׁתֵּי פַעְמִים. אֲךָ אִם בַּפֶּעַם הַשְּׁלִישִׁית יִהְיֶה כְּכֹלֵב שֶׁבַּ עַל קִיאוֹ אוֹ יִחְוִיבוּ מַעַי הַמִּמוֹנִים תִּכְבֶּה וּמִיד לַהֲעֲבִיר הַמִּלְמָד הַנִּיל מִן הַהֶסְגֵּר וַיִּקְחוּ מִלְמָד אַחֵר תַּחֲתָיו, וְזֶה הַיִּסּוֹד וְהַעֲמוֹד שֶׁעֲלָיו הַהֶסְגֵּר עֹמֵד. וְעַל הַקַּאפִּיטוּלֵי הַזֶּה בִּפְרָט יִשְׁנִיחוּ מַעַי הַמִּמוֹנִים עֲלָיו בַּהֲשַׁנְחָה פְּרָטִית מִן פְּרָטִית.

כ. אִם חִיו יִמְצָא בַּחוּץ הַהֶסְגֵּר תִּלְמִיד שֶׁאִינוֹ הִנּוּן וְכַעַל עֲבֵרוֹת וְעוֹשֶׂה מַעֲשִׂים רָעִים אֲשֶׁר לֹא יַעֲשׂוּ יִחְוִיבוּ מַעַי הַמִּמוֹנִים לִנְרָשׁוֹ מִן הַהֶסְגֵּר בְּלִי אַחֲזֹר וְעִיכּוֹב. וַיִּזְכְּרוּ כִּי תִלְמִיד כַּעַל עֲבֵרוֹת דִּי הוּא חִיו לֵאבֹד תִּלְמִידִים הַרְבֵּה, וְכִבֵּר אִמֵּר שְׁלֵמָה: וְחוּסָא אֶחָד יֵאבֹד טוֹבָה הַרְבֵּה, וְכֹל הַתִּלְמִידִים יִשְׁמְעוּ וַיִּירָאוּ.

כא. אִם יִצְטָרֵךְ לְאַחֵד מִן הַמִּלְמָדִים לְצֵאת חוּצָה מִן הַהֶסְגֵּר בְּשַׁעַת הַלִּימוֹד, וְזֶה מַחֲמַת אוֹנֶס, לֹא יוּכַל לְצֵאת כִּי אִם בְּרִשּׁוֹת אֶחָד מִן הַמִּמוֹנִים, אֲךָ הַמִּלְמָד הַרְבִּיעִי אִם יִצְטָרֵךְ לִלְכֹּת בְּאִיזָה עֶסֶק לְצִרְכֵי הַקְּהִילָה בְּלִבֵּד יוּכַל הוּא לְצֵאת בְּלִי נִטִּילַת רִשּׁוֹת.

כב. דָּא יוּכַל שׁוּם מִלְמָד לְקַבֵּל שׁוּם תִּלְמִיד קְבוּעַ לַחוּץ הַהֶסְגֵּר אִם לֹא יִהְיֶה בְּרִשּׁוֹת מַעַי הַמִּמוֹנִים בְּכַחַב.

כג. מַעַי הַמִּמוֹנִים יִבְרְרוּ שֶׁמֶשׁ אֵל הַהֶסְגֵּר, אֲשֶׁר עֲלָיו תְּהִיָּה הַמִּשְׁרָה לְבֵא לְבֵית הַהֶסְגֵּר לַפָּחוֹת שְׁתֵּי פַעְמִים בַּיּוֹם. פַּעַם אַחַת שַׁחֲרִית וּפַעַם אַחַת אַחֲרֵי חֲצֵי הַיּוֹם, לִרְאוֹת אִם יִצְטָרֵךְ אִיזָה דְּבִר אֶל הַמִּלְמָדִים, וְלִרְאוֹת אִם נִפְקֵד אִיזָה תִלְמִיד שֶׁלֹּא בָּא לַלְמּוֹד וַיִּלָּךְ אֶל בֵּית הַתִּלְמִיד לְהַבִּיאוֹ לְבֵית הַהֶסְגֵּר. וַיִּחְוִיב נִיכ לִסְבֵּב בַּחֲצֵר הַגִּיטוֹ לִרְאוֹת אִם יִמְצָא שֶׁם אִיזָה תִלְמִיד מִן הַהֶסְגֵּר וַיִּבְיָאֵהוּ אֶל הַהֶסְגֵּר, וְאִם אִינוֹ רּוֹצֵה לִילָךְ יִכְפֹּהוּ בְּשׁוּטִים, וַיְהִי עֵין הַשֶּׁמֶשׁ תִּמִּיד פְּתוּחָה שֶׁלֹּא יִלָּךְ בְּשׁוּם זֶמֶן שׁוּם תִּלְמִיד וְאַנְאֵנְדוֹ (Vacanto) בַּחֲצֵר וְכִישׁ חוּץ לַחֲצֵר? בַּיּוֹם שִׁיק אַחֵר תַּפְּלַת הַמִּנְחָה.

כד. מַעַי הַמִּמוֹנִים יַעֲשׂוּ שֶׁכֹּל תִּלְמִידֵי הַהֶסְגֵּר יִהְיוּ בְּבִיחָכִינִי יוֹשְׁבִים יַחַד, הֵן בַּתַּפְּלָה, הֵן כְּשִׁיאֵמֵר שִׁיר הַמַּעֲלוֹת, לִמְעַן לֹא יִתְעַרְבוּ תִלְמִידֵי הַהֶסְגֵּר עִם שְׂאֵר הַתִּלְמִידִים וּבְחֹרִים.

כה. אם מע' הממונים יראו בעין שכלם הטהור על הן צדקם שהשעה צריכה לכך לשנות איזה קאפיטולו מן הכתוב פה, או להוסיף עליהם, הרשות בידם. ויחוייבו המלמדים לשמור ולעשות ולקיים כל אשר יסדרו מע' הממונים הנזכרים. והמלמד אשר יסרב לשמוע אל דברי הממונים יעבירו אותו מכית ההסגר וישימו מלמד אחר תחתיו.

כו. תסבב קופה אחת בכל בתי הניטו וההנויות, לכל שבוע פעם אחת, באיזה יום שירצו מע' הממונים, חוץ מיום ששי, יען כי ביום ההוא מסובבות קופות של בית הכנסת, וממעות אשר יהיו בקופה הנ"ל מע' הממונים יקנו ספרים המצטרפים להסגר.

כז. יחוייבו מע' המלמדים לקום בכל בקר בהשכמה לביהבינ, ולהתרות לתלמידיהם שיקומו, כדי שיאמרו תפלה עם הצבור ויענו אמן יהא שמיה רבא.

כח. כל הספרים שימסרו למע' המלמדים מן מדרגה למדרגה יחוייבו המלמדים לשמור אותם ולתת חשבון מהם למע' הממונים ככל אות נפשם.

כט. יחוייב כל אחד מן השלשה המלמדים ללכת לביהבינ חצי שעה קודם מנהג עם כל תלמידיו אשר יבחרו מע' הממונים לומר שם מזמורים. וזה יתחיל אחר הפסח הבא עלינו לשלום.

ומעת אשיר התמיד בקביץ הזה הנבחר כל אחד אומר לחברו חושה עשה אל תאחר, לכן טרם כל ביררו ממונים שלשה מסיבי סער בחכמה בתבונה וברעת, וכל מנמתם תהיה לגדור פרץ, למען הניצנים יראו בארץ, עד אשר יברך כל חזוה ברוך שעשה לנו ניץ במקום הזה¹, כי בהסגר הזה בלב נבון יוסיף חכמה ולאין אונים ירבה עצמה, למבין עצמו בחכמה ולהבנה הן ילדים, ובכל פרק ליו יחפור נוזלים מן לבנון, ואחריתו לה יהיה מנון, והיה עלהו רענן, באשורא דאוריתא ובאשורא דרבנן, והמלמדים מהנפש אשר יעשה בחרן אלקים להשפיע, להעניק להניק ולהופיע, ולהשקות את כל פני האדמה את כל אשר ישר² את האדם בחכמה כשכילי דנהיר דעיה, בכל עת ובכל שעה, לכן בין דרוש היא ותהיה תלמיד ותיק, לפניך בארות בארות חמר עתיק, במצות ה' ברה, בינה של תורה, כי בה כל החכמות והתבונות, כי דברי תורה מאיד קינות³, כי בה נחיה חיד חיד בעמקה של הלכה, שבעתים ערוכה. ונתפללה אל אל אשר עזרו מקדש ישלח, וחפץ ה' בירינו יצלח, יגדיל תורה ועינינו רואות, ירבו ויעצמו בהור כמאר, ומתורתנו הקדושה, אשר היא יקרה מפנינים לפנינה ילדים, ולא יהיה ביתנו עקורה מן התלמידים, ומלאה הארץ דעה את יפאר עניים בישיעה.

1. ברכות ג"ז א': ברוך שעשה לנו נס וכו'.

2. כל אשר יצר את האדם.

3. ע"י ב"מ פ"ז ב': דבר תורה מעות קונות.

קג. טופס נ' 1.

ב. יכינו בית אשר יהיה ראוי והגון להקדישו לתלמוד תורה, ולפחות ימצאו בו ארבעה חדרים. שלשה מהם ישמשו לצורך שלשת המדרגות, היינו מקרא, משנה ונמרא, והרביעית לצורך כל המלמדים והמסייעים ותלמידיהם.
 ד. בתית ימצאו שלשה מלמדים ושלשה מסייעים לעזר ולהועיל, אם יהיה בידינו וביכולתנו לשלם שכר כלם...

ה. המלמד הראשון של מקרא ועמו המסייע הניתן לו יקבל בחדרו נערים בני שש בקירוב, ובלבד שיבאו אל הקדש ברשות כתוב ממעלת הממונים. ולהבאים בחדרם ובמדרגתם יתויבו המלמד ואתו המסייע לחנכם במקרא ופתרון המלות בלעז, ובאור הענינים באר היטב להשכילם ולהבינם, וילמדו להם המושכלות הראשונות מכללי הדקדוק והשעמים מתורה נביאים וכתובים, וילמדם כמו כן התפלות והברכות ומומורים בסדר היום... וילמדום לקרות רש"י ושלחן ערוך², ויורום הכתיבה בלח"ק איב, ובלשון איטלקי ABC, וצורת פרטי החשבונות, ובזמנים הראויים ילמדום חמש המגלות ופרקי אבות... שחרית אחר נמר התפלה בבית הכנסת ילמדם הפסוק עם הפתרון עד עת אכילת הבקר, ואחריה יפרשו להם באר היטב הפסוק עם השעמים והדקדוק עד עת אכילת הצהרים. ואחר אכילת הצהרים יקראו ויכתבו שעה אחת בקירוב. אחר זה ילמדו להם התפלות והמומורים. אחר כך השלחן ערוך. ובחורף הלמודים הנשארים שלא השלימום ביום השלימום בערב. כל ארבעה הימים הראשונים מהשבוע יחנכו אותם בלמודים האמורים... וביום החמשי יחזרו על למודיהם... וביום הששי יקראו הפרשה עם התרגום וההפשרה. וביום ש"ק יחנכו בספרי מוסר ויראת שמים.
 ו. המלמד השני והמסייע הניתן לו... יקבל בחדרו קטנים ונערים בני עשר שנים בקירוב... וזה יהיה משפטו ומעשהו עם המסייע ללמד לתלמידיו מקרא ומשנה עם פרש"י ושאר מפרשים, וללמדם על פה שני פרקי משנה בכל שבוע ושבעה, וילמדם הרמזים חלק ראשון ושאר ספרי דינים ופוסקים כאשר יראה ישר בעיני המלמדים או מעלת הממונים... יורם כללי הדקדוק יותר מבואר מהמדרגה הראשונה. וילמדם המדרש רבה או מדרש תנחומא בפירוש ישר ונכון. וכן ילמדם להשכיל בקריאה וכתיבה, בין בלח"ק ובין בלשון איטליא, ולחשוב חשבונות. והם יחלקו הלמודים בשעות הראויות כאשר יבא. שחרית אחר נמר בית הכנסת ילמדו להם

1. כיון שטופס זה מצוי קצת באוצרות הספרים לכן קצרתיו והוצאתי ממנו רק את הסעיפים החשובים ביותר. יש לציין שספר יהודי וירונה בזמן החוץ עלה בסך הכל לשמונה מאות ושמונים נפש (עי' במאמרו החשוב של ד"ר ססיל רוט על ר' מנחם נוויריה ב-Jewish Quarterly Review (n. s. XV, 446).

2. באיטליא נהגו ללמד לקיסים מן השו"ע עוד בשנת הלמודים השניה.

המשנה עם פירוש הרב ר' עובדיה ברטנורה בקצת דיוקים, ואחר אכילת הבוקר הרמכים חלק ראשון, ואחר הצות המקרא עם המפרשים והקדוק. אחיב למוד הקריאה והכתיבה, והחשבונות שעה אהת בקירוב, אחיב עין ישראל ומדרשים. ובעתים מזומנים וראוים ילמדו להם פירוש המתחור והלכות פסח בפסח, עצרת בעצרת, חג בחג, ובחורף ילמדו בערב הלמודים שלא יכלו ללמוד ביום. בארבעה ימים הראשונים יחנכו התלמידים ע"פ דרכם בלמודים האמורים. וביום החמשי יחזרו הלמודים... וביום הששי הפרשה עם תרגום מפורשת וההפטרות כמו כן מפורשת, וביום שיק מוסר ויראת שמים.

ז. הכל צריכין למריה חישיא¹ זה בעל תלמוד, והוא המלמד השלישי מהנמרא, עם המסייע שיש בו ממש אשר יבחרו לו, יתחייב לקבל התלמידים אשר ימסרו לו מעלת הממונים מפי כתבם חתום וילמדם ההלכה עם רשי וחספות בדקדוק נמרץ. והמשניות עם תוספות יום טוב הדק היטב, וכמו כן הדינים בהרמכים, דיני אסור והיתר או שאר ספרי דינים כפי אשר יראה בעיני מעלת המלמדים והממונים, וכן בספרי מדרשים וספר החנוך² כדי להודיעם טעמי המצות. ואחיב המקרא המפורשת עם רשי ושאר מפרשים, וללמדם הקריאה והכתיבה בלהק ובלשון איטליא. וכן יורם וילמדם לחקר הלצות ושירים לפי כח התלמידים, ובעתים מזומנים ילמדם המחזור בביאור מספיק, והדינים הראוים והנהגים לזמנים ההם רנל ברנל, וספרי מוסר ופרקי אבות בעתם הראוי...

ח. כל יום ויום ישכימו לביהיב המלמדים והמסייעים בשעת התפלה בצבור, שמהם יקחו מוסר השכל תלמידיהם כיוצא בהם, והתלמידים יוכרחו לבוא מדי יום ביומו תמיד לביהיב כדי שילכו מחיל אל חיל, תיבך אחר התפלה ללמוד בתלמוד תורה...

ט. בכל יום ויום בימי הקיץ מעלת המלמדים ומסייעיהם ימצאו כל היום תמיד בביהמ"ד, ובימי החורף מלמד המקרא ומסייעו ותלמידיו שתי שעות מהלילה, והשני מלמדים אחרים ומסייעיהם עד שלש שעות ללמוד כל אחד לתלמידיו הלמודים האמורים למעלה, מלבד הזמן הנתן להם להמלמדים ומסייעיהם לאכול ולשתות כו, וכן הרשות נתונה ללכת לקנות צרכי ביתם ומשפחתם. וזה יהיה משפטם לסעוד בחצי היום, בקיץ יתעבבו שלש שעות ושתי שעות בחורף לכל היותר. וזמן לקנות צרכיהם יהיה חצי שעה בכל יום, ובערב שבת קודש שעה אחת ולא יותר.

1. אחרי שנגזרה באיטליא שרפה על התלמוד ונאכרה הדפסתו שינו את שם הס' עין יעקב, הכולל את אגדות התלמוד, ל"עין ישראל".

2. בבא בתרא קמ"ה ב' ועוד.

3. לר' אהרן הלוי, ועי' עליו ועל מחברו בספרו של רמ"ד ראזין: Ein Compendium der judischen Gesetzes Kunde, ברסלוי, תרל"א.

י. כדי שלא ישאר המקום פנוי וריקם בשום זמן באותן השעות ועתות הפנאי אשר המלמדים הולכים לביתם ולעסקיהם, כאשר נתבאר, יתעכבו שם המסייעים, ובזמן שילכו המסייעים ישארו שם מעלת המלמדים, ולכן שני ימים בכל שבוע בשעות האמורות יעמדו ויתעכבו שם בתחת מסייע אחד שני ימים, וכן יחזרו חלילה כל אחד שני ימים בשבוע, כדי שבכל עת זמן ימצא שם בביהמ"ד מסייע אחד, כדי שאם יבואו התלמידים ימצאו המקום פתוח ועומד בכל עת ובכל שעה, וכדי שלא יהיו נעים ונדים מפה ומפה.

יא. יוטל על שכם המסייעים לישוב בביהמ"ד ולראות כיא במדרגתו, שיעמדו התלמידים שם באימה וכיראה...

יב. אין שתי ידים באות כאחת ואין אדם זוכה לשתי שלחנות¹ ובנלל הדבר הזה לא יוכלו מעלת המלמדים והמסייעים ג' לקבל שום פרעון מהתלמידים הבאים להתלמד בתחת, לא מהם ולא מאבותיהם ואפוטרופסיהם כיצא בהם. וזה יקבלו עליהם לשמור ולעשות בכל תוקף בלי ערמה ומרמה, ולהם לבדם ניתן להגבות שכרם הקצוב מחברתנו בבאליטאציוני², כדי שלא יהיה משוא פנים בדבר בין תלמיד לתלמיד אלא כלם שווים יהיו בעיניהם... אכן הרשות נתונה להם לקבל דורונות פורים.

יג. יקבלו על עצמם מעלת המלמדים ומסייעים עמהם באופן היותר מספיק ומועיל לשמור ולעשות ולקיים כל הסדרים הללו המוטלים עליהם. ומי מהם שלא ישמור החוב המוטל עליו יעכבו מעלת הממונים משכרם חדש אחד, ואם עוד יעמדו על פשעם יעכבו להם שכרם חדש אחר, ואם בפעם השלישית לא ישובו מדרך לא טוב מעלת הממונים יעירו און מעלת הפרנסים ומעלות הועקיי מחברתינו על דבר אשר יסירו אותם ממשרתם ויבחרו אחר או אחרים תחתיהם.

יד. כל הקרב הקרב אל משכן ה', היינו להבנס לביהמ"ד, יחויבו מעלת המלמדים לקבלו בסכר פנים יפות ולתת רשות אל כל החפץ לעשות קביעות עתים, ובלבד שאותו היחיד או יחידים יבואו וישתתפו ויעשו חבורין אל אותה מדרגה עצמה ובאותו למוד עצמו ובשעות הראויות להתלמד בהם התלמידים, כדי שלא יסורו מן הלמודים השייכים והנהוגים מדי יום ביומו.

טו. מעולם לא נצחני אלא בעל מלאכה אחת, וכדי לעשות הלמודים על צד היותר טוב והגון בשעות המזומנות ללמודים לא יוכלו מעלות המלמדים ומסייעיהם להסיר אונם משמעת תורה ולתת לב לדברים ועסקים אחרים, אם באולי יבואו אצלם לתת ולשאת עמהם, כדי שלא יתבטלו מלמודיהם רגע כמימרא, וכמו כן התלמידים לא יתבטלו מביהמ"ד בעתים הראוים ולא יוכלו להתעסק בשום טפול או צורך אחר אפילו לצורך מלמודיהם, הנם שיהיו מצויים מפי הוריהם.

1. ברכות ה. ב.

2. על פי החלטת הרעד.

קסה

י. נדולה שמושה של תורה¹, יוקח נא שמש ומשרת לתית. איש הגון וראוי הוא יהיה מושכר ובאלוטאטו² מחברתנו, וכן יתקיים על משמרתו ועבודתו בבאלוטאציון שנה בשנה³, ומשכרתו תהיה שלמה מידי מעלת הממונים חדש בחדשו. זה יהיה משפטו, להתמיד בנקיות חדרי התית ולנקותם מכל סיג וחלאה, משום והיה מחניך קדוש, ולשאוב המים המצטרבים, ולבא לפחות שתי פעמים בכל יום ויום לתית, פעם אחת בבקר ופיא בצהרים, לראות כל מה שיצטרך למעלת המלמדים... ואם יחסר איזה תלמיד שלא בא לביהימ יבקשנו אנה ימצא, ועל הכל ישנית שלא יסובכו בשוק וברחובות... ואם ימצאם בחוץ יוליכם תיכף לתית... כג. התלמידים כלם מעת אשר יכנסו לבית המדרש יחויבו מביאייהם אשר יכניסום לשם, ויש עליהם זכות ושלטנות, בחיוב נמור לקבל עליהם שלא יוציאו מביית המדרש עד מלאת להם שנת ששה עשר לא פחות, ובתנאי זה יתקבלו עליהם ולא בענין אחר, בצרוף גם כן אל תקנות הקק"י⁴ המדברים בזה הענין.

קד. תקנות חברת תלמוד תורה באנקונה משנת היא תיד

(1644). התקנות נכתבו איטלקית ונדפסו בעתון Corriere Israelitico

לשנת 1902 עמ' 245-248. הבטויים העבריים המועטים נשמרו

בתוך התרגום כמו שהם.

עמ"ס⁵ אנהנו חתומים למטה בלב זך ורוח נשברה נשחר פני אל ונשאל בפינו יהי לנו עזרה לנדל לרומם לזרע ישרון בתלמוד תורה⁶ י.7.

החתומים מטה התאחדו לכבוד המקום ביה סיגדיל תורה ויאדיר, כדי לסדר חברת, תלמוד תורה בקיק איטליאני⁸, ברשות ובהסכמת היה הממונים של הקהלה הקדושה, והסעיפים הבאים המה מתחייבים למלאות ברשות השלטון.

1. החברה הניל תבחר ששה יחידים⁹ למשרה למשך שנה אחת, ובפעם הראשונה הם יבחרו ע"י האדונים סלודור מנהם ויצחק ספילי.

2. צריך לסדר רשימת כל החברים על פתקן ולשים אותם בקלפי ולהוציא משם ששת שמות הראשונים בפעם הזו ולהניחם בקלפי מיוחדת.

1. ברכות ז' ב'. 2. ממונה על פי החלטת החברה. 3. גם המלמדים נבחרו בכל שנה ושנה.

4. גם בתקנית הקהלה ידובר על תובת ההורים לבלי הוציא את בניהם מביה"ס טרם יגיעו לגיל ידוע.

5. עמ"ס עס"ז = עזרי מעב ה' עושה סמים וארץ. 6. בשם ה' אמן.

7. שתי סורות אלו כתובות עברית בגוף התקנות.

8. בכל עדה איטלקית גדולה נמצאו קהלות אחדות, כגון ק"ק איטליאני, ק"ק ליואנטיניס.

ק"ק אשכנזים, ספרדים וכו'.

9. יחיד הקהלה, בעלי בתים.

3. אותם הששה יוציאו מהקלפי, בה נמצאים שמות כל היחידים של החברה, שתי פתקאות בכל חודש, ואלה יהיו הפרנסים לאותו הזמן. באופן כזה יבחרו ששת הנבחרים בפרנסים למשך שנת שרותם. בפעם הראשונה הזאת יוכרוזו הפרנסים הנ"ל ע"י אותם ששת הנבחרים הראשונים, ורשימתם תונח בקלפי מיוחדת. בנמר תקופת משרתם יצטרכו אותם ששת הנבחרים להוציא עוד חמשה שמות מאותו הקלפי, ובחר עם האחד מבין הששה הקודמים הם ישרתו למשך השנה הבאה. האחד מבין הששה, הזקן ביותר, ישאר לשם הדרגת הנבחרים החדשים, והוא לא יוכל לכהן יותר משנה במשרתו. אותם הששה יצטרכו איפוא להוציא את שמות הפרנסים מתוך הקלפי בכל חודש כאמור לעיל, כל זמן שעוד ישארו בקלפי פתקאות. כשתכלינה הפתקאות, יתמלא הקלפי מחדש וחוזר חלילה.

4. אחד מן היחידים האלה יבחר לנזכר למשך שנה אחת. הבחירה הזו גם היא מוטלת על אותם הששה, מכיון שהנזכר יבחר מבין אלה הששה, כשיקבל לזכותו חמש פתקאות. במקרה שאיש לא יקבל מספר זה לזכותו, יבחר הנזכר ע"י כל החברה ברוב קולות של שני שלישים, ושם הנזכר הנבחר יונח בקלפי מיוחדת, ביחד עם שמות אלה שכבר נמרו את תקופת שרותם.

5. מבין אותם הששה יבחר גם סופר שעליו מוטל לנהל את כל עניני המזכירות של אותה החברה ולרשום את כל הכתבים המתקבלים יום-יום וכדומה. 6. כל אותם הפקידים, שיוטלו עליהם התפקידים המפורטים לעיל, אין ברשותם לסרב, ובמקרה של סרוב עליהם לשלם קנס לחברה, סקודה (scudo) אחת זהב בעד כל מקרה של סרוב.

7. אותם הששה או הרוב מהם יכריזו באופן מחלט ומפורש כיצד להתנהג ולהתקשר ביחס למלמדים וליתר הדברים השייכים לחברה.

8. צריך לסדר רשימת כל היחידים כדי שכל אחד יתחייב בעלותו לתורה לנדב לפחות רבע פבולה (pabolo) לטובת החברה, והחובה הזו תהיה קיימת בין שתושג על זה התחייבות מפורשת או לא.

9. בכל פעם כשאחד מהחברים ישא לו אשה, חיב הוא ביום ההתונה לשלם חצי סקודה זהב לטובת החברה, וכמרכן יטילו תרומה בשעור כזה מכל ילד זכר שיוולד.

10. בכל שנה, ביום ראשון או שני של חג השבועות, יתאספו כל החברים כדי לתרום נדבה לטובת החברה. מוכן שבאותו הזמן תהיה החברה מוכנה לקבלת יחידים אחרים שירצו כזה בתור חברים. אולם יצטרכו לסדר בחירות ע"י כל החברים, ומי שיקבל רוב דעות לזכותו יתקבל כחבר, ועליו יהא לשלם לפחות סקודה זהב אחד, מס ההרשמה, לאותה החברה, או גם יותר, לפי ראות עיניהם של ששת הממונים באותה התקופה.

11. במקרה של סכסוכים בין החברים, מחויבים אותם הששה להביא את הצדדים המריבים לידי שלום במשך שלשה ימים, וכל החברים – הן במקרה זה והן במקרים אחרים – יצטרכו להכנע לפסק-דינם של הששה; ובמקרה של סרוב יכולים הששה להוציאם מתוך החברה.

12. אם בין הששה יתגלו חלוקי דעות, יצטרכו לפנות לחות דעת כל החברים ולקבל את דעת הרוב, אולם יעשו זה רק במקרה שבין הששה לא ימצא רוב איזה שהוא בשביל קבלת איזו החלטה. באופן רגיל כל החלטה זקוקה להסכמת אותם הששה, כפי הנזכר לעיל.

13. אם מי שהוא מהחברים ירצה לצאת ברצונו השוב מהחברה, עליו יהא לשלם לחברה חמשה סקודי זהב ותשולל ממנו הוכות להכנס מחדש אל החברה.

14. אותם הששה ימנו את המלמדים לפי מדרגות התלמידים, ויקבעו אתם תנאים ביחס למשכורתם למשך שנה שתסולק למשך שנה שלמה. המלמדים יצטרכו להתחייב בכתב לשבת באופן קבוע בחדרי תלמוד-התורה, במקום המיועד להם ע"י אלה הששה ולא במקום אחר, במשך כל היום, ובחורף – גם בערבים. מוטל על המלמדים ללמד את התלמידים, כפי יכלתם וידיעתם, כיצד לכתב בלשון הקודש ובשפה המדוברת¹, וגם ללמד על-פה מזמורים² ומשניות ולבוא ביחד עם התלמידים לבית-הכנסת בערב בשעה 8²³, ולישב על הספסלים אתם יחד, ולשנן להם את המזמורים, ובבוקר לקום לתפלה ולתת לתלמידים לקרוא את הנביאים או דבר אחר כפי תכנית השבוע שתקבע בשביל כל תלמיד לחור. המלמדים הנ"ל אין ברשותם לקבל משרה באיזו ישיבה אחרת, וכמדין אינם רשאים לקחת תלמידים בשכר, כי אם עליהם להקדיש כל זמנם אך ורק לאותם התלמידים אשר ימסרו לידם ע"י היה הששה במשכורת שיקבלו מאת החברה. ואם ימצאו מבין התלמידים כאלה אשר ירצו לשלם לחור – יכנס התשלום הזה לטובת החברה. אחד המלמדים של התורה, שיתמנה ע"י הששה, יהיה מחויב להרצות שיעור אחרי תפלת מעריב בעזרה⁴ של בית-הכנסת, ולאסוף סביבו את כל התלמידים כדי שלא יסתובבו ברחוב. כמדין יהיה מחויב כל אחד מהמלמדים ללמד את הדינים בכל בקר בבית-הכנסת במשך שבוע, ואותם המלמדים יצטרכו באותו השבוע להגיה את ספרי התורה שיקראו בהם בשבתות ומועדים. כמדין יצטרכו אותם המלמדים לסדר בחדרי⁵, שלהם רשימת כל התלמידים שבאו ללמוד אצלם באותו יום, בכדי שהפרנסים יוכלו לראות מי מהתלמידים היב לבקר בחדר, ואת מי מהפעוטים שנמסרו לידם מחויבים המלמדים להורות. הפרנסים יוכלו גם להוציא תלמיד ממלמד אחד ולהעבירו למלמד אחר,

1. היא האיטלקית. 2. מזמורי תהלים הנאמרים לפני התפלה ואחריה.

3. היינו בזמן המנחה. 4. שם זה בא בעברית בגוף התקנות.

5. גם החדר נזכר בגוף התקנות, אף ששם זה לא היה שגור ביותר בפיהם של יהודי איטליא.

בהתאם לידיעות שיקבלו מהמפקחים, — וזה בכדי שיוסיפו חכמה, והמלמדים ידאגו למסור דין וחשבון בכל יום מן הספרים¹ שימסרו להם עיי הפרנסים.

15. במקרה שהמלמדים לא ימלאו את הסעיפים הנ"ל יהיו הפרנסים רשאים לשלול מהם חלק ממשכורתם השבועית.

16. יש ברשות הפרנסים, מתוך הסכם עם היה הששה, להוציא מתלמוד-תורה אותו התלמיד אשר יראה להם כבלתי מתאים או כעבריון.

17. משכורת המלמדים תשולם עיי הפרנסים בשעורים לכל שבוע, ובמקרה שבקופה לא ימצא די כסף — על הפרנסים לשלם משלהם, על מנת לקבל בחזרה בנמר תקופת כהונתם.

18. על הפרנסים הנ"ל מוטלת חובה לכבד פעמים בשבוע, ביום ראשון וביום רביעי, בתוך הנטו, עם השמש של החברה, כדי לאסוף לחם ותרומות, וכמדרך להמצא בבית הכנסת עם קופסא לאוסף תרומות; ובנמר תקופת כהונתם על הפרנסים למסור דו"ח לנובר. תשומת לב מיוחדת נדרשת מהם בכדי שיבקרו בתלמוד-תורה בכל יום, על מנת להוכיח אם מספיקים לתלמידים הפעושים בכל בקר ארוחת-הבקר לחם ופירות ובחורף — ירקות ושמן. בשעת כניסתם למשרה על הפרנסים להביא בחשבון את כל הספרים הנמצאים בתלמוד-תורה ולמסרם לידי המלמדים, ובשעת נמר תקופת כהונתם עליהם למסור את הספרים לפרנסים החדשים. אם יחסר ספר, מחויבים המלמדים לשלם את תמורתו מכיסם.

19. בכל חג חנוכה צריכים לתפור בגדים בשביל התלמידים העניים שבקרו במשך שנה שלמה בתלמוד-תורה, ו. א. בגד עליון², זוג נעלים וזוג גרבים.

20. על הנבחר לגזבר לגבות שלשים סקודי זהב מן הקיק לטובת החברה, כמדין תשעה סקודי מהעובד של מר יצחק לוי לטובת התית, ולגבות את כל התרומות שינדבו במשך השנה בבית-הכנסת לטובת התית, וכמדין לגבות את נדבות ההורים, המחויבים לשלם סכום ידוע בכל שנה מזמן התקבלות בניהם בתית; וכן לגבות את המגיע מאלה שמתחתנים ושנולדו להם בנים וזכרים. ההורים המחויבים לשלם יכניסו, בהסכם עם היה הששה, את שכר הלמוד לטובת התית. כמדין על הנובר לגבות, ובהקדם, את כל הנדרים מצד אנשים פרטים בהודמנויות שונות לטובת תית. מכל זה על הנובר לתת דו"ח, והנהלת הפנקסים יש לו להטיל על הסופר. מכל מה שהנובר יקבל, עליו לתת דו"ח לפרנסים, ואם יתגלה חסרון בקופה עליו למלא משלו; ובסוף השנה, במסירת דו"ח להיה הששה, עליו לקבל בחזרה את המגיע לו, ולמסור את היתרה שתמצא בקופה לנובר החדש. החברים מחויבים להחזיר לנובר את כל מה שהכניס משלו לקופה בשלמות, וניהנה בזה הרשות המלאה להיות הששה להטיל לשם זה מסים לפי ראות עיניהם.

1. סדורים, חומשים, גמרות וכו'. 2. בתקנות: bolandranetto.

21. על היה הששה מוטל לבחור מתוך חברי החברה אנשים שילכו לבקר את שעורי התלמידים בכל שבת, ולפעמים גם במשך השבוע, כל אחד לפי מדרגתו. הנבחרים הללו אינם רשאים לסרב, ובמקרא של סרוב יתחיבו לשלם חצי סקירה קנס בכל פעם.

22. אין הרשות לא להיות הששה ולא לפרנסים ולא לגזבר החברה להשתמש בכספי החברה, גם אם יש יתרה בקופה, אפילו לשם איוו מצוה, כי אם רק לשם צרכי החברה; ובמקרה של אי-שמירת תקנה זו, על הגורם לכך לשלם לחברה את הסכום שהוצא מכיסו.

23. במקרה שבעלי-בתים ירצו למסור את בניהם לתלמוד-תורה והיה הששה ידעו שהללו יכולים לשלם, רשאים הם להכריחם שישלמו, כפי ראות עיניהם, למשך שנה לשובת ת"ת. באופן אחר לא יתקבלו בניהם לתלמוד תורה.

24. היה הששה מחויבים להתאסף לישיבת הועד כפי דרישת הפרנסים. אם אחד מהם לא יבוא לישיבה, עליו לשלם קנס שלשה פבולים בעד כל מקרה של העדר, וכמו כן החברים² שיקראו לישיבה ע"י היה הששה ולא יבואו – ישלמו קנס פבולה אחד בעד כל מקרה של העדר. מאמינים לשמש של החברה, אם הוא יעיד שהומין את פלוני.

25. היה הששה יפה כחם להוסיף כהנה וכהנה בסעיפי התקנות לשובת החברה, באספה הכללית או גם מתוך החלטה פנימית של הששה לבד. אולם אין להם הרשות לגרוע מהתקנות הקיימות.

26. צריך למנות בחברה שמש בשכר למשך שנה, ועליו מוטל לסבב ביחד עם הפרנסים בנסה לבקר את הת"ת בכל יום ולנקותו ולמלאות אחרי כל הפקודות של היה הששה והפרנסים.

אנקונה, ביום י"ג שבת חמשת אלפים ארבע מאות וארבע ליצירה, אנהנו החימ מסכימים ומתחייבים לקיים את התקנות המפורטות לעיל שנעשו ע"י נבחרי הקק"י לשובת ולחסד ילדי ת"ת העניים.

קה. תקנות חברת ת"ת דק"ק מודוונא

מתוך ההקדמה שבראש התקנות – שהשמשותיה מפני האריכות הותרה שבה – יוצא שהחברה נתיסדה בריה מנחם אב שנת השני (1597). במשך הזמן נתקנו כמה תקנות חשובות לשם הנהלת הת"ת וקביעת תכנית הלמודים. בסנת הת"ל (1679) נתבקרו מחדש התקנות הישנות והוסיפו עליהן חדשות. אלא שכל התקנות, שהיו מתחדשות ומשתנות מזמן לזמן, לא נאספו יחד ולא נרשמו בספר מיוחד, אך נרשמו בספר הזכרונות של החברה

1. ולבחון אהם בלמודם. 2. של החברה.

אחת הנה ואחת הנה, וְעָרֹב פִּרְשִׁיּוֹת כְּתוּב כֵּאֲנִי, וְזֹאת הִיְתָה נִסְכָּה, אֲשֶׁר כִּמָּה הִנְהִיגוֹת וְתִקְנוֹת מַעֲוֹלוֹת בְּרִבּוֹת הוּמָן נִדְלַדְלוּ וְנִתְרַפּוּ בִּיד עוֹשִׂיהֶם, וְנִתְכַּטְלוּ מֵאֲלֵיהֶם מִצַּד הַשְּׂכַחָה מִצִּוְיָהּ. מִפְּנֵי זֶה נִתְעוֹרְרוּ רֹאשֵׁי הַחֲבֵרָה בְּכֵינִי מִנָּחֵם אֲבִי הַתְּקִיחַ (1758) לְהַבִּיאַ סֹדֶר בְּכָל הַתִּקְנוֹת, לְבַקֵּרֶן וּלְצַרְפֵּן מִחֲדָשׁ וּלְכַתִּיב אוֹתָן עַל סֵפֶר. לְתַכְלִית זֶה נִבְחָרָה וְעֵדָה שֶׁל חֲמֵשֶׁה חֲבֵרִים. וְעֵדָה זֹאת הוּצִיָּאָה, מִפְּנֵי הַחֲבֵרָה אֵת כָּל הַנִּמְצָא בּוֹ טוֹב עָרֵב וּמוֹעִיל לְהִנְהִיגַת הַחַיִּית מִיּוֹם הַיּוֹתָה וְעַד עַתָּה, נִרְעוּ וְהוֹסִיפוּ. כִּשְׁנֵמֶרֶה הָעֵדָה אֵת עֲבוֹדָתָה נִקְרָאָה אֲסַפָּה כְּלָלִית שֶׁל כָּל חֲבֵרֵי הַחֲבֵרָה, וְשֵׁם שֶׁקָּלוּ וְשִׁרּוּ וְהִתְוַכַּחוּ, עַל כָּל דְּבוּר וְדְבוּרִי, וְעַל כָּל פֶּרֶשׁ וּפֶרֶשׁ הַחֲלִיסוֹ, עֲפִי בְּאֻטְאִצִּיּוֹנִי, הָיִינוּ עֵי מִנִּין דְּעוֹת בְּקַלְפִּי. אַחֲרֵי כָּל זֶה נִכְתְּבוּ כָּלֵן יַחַד עַל סֵפֶר.

תִּקְנוֹת אֵלּוּ עוֹד לֹא נִדְפְּסוּ עַד הַיּוֹם בְּמִקְוֶן הָעֵבְרִי וְנִמְצְאוּ בִּכְתָב־יד יִידִי ה־Gesellschaft f. jüd. Volkskunde אֲשֶׁר בִּהְמְבוּרָה וְנִסְמְנוּ בִּמְס' 587. מִכְתָּי זֶה תִּרְנַמֵּן דִּיר נִרְיִנְוֹלֵד לְגִרְמָנִית וְהִדְפִּיסֵן ב־ Mit- teilungen zur jud. Volkskunde לְשָׁנָה 1911 עִמ' 63-71, וְאוֹלֵם בְּשָׁנוֹת הַמִּלְחָמָה אֲבִד גִּוָּף כְּתָב־הַיִּד, וְכָל עֵמַל יִידִי בִּהְמְבוּרָה וְהִרְבֵּי דִיר בִּמְבִרְגֵר מוֹאֲנִסְכִּיק לְחַפֵּשׁ אַחֲרָיו עֲלֵה בְּתוֹהוֹ. לְשִׁמְחָתִי נֹדַע לִי שֶׁכְּתִי אַחֵר מִתִּקְנוֹת אֵלּוּ יֵשׁ בִּידֵי יִידִי הַפְּרוֹפִיסוֹר בִּלְוִי בְּבוֹדְפֶשֶׁט. לְבַקְשָׁתִי הוּעִיל בְּטוֹבוֹ לְהַשְׁאִילָהוּ לִי, וְהִנֵּי מִבִּיעַ לוֹ בּוֹה אֵת תּוֹדָתִי הָעֲמוּקָה.

תִּקְנוֹת אֵלּוּ, שֶׁבְּרֹבֶן הֵן שׁוֹיִכוֹת בּוֹדָאִי לְהִמָּאָה הַיּוֹ, הֵן מִלֵּאוֹת עֵינִן מִכִּמָּה צִדִּים וּלְפִיכֵךְ אֵינִי נוֹתֵן בְּשִׁלְמוֹתָן, וְלֹא הִשְׁמַשְׁתִּי מֵהֵן גַּם אוֹתָם הַסְּעִיפִים הַמְּדַבְּרִים עַל תִּפְקִידָם שֶׁל הַנּוֹבֵר, רֹאֵה הַחֲשֹׁבֶן וְכו', כִּי גַם מֵהֶם נִלְמַד כִּמָּה פֶּרֶשִׁים חֲשׁוּבִים.

אֵלֶּה הֵם הַנִּימוּסִים וְהִנְהִיגוֹת חֲבֵרַת תִּית דִּקִּיק מוֹדוֹנָא יַעִיָּא אֲשֶׁר סִדְּרוּ אוֹתָם מֵע' 1 הַמְּסֻדָּרִים הַנִּיל², הַמְּבוֹרָרִים בְּהַסְכַּמַת כָּל בְּנֵי מַע' חֲבֵרָתָנוּ הַנִּיל עֲפִי בְּאֻטְאִצִּיּוֹנִי³, וְאֲשֶׁר קִיַּיְמוּ וְאֲשֶׁר אוֹתָם כְּבוֹד הַמְּפֹאֲרִים בְּנֵי מַע' הַחֲבֵרָה הַנִּיל עֲפִי בְּאֻטְאִצִּיּוֹנִי עַל כָּל פֶּרֶשׁ וּפֶרֶשׁ, א' לֹא⁴ לְמִצּוֹא חֲשֹׁבֶן, וְכֹאֲשֶׁר קִיַּיְמוּ וְקִבְּלוּ עֲלֵיהֶם בְּלֵב א' יַחַד כָּלֵם לְשִׁמּוֹר מֵאֵד וּלְעִשּׂוֹת כָּל יְמוּטוֹ לְעוֹלָם, וְזֶה הַחֲלָם:

א. לְקַבֹּעַ מְקוֹם לְתוֹרָה, הִיא בֵּית וְעֲלִיָּה עַל נִבְיָה, אֲשֶׁר יִהְיֶה בָּהֶם לְכָל הַפָּחוֹת בִּי חֲדָרִים לְכָל א', לְכוֹנֵן בְּתוֹכָם בֵּית הַמְּדַרְשׁ לְרַבִּים וּבֵית וְעַד לְחֻכְמִים, וְנִאֲסָפוּ שָׁמָּה כָּל הַנְּעָרִים מִבְּנֵי עִירָנוּ, אֲשֶׁר חֲשָׁקָה נִפְשָׁם לְלַמּוֹד בְּכֻלָּהוּ תְּנוּי מְכָל

1. = מַעֲלָה. 2. הֵם חֲתוּמִים גַּם בְּסוֹף הַתִּקְנוֹת. 3. בְּאֲסַפָּה כְּלָלִית.

4. = אַחַת לְאַחַת.

המדרגות אשר יתבארו לפנינו, והמה ישמשו כמו כן לבית משכן ומלון לבי' מלמדים אשר ישכנו שמה בכל עת ללמד דעת את העם, והמה יחויבו ללמוד תורה לנערים הניל אשר יבואו להנות בתורת ה' תמימה. וכן יהיה מוטל עליהם ללמדם כתיבה עברית ונכרית, וכל זה בלי כסף ובלי מחיר כלל, מלבד הנערים הקטנים מאד בני המדרגה השניה¹ הראשונה, הלומדים אצל המלמדת, שהם ילכו לביתה ללמוד, כאשר יתבאר משפטן בסי' ט'. ולמען יוכלו לחיות בלי שום טרדה אחרת, ולהיות יושבי אהלים לעסוק במלאכת שמים, לכן הוקצב שכרן מבני מע' החברה הניל לתת להם מדי חדש בחדשו כאשר יראה בעיניהם, הכל לפי הזמן וריבוי או מיעוט המשא אשר לפניהם. ולא אלו בלבד אלא כל אשר נשאו לכו לקרבה אל הקדש וללחום בלחמה של תורה ולעסוק בה יהיה ביתנו פתוח לרוחה לקבלו, בין שיהיה מבני עירנו בין מעיר אחרת, כגר כאורת, כל דכפין ייתי ויכול.

ב. יבוררו מכללות בני חברתנו הניל ג' ממונים, כיא עיי באלוטאציוני, אשר עליהם יהיה מוטל העבודה הכתובה לפנינו בסי' נ'. הם יהיו נציבים הנציבים² על מלאכת הקדש, להשגיח בעינא פקיתא על כל ענייני החברה, והמה ישרתו עד משך ג' שנים אשר יתחילו למנות מחדש ניסן. ומקץ כל שלש שנים יכלה פקידתם, עד אשר יקוימו³ או יובררו אחרים תחתיהם מבני מע' החברה הניל עיי באלוטאציוני. רק א' מאלו הנ' הממונים היוצאים ישאר קיים במקומו על משמרתו, ולא ישתנה לכל הפחות עד משך ג' שנים אחרות הבאות, למען יורה הנשאר לבי' הנכנסים את כל הדרך אשר דרכו בג' שנים שעברו הממונים שיצאו, וכן יתמידו לעולם. וגם זה⁴ יהיה עפ"י באלוטאציוני, ומודעת זאת שאם א' ממע' הממונים האלו יהיה איזה פעם טרוד בעסקיו, או מחמת שאר סבת אונס שלא יוכל לשרת – או הרשות נתונה להבי' הנשארים לעבוד עבודתם בלי סיוע הנ'.

ג. העבודה המוטלת על מע' הממונים הנציבים היא: א', תמיד יהיו עיניהם פקוחות להשגיח על כל ענייני החברה בכללם, לראות שיתנהגו כהוגן וכשורה. ולספק לכל המצטרך לתת, רהיינו לקנות הנרות הצריכים להבעיר בלילי החורף לצורך הלימוד, ולקנות ג' הלחם הצריך להאכיל לנערים בבקר בעת שלא יספיק הלחם המקובץ מהבתים בכל יום א' כנהוג, ועצים וחבילות קסמים להבעיר בחורף להתחמם בהם הנערים בעת שלא יספיקו העצים המתאספים מן הבעלי בתים באותן הגיפ⁵ אשר הולכים לסבב בכל בית לנבותם כנהוג בחברתנו, שאז יהיה בידם לספק התשלום ממעות החברה הניל, וכן יוכלו להוציא ממעות חברתנו לקנות הספרים הצריכים כתית עד סך ב' ציקיני בכל שנה. וכן הם ישיגו על תיקון הצריך לספרים הבלויים וכיוצא באלה וכל אלו ההוצאות יעשו ממעות התית. וכמו כן

1. מלה זו נמחקה בגוף כתב-היד. 2. צ"ל: הנציבים. 3. יבחרו מחדש ויקוימו במשרתם.

4. = הג' פעמים.

5. הבחירה מי משלשת הקודמים ישאר לג' השנים הבאות.

יהיה מוטל עליהם לפקח בכל עת אשר ימצא בחברה זו ממצות שבועות¹ עד סך אלף ליט' מטבע זו יתירים ממה שצריך לספק ההוצאות הנהוגות – תיכף ומיד יודיעו הדבר לבני מע' החברה ע"י ועד, למען ימצאו אופן להלכיסם באיזה סחורה או להתעסק בהם באיזה עסק אחר כדי שירויחו. וכן יהיה להם רשות לחלק לנערי ת"ח בכל אות נפשם, לאותם שאינם מקבלים כל סיוע מע' החברה לזמן קבוע, לחוק יריהם לתת עד כ' ליט' לשנה ממטבע זו, באיזה אופן וזמן שיהיה בעיניהם יותר נכון.

ה. עוד על מע' הממונים הנציבים הנ"ל ללכת בכל שבוע לכל הפחות פעם א' בחדרי ת"ח, לפקח על לימוד הנערים אם נעשה כתיקונם, הן מצד המלמדים הן מצד התלמידים, ולראות אם יש איזה דבר הצריך תיקון, ואזב אורחיה, ישניחו ג"כ תמיד על ג' הנערים המקבלים הדוקאטו לכל א' בכל חדר הנתונים להם ממצות הפירות העולים לסך ו' אלפים וח' מאות ליט' אשר נעשה מהם סגולים² לתשמיש קדושה זו, כאשר מפורש באר היטב בבבא הכתובה בפנקס חברתנו הנ"ל בועד הנעשה בכ"ט שבט התק"ב, וכמו שנו' לפנינו בס' ט"ז³, והמה ישימו עיניהם עליהם בעינא פקחא לראות אם ישמרו חקם המוטל עליהם אשר יתבאר משפטן בס' הנ"ל, וכן עיניהם ישיתו על המסייעים⁴, המקבלים שכר קצוך להם כדי שיסייעו להמלמד הא' ללמד הנערים בני המדרגה הב' בכל יום אחר חצות, ככתוב לפנינו בס' י"ב⁵, שיהיו שקודים לנצור ארחות משפטם. ואם המצא ימצא בתוכם תלמיד שאינו ממלא חובתו יודיעו הדבר אל מע' הפרנסים משרתים בחדשם, ובהסכמתם יקחו ממנו שכר הנ"ל ויתנהו לרועו הטוב ממנו. ולכל חפצם ותאותם יוכלו לשמוע הלימוד מאיזה נער שיהיה מבני ת"ח, בכל עת ובכל שעה שירצו, באיזה לימוד שיהיה, בלי שום עכוב וערעור. וכן יהיו עיניהם פקוחות על סך המצות הנותרים מפירות ההכנסה הבאה מקרן ה' אלפים ות"ח ליטרים הנ"ל⁶... זמן שיגיע ברבות השנים לסך ה' מאות ליט' יעשה מהם פונדיו אינאלינאבילי⁷ בהסכמת שאר מע' החברים ג"כ, כמבואר ג"כ בבבא הכת' בפנקס הנ"ל.

ה. עוד ינתן על שכר מע' הממונים הנציבים לשום את עיניהם בכל נערי ת"ח, ולראות אותם שיגיעו לכלל היותם לומדים ההלכה היטב ויהיו במדרגה עליונה מאחרים הנמצאים, באופן שיצטרך להם יותר מלימוד א' בשים או בפוסקים, ולא ימצא להם די ספוקם בלמודים הנעשים בת"ח, אזי ישתדלו מאיזה ת"ח שיהיה מבני חברתנו אם אפשר למצוא, ואם לאו מן החוץ, שיטה חסדו אליהם ויוכל לעשות עמם לימוד א' כאשר יצטרכו בשים או הפוסקים, בשעות הנותרות קודם או אחר

1. מצות שלא השקיעו אותן בעסק, ואינן עושות רווחים. 2. מיוחדים, קרן מיוחדת.

3. ס' י"ז? 4. = רישי דוכנא. 5. ס' י"ג? 6. מלה אחת לא ברורה.

7. fondo inalienabile, קרן קיימת, שאין לשנותה למטרה אחרת.

לימודים שעושים בתית, לפי מדרגתם נבדל ונפרד מאחרים, למען ינדילו תורה ויאדירו, ולא יתבטלו אפילו רגע א' מהיום. ומלבד זה הרשות נתונה להם כל אימת שידעו¹ להם בבירור, שאיזה נער מהגדולים הנמצא בינינו יהיה חשקו רב לעיין באיזה עין זמני באקראי, או ללמוד איזה לימוד באיזה זמן מהיום עם איזה תיה שבעירנו, יען אין אדם למד אלא ממי וממה שלכו חפץ², לכן יוכלו מע' הממונים הניל להתיר לו, ובלבד שידע מה יעשה ועם מי הוא לומד, למען לא יצא שכרו בהפסדו.

ג. כל כללות בני חברתינו יע"א, אשר היא משוכללת עד הנה מונות וזגות של פרנסים, ב' ב' לכל זוג, הנקובים בירכתי ויריעה בתחתית התנאים האלו, יתחלק שמושם לשרת בקדש כל זוג פעם א' בשנה, זוג לכל חדש מחדשי השנה, עד סוף המשמרות, וחזרים חלילה, וכן לעולם. ובהגיע תור כל זוג חזון לשמש בחדשם זה יהיה משפטם: ללכת לסבב, או הם בעצמם או אחר שישלחו בעדם, ובלבד שיהיה נאמן בחוקת כשרות אצלם, עם ב' קופות אשר ימסרו להם ממע' הגובר לאסוף מעות לתית על הדרך אשר נבאר לפנינו. עם קופה א' ילך בכל בית מבתי חצר היהודים³ ביום א' מהשבוע, וביום ו' יחזור לנבות בחניות העברים, וכן ילך עם קופה הניל בבית מילה או התונה וכיוצא שבאולי יקרא⁴ בעירנו באיזה יום מהשבוע. ועם הקופה האחרת ילך הפרנס המשרת, או אחר בערו כניל, עם השמש, בכל יום א' מהשבוע אשר יהיה בירו שק א' לקבץ לחם מן הבתים להאכיל לנערים בבקר, ואח"כ ימסור הלחם המקובץ למע' המלמד הב' הנז' לפנינו, ועל פיו יתחלק בכל בקר לכל הנערים של כל המשמרות והמדרגות, הבכור בכבודו והצעיר כצעירותו, וככלות הלחם או יתנו לו ממעות הקופה הניל לקנות התשלום⁵ עד סוף השבוע, ובקופה זו יקבל מעות ממי שלא יחפץ ליתן לחם. וככלות חדשם או ימסרו קופות הניל ליד מע' הגובר כבראשונה, והוא יריקם ממעות הנמצאים בהם לעשות מהם כמשפט הכתוב בס"י הניל, ומע' הגובר הניל יהיה עינו פקוחה, שאם באולי באיזה חדש ימצא במעות הקופה גירעון הניכר ממה שרניל לעלות בכל פעם יזהיר למע' פרנס משרת ההוא, למען יתן אל לבבו הסבה, ולבבו יבין למי ימסור הקופה פעם אחרת. אך זאת צריך להודיע ולהזהיר למי שישבב עם הקופות האלו שלא יצרף עם קופות אלו קופות אחרות, רק ילך עם אלו לבדם. ובשלשה חדשי החורף, כסליו טבת ושבט, יוטל על הפרנסים משרתים אשר ישרתו באותם חדשים ללכת פעם א' בחדש, כל זוג בחדש, מהנ' חדשים הניל א' מהם, או אחר בעדם כניל עם השמש לקבץ בכל בתי היהודים עצים וחבילות⁶ להבעיר, לחמם הנערים עד כלות החורף.

1. שידע. 2. עבודה זרה י"ט א'. 3. הוא הגיסו היהודי. 4. יקרה.

5. מה שנחוצ לו ככדי להשלים. 6. וחבילות קיסמים.

ו. בכל שבת קדש אחר חצות ילכו הממונים משרתים הנ"ל בחדשם בחדרי ת"ת לשמוע לימוד מאיזו מדרגה שיחפצו, ובאיזה לימוד אשר ייטב בעיניהם, אם לא שיהיה לו איזה אונם או עכוב, למען יתנו הנערים אל לבם להיות שנורים ובקיאים בלימודם ככל האפשר, ולחזק ידיהם במלאכת שמים. ואם ימצאו תלמיד שאינו בקי בלימודו כראוי לו יהיה בידם להוכיחו וליסרו באיזה אופן אשר יכשר בעיניהם, רק ישמרו שלא לדונו בנירושין מבלי הסכמת מע' ממונים נציבים כמבואר בס"י י"ג. ועוד יהיה בידם וברשותם בכל עת שיחפצו ללכת בפתע פתאם לת"ת לשמוע מהנערים לימודים הנהוגים מבלי שום ערעור כלל ועיקר.

ה. עוד הסכימו בני מע' חברתנו הנ"ל, שיהיה ביד פרנסים משרתים הנ"ל לעולם להמציא איזה מציאות חדש בחברתנו אשר יהיה נכון בעיניהם, ולשאול באלוטאציוני¹ על כל דבר שירצו, מבלי שיוכל שום פרנס אחר למאן או להתרים כנגדו, וכן לא יהיה כח ביד שום פרנס מלבד פרנסים משרתים הנ"ל לשאול באלוטאציוני מבלי הסכמתם כנ"ל. וכן בכל עת אשר יצטרך לכרוא² איזה פרנס בחברתנו יהיה ביד מע' פרנסים משרתים להזכיר אותו שיחפץ למנות, [נעפ"י באלוטאציוני יקויים או יבוטל, ולא באופן אחר. ואם לא יקויים שום א' מאותם שיוכירו מפי ממונים משרתים הנ"ל, או שלא יהיה להם מי להזכיר, או יוכל כ"א מבני מע' הועד להזכיר מי שירצו באוני מע' פרנסים משרתים הנ"ל, והם יבחרו לשאול באלוטאציוני על מי שייטב יותר בעיניהם להוציא לאור משפט, ולא באופן אחר. ועוד המשרה הזאת תהיה על שכם מע' ממונים משרתים, שבכל פעם שיצטרך לקרוא ועד בחברתנו לאיזו סיבה עקריית שתהיה — על פיהם בלבד יקרא ולא עפ"י פרנס אחר.

ט. בית הת"ת לא יפחות משני מלמדים ומלמדת אשר בו ימצאו בכל עת מזומנים להרביץ תורה לכל הבאים ללמוד. ועוד יוכרר מנערי ת"ת ב' או ג' מסייעים כפי הצורך. ולכל חפצם ותאותם של בני מע' החברה הנ"ל יוכלו להוסיף עוד מלמדים אם יצטרכו, הכל לפי הזמן ולפי העבודה שתצטרך. וזה חוקם אשר ינצורו בכללם: המלמדת לילדים הקטנים מאד, יתירים מבן ג' שנים, הכרת אותיות אלפא ביתא עברית והקריאה בלח"ק³, עד שידעו קריאת הפסוק כתיקונו, ויהיו מחונכים ניכ בטעמים ככל האפשר. והמלמד הא' ילמד לאותם הבאים מהמלמדת לפתור הפסוק בל' לעז וללמוד הפרשה עפרשי⁴ וע"י ושיע⁵, ויחנכם בתפלות וברכות וכיוצא שיהיו בקיאים בהם היטב. והמלמד הב' ילמד לנערים הבאים מהמלמד הא' המקרא והמשנה עפרעיב⁶, והסים והפוסקים ושאר לימודים שיהיה באפשר ללמדם,

1. לקרא לאספה כללית של בני החברה. 2. לבחור. 3. בלשון הקודש.

4. באיטלקית. 5. עם פירוש רש"י ונעין ישראל ושלחן ערוך.

6. עם פירוש ר' עובדיה ברטנורה.

כנון מדרש ומוסר וכיוצא, והכל בהדרגה. והמסייעים יבואר משפטן בס"י י"ב, אך את מודעת לכל, בין למלמדים הנ"ל בין למסייעים, שלא ישיתו לב ולא יטו אחזן לכל מי שבאולי יבוא אליהם לשאת ולתת בענינים אחרים בשעות המזומנות ללימודים האלו שיתבארו בס"י י"ג, למען לא יתבטלו מעבודת הקודש אשר עליהם, ולא יפסקו רנע מלימודם. וכן לא ישלחו שום נער קטון או גדול מאותם הבאים בת"ת ללמוד בשום מקום לצורך תשמישם בשום פנים. וכמו כן אוהרה לתלמידים שלא יתבטלו רנע מלימודם הנהוג בעתים ראויים הנ"ל, ולא יתעסקו בשום עסק אחר אפילו לצורך מלמדיהם עד כלות לימודם, ואזהרה נ"כ להוריהם שלא יבטלו.

י. המלמדת תלמד לנערים הקטנים מאד, יתירים מבן ג' שנים, אשר ילכו לביתה ללמוד, ובלבד שיהיה ע"י הורמנותא ורשות מע' ממונים משרתים, ואלו הם הדברים אשר תלמד להם: להכיר היטב אותיות האלפא ביתא בלתיק, ולחנכם בקריאת התיבות כתיקונן ובשעמים עד שיגיעו לכלל קריאת פסוק כתיקונו באיזה מקום שיהיה בתורה ונביאים וכתובים. וכשהיו בכלל זה, וכאשר יכירו מע' ממונים משרתים עם מע' ממונים נציבים שיהיו במדרגה זו לדעת הקריאה בשלימות — אז עפ"י צוויים יכנסו בת"ת ללמוד תורה מפ"י המלמד הא', המלמד להמדרגה שניה אשר יבואר משפטו בס"י שאחר זה.

יא. המלמד הא' ילמד לנערים הבאים אליו מהמלמדת עפ"י מע' ממונים משרתים עם מע' ממונים הנציבים כנ"ל פתרון מלות לשון הקדש, דהיינו לפתור הפרשה בל' לעז ולחנכם נ"כ בקריאת המקרא. ויבאר להם אנב אורחיה המאורעות של הפרשה והנביאים, שיהיו בקיאים בהם היטב. וילמדם גם כן התפילות והברכות מידי יום ביומו, וכן סמוך לכל חג ילמדם בתפילות ופיוטים השיכים לאותו חג וילמדם פרשה עם רש"י ושיע, עין ישראל. וילמדם כתיבה עברית א ב ו כתיבה נכרית AB, וצורת פרטי החשבונות, וה' מנילות לפרקי אבות בזמנם הראוי. ויחנכם גם כן בקריאת מזמורי תהילים ומשלי ואיוב בעל פה. ועליו לחלק הלימודים האל כפי שעות היום וכפי בחירתו ובלבד שיעשה מלאכת שמים באמונה. וביום ה' יחזרו הלימודים, וביום ו' יקראו שמירת ו הפטרה. ואחר כך ילמדו בספרי מוסר הקלים להבין כמו ס' תפוחי זהב² וכדומה. וביום שבת קדש יחזרו לימודיהם לפני מע' הממונים כמבואר למעלה בס"י ג'. ובכל יום... שיהיה בין קיץ בין חורף ילך המלמד הא' עם כל הנערים הקטנים שיוליך עמו, והשמש גם כן עמהם, בבית הכנסת של המפוארים בני סג"ו נ"י, או בבית הכנסת אחר, בשעה כ"ב³ להקרות להם מזמורי תהילים עד שעת תפלת המנחה.

1. = שנים מקרא ואחד תרגום.

2. לר' יחיאל מילי, והוא קצור ס' ראשית חכמה, וכולל גם את הנהגות הרא"ש. נדפס ראשונה

במנסובה שפ"ג. 3. שתי שעות לפני הערב.

יב. המלמד ב' ילמד להנערים הבאים אליו מהמלמד הא' היודעים לקרות הפסוק ולפתור המלות היטב, כאשר יכירו מע' הפרנסים נציבים עם מע' הממונים משרתים שיהיו בכלל זה, ושיוכלו להבין משנה עם פרשי' הוא יקבלם בציוויים וילמדם המשנה עם פ' הרע' ובשעות לימוד המשניות יקבל גם כן אנכ' אורחיה התינוקות בני המדרגה השניה שלא הגיעו עדיין לגמרי לכלל שיוכלו ללמוד המשנה עם הפירוש, ויצרפם עם אחרים כדי שבאופן זה יתחילו להניל עצמם בלימודה ובהבנתה. וגם אלו יהיו מבוררים מפי מע' הממונים הניל, וכן ילמד הר' ובי' ושים ופוסקים ושאר ספרי דינים הכל בהדרגה. ולפרקים יחנכם במדרש ושאר ספרים, ובכללם קריאת המקרא למען יהיו בקיאים בקריאתה. וכן ילמדם דקדוק ומשפטי כתיבה עברית ונכרית כניל. ועל המלמד הניל יהיה מוטל להלק הלימודים האלו לפי הזמן ולפי שעות היום, אך בתנאי שיעשה מלאכת ה' באמונה בליע ובלימ². וילמדם גם כן הלכות פסח בפסח והלכות כל חג סמוך לאותו חג. וביום ה' יחזרו הלימודים וביום ו' יקראו שמות והפטרה, ואחר כך ילמדו ספרי מוסר ויש⁸, וביום שבת קדש יחזרו לימודיהם לפני מע' הממונים כניל.

יג. המסייעים יהיו ב' או ג', כפי הצורך, ויבררו מאותם הנערים המגודלים המקבלים הדוקאטו⁴ בכל חדרש, כאשר נזכיר לפנינו בס' י"ז. וזאת תהיה עבודת הקדש אשר עליהם: ללמד בכל יום אחר חצות לנערים של המלמד הא' בני המדרגה הב', למשך שעה א' וחצי בימים הקצרים וב' שעות בימים הארוכים, ביאור עניני הפרשה של השבוע בעיפ מלוקטים מפרשי' ומן המדרשים כפי ערך מה שיוכלו לקבל, כל אחד לפי הבנתו. וכן יסבירו הדינים של תורתנו הקדושה עד שיהיו [בקיאים] בהם היטב ושנונים להם בעיפ. ואחר כך אם ישאר להם פנאי ילמדום ויספרו להם המאורעות של הנביאים על הסדר, וקצת ביאור העניינים בעיפ, וכל זאת שישמו להם כשיע⁵. ובכל שעה שיהיה יהיו מתויבים לסייע להתלמידים א' וב' בזמן שיהיו חוץ לעיר מחמת איזה הברת, או באם יהיה להם אונס ועכוב אחר שלא יוכלו לשרת בקדש, הם ישרתו במקומם בלי שום ערעור.

יד. השעות אשר יהיו עסוקים במלאכתם הכתובה למעלה ובלימודיה הקבועים המלמדת והמלמדים והמסייעים הניל הנה הנם: בקיץ ימצאו בת' כמו חצי שעה אחר בית הכנסת⁶ בקירוב, ואז יתחילו לימודיהם, ויתמידו ללמוד עד שעת הצהרים. לא ימוש ספר התורה מפיהם. ואחר חצות כמו שעה וחצי יחזרו ללימודיהם עד שעת כיג, שהיא שעת בהיב לנערים הנדולים⁷. אמנם הנערים הקטנים הם ישימו לימודם עד שעת כיב, למען יוכלו ללכת לבית הכנסת לקרות מזמורי תהילים עד

1. = ובית יוסף, על הסורים. 2. = בלא ערמה ובלא מרמה. 3. = ויראת שמים.

4. דוקאט=סמונה לירות איטלקיות. 5. = כשלחן ערוך, היינו שיהיו בקיאים יפה.

6. אחר תפלת שחרית. 7. שעליהם ללכת לתפלת המנחה.

שעת המנחה כניל בסי' י"א. ובחורף. דהיינו מריח חשון עד ר"ח ניסן, יתחילו כמו חצי שעה אחר בהיכ עד חצות¹, ואחר חצות, כמו שעה, עד שעה כינ לגדולים ושעה כיב לקטנים כניל, ותיכף אחר בהיכ² יחזרו הקטנים לבית מדרשם לעשות לימוד הלילה עד ב' שעות והגדולים יחזרו גם כן ללימודם בכיד שעות עד ג' שעות הלילה.

טו. בשני שבתות דכלה, שבת שובה ושבת הגדול, וכן בכל יום ויום שיעשה במקומנו דרוש לרבים, לאיזו סיבה עיקרית³ מקרית שיהיה, יחויבו לילך לבהיכ שבה יהיה הדרוש כל הנערים הקטנים של תית עם המלמד הא' והשמש ב' שעות קודם הדרוש, להשניח עליהם שיקראו מזמורי תהלים עד שעת הדרוש.

טז. המלמדים הניל וכן המלמדת יעשו שובר או ריספוסה⁴ (ricevuta) להממונים הנציבים מכל הספרים אשר ימסרו להם מאת מע' חברת תית, ומע' הניל ימסרו השובר למע' הרואה חשבונות, אשר נכתב משפטו בסי' כיד, והוא יכתוב בספר זכרון חשבון כל הספרים המסורים לו, ומדי שנה בשנה יבקשו מע' ממונים הניל ממע' המלמדים החשבון מאותם הספרים הנמצאים מתוקנים ואותם הנמצאים בלויים, וימסרום כמו כן ביד הרואה חשבון הניל.

יז. לאמץ ולחזק את ידי הנערים הגדולים המתחילים ליכנס בגן אמרות טהורות תורתנו הקדושה ולטעום מנופת עדניה, למען יתרבה חשקם ותעלוזנה כליותיהם בעסקם בם מיום אל יום, ולשתות בצמא את דבריה ולהיות אחוזים בשרשיה לכל יתרפו ממנה, לכן חשבו מוימה בני חברתנו הניל לתת לג' נערים יותר גדולים שימצאו בתית ומבוררים ממע' הממונים המשרתים והנציבים יחד, כשיכירו שיגיעו לכלל היותם מכוונים הלכה על כוריה בשים ויעשו חובתם המוטל עליהם, שכל קצוב לכל חדש וחדש כל ימי התמדתם בלימוד התורה, דוקאטו א' לכיא, דהיינו ח' ליט' ממטבע שלנו, ומעות הוצאה יוציאו אותם מפירות העולים מן הקרן העשו ממעות מתגדלים אשר התנדבו על מנת כך, הנתון עד הנה זה ימים במקום קבוע ושומר לדורות פנת יקרת מוסד מוסד לעשות פירות לצורך תשמיש קדושה זה, והוא יהיה מיוחד לכך לעולם לכל הרווחות אשר יעלו ממנה פירות ופירי פירות, כניל בסי' ד', וכמבואר היטב בפנקס חברתנו בכבות הכתובות בשני ועד⁵ שנעשו שמה, היה בכ"ט שבט התק"ב וב"ת ניסן התק"ג, אך זאת מידעת כי הכנסת הדוקאטו הניל לא תנתן לעולם לשום נער בשום טרם היותו בן י"ד שנים שלמות, ויתמיד לקבל שברו הניל עד הגיעו לכלל בן כיד שנים שלמות, לא פחות ולא יותר.

יח. אם ימצא בבית מדרשני תלמיד אשר יתנהג בדרך לא טוב, ומקדיה תבשילו ברכים חז, חובה על מע' הממונים הנציבים להיכחתי פעמים שלש עד אשר

1. חצות היום. 2. אחר תפלת ערבית. 3. אולי צ"ל: עיקרית או מקרית.

4. = קבלה. 5. ועדים?

קעה

ישוב מדרבנו הרעה ויחזור למוטב. ואם יתמיד לילך קרי ולתת כתף סוררת או יודיעו הדבר למע' ממונים משרתים, ואז יוכלו יהד לנרסו מבית תית למען לא יניא את לב חבריו מדברי תורה, והנשאים ישמעו וייראו.

יט. בית תית יהיה פתוח לרוחה בכל עת לקבל כל מי שנרבנו לבו לסור שמה ללמוד, בין בקביעות בין במקרה, בין עשיר בין עני, מיחידי עירנו או מעיר אחרת, כל אפיא שוין. ויהיוכו מע' המלמדים לקבלו בסבר פנים יפות בלי שום ערעור, ובלבד שיצטרף עם אותה מדרגה שלומדים אז ובאותו לימוד שעוסקים באותה שעה.

כ. מודעת זאת לאביהם או אמם של הנערים הבאים ללמוד בתית, או לשאר קרוביהם, למי שאין לו אב ואם, למען לא ישואו את לבם להסירם מן הלמוד בכל עת שירצו להוליכם באיזו מלאכה או סחורה שרם יהיו משרשים בתורה וביראת שמים, ורוב פעמים יקרה כי ישארו קרחים מכאן ומכאן, ומאבידים חייהם בלכתם עם יושבי קרנות פעם בחוץ פעם ברחובות, לכן ידע להו להם שבעת שיכניסו את בניהם לתית יתקבלו שמה בתנאי נמור מעתה ומעכשיו שיתמידו ללמוד שם עד שיגיעו להיות בני ייד שנים שלימות. וכשיגיעו לכלל זה אז אם יורמן להם איזו מלאכה או אומנות יגלו און מע' הממונים הנציבים ומע' הממונים בחדשם, והם יהיה בידם ליתן להם רשות או לא, כפי ראות עיניהם. ואם ירצו יוכלו להתיר להם ללכת לסבלותם לאיזו שעה מהיום או לכל היום, הכל כפי הענין. ואם יהיה איש או אשה שיעבור על דברי תקנה זו — אזי יהיה מוטל על מע' הממונים ללכת בלי איחור לפני מע' הועקי, ולחלות פניהם בשם חברתנו לעכב להם המסודר הנהוג להנתן להם מידי שבוע בשבוע.

כא. להיות דבר הברחי ועיקר גדול בחברתנו למנות איש א' שיהיה לו השנחה תמידית בפועל מידי יום ביום בלי הפסק, ושישמש תחת מע' הפרנסים והממונים לכל שליחות או עבודת משא, או שאר עבודה אחרת שתצטרך לצורך תית, לכן הדבר יצא מאת מע' חברתנו ליקח שמש א' אשר יוקצץ לו שכרו כראוי בכל חדש ממע' חברתנו, שיהיה מוכן בכל עת לשמש לכל דבר קטון או גדול שיצטרך לצורך החברה הניל, ובפרט בעבודות אשר נבאר שיהיה זריו בהם הרבה, ואלו הם: ללכת לכל יום לחדרי תית, וכן בבית המלמדת, לבקרה, ולהיות עינו פקוחה על הנערים הרגילים לבוא שם ללמוד שיהיו שקודים ללכת לתית בשעות הראויות להם. ואם יפקד מקום איזה נער ילך מיד לבקשו, ואם ימצא א' מנערי תית אשר יחסר מחובתו או שיקשה ערפו נגדו עליו להודיע למע' הממונים הנציבים למען ישבילו מה לעשות לו. ובכל יום א' מהשבוע ילך עם א' הפרנסים משרתים או אחר בעדו לסבב בכל בתי חצירינו עם שק א', לקבץ להם להאכיל לנערים בבקרה, בניל בסו' ו', ובחורף ילך עם א' מהפרנסים משרתים, או אחר בעדו בניל,

לסבב בכל הכתים בחצירנו בני' חדשים, כסליו טבת ושכט פעם א' בחדש, לקבץ עצים להבעיר לצורך נערי תית להתחמם בחורף, כניל בס"י ו'. וכן יחויב ללכת בכל יום עם המלמד הא' ללוות הנערים בבחיב לקרות תהילים כניל בס"י י"ד.

כב. מכללות בני חברתנו יוברד נבאי א', שישתדל לנבות כל מעות ההכנסות הראויים לעלות ביד חבר' בזמנים הראויים בכל חרש או בכל שנה, בין שיהיו מעות מסדרים הרגילים ליפרע בכל חדש מכלל פרנסי חברתנו, בין שיהיו פירות העולים מאיזה קרן שיהיה, או ממעות הנתונים לריוח, או שכירות בתים וכיוצא, וכל שאר הכנסות וחובות הראויים לנבות בחברתנו, כלם באחד המשרה תנתן על שכם הנבאי הזה שיתמנה לנבותם. ואחר שיגבם יתנהג בדרך זה, דהיינו אם יהיו מעות מסודרים יכול לעכבם בידו עד שיהיו לסך ג' מאות ליט' מטבע זה, ואם יהיו ממעות הכנסות אחרות אזי בעתם הראוי להם בכל הזדמנויות שיוכל ימסרם ליד הגובר, אשר נבאר משפטו וחוקותיו בס"י שאחר זה, ויקבל השוכר ממנו למוסרה ביד הרואה חשבון הנ' לפנינו בס"י כ"ד. האמנם דא תהא למיקם וליהוי, להיות עיניו בראשו להשגיח על כל פרנס מחבורתנו שלא יאחר פרעון המסודר יותר מח' חדשים, שבזמן זה או תכף ומיד יגלה און מע' ממונים משרתים שיקראו ועד מבני מע' חברתנו, והם יוכלו להוציאו מכלל החברה עפי' באלוטאציוני, והכל לפי הענין.

כג. עוד יתמנה פקיד א' מבני חברתנו, עפי' ועד כניל, גובר א', אשר ימשיך ברשותו כל המעות הנגבים ממע' הנבאי, והוא ימסרם לידו כניל. וכאשר יצטרך לעשות איזו הוצאה בחברתנו לצורך פריעת שכר שכיר או איזו הוצאה אחרת לא יוכל הגובר להוציא שום סך גדול או קטן למי שיהיה וישאל ממנו, אם לא עי' שיקבל מאנדיטו, חתום ממע' הרואה חשבון הנ' לפנינו, שיגזור לו להוציאם וכיד מי לפורעם.

כד. באופן זה הנ"ל יוברד רואה חשבון א' מתוך קהל עדת חברתנו, אשר יראה וידע ויעשה החשבונות של כל הכנסות והוצאות הנעשים בחברה הנ"ל מדי שנה בשנה, ישמרם כתובים בכתב אמת כתיקונם על הלוחות בפנקס העשוי כתיקונו ברורים וצלולים כשמש. וכל הוצאה גדולה או קטנה שתצטרך לעשות בתית כמשפט הזה יעשה בה: בתחלה מוטל על ב' ממונים משרתים בחברת א' ממע' הממונים הנציבים להתום מאנדטו א', אשר בו ירשו ויתנו כה ביד מע' רואה חשבון הנ"ל לגזור למע' הגובר להוציא אותו סך מעות שיצטרך, ואז הרואה חשבון בבוא אליו מאנדטו כזה הוא יגזור עפי' מאנדטו למע' הגובר להוציאם, וכן יעשה בכל פעם ולא באופן אחר. אך זאת צריך להודיע שאם איזה פעם יהיה א' מהפרנסים משרתים אנוס, ולא יוכל לחתום, או בשעת הדחק יוכל הרואה חשבון לגזור כניל עפי' מאנדטו חתום מא' מהממונים משרתים וא' מהממונים הנציבים. ומקץ כל שנה יחויב רואה חשבון הנ"ל ליתן חשבונות הכנסות והוצאות של אותה שנה שעברה בפרטות קודם

עבור כל חדש ניסן של שנה תבאה למע' החברה עפ"י שיקרא ממע' הממונים משרתים כניל.

כה. וכן יוקח סופר א' בחברתנו אשר יוקצב לו שכרו הראוי לו כדי שיכתוב כל מוצאי ומבואי חברתנו, ויבא בחדרינו בכל עת שיעשה ועד על כל דבר קטן או גדול. וכל דבר אשר יתחדש בועדינו הנ"ל הוא יעשה ממנו זכרון לאלתר לעיני כל בני מע' העד, מירי פעם בפעם, ושם יקראם באזניהם ואחר כך יעלם על פנקס הקנוי ממועות חברתנו. שם יתבארו כל הענינים באר היטב בארוכה מכל העולה עפ"י הסכמתם הטובה, ובתוכו ימצאו כל המאורעות אשר עברו מיום הוסד חברתנו ועד עתה, הקבועות והמקריות, למען לא יפלא דבר מעיני קהל עדתינו לכל בקשתם. כו. כמו כן בהסכמת בני חברתנו הנ"ל יתמנה פקיד א' המבורר מקרב עדתנו הנ"ל אשר עליו יהיה מוטל לפקח על תיקון הבתים, בכל עת שיצטרך לעשות בהם איוז מלאכה, לרפא איזה שבר, או איזה בנין אשר יעשה בהם, או בשאר קרקעות של מע' החברה וכן כל דבר השייך לצורך מחובר לא יתקן כי אם על פיו ובהשגחתו לכל הוצאות מע' החברה הנ"ל מבלי רשותם עד סך ס' ליטרים מטבע מדינא בקירוב. ואם יצטרך הוצאה מרובה מזו או יגלה און מע' בני החברה ע"י ועד כניל, וככל היוצא מפיהם יעשה, למען חזק את בדק הבית, והוא ישיג על מלאכת האומנים שיעשו הדבר כתיקונו.

כו. אם חס ושלום יארע העדר לא' מבני החברה הנ"ל היו א' יוקם בנו תחתיו, ובלבד שיהיה עפ"י באלוטאציוני. ואם אין לו בן, או שלא יצא דינו לזכות מהבאלוטאציוני, אזי יהיה ביד מע' הממונים המשרתים בחדשם להזכיר² מי שירצו ואותו שיוזכרו ימנו תחת הנפטר, אם יסכימו עליו שאר בני החברה ע"פ באלוטאציוני כניל, והכל מפורש למעלה בס' (ח').

כה. מכאן מודעא רבה לכל הקורא את התנאים הכתובים למעלה מבני חברתנו, שאם ימצא אחד מהקפיטולי הנ"ל איזה צד המנגד לשום פרט מתקנות הראשונות הנמצאות בפנקס הקדום להם, פן יאמר בלבבו שבאולי קרה המקרה הזה מהמת איזה חסרון ידיעה אשר עבר מנגד עיני המחברים אשר פעלו ועשו ההנהגות האלו, כי כל אדם כזה ושנואות מי יבין, ואולי יהיה לבו נוקפו ורעיונותיו יבהלונים בלא דעת איזה דרך, אם יתפוש לשון ראשון או לשון אחרון, לכן תכתב זאת לדור אחרון לכל הקורא בס' התורה הזה, כי בתוך כל ההנהגות האלו וחוקים יסודיים אשר חקקו למשמרת לדורותינו נכללו בו רובא הרובא מהנימוכים הקדומים אלינו מיום נשתכלל תית ועד עתה, וכל פרט או גדר או תקנה מהם המיוחדים לחק יתורה בחברתנו זאת מימי קדם קדמתה אשר יחסרו מכלל תקנותינו אלה אל יטית לבו על זאת, וידע נאמנה שכבר נתכסלו במעמד כולם אי רובם מאיזה טעם

קפא

יסודי הכמוס להם, ובעבור כי נמצאו בכלל המשפטים הניל הקדומים אלינו קצת פרטים וקבלות אשר הם דומים למראה עינים לנדרים, לכן למען לא נכשל חיו בחומר איסור נדרים וקבלות הואילו בני מע' חברתנו לבקש התרה מג' תלמידי חכמים שבעירנו, היה החכמים השלמים והתורנים מע' רבני ודייני קרתא נר"ו, להתיר להם כל אותם הפרטים הנוגעים לדבר מצוה משום מוצא שפתיך תשמור, וכן עשו מע' הרבנים השלמים הניל והתירום להם, למען יהיו נקים מה' ומישראל ויהיו דבריהם מנוקים מכל מכשול וטעות, הרחמן יצילנו משנאות.

כט. הן כל אלה הנימוסים והנהגות הניל אשר הושמו לחק לנהל חברת תית הניל כולם ברורים משוכללים ומיוסדים במעמד קדישים אצילי בני ישראל בני חברתנו היי הנקובים למטה בשמות א' לא', והוכיחו אותם במישור כל פרט ופרט עיי באלוטאציוני בהסכמתם עפ"י הרוב, ורבים מהמה אשר הסכימו עליהם כלם כאחד, וכולם בכללם ובפרטם קיימו וקבלו עליהם בלב א' כל מע' החברים לשמור מאד ולעשות ביע ובישור לדורות הבאים בכל אופן היותר טוב ובהשתדלות האפשרי אשר יוכלו להיות עושים מלאכת שמים באמונה בליע ובלימ², וזה היום תחלת מעשיהם למן היום אשר יצא לאור משפטם, יום ג' י"ט לחדש כסליו התק"ט הניל, ולא זו בלבד אלא גם כל המנויים הנז' פה, מקטן ועד גדול, כולם נעשו עיי באלוטאציוני, וכן יעשו לעולם להבא. ואלו יהיו לנו הליכות עולם להדריך חברתנו היקרה באורח סלולה, והיו דברים האלה בהויתן, לא ישתנו לעולם, אם לא שיתחדש איזו סבה שתכריח לשנות דבר, או להוסיף או לגרוע מסדר הכתוב פה, ולמען דעת לעתים ידועים הסיבות המתחדשות והטורדות מתמורות הזמן לכן הדת נתנה להיות נקראים כל התנאים הניל בסוד ישרים לפני מע' הועד מבני חברתנו מאת מע' הסופר מקן כל ג' שנים, אשר יתחילו מחדש ניסן של שנה זו, ואז לקול הקריאה למשמע אונם ולמראה עיניהם ישפטו ביניהם בצדק ובמישור לפלם מעגל רגליהם ולאשר אורחותיהם וכן יתמידו לעולם. ועוד הסכימו, שכל הסדרים המבוארים פה, השויכים ומיוחדים למשפטי המלמדים והמסייעים והנערים והשמם, יכתבו באר היטב בעט סופר על קוחותים להעמידם לכל א' בכל חדר של מע' ב' מלמדים הניל, להיות לטוטפות בין עיניהם את אשר ישמרו לעשות ככל חוקותיהם וככל משפטיהם באמת ובאמונה, ושכרם הטוב ישולם להם ולנו מאלדי קדם מעונה אכיר³.

אלה שמות בני ישראל הפרנסים והמנהיגים של חברת תית היקרה הניל בכללם, יכתובם נמצאו גם כן אותם אשר נקדחו בועד הניל, ועמדו על הוכחת והסכרת כל פרט ופרט מהעניינים אשר סודרו למעלה לאשרם ולקיימם עפ"י

1. בלי נדר וכלי שבוטה. 2. בלא ערמה ובלא מרמה.

3. - אמן כן יהי רצון.

באלומאציוני, כרמז לעיל, ויתחלקו לייב זוגות לשרת כל זוג מהם לכל חדש לייב
חדשי השנה כאשר עשו עד היום הזה.

מסדר ¹	ובמהיר משולם לוי	כמהיר מנחם עזריה פאדוזה נריו
	ובמהיר יהודה רווינו	כמיר רפאל סננויניטי
מסדר	ובמהיר יוש סננויניטי	כמהיר מרכי פאנו
מסדר	ובמהיר עזריה סננויניטי	כמהיר אליה עזריאל אוסיליו
	ובמהיר שלמה ידיריה סאניגאליה	כמיר יהודה פאנו
	ובמהיר משולם בר אברהם מאיר הלוי	כמיר ברוך פורמיזני
	ובמהיר אהרן יהודה ארקיוולטי	כמיר אברהם מיכאל רווינו ²
	ובמיר ברוך יוסף הלוי	כמיר יהודה נחמני
	ובמיר שלמה פסח	כמיר יוסף רווינו
מסדר	ובמהיר שלמה חוק	כמהיר מויט פורמיזני
	ובמיר מנחם נורצי	כמיר שמשון יעקב מודונא
	ובמיר חלקיה נחמני	כמיר יהודה משה אורסין

קו. כללים ותקנות

להתפתחותו הטובה של התית החדש של ההסגר

שנוסד בקיק פדובה בשנת התעיה (1715).

תקנות אלו נרפסו בוויציאה בשנת 1715 בשם Regoli et Ordinationi
per il buon incominamento del nuovo תית del nuovo
התעיה di Padova l'anna ק"ק. ואולם הן יקרות מאד במציאות, ואין בנמצא
גם באוצרות הספרים הגדולים, והרב מזל טוב ישי קסטילבוליניני
אבדיק פדובה הואיל בטובו לשלח לי העתקה מהן. בגופן הן כתובות
באיטלקית, ואני נותן כאן את תרגומן בהשמט קצת סעיפים שאינם
נוגעים ישר לעניננו.

בליל... לחדש... 8 שנת 1715 התאספי הנבחרים: הרב שמעון טורסקו⁴, יצחק
לוסטרו, מצוה לוצטו, משה שמעון אלפרון, יהויכין שלום, יוסף שלום, אנולמי
קסטלפרנקו, יעקב חי לוצטו, אהרן מודורו, רבי אברהם טרוויס, דוד יצחק פֶרברו
ומשה אהרן לוי הממונים על ההסגר⁵ וקבלו פה אחד את ההצעה ליסד בקיק
כללי שלנו תלמוד תורה לשמו של הקב"ה, לחנך בו את בנינו ביראת השמים

1. מסדר התקנות האלו. 2. על שער האכסמפלר שלפני חתום שמו בלועזית.

3. היום והחדש חסרים בהעתק שלפני. 4. אשכנזי. 5. Mazo, מזל טוב?

6. (Klaus) — כך מכנים הספרדים והאיטלקים את בתי המדרש המשמשים בתי ועד לחכמים

הראויה ולהדריך אותם לשמור את המצוות באמונה. באותה אספה עצמה הוחלט גם על האמצעים הדרושים להחזקת תלמוד התורה, ולמען תת את האפשרות להוציא מהכח אל הפועל מפעל כה קדוש וכה מועיל לקהל כלו, מפני שאין העולם מתקיים אלא בהבל פיהם של תינוקות של בית רבן, נקבעו בהסכמה כללית הכללים הבאים אשר לפיהם יתנהגו לא רק מעלת המלמדים אשר כבר נתמנו כי אם גם אלה אשר יבואו אחריהם. הכללים יורו את השיטה אשר יחזיקו בה המלמדים כדי ללמד היטב לתלמידיהם את תורתנו הקדושה, וכדי לחדש את שמה המהולל של קהלתנו שהצטיינה כל כך בלמודי תורתנו הקדושה בשנים שעברו. הכללים ישמשו גם לתלמידים למען ידעו עד כמה עליהם לסור למשמעתם של מעלת המלמדים, לבקר בהתמדה את ההסגר וללמוד לכבוד עצמם ולמען כבוד המלמדים והקהלה. כמו כן ישמשו הכללים האלה גם למעלת הממונים שיהיו באותה שעה, וישננו שהכללים יוצאו אל הפועל בלי שום שנוי; כי על כן נקבעו לשם המטרה הנעלה להשבין את יראת השמים בלבות הבנים ולעשותם בקיאים בתורתנו הקדושה.

הוחלט פה אחד:

על מעלת המלמדים להשתדל ראשית כל בכל כחותיהם להשבין בקרב תלמידיהם את יראת השמים הדרושה, שהנה היסוד העיקרי לכל המדות הטובות, כי יראת ה' היא חכמה. כמו כן יכריחו את התלמידים ללכת בדרכיהם (של המלמדים) בכל מה שנוגע למנהגים הדתיים, וישימו לב שיתקיימו בהם דברי התנא¹: והיו שותה בצמא את דבריהם.

הוחלט פה אחד:

על מעלת המלמדים לשרש את המנהגים הרעים של תלמידיהם, ללמדם הכנעה, ולהשריש בהם את ההכרה כי אחרי יראת שמים יבא מורא רבם, כדברי התנא²: ומורא רבך כמורא שמים. ואם ימצא עו פנים אשר לא יאבה להכנע יוכיחו מלמדו ואף ישתמש בשוט לעת צורך. ואם אחרי כל אלה לא יקח מוסר יודיע המלמד למעלת הממונים, אשר להם היכולת לגרש את התלמיד מההסגר ולהרחיקו מתלמוד התורה.

הוחלט פה אחד:

על מעלת המלמדים להאיץ בתלמידים ולהכריחם לקום בכל בקר לשעת התפלה עם שליח הצבור למען יתרגלו להתפלל עם הקהל. ואם לא יוכל אחד התלמידים לקום בגלל מקרה אונס ילך תיכף אחר גמר התפלה יחד עם האחרים אל ההסגר, ושם ישגיחו עליו שיתפלל את תפלתו בסוגה לשם זה על מעלת המלמדים להיות תיכף אחרי התפלה בחדריהם. למען יוכלו בשעות הראשונות להורות לתלמידים את השעורים הקבועים. מנחה וערבית יתפללו בהסגר בצבור. ואם מי מהמלמדים

1. אבות פ"א מ"ד. 2. שם פ"ד מ"ב.

שליח צבור הנהו יוכל ללכת לביה ולהביא אתו תלמידיו, ובלבד שישלח תלמידים אל בית הכנסת שיענו לשיץ¹, ובראשית הערב ישובו אל המדרש בשביל הקריאה הרגילה. הוחלט פה אחד:

על מעלת המלמדים לטבט בתמידות בחדריהם, במשך כל היום, דהיינו לזמן הקיץ עד נמר תפלת ערבית בבית כנסת האשכנזים, ובזמן החרף לפחות עד שתי שעות בלילה, זולת חצי שעה שבה הם רשאים לסדר את הענינים הנהוגים לבני ביתם. אולם המלמדים לא יוכלו לעזוב את החדר אלא אחד אחד, ולא ישארו החדרים בהעדר המלמדים נתונים לשרירות לבם של התלמידים. בצהרים ישתחררו המלמדים וכן התלמידים למשך שעה בזמן החרף ולמשך שעתים בזמן הקיץ. זולת זאת על מעלת המלמדים לשהות תמיד בחדריהם לשם טובתם של התלמידים, ולא יוכלו לצאת לעסקיהם הפרטים בלי רשיון בכתב חתום בידי שני ממונים על ההסגר, רק מעלת מורנו באסן² חפשי באותן השעות שהוא מקדיש לעבודת הקיץ, ומעלת מורנו מריני³ חפשי במשך חצי שעה ותו לא בבקר, ובמשך חצי שעה אחר הצהרים (חוץ מחצי השעה הנתונה ליתר המלמדים), למען יבקר אצל חולי הגיטו. ואם חיו מי מהמלמדים יחלה וישכב במטה, ימלא את מקומו המלמד אשר יקבעו מעלת הממונים. הוחלט פה אחד:

על התלמידים של כל חרף⁴ להיות רשומים, ושום תלמיד חדש לא יוכל להתקבל בלי פקודה חתומה לפחות בידי שני ממונים על ההסגר. כמו כן לא יוכל שום תלמיד להגרש מההסגר בלי רשות מעלת הממונים.

הוחלט פה אחד:

הובות המלמד במדרגה א'

על מעלת המלמד לבא אל ההסגר תיכף אחר נמר התפלה, ואחרי האסף תלמידיו מדרגתו יצוה להתפלל לתלמידים אשר בגלל מקרה אינם לא היו בבית הכנסת. אחיב יצוה ללמוד על פה מזמור מספר תהלים, וישים לב שיגידוהו עם כל הטעמים ובדיוק נמרץ, ואם ימצא מי שהוא שאין ביכולתו לעשות את זאת יקרא את המזמור מתוך הספר, ובאופן זה יוכל לדיוק. אחרי שהתלמידים נמרו את שעורם זה יאכלו את ארוחת הבקר, ועל המלמד להשגיח שיטלו את ידיהם ויברכו ברכת נשילת ידים והמוציא, ויברכו אחרי האכל בקול רם את ברכת המזון ואת יתר הברכות הכרוכות באכילה. אחיב על התלמידים לקרא את הפרשה עם הטעמים, וכל אחד יקרא את הכמות הראויה לגילו וכשרונו. ככה יעשו עד חצות יום ואז ילכו לאכול את ארוחת הצהרים, ולא ישהו יותר מהזמן שנקבע להם.

אחרי הצהרים ילמדו מעלת המלמד במשך שעה אחת לכתוב בלשון הקדש

1. אל ביהכ"נ הגדיל שיענו אמן ? 2. כנראה ר' ישעיה בסאן, רבו של רמח לוצטן.

3. הוא ר' חיים שבתי מריני, שהיה רופא והיה אחיב גם בפדובה.

4. מלה זו כתובה עברית בגוף התקנות.

קפה

ובלעז, הכל לפי כשרון התלמידים. אחרי שעור זה ילמד המלמד את תפלת החול ויצום לקרא אותה ולפרשה בדיוק נמרץ. וכמו כן ילמד את תפלת השבת ודיומים הטובים. הלמוד הזה יהיה מכוון בהתאמה למעשים כדי שידעו את חובותיהם כלפי הקב"ה, וידעו להכיר את חסדיו בכל עת ובכל הזמנות. התרגיל הנ"ל ימשך עד שעת מנחה. את תפלת המנחה על התלמידים להתפלל בבונה רבה, ואחרי התפלה יצוה המלמד לחזור על הפרשה שלמדו בבקר או שיקרא אתם את הפרשה השבוע או פרק בנביאים. ביום ה' יחזרו על כל מה שלמדו במשך השבוע למען יוכלו להניד אל נכון את פרקם לפני מעלת המשיגים על ההסגר. ביום ו' בבקר יעשו התלמידים תרגילים בתפלת יום השבת ובמה שיושב בעיני המלמד.

החלש פה אחד:

חובות המלמד במדרגה ב' מחוץ לתפקידים המשותפים לכל המלמדים. בבקר תיכף אחר התפלה יצוה המלמד על תלמידיו שילמדו על פה מזמור אחד של תהלים או יותר, או פרק במשלי או איוב, לפי כשרונותיו וידיעותיו של התלמיד. אחרי שכל אחד יחזור בדיוק על מה שלמד על פה יוכלו לאכול את ארוחת הבקר, וישימו לב לברכות הרגילות. אחרי הארוחה בשלש ימי השבוע הראשונים יקראו ויפרשו את הפרשה בדיקנות ועם הטעמים, והמלמד יבאר להם גם את רעיון הפרשה למען אשר יבינו את אשר יקראו, וישימו לבם בחשק אל הענין. בהנמר השעור הזה ילמד המלמד את הכללים היסודיים של הקריאה הנכונה, ובה יעשה עד חצות היום. אחיכ ילכו לאכול את ארוחת הצהרים וישהו לא יותר מהזמן שנקבע להם.

אחרי שזכר אל החדר ילמד המלמד במשך שעה לקרא ולכתוב בלשון הקדש ובלעז, וכמו כן יורה להם את יסודות החשבון. אחרי זה יקראו פרק בנביא עם הטעמים ויפרשוהו, והמלמד יבאר להם את גדולתו של הקב"ה. שעור זה ימשך עד שעת מנחה. את תפלת המנחה על התלמידים להתפלל בכונה, ואחרי המנחה יוכלו לאכול את ארוחת בין הערבים, וישימו לב לברכות הרגילות כיאות לכל ירא שמים. בערבי החרף ובשעות אחרי הצהרים בקיץ יחזרו על פרקם שקראו בבקר למען ידעוהו אל נכון.

ביום ד' בבקר אחרי למוד הפרק על פה יקראו ויפרשו קטעים קטנים בקריאת משה ויכמנרת המאורי, ויחזרו על זאת גם אחרי הצהרים אחרי השעור בחשבון. בליל ד' יקרא אתם המלמד אגדה שתהא מושכת את הלב ותמריצם ללמוד את תורתנו הקדושה. ביום ה' יחזרו על כל מה שלמדו במשך השבוע למען היותם מוכנים לביחנה שיבחנו ע"י מעלת המשיגים על ההסגר.

ביום ו' יקראו את פרשת השבוע שנים מקרא ואחד תרגום ויפרשוה.

1. הוא ספר משנה תורה להרמב"ם שחלקים ידועים ממנו היו נלמדים גם בבתי"ס לקטנים.

הוחלט פה אחד :

כל ללים בשביל מלמד המדרגה נ' מחוק לתפקידים המשותפים לכל המלמדים. בבקר תיכף אחר התפלה ילמדו התלמידים על פה במשך שעה אחת פרקים במשנה, נביאים או כתובים לפי כשרונותיהם. ואחר שיחזרו עליהם בדיקנות יקרא אתם המלמד משנה עם פרוש ברטנורה ובתוספת ההערות הנחוצות למען חדר את שכלם של התלמידים ולהכשירם ללמודים קשים יותר. שעור זה שנקבע לשלשת ימי השבוע הראשונים ימשך שעה אחת. אחיכ יקראו את פרשת השבוע בדיקנות בתוספת רשי, וכה יעשו עד הפסקת הצהרים שתארך שעה בחרף ושעתים בקיץ כמבואר לעיל.

אחרי שובם מארוחת הצהרים ילמדו המלמד במשך שעה כתיבה בלשון הקדש ובלעז ויכתוב להם מה שיועיל ביותר ללמוד תורתנו הקדושה, ילמדו כללי דקדוק ותרנום מלעז ללשון הקדש ובדרך כלל כל מה שיושב בעיניו של המלמד. אחרי שעה זו יקראו בעין ישראל בתשומת לב לכל הרעיונות הרקים, לפי כשרונותיהם של התלמידים. בערבי החורף ובשעות שאחרי הצהרים בקיץ יקרא אתם המלמד פרק בנביא, והתלמידים יפרשוהו ויחזרו עליו בבקר.

ביום ד' אחרי ארוחת הבקר יקרא אתם המלמד איזו דינים בשלחן ערוך או בפוסק אחר, וכה יעשו עד שעת הצהרים בחורם על הענינים פעמים אחדות עד שילמדו על בורים. באותו יום אחרי הצהרים אחרי שעת הכתיבה יקרא אתם המלמד ב, בחיי"י, או במפרש אחר, קטע הדן בפרשת השבוע, ויבאר אותו היטב כדי שיתרנלו התלמידים לדרכם של המפרשים.

בליל ד' ובקיץ בשעות שאחרי הצהרים יחזור המלמד עם תלמידיו על הדינים שקראו בבקר למען ידעו יפה. ביום ה' יחזרו על כל מה שלמדו במשך השבוע למען יהיו מוכנים להתיצב לבחינה לפני המשיחים על ההסגר. ביום ו' תיכף אחר התפלה יקראו התלמידים את פרשת השבוע שנים מקרא ואחד תרנום, ויחזרו על ההפסדה עם המעמים וישנו על דברי רשי שלמדו במשך השבוע.

הוחלט פה אחד :

כל ללים בשביל המלמד של מדרגה ד'

תיכף אחר התפלה ילמדו התלמידים על פה פרק במשנה אשר יקבע להם המלמד. ואחרי שיחזרו עליו יאכלו את ארוחת הבקר בשמרם על הדינים ועל הברכות לפנייה ולאחריה ביאות לכל ירא שמים. אחרי הארוחה ילמדו המלמד פרק בהלכה, ואחרי שינמור יקראו התלמידים את פרשת השבוע עם פירוש רשי. וכה יעשה עד הצהרים במשך שלשת ימי השבוע הראשונים.

אחרי הצהרים יתאמנו התלמידים בתרנום מאיטלקית ללשון הקדש, וישתדלו

להגיע בזה לידי שלמות כיד המלמד הטובה עליהם. אח"כ ילמדו במשך שעה חשבון ויקרא אתם, עין ישראלי עד שעת המנחה.

בזמן החרף בשלשת ערבי השבוע הראשונים ילמד המלמד נביאים או כתובים במשך שעה, ובמשך עוד שעה לפחות יחזרו התלמידים על כל מה שלמדו במשך היום. בקיץ יעשו את כל זאת בשעות הנשארות אחרי אשר כתבו, התאמנו בחשבון וקראו, עין ישראלי.

ביום ד' אחרי אשר למדו התלמידים על פה את פרקי המשנה ברניל יקרא אתם המלמד במשך שעה דינים מתוך פוסק אשר ייטב בעיניו, כגון רב אלפס או אחר, הכל לפי האות עיניו. ואחר זה יקראו עד הצהרים באחד ממפרשי התורה. אחרי הצהרים יעסקו התלמידים בשעורים הרגילים בכתיבה וחשבון, ואח"כ ילמדו המלמד שעור בדקדוק, ומכיון שלמוד זה תועלתו גדולה בשביל התלמידים ימשיכו בו עד שעת המנחה.

בערבי החרף, ובקיץ בשעות שאחרי הצהרים, בנמרם את הקריאה שנקבעה לעיל יחזרו על הדקדוק שלמדו ביום ד'.

במשך כל יום ה' בבקר, אחרי הצהרים ובערב יחזרו על כל מה שלמדו במשך השבוע, למען אשר יוכלו להראות את התקדמותם בלמודים כאשר יבחנו על ידי המשגיחים של ההסגר. ביום ו' יחזרו על הפרקים אשר למדו על פה במשך השבוע, ואח"כ ימלאו את חובתם בקריאת הפרשה שנים מקרא ואחד תרגום ובקריאת ההפסדה.

הוחלט פה אחר:

חובות המשגיחים על ההסגר

על המשגיחים להשגיח על ההסגר בכל לבבם ובכל נפשם, חדש ימים כל אחר. ליתר נוחיות טוב יהיה לסדר את הבחירות באופן ששני משגיחים יוכלו לשמש בכל חדש, וכה אפשר יהיה תמיד למלאות את מקומו של המשגיח אם יחלה או יהיה מחוץ לעיר. ומכיון שהצלחתו הטובה של ההסגר צריכה להיות קרובה ללבי של כל אחד ואחד נבחרו בקהלתנו שלשה ממונים על ההסגר שישמשו במשך שנה ויוכלו לעזור איש לרעהו. על מעלת הממונים האלה, וכמו כן על האחרים שיבחרו בשעתם, להשגיח על מלוי כל הכללים שנוכחו לעיל. ובמקרה שמי שהוא יעביר על אחד הכללים יש להודיע לכל המשגיחים ותתאסף כל המועצה ותטכס עצה.

הוחלט פה אחר:

חובה על מעלת הממונים ללכת מדי יום ביומו אל ההסגר, לשהות שם לפחות

1. כאן באים שני טעמים המדברים על תפקיד הגזבר, ועל סדר אוסף הכספים, וכן גם שקנית הדברים הדרושים תעשה ע"י הגזבר בהסכמת הממונים.

שעה ולראות אם כל הכללים נשמרים בדיוקנות, לעמוד בפרץ במקרה שיש צורך בכך ולהודיע למשגיחים שיתקנו את המעוות.

כמו כן חובה על מעלת המשגיחים ללכת אל ההסגר אחת לשבוע ביחידות או כלם ביחד ולהשגיח על מלוי העניינים שנקבעו. רק אלה הנמצאים מחוץ לעיר פטורים מעשות את זאת.

הוחלט פה אחר:

על שלשה ממונים ללכת בסוף כל שבוע בכל זמן שירצו וביחוד בשבת, כלם ביחד או ביחידות, לבחון את התלמידים של כל ארבעת המדרגות, ולצוות עליהם לחזור על מה שלמדו במשך השבוע. עליהם גם להעמיד שאלות שיוכלו להוכיח אם המלמדים עושים את המוטל עליהם כפי שהותנה מראש, כי הלא אין ברצונם שאפשר יהיה לקרוא עליהם את הפסוק: ארור עושה מלאכת ה' רמיה.

ואם ימצאו הממונים כי התלמידים יודעים את אשר עליהם לדעת, יחזקו את לב המלמדים להמשיך בעבודתם הפוריה כרועי נשמות הילדים הרכים וכבוניים נאמנים של קהלתנו. והיה אם תראה איוו תקלה יאחזו הממונים באמצעים זמניים כדי לעצור בעד התפשטות התקלה, אולם את זאת יעשו רק אם לפחות שנים מן השלשה יסכימו לכך, אחיב יודיעו למעלת הנבחרים שיעשו את כל הדרוש כדי שמפעל זה, שהנהו היסוד האמתי של קהלתנו, יפרח וישגשג.

בסעיפים הבאים ידובר עיו שהעברת תלמיד ממדרגה אחת לשנייה תעשה בהסכם הממונים והמשגיחים.

אוסף הכספים בשביל בית הספר נעשה עיו חזרה על הבתים עם קופסא. אם איש זר (בן עיר אחרת) ירצה לשלוח את בנו אל תית שלנו יוכלו הממונים והמשגיחים להרשות את הכניסה אל המדרגה אשר ימצאו ראוייה בשבילו, אולם רק אם ארבעה מהחמשה יסכימו לכך על ידי הצבעה חשאית. שבר הלמוד, שיהיה לא פחות מחצי דוקט לחרש, ישולם למעלת הנזכר. אולם אם יבא אחד השייך בעירו לסוג מקבלי צדקה אפשר יהיה לקבלו בלי כל תשלום, בתנאי שיבואו לידי הסכמה על ידי הצבעה.

הוחלט פה אחר:

ומכיון שלראש וראשונה יש לראות שיתנשם כל מה שהוחלט לשם הצלחת המפעל הקדוש הזה ממלאים בזה את ידי מעלת מורינו הנאמן שישגיח במרצו הרב שכל אחד ואחד שעליו לשלם יכנים בדיוק את שבר הלמוד בעד בניו. תשמה כל הקהלה ותעלוז על אשר עליה בידנו ליסר תית אשר באמצעותו יש לקוות כי נצליה לחנך את בנינו ליראת שמים. ואנחנו נשתדל בכל מאמצי בחנו להספיק לתית את כל הדרוש למען יוכל להאריך ימים ולהתגדל, וכה תהיה גם לנו

קטמ

הזכות, כי עץ החיים היא למחזיקים בה ותומכיה מאושר. וכה נוכל לבא בכבוד לפני בית דינו של הקב"ה. כי בראותו ילדיו מעשה ידי בקרבו יקרשו והקדישו את קדוש יעקב ואת אלהי ישראל.¹

בשני לחדש מאי 1715 נתאשרו התקנות ע"י השלטון והותר להדפיסן.

קז. תקנות חברת תלמוד תורה של קיק אשכנזים בויניציאה

משנת תע"ד. התקנות כתובות איטלקית וגרסו בשם Capitoli della fraterna Talmud Tora della nazione degli ebrei tedeschi di Venezia, in proposito dell' elezione di maestri e regolamento per gli scolari, Venezia 1714 של חברת ת"ת של קיק אשכנזים בויניציאה בקשר עם בחירת המלמדים וחוקת הנהגה בשביל התלמידים, וחוברת קמנה זו (53 עמודים בפורמט 16^ו) היא יקרה מאוד במציאות². הת"ת של קיק אשכנזים בויניציאה נוסד שנים רבות לפני זה, כנראה בשנת ת"כ (ע"י כרך א' עמ' קנ"ז בדברי ר"י מן הלויס), אבל בראשית יסודו היו בו רק שני מלמדים, ואף סדריו לא היו משובחים. בתקנות אלו אנו מכירים כבר את ההשפעה החזקה שהשפיעו יהודי ספרד ואיטליא על יהודי אשכנז שהתישבו בתוכם, בין בתכנית הלימודים בין בסדר החינוכי. מכל מקום מרובים ההבדלים בין תקנות אלו ובין תקנות חברות מעין אלו שיסדו יהודי איטליא תושבי הארץ מאז. מצד אחר יש דמיון רב בין תקנות אלו לתקנות וירונה טופס ב', ונראה ברור שהשתמשו בהן.

בית-הספר נקרא בט"ף התקנות כשמות שונים: בית-הלימוד, בית-החדשים, תלמוד תורה, השם החדש, כבדו לציון כחה יחידה, מצוי בהן כמה פעמים. על הבטויים העבריים שבתקנות שמרת, והבאתים במרכאות.

מלמדים

א. ראשית כל על המלמדים להיות בלב כל אחד מן התלמידים שבמדרגה שלהם בכל כח התאמצותם, הרצותם ורוחם, יראת שמים, מפני שבלעדה כל עבודתם היא לשוא, ולהפך כשיצלחו לעשות זאת יצא ממנה כל מדע כמו שנאמר³: הן יראת ה' היא חכמה. צריך לתת להם דוגמאות של מסירות ושל

1. ישעיה כ"ט כ"ג.

2. והנני מודה לידידי פרופ. מרס ומר י. רב קינד שהואילוי להמציאה לי מאוצר הספרים

של ביהמ"ד לרבנים בני-יורק. 3. איוב כ"ח, כ"ח.

הכנעה, שזהו גם טבעי באפים ומשלה ידם (של המלמדים). הם גם צריכים לשמש להם מופת בקיום המנהגים של העדה שבחורה בהם, בכדי שהתלמידים יוכלו ליצור להם איריאה אמיתית, כמו מתוך מִקְרָא ותמונה נאמנה, מקודמיהם, בכדי שיהיו גם הם דומים להם בחייהם והתנהגותם, יקלו על הצלחתם בחיקוי מאשר בלמוד, כמו שאמרו: גדולה שמושה יותר מלמודה¹.

ב. למטרה זו נשתדל לבער את הקוצים מן הברם², כלומר להרחיק את התלמידים הרעים והבלתי הגונים היכולים להרעיל את התמימות והמנהגים הטובים של אחרים, בזה שנתקן אותם קודם ע"י אזהרות ואחיז ע"י ענשים, כפי שימצאו לנחוק ממוני החברה הקדושה, ואם אלה לא יפעלו יודיעו המלמדים לממונים בכדי שיוציאו וירחיקו מן הת"ת³.

ג. יחרתו בלבות התלמידים את הפרשיות של התורה, נביאים, כתובים, מדרשים, שמתוכם יבינו להשיג את החסדים ואת הטובות שעשה ה' ליראיו וחושבי שמו, ואת הענשים שהביא על אלה שלא יראו ולא שמעו בקולו.

ד. כדאי שכל מלמד ירגיל את תלמידיו להשכים בבקר בשעה מוקדמת לביהיני להתפלל בצבור ובכונה... אלה שהם שליחי צבור יבואו גם לתפלת מנחה ערבית ואחרים יתפללו עמהם מנחה וערבית בחדרי במנין. כל מלמד צריך להמצא כל היום בחדרי, מלבד חצי שעה שהוא צריך כדי לסדר עסקי ביתו, ויסדרו המלמדים שלא יצאו כלם יחד, באופן שתמיד ימצאו מלמדים בחדרי. המלמד לא יוכל לעזוב את הישיבה בהשבע שלו⁴ – בזמן הדרושי של קיק האשכנזים, או זמן החזנות, אפילו אם נחוק הדבר מאד, בלי רשות מאת הממונה. יוצא מן הכלל הרב של המדרגה הרביעית מחמת הנאמנות⁵.

ה. בחורף שעת סעודת הצהרים היא לכל היותר שעה, ובקיץ לכל היותר שעתים. בכדי שהחדרים לא ישארו אף פעם בלי מלמד שיאסוף את התלמידים החוזרים מארוחת הצהרים וישניח שיעשו את המוטל עליהם עד בוא המלמדים שלהם יתחלקו לשם זה ארבעת המלמדים, שכל אחד ישמור שבוע אחד, ובמשך השבוע ישמור מדי יום ביומו בבית החדרים.

ו. בשעות ובזמנים שיגיע הרבי⁶ מדרגה הרביעית למלא את תפקידו בתור, נאמנותי של הקיק שלנו, כמו שהוטל עליו, או המלמדים של המדרגה

1. בחיקוי המעשים הטובים. 2. ברכות ד' ב'. 3. בבא מציעא פ"ג ב'.

4. היו ארבעה מלמדים, וכל מלמד ישב בביתו שבוע אחד בכל חודש בזמן שיתר חבריו הלכו הביתה לארוחת הצהרים. להשגחה זו על התלמידים קראו "ישיבה", ואסור למלמד לעזוב את תלמידיו בכדי ללכת לשמוע דרוש או חזנות. וע"י גם לעיל עמ' קסד.

5. ע"י להלן סעיף ו'. מלמד זה היה "נאמן" הקהלה, ועוסק בעסקי הקהל.

6. המלמד במדרגה ד' היה ח"ח חשוב, ולכן הוא נקרא רב.

קצא

השניה והשלישית צריכים להשגיח על תלמידי הרב הזה, שיעשו את המוטל עליהם ושיחזרו על למודם. גם בשעות ה'ישיבה' שלשה ילכו להם ואחד ישב ויאכל ארוחת הצהרים בתוך ה'חדרים', ותמיד בסדר שנוי למעלה. ואם במקרה המלמד צריך לדריש בבית הכנסת יביא אתו את תלמידיו. וירגילם שיעמדו בכבוד הראוי בביהמ"ד או בביהכ"נ. שימלא מלבד זה את המצות שבינם לבין המקום, שלא יכנסו לשורת אותם האנשים שעליהם נאמר: 'ארוך עושה מלאכת ה' רמיה'.

ז. במקרה שיארע אונס לאחד מהם ימלא האחד את מקום חברו ב'בית הלימוד' בסדר דלקמן: אם יחלה המלמד של ה'מדרגה' הראשונה ילמדו המלמדים מ'מדרגה' ב' ונ' גם את התלמידים של א'. ואם יחלה המלמד מ'מדרגה' ב' ילמדו את תלמידיו עד שיכריא המלמדים מ'מדרגות' א' ונ'. ואם יחלה המלמד מנ' ילמדו את תלמידיו המלמדים מד' ומב'. ואם חלילה וחם יקרה דבר מה ל'הרב' מ'מדרגה' הרביעית יחלקו ביניהם את תלמידי הרב המלמדים מ'מדרגות' ב' ונ'.

ח. אסור לכל מלמד לקבל לחדרו תלמידים בלי מנדט מיוחד מודפס, שלוח אליו חתום לכל-הפחות ע"י אחד הממונים שבזמנו, וחובה על המלמדים לשמור על מנדטים אלה, בכדי להראות שהם שומרים על הסדר היפה...

תפקידיו וחובותיו של המלמד ב'מדרגה' א'

א. תיכף בצאתו בבקר מבית הכנסת (וההליכה לשם היא חובה) ילך אל בית הלימוד, ויאסוף בזריזות את תלמידי מדרגתו. אם לא היו התלמידים בביהכ"נ יתפלל אתם, ואחרי התפלה יקרא אתם את פרשת השבוע מבוארת באיטלקית, לכה"פ במשך שעה. אחרי זה יאכלו ארוחת בוקר, שלא תארך יותר מחצי שעה, מלבד נשילת הידים. הברכה לפנייה וברכת המזון שלאחריה, וברכות אחרות הכל לפי מה שאכלו. אחרי ארוחת הבקר ישוב לקרא אתם את ה'פרשה' ב'שעמים', כדי לעשותם בקיאים ב'זרקא', שידעו את ה'שעמים' עם ה'נינוף' וגם את הבאור. כך ימשיך עד חצות היום. או ילכו לבתיהם לארוחת הצהרים, שתארך בחורף לא יותר משעה ובקיץ לא יותר משעתיים.

ב. אחר הצהרים יחזור ל'בית הלימוד' וילמדם במשך שעה לכתוב אי"כ גם A.B.C. איטלקי, וגם ירגילם במספרים הפשוטים בחשבון, לעשות חשבונות. ואחרי השעה הזאת יקרא אתם תפלות של השבוע, שבתות וימים טובים, וישים לב לבאור באיטלקית בכדי שיהיו בקיאים בהן, וכשיצטרכו להודות למלך מלכי המלכים ידעו מה שידברו, ושלא יטעו בקריאה. אחרי זה יקרא אתם ברכת המזון, ברכת הנהנין, קריאת שמע, הכל כפי ההשגה והיכולת של תלמידיו. כך ילמדם גם זמירות שבת ומוצאי שבת קודש. אותם הדברים שהזכרנו ילמדם בקיץ בארבעת הימים הראשונים של

השבוע ובחורף בארבעת הלילות. בחורף עליו לשבת בחדר עם התלמידים עד שתי שעות כלילה. יקרא לתלמידיו גם נביאים וכתובים במעמיס שלהם, ולמבינים גם יבאר. בזמנים של קריאת חמש המגלות ילמדם לקרא אותן ולבאר באופן שירעון ויבינו באופן חפשי. הוא הדין גם בזמנים של פרקי אבות, בכדי שיוכלו התלמידים להקריא אותם בצבור בכת"כנסת.

ג. כשיבין המלמד שהגיע הזמן לכך ילמד אותם בעל פה את המזמורים של תפלות החול, שבת ומועדים, שירי המעלות ותמניא אפי"ו.

ד. ביום החמישי יעסיקם בחזרה על זה שלמדו בארבעת הימים, הן במה שקראו והן במה שלמדו בעל פה, בכדי שיוכלו לעמוד בבחינה שיבחנם הממונים מומן לומן.

ה. ביום הששי בבקר יקרא אתם את הפרשה עם התרגום להפטר. ואחר הצהריים הוא רשאי ללמד מה שירצה כפי הבנתו.

ו. בשבת כשישובו מן המנחה בחורף יקרא אתם בתפוחי זהב² מבואר היטב, או בספר אחר של מוסר ויראת שמים עד שהממונים בוחנים את המדרגות האחרות. ובקיץ מיד אחרי הצהריים יקרא אתם את הפרשה הקטנה שקוראים במנחה עם מעמיס ובאור. ואחר כך קריאה במעשים³, וישוחח אתם בדברים המביאים ליראת שמים...

חובותיו ותפקידיו של המלמד במדרגה ב'.

א. מלבד החובות הכלליים הנה בשונו מביהכ"נ הוא דואג שהתלמידים יבואו אל בית הלימודים בכדי לקרא אתם בלבוש⁴ אויחי, או ברמבים חלק אי (כמובן עם אלה שהם מבינים את זה). בשלשת הימים הראשונים של השבוע במשך שעה אחת רצופה. אחרי זה ארוחת הבקר (שלא תמשך יותר מחצי שעה) בתשומת לב לדקדוקי מצוות, כמו נשילת ידים, ברכת הנהנין. אחר יקרא עמם פרשת השבוע קריאה יפה, מבוארת עוד יותר באיטלקית ובטעמים שלה, ימסור להם באופן יפה את תוכן הפרשה הזאת, ו. א. חבורי⁵, עד שיהיו בקיאים בה היטב. ואחרי כן ילמדם שעה דקדוק, וילמדם באופן כזה שירעו על פה את כללי הדקדוק. בינתיים יגיע זמן ארוחת הצהריים, שלא תמשך יותר מאשר אצל תלמידי מדרגה א'. ב. בשוכם מארוחת הצהריים לחדר ילמדו קריאה וכתובה בלשון הקדש ובלשון המדינה, לעשות חשבונות, גם יקרא אתם איות ספר מוסר עממי לפי רצונם.

1. תהלים קי"ט.

2. קצור ס' ראשית חכמה שנעשה ע"י ר' יחיאל מילר. נדפס ראשונה במנטובה שפ"ג.

3. ע"י לעיל עמ' קנ"ז הערה 4. לר' מרדכי יפה.

5. כי בהרצאת הענין הוא מתברר את כל הפרשה. והבטור לקוח מיהודי אשכנז ופולין.

לכל זה יקדיש שעה אחת. אחרי זה יקרא אתם בנביאים עם, השעמים' מבוארים היטב, בהרנישו בכל מקום מה שיתן בלבם יראת שמים. ואחרי זה, חצי שעה לפני מנחה, יבאר להם מעט מ'מדרש תנחומא' או 'מנורת המאורי'. זה בקיץ. ובחורף יעשה את כל זה בשלשת הלילות הראשונים של השבוע.

ג. ביום הרביעי בבוקר, מיד אחר נמר התפלה, יבאר את הפרשה עם פירוש רש"י במשך שעה לפני ארוחת הבקר שתאריך חצי שעה. אחרי ארוחת הבקר יבאר להם בלשון המדינה את תפלות השבוע ויום השבת, ובזמנים המתאימים גם של 'ימים טובים', באופן שידעון היטב, ויבינו לבארן גם לאחרים. ולפני לכתם לארוחת הצהריים יקראו ב'סדר היום'.² אחר הצהריים ביום זה יחזרו על כל מה שלמדו בשלשת הימים הקודמים, יכתיבם שעה לכל הפחות כמו בכל יום, ואם ירשה הזמן ילמדו בעל פה פרק בתהלים או באיוב. גם ביום החמישי יחזור וישנן אתם מה שלמדו במשך השבוע, ודברים אחרים לפי הבנתו.

ד. ביום הששי, מיד אחר התפלה, יקראו את פרשת השבוע, שנים מקרא ואחד תרגום, ואח"כ ארוחת הבוקר, שאחריה יחזור על ההפסדה עם הטעמים שלה מבוארת היטב עם 'חיבורי'. אחר הצהריים יחזרו מה שלמדו במשך השבוע על פה, מלבד מה שימצא חן בעיניו ללמד. בשבת קודש יוציא לפועל מה שעשה המלמד ממדרגה א'. בקיץ יבאר להם מדרש תנחומא... גם הוא צריך להשאר בחדר בחורף בשעות הלילה שתי שעות, כמו המלמד של מדרגה א'.

התפקידים והחובות של המלמד במדרגה ג'

א. מלבד התפקידים הכלליים מוטל עליו, שתיכף אחרי התפלה בבקר ילמד במשך שעה משניות עם פרש"י וברטנורה בשקול דעת עמוק, עד היכן שכשרונו מניע. וישתדל להאיר ולבאר להם הכל באר היטב. ארוחת הבוקר כניל. אחרי ארוחת הבקר יבאר להם 'עין ישראל' במשך שעה. אח"כ יחזרו על המשניות שלמדו בבקר, ולפני לכתם לארוחת הצהריים יקרא אתם פרשת השבוע באר היטב. ב. בשבוע מארוחת הצהריים, שתאריך שעה בחורף ושעתיים בקיץ, ירגילם בחבור מכתבים בלשון הקודש ובלשון המדינה, בתרגום מן האחת לשניה ומן השניה לראשונה, במשך שעה בכל יום. אחרי זה יקרא עמהם בנביאים וכתובים מבוארים היטב, וישים דעתו ליראת השם כדי לחקוק אותה היטב בלבם. בזמן שישאר לו עד בוא שעת המנחה יבאר להם מדרש תנחומא או מנורת המאורי. כלילות החורף יקרא אתם לבוש אויח, וישתדל שידעו על פה את הדינים כדי שידעו לשומרם.

1. לר' יצחק אבוהב.

2. לר' משה ק' מכיר, והוא כולל פירוש על התפלות וגם הנהגות בבית הכנסת ובשעת

ג. ביום הרביעי בבקר יבאר רש"י על פרשת השבוע, ויתעכב על רש"י ז"ל עצמו (שלא דבר שום דבר מיותר). זה יעשה שעתים. אח"כ ארוחת הבקר שתמשך חצי שעה, ומיד קריאה במדרש תנחומא או מנורת המאור, והסדראי של השבוע. כך יעשה עד הצהריים. ואחרי שובם מארוחת הצהריים ילמדו נביאים וכתובים בקריאה יפה מבוארים היטב. ובערב בלילות החורף יחזור על הקריאה במדרש תנחומא ומנורת המאור מה שקראו בבקר.

ד. ביום ה' יחזור על כל מה שלמדו במשך השבוע. הכל, הן מה שלמדו בעל פה והן מה שקראו. ובלילי החורף יבאר להם את ספר החינוך¹ בפרשת השבוע, למען ידעו את טעמי המצות ואת שרשיהן.

ה. ביום הששי יעשה מה שעושים במדרנות הקודמות. מה שרשמנו שילמדו בלילות החורף ילמד זה בקיץ אחרי הצהריים. גם הוא חייב לשבת שעתים בלילה בימי החורף.

התפקידים והחובות של המלמד במדרנה ד'.

א. בשלשת הימים הראשונים של השבוע, כלומר ביום א' ב' ג', מיד אחרי היציאה מבית הכנסת יניח לתלמידים שיעור בהלכה, אותה ההלכה שיקראו בשיבה של הקק"י, עם פירוש רש"י ותוספות בעומק ההבנה, ותהא מבוארת לכל אחד לפי יכולת תפיסתו. השיעור ימשך שעתים. אח"כ ארוחת הבוקר, כמו לכל המדרנות חצי שעה, אבל על אלה מוטלת יותר החובה, בהיותם כבר בני מצוה, לברך את ברכת הזמן בזמון. אחרי זה יבאר להם משניות עם פ"י ברטורה ותוספות יו"ט בכל העומק, ובהכנסו בפרטי פרטים ובדקדוקים של תווי"ט. כך ימשיך עד שעת הצהריים.

ב. בשובם אחריצ, בזמן הקבוע, כלומר בשעה אחת בחורף ובשעה שתים בקיץ, יכתיב אותם חבור בלשון הקדש ובלשון המדינה, כדי שהתלמידים יתרגמו בדיוק ובסגנון יפה את החבור בלח"ק לאיטלקית ואת האיטלקי ללח"ק. כמו כן ילמדו חשבון. וכל זה במשך שעה אחת בכל יום. אחרי כן ילמדו שיעור בתורה, נביאים, כתובים, קרואים היטב ובדקדוק ומבוארים היטב במשך שעה. אחרי זה שיעור ב"כיתיוסף", ביוחד ביורה דעה. בחורף ילמד את השעורים האלה בשלשת הלילות הראשונים. ואם יספיק הזמן ויכולת התלמידים ילמד אותם גם עוד מסכתא אחת לשם, בקיאות. ואם לא יספיק — יחזור אותם משניות שביאר להם בבקר עם רש"י ובלי תווי"ט.

ג. ביום הרביעי בבקר, במשך שתי שעות רצופות, מיד אחרי התפלה יותן שיעור בלשון ישראל. אחרי זה, כמו בכל יום, ארוחת הבקר, אחר כך יבאר להם את רש"י של פרשת השבוע, עד שעת הצהריים. בשובם אחרי ארוחת הצהריים יותן שיעור בכתובה ובחשבון, כמו בכל יום, במשך שעה. ואחרי זה בשער שבכל יום בדינים,

1. לר' הארן הלוי בנרצלונה. נדפס פעמים רבות.

וכל אחר מן התלמידים יניד ששה פרקים מן המשניות על פה ער שילמדו כל ששה סדרי משנה על פה.

ה. ביום ה' אחרי התפלה יחזרו שנית על פירוש רש"י של פרשת השבוע. ואחרי ארוחת הבקר יחזרו כל היום על השעורים שלמדו בימים הקודמים. בחורף יבאר להם, מדרש רבותי או מדרשים אחרים.

ה. ביום ששי בבקר מיד אחרי התפלה יקראו את הפרשה שנים מקרא ואחד תרגום. ומיד אחרי ארוחת הבקר יקראו את ההפטר קריאה יפה עם השעמים. אחרי זה יבאר להם בצורה יפה, דבורים אחרים של אבן עזרא על הפרשה, בכדי לחדד את התלמידים. וילמדם ביום זה לחבר, שירים והלצות¹, ויתן להם חצי שעה לקריאה ב'דקדוק' כמו בכל יום, אבל בשעה שימצא אותה למתאימה.

ו. בשבת קודש יעשה, בחורף כמו בקיץ, מה שמלמדים אחרים צריכים לעשות, בהוספה שאם יספיק לו הזמן יניד שיעור ב'שני לוחות הברית'². ומה שלא יספיק לעשות בחורף ביום יעשה בלילה.

חובות התלמידים.

חובת התלמידים היא להתמסר לעבודת השם שתחרת בלבותיהם ע"י מלמדיהם, בהקשבה שלמה והכנעה למלמדים, כמו שאמרו חז"ל: "ומורא רבך כמורא שמים"³ ויקשיבו בהקשבה מרובה את השעורים שלהם.

חובות הממונים⁴.

א. יבחרו שלשה אחים⁵ שהם מבני עשרים וחמש ומעלה ויקבלו תאר ממונים, ומנוים יארך מאלול זה עד אלול של השנה הבאה. ובכל שנה יבחרו מחדש. ב. הם יקבעו את מקום, בית הלימודי ומקומו של כל מלמד וכו' וכו'.

ג. אין שום איש יכול להוציא כסף החברה בלי הסכמת הממונים...

ד. ההוצאות לספרים יעשו ניכ על ידם, ובהסכמת שלשתם, והחלטתם תרשם בפנקס ע"י סופר החברה. צריך לעשות רשימת הספרים שימסרו לכל מלמד, והוא יתן עליהם קבלה, ובסוף הזמן עליו למסור עליהם דין וחשבון.

ה. בו ידובר ע"ד עניני הכספים ונבית שכר הלמוד.

ו. בכדי לבדוק את התקדמות התלמידים בלמודם צריכים הממונים לבוא בכל שיק בשעת המנחה לבית הלימודי, ואם ימצאו הסוחרלילה שהתלמידים אינם מתקדמים בלמודם יבדקו יפה במי האשמה. ואם ימצאו שזה באשמת התלמיד יענשוהו עד שיטיב את דרכו. ואם זה תלוי במלמד יתרו בו ראשונה פעם ופעמים, ואם ימשיך

1. = מליצות, פרוזה חרוזית. 2. הוא ספר השליה לר' ישעיה הורביץ, שהיה מקובל מאד באומה. 3. אבות ז' י"ב. 4. מכאן ואילך נמכרת רק תמצית כל סעיף וסעיף.

5. חברי החברה, כי החברה נקראה *fraterna*.

להזניח את מלוי חובתו יבואו הממונים בפני האדונים חברי המעמד ויספרו על השערוריה שנפלה, וינישו בקשה להוציא את המלמדים שלא מלאו חובתם, ויבקשו כמו כן להכריז בבתי-הכנסת שיבואו אלה הרוצים למלא את מקומו של המפורס, ואם הממונים לא יעשו זאת יוציאו אותם מן החברה.

ז. אם ימצא לנכון, ע"י בחינה, שתלמיד צריך לעבור למדרגה חדשה יעשה זה ע"י פקודה נרפסת הנשלחת למלמד המקבל את התלמיד, הבודק מחדש את כשרונותיו של התלמיד. כדי למלא בדיוק את הכתוב פה צריך כל מלמד לבדוק כל תלמיד ותלמיד בהתחלת כל שנה, למען דעת אם יש להעבירו למדרגה אחרת או לא. ה. כדי לתמוך בתלמידים העניים ישימו לב שכל אחד מיחידיו חברתנו יחזור עם הקופסא בכל הניטות לקבל כסף ולחם. ולשם זה יסדרו תור, וכל אחד מן החברים מחויב ללכת בשבוע שנקבע לו לפי התור מראשית השנה, בכדי שידע כל אחד את השבוע שבו הוא צריך לכתת את רגליו על מדרגות הניט, כמאמר חז"ל: מצוה בו יותר מבשלוחו². במקרה שאחד לא ימלא חובה זו יענש בחצי דוקאט...

ט. בו ידובר על חלוקת הלחם לתלמידים העניים בבית הלימודי ע"י המלמדים. י. יבחרו ארבעה חברים לפי הנורל, שתפקידם הוא לפקח על המלמדים והתלמידים ארבע פעמים בשבוע, שעה בבוקר ושעה אחר הצהרים, וימסרו דין וחשבון לממונים על מה שראו בחדרים ומה שיש לתקן...

יא. בכל הנוגע למלמדים ותלמידים יחלט ע"פ רוב דעות...

יב. יבחר מפקח על החדרים שישים לב במשך כל היום שהתלמידים יבואו לבית-הלימוד, ושיקראו לאלה שלא באו, ושלא ירשה להם להתהלך ברחובות. ואף בשבת ישגיח שלא יסתובבו ברחובות הניט ולא מחוצה לו.

יג. אם ירצה בן קהלה אחרת או זר³ לשלוח את בנו לתית יוכלו הממונים להחליט על זה, כתנאי שישלם בידי הנאמנים חצי דוקאט לחדש בעד כל ילד, בכל אותה החומרא הנוהגת בשביל בני ק"ק אשכנזים שלנו בשביל הלירא שהם צריכים לשבוע. יד. היות ובסעיף ד' של התקנות הכלליות⁴ הורשה לכל אחד מן המלמדים לצאת בזמן עבודתו מבית הלימוד ברשות ממונה אחר. עלינו להוסיף שזהו רק במקרה בלתי צפוי מראש, אבל במקרה הנ"ל עליו לקבל רשות לכל הפחות משני ממונים.

טו. הממונים שיבחרו לא יוכלו לסרב מלקבל את המינוי, ולא יוכלו להמנע מלמלא את תפקידם בחריצות וביראת השם, בעונש של כיה דוקשים על כל אחר...

1. כך נקרא חבר הפרנסים של העדה.

2. קדושין מ"א א'. 3. שאינו מתושבי העיר הקבועים.

4. ע"י לעיל עמ' קצ.

קצו

החברה הקדושה שלנו מקוה להקביה כי יוצאו לפעל כל התקנות, הן מצד המלמדים במסירותם והן מצד התלמידים בקבלת הטוב שאנו באים להשפיע עליהם כדי להכשירם לתרבות וכדי לשמש דוגמא טובה לקודמיהם. חיה גם התקוה בלב אנשי הקיץ שלנו כי בעזרת הפעולה הזאת ילכו בנינו בדרך הישרה ויתנהנו במנהגים הטובים, כדי שיהיו בנים ראויים למחצבתם. בזה תנוחם כל קהלנו ותמיד נתפלל בקול רם: ה' חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויארירה.

12 דיצימבר 1713.

רפאל סילוא, מתקן תקנות

יואל ויטא ניינשילי *

עמנואל קרקוביא *

יעקב לוי מויא מזכיר החברה

בסוף התקנות בא עליהן האשור מאת שלטונות העיר.

קת. העתקות מפנקסה של חברת נמילות חסדים (של אמת) בלונג, שנעשו ע"י ידידי ד"ר י. זנדה. יש לציונים אלו חשיבות מיוחדת, כי הם מראים לנו מה רבה היתה השתתפות הנשים בלמוד תורה לתינוקות של בית רבן, לילדים ולילדות כאחד. קהלל לנו היתה קטנה, ואחוז הנשים המורות הוא איפוא גדול למדי. מנהג זה היה רווח באיטליא עוד בדורות האחרונים. שד"ל כותב בהקדמתו לרשימת ספרי החכם יוסף אלמנצי הנקראת, 'יד יוסף': 'יוסף אלמנצי לא למד בשום בית-ספר...' (אם לא שאולי כתחלת ילדותו היתה בבית אשה שומרת התינוקות ומלמדת אותם קריאת לשון הקודש).

1. כפה פרשה לעני וידיה שלחה לאביו. מוקנה אחת טובה וחסידה, בכל יום הכניסה משכמת לביה היתה, ומזרות בן בנה ניכ בכל יום היתה עושה, ועניים בעת צרכם מלוה, ועושה להם תמיד צדקה, בידיה ממש ובכל לבה, מנעוריה מלמדת לנערים אלפא ביתא, בטוב ימיה נפטר לעולמו בעלה... נפטרה לעולמה היה מרת אסתר טריוויס, היא תמוז תכ"ט.

2. עזו והדר לבושה של הכבודה הנפטרת אשר היתה בראשונה אשת כמהיר אברהם באר וצויקל, ואחרי פטירתו היתה מלמדת תינוקות וזכרים ונקבות בפוסארו אחרי נשאת לבמי שולס יחיאל יציו ומשרתת לבעלה בהונג הראוי לה, חכמה ברוב מיני רפואה, ממספחה רמה, אחות כמודיר שבתי באר,

1. ע"י להלן סי' קכ.

2. על ר' שבתי באר ע"י לעיל עמ' קלס.

שהלך לירושלים תוביב, והובאת למנוחתה ביומה היה מרת לאורה יחייא באר... כיד סיון תלד.

3. ותורת חסד על לשונה, וקנה אחת שרוב ימיה היתה מלמדת לקטנים בנים ובנות... חכמה ברפואות ולחשים... מרת חנה קוצי שנפטרה כיג אייר תמיא.

4. ותורת חסד על לשונה של אשה אי בת טובים צנועה וכבודה פנימה, רוב ימיה היתה מלמדת הנערים בכל התיקונים הצריכים, וריוה ונקיה בביתה בלי שום סינופים, גם שהיה לה עוני ויסורים... היה מרת ליויה לוי סינינאליה. נפטרה חי' שבת תמיו.

5. עזו והדר לבושה של אלמנת כמהיר יהודה אצאילולו וציל שנפטרה כי' חשון תניג היה מרת מרים אצאילולו שכל ימיה עשתה מלמדת לנערים עד שתשחק ליום אחרון.

6. ויהללו בשערים מעשיה של אשת חיל הכבודה והצנועה והצדקת מרת שרה נחמה, אלמנת כמהיר שלמה יחייא וצוקיל שנפטרה לעולמה כליל שיק י"ט לחודש טבת תניד... אשה חשובה היא, שידיה לעולם שוו את הציצות ונידון ופתילות לנרות בית הכנסת ומלמדת תינוקות, וחכמה בכל היא...

7. פיה פתחה בחכמה ותורת חסד על לשונה, איך הלכה לחיי עוה"ב הזקנה הכבודה והצנועה... מרת חנה אלמנת המפואר הזקן הישיש מלמד תינוקות כמי שלמה קוצי, ואף היא היתה מלמדת לתינוקות, ונפטרה לעולמה י"ט לחודש שבט תע"ד.

8. תנו לה מפרי ידיה... ויהללו בשערים מעשיה. איך הלכה לחיי עוה"ב הזקנה הכבודה והצנועה מרת חנה פאנו... ומלמדת תינוקות... ונפטרה לעולמה כיז לחודש אדר תע"ז.

9. על אלה אני בוכה... על פטירת הכבודה אמי... מרת חנא יחייא סריוס... כי' לחודש טבת תע"ח... והיתה אומנתה מלמדת לתינוקות בנים ובנות, ושם (ישמה?) יראת שמים בכמה וכמה ילדים. וידה שלחה בטליתות, וכפה תמכה בציצית, לטוות נידון לצורך ספר תורה.

10. עזו והדר לבושה זו תורה. הלא היא הזקנה הזאת מרת אסתר שמחה פיסארג, שהיתה מלמדת לתינוקות ושם (שמה?) שם שמים בהרבה ילדים וילדות... נפטרה לעולמה ט' לחודש שבט תצ"ב.

11. תנו לה מפרי ידיה היה הזקנה מרת יוכבד סיני (סינינאליה) שהיתה מלמדת תורה בכל כוחה, ונפטרה ל' כסלו תצ"ז.

12. אף גם זאת... ונפטרה... מרת אסתר שרה אשת שלמה (לוי)...

קצט

כיב לחדש אלול תצית. והיא היתה מלמדת תינוקות כהונן וכשורה, ומשים (ומשימה) שם שמים בפיהן ומגדלתן לתלמוד תורה.

13. תנו לה מפרי ידיה לאשה הזאת מרת רבקה אלמנת הוקן כמי שמואל שבתי נאליקו שנפטרה לעולמה בעיש אחר חצות... וניכר מזה מעלת מעשיה הטיבים שהיתה מלמדת תינוקות כהונן וכשורה... כי לחדש אדר שנת חקיו. 14. אשת חיל מי ימצא... של זאת הזקנה... מרת שרה עשרת בעלה... דוד יוסף אליהו חי יחיא וצוקיל. ידיה שלחה בכישור לעשות בציצית... מלמדת תינוקות היתה...

15. אשה יראת ה' היא תתהלל. היה הזקנה היקרה מרת ליליא אלמנת הוקן המנוח כמי יוסף חיים נאליקו ז"ל, שהיתה יראת שמים בסתר ובנלוי והיתה מלמדת תינוקות באמונה. והתמידה עד סוף חייה במלאכת שמים הנל. נפטרה ביום ו' לחדש ואדר תקיח.

16. אשת חיל מי ימצא... של זאת האשה... מרת (Benevenemta) בינוימט בתו של הוקן הנעלה מורינו ורבינו כמהר"ר שלמה דוד מלויקיו וצוקיל ואשתו של... מורנו ורבינו מארי דאתרא... יצחק ברכיה מפאנו יצוי. שנפטרה לעולמה ו' לחדש אדר שני תקי... ובפרט שהיתה מלמדת תינוקות ונדלתם ביראת ה' ובתורת אמת כנודע לכל בני קהלתנו.

17. אשת חיל מי ימצא... של האשה החשובה... מרת שמחה... עשרת בעלה... ה' לוי יחיא יצוי, שנפטרה ריח אייר תקיט... ונקברה בכבוד לפי זכותה שהיתה מלמדת תינוקות, בקיאה וחכמה מאד...

18. ויהללו בשערים מעשיה... של אשה חשובה מרת וירטואזה (Virtuosa) תנצבה, אשת כמי שלמה אריצו יצוי, שנפטרה לחיי העוה"ב כליל מושיק יום ב' חה"מ של סוכות שנת התקמ"ט ונקברה למחרתו בכבוד גדול לפי זכותה שהיתה מלאה מצות ויראת ה' והיתה מלמדת תינוקות לאמת...

19. ויהללו בשערים מעשיה... של זאת האשה הזקנה מרת מול-שוב אשת כמי מנחם עזריה פאנו יצוי שנפטרה לעולמה מושיק פ' צו ח' לחדש ניסן תקנ"ח. ונקברה למחרתו בכבוד גדול כפי זכותה, שהיתה מלאה מצות ומיט... והרבה מדות טובות היו בה, ובפרט שהיתה מלמדת תינוקות בדין וכשורה...

קט. את התקנות האלו העתקתי מתוך דף אחד כתיי שהואיל לשלוח לי הדיר י. זָנָה, אבל בו לא נרשם לא זמן ולא מקומן של התקנות. ואולם מצאתי אותן בקצור גם בספר עקרי הדין (=הרב דניאל טירני) ליוורה דעה כ"י כיה סעיף קטן י"א, ומשם יוצא שנתקנו בפיירא א לפני שנת תקי"א, ובאותה שנה קיימו אותן מחדש. שנים מהן נונעות ישר לענייננו, ואף השאר מעמידות אותנו על מצבם התרבותי של בני הזמן, ועל כן לא השמטתי.

[תקנות] אשר נעשו למיגדר מלתא בימים חלפו למו היה¹ נקובים בספרי הקק"י והרי אנו נזורים ומקיימים אותם מכאן ולהבא בכל מכל בכת ח"ח² כמו שהיו מעיקרא.

א. שכל איש ואשה לא יוכלו לתת ולקבל קדושין אם לא בהסכמת האבות או האפוטרופסים שלהם במעמד רב א' ועשרה מישראל עמו. והעדים עצמם שיעירו בנתינת וקבלת קידושין בלתי מעמד מע"ס³ הרב ועשרה מישראל גם הם נכנסו תחת סיג ההסכמה. האיסור והעונש⁴.

2. שלא לקחת מבין החרדים עד שיהיו בני י"ג שנה, מתלמוד תורה של הקק"י עד שיהיו בני י"ג שנה בלי רשות מע' ממוני תלמוד תורה יציו.
ג. כל מי שיקרא בצווי מע"ס הרבנים של מע' הישיבה על דבר איסור והיתר לבא בישיבה לפנייהם שיחוייב לבא ולשמור ולעשות ככל התורה אשר יורהו.
ד. כל מי שיתחייב שבועה בין בדיני ישראל בין בדיני אה"ע⁵ לא יוכל לטעון בעל דינו המחייבו שבועה לישבע⁶ כי אם בתפילין, או על הקולמוס⁷ כנהוג בעש"נ⁸.

ה. שלא יוכל איש לנלח וקנו בתער כי אם תחת הנרון רחוק רחוק מהעצם והשפה העליונה.

ו. שלא לחול במחולות אנשים ונשים ביחד כי אם הקרובים הנ"ל, והם: איש ואשתו, אב ובנו, אחיו ואחותו, והמלמד⁹ עמהן, והסכמה זאת תעמד בתקפה עד תום הזמן אשר הונבל בספרי הקק"י.

ז. שלא ללכת במאסקירא¹⁰ לא איש ולא אשה בבית נישואין ובריתות, ושבעל הבית לא יוכל לקבלם בביתו, וגם זאת תעמד בתקפה עד תום הזמן אשר הונבל בספרי הקק"י.

1. =הלא הן 2. חרם חמור. 3. =מעלת. 4. תקנה כזו נעשתה בכמה ארצות ובקהלות שונות, והיה בו צורך השעה בזמן שנהגו להנשא בגיל צעיר ורך.
5. צ"ל: י"ג, וכן הוא בעיקרי הדין. 6. מעלת. 7. =אמות העולם.
8. בעיקרי הדין הנוסחא מתוקנת יותר: לא יוכל הבעל דין לטעון שיבע על ספר תורה רק בתפילין או בקולמוס. 9. הכונה היא, כנראה, שיחתום על סופס של שבועה בכתב.
10. בערכאות של גויים. 11. מלמד הרקודים. 12. מכסה.

קי. מתוך שו"ת, דברי יוסף לר' יוסף אירנאס (ליוורנו תקיב). המחבר היה מרבני ליוורנו, (נולד דיא תליה ונפטר ד' תיץ). הוא היה מגדולי המקובלים בדורו וחבר ספר, שומר אמונים, מכבד פתחים (אמיד תצו). והיה גם מראשי הלוחמים עם השבחאות ועם נחמיה חייא חיון.

שאלה. ראובן שכר מלמד לבניו ולאחי אשתו יתומים הסמוכים על שלחנו ואפטרופסים שלהם היו פורעים לראובן בשבילם בריוח לזונם ולפרנסם וללמדם. וכשבא ראובן לקצוץ שכרו למלמד לא נתרצה המלמד באותו שכר, וכשראתה אשת ראובן כך, קראה למלמד ואמרה לו, שהיא תתן לו איזה דבר יותר בשכרו, ובלבד שישים עינו עליהם, ויהיו עמו כל היום מלבד השעות הקבועות והנהגות ללימוד. ובוה נתרצה המלמד, והיה נוכח בכל חדש משניהם.

אחר זמן תבע המלמד מראובן סך מה מכמה שנים שלא פרע לו. וכיון שראה ראובן שתבע אותו בדיון למדוהו לטעון, ותבע מהמלמד שיפרע לו כל מה שפרעה אשתו בלי ידיעתו, שהיא היתה נונבת מכיסו כדי לפרוע לו, ושעכשיו הודיעה לו אשתו מה שהיתה נותנת ביתר והוא לא היה רוצה בזה. והמלמד השיב, שהאמת שאשתו נתנה לו דבר מועט אבל בין הכל לא היה מניע למה שפורע פחות שבפחותים, והיה טורח עמהם מלבד הלימוד מה שלא היה טורח עם שאר התלמידים ושהוא לא היה מתרצה במה שהוא היה נותן לו, ולהפצרות ובקשות אשתו נתרצה באיתו יתרון מועט שנתנה לו אשתו, וכשביל אותו מועט הוסיף הטורח אף בדבר שלא היה חייב מתחלה. ועוד דבשנים שעברו אמר לו ראובן כינו לבין עצמו שכבר היה יודע במה שנתנה לו ושיש לו עוד אחר, שכיר המלמד, שגם לו אמר ראובן כן... ועל הכל יבא הדין ברור (סי' מ"ז).

קיא. מתוך שו"ת שמש צדקה לר' שמשון מזרפורנו (ויניציאה תקינ), שהיה רופא ואביר באנקונה (נולד תמ"א—נפטר ת"ק).

א. שאלוני משפטי צדק, בנדון פרנסי ת"ת אשר משנים שעברו כשבאו להלביש התלמידים ממעות נדרים ונדבות המתנדבים... לקופת עניי ת"ת נהנו להלביש מאותה הקופה גם למלמדיהם. ועתה אחר מאותם הפרנסים תהה על הראשונות מיראתו כי לא נכון לעשות כן — אשיב בקצרה לאהבת האמת... ואם נהנו לשנים שעברו להלביש מהם המלמדים היו מנהג בטעות שאין הולכים אחריו, כי לא נקבע ע"פ חכמי המקום גם אינו מנהג ותיקין... ומה שדחק עצמו השואל להעלות הלבושת המלמדים למעלה למעלה מהלבושת התלמידים עצמם—נמצאת עלייה שלא לשמה... (חלק יו"ד סי' י').

ב. קק"י אחד ו שנרדו ונרבו מימי קדם לחברת תית, ויהי בימים הרבים ההם קבצו סך ארבע מאות דוקאט¹ וישאילום ל"מעמד" כל אנשי העיר, בתנאי שמדי שנה בשנה יתנו להם רווח קצוב לערך ד' דוק' למאה ומן המעות הללו היו מספקים צרכי תית. עכשו בעויה נחמטו התלמידים אין דורש ואין מבקש... הוסכם לישול הארבע מאות דוק' מיד הקהל הכללי כדי להוציאם בבנין מלאכת בית ה' לעשות אותה בכל מיני יופי והדרור... אם יכול הקהל הפרטי לשנות מעות שננוכו לתית, בזה לעת עתה לית שום צד היתר בדבר, ושענתם שלעת עתה אין תינוקות של בית רבן מצויים טענת הכל היא, כי מי יודע מה יהיה אחר כך, ואף אם נראים כפוטרים עצמם בתית הכללי, מכל מקום הואיל והמעות הללו לבך ננוכו אין כח בידם ולא ביד שום מורה לשנותם... ואני בעניי קראתי עליהם המקרא הזה: וישבח ישראל עושהו ויבן היכלות (הושע ח"ג)², כי מה שיבו של בנין מפואר בבית הכנסת והתירה מונחת בקרן זוית, ובניהם חצים מרברים בלשון רומי ובלשון עם ועם ואינם מכירים לדבר יהודית, ודבר ה' היה להם כדברי הספר התתום... (חלק י"ד סי' כ').

ק"ב. מתוך ספר דרך חכמה לר' משה חיים לוצאטו (הספר נרפס כמה פעמים). יש כאן תכנית למודים לא לקטנים כי אם בשביל אדם, הרוצה להיות חכם בישראל. התכנית היא אפינית בשביל רמח"ל וצאט.

הנה מה שצריך כל הרוצה להיות חכם בישראל, לדעת תחלה כי הספרים עם ביאוריהם הראשיים, ואחר זה י"ג מדות שהתורה נדרשת בהם עם כל ביאוריהם, כי הם דרכי התורה שבעל פה. אחר כך צריך שידע למוד השי"ם עד שידע להבין כל הלכה שתהיה על בוריה, וידע דרכי המשא ומתן בקושיות ובתירווצים, וידע להבדיל בין תירווצי הדחיה ובין התירווצים האמתיים, ובין הקושיות הנעשות להצעה לתירוץ והקושיות החזקות והאמתיות. ואחר שידע כל אלה, ראוי שילמוד כל השי"ם מראשו לסופו, בהבנת כל פשוטי הסוגיות על בורין. אחר כך צריך שילמוד ספר היר החזקה להרמב"ם מראשו לסופו עם מפרשיו לדעת מוצא כל דין ודין. אח"כ ילמד שלחן ערוך, ויראה כל דין שיש בו חילוק מדברי הרמב"ם או נוסף עליהם יבקש מוצאו בבית יוסף ויבין טעמו ונמוקו. אח"כ ילמוד כל מדרשי הקדמונים עד תומם. עוד ילמוד מלאכת ההניין והמליצה והשיר עד שידע אותם, ויזהר ללמוד אותם מספרי המחברים שקצרו בהם. עוד ילמוד עקרי ההגדרה, התשבורת והתכונה

1. באיסליא יש שהיו שמים או שלש קהלות בעיר אחת, כגון ק"ק ספרדים, ק"ק איטליאנה, ק"ק ליוואנטינים וק"ק אשכנזים, וק"ק אחד מסר את כספי הת"ת ל"מעמד" כל אנשי העיר, ובוה יובנו הרברים הבאים להלן. בפי הספרדים נקרא ועד הקהלה בשם מעמד.

2. ע"י ירושלמי סקלים סוף טרק ה'.

הראשיים עד שידעם. ושאר החכמות והמלאכות מה שצריך לו ילמוד עד שידעם, ואז ישים עיקר כל עיונו באלהיות כל ימי חייו, ואולם אין צריך שילמוד כל השנים תחלה ואח"כ יתחיל בהרמבים ואח"כ המדרשים ואח"כ החכמות, אלא יחלק שעותיו ללימודים האלה וירבה תחלה באותם שכמותם יתר עד שינמור אותם, ואחר שנמרם אז יוכל למעט בהם מרנילותו הראשון, רק שיקבע להם שעות לשלא ישכחם. והמלאכות והחכמות החיצוניות כשידעם יניחם, אך למען לא ישכחם יחזור עליהן בהפנותו אל בית המים. ויחלק שעותיו באופן שעיקר עיונו והשתדלותו יהיה באלהיות, ומכל שאר חלקי התורה לא יניח ידו, אלא ילמוד בהם דבר יום ביומו לחיובבה של תורה. והי' יתן חכמה מפיו דעת ותבונה.

קינ. על יסוד תלמוד תורה לבנות ברומא¹, בשנת תקיה (1745).

...כל המקיים נפש אחת מישראל כאילו קיים תבל כולה², אשר על זאת יחידיו עם ה' אשר להם נאווה תהלה לקחו מקח טוב לעצמם לאכול מעץ החיים... כי בראותם... העניים והאביונים... אשר בנות יולדו להם בהיותן מכת שלש שנים והלאה במקום המשפט, ליכנס בכי טוב³ ולהתחיל הרבור בפסוקי תורה המהוללה, שם הרשע, לדבר תהפוכית כל היום בפה דובר נבלה, כי אמותיהן, רכן ככולו, כיוצא בהן לא ידעו ולא יבינו ללמדן בקטנותן ברכת נטילת ידים, פסוקי שמע, או לפחות חובת התפלה שאין מצות עשה שאין⁴ הוי"ו ונשים חייבות בה לכתחילה, אדרבא מלמדן אותן דברי הבאי, שירי ענבים ותפלה, ולאבותיהן עמוסי התלאות סבבם להמציא להן בדוחק וצמצום בר ולחם מזון ושמלה ואין לאל ידם... [כין] העניות והדלות לא הניחו מדה טובה ומעולה, לדקדק אחריהן להדריכן באורח ישרים סלולה, במצות נשים מלומדה, ולכן כל אחת ואחת בורחת מבית אמה ומשרכת דרכיה בבכרה קלה... זאת ועוד, כי בהגיען לפרק בתולה נשאת ותלדנה בנים – נריא בטר רחילא אולא⁶, והילדים גם הם בעת ילכו לבית הספר ללמוד תורה יש מהם מי שהמלמד מקרא, תניך, מדרשים ואגדות על פה עד שמתראה כבקי שבישראל ומאור הנולה, ובעונותינו הרבים אינו יודע מה היא ברכת התורה וברכת הנשילה, לפי שהמלמדים אי מלמדות יאמינהו מורגל מזון שמוטל בעריסה לידע זאת ועוד אחרת מאשת חיל עטרת בעלה, ואינם יודעים כי מהמת רוע ההרגל אין אם למקרא⁷...

1. תעודה זו נדפסה ע"י ר"א ברלינר ב"קובץ על יד" שנה ט' בקונטרס "שריד מעיר" עמ' 15–16.

2. בבא בתרא י"א א' 3. בבא מציעא פ"ג ב'.

4. צ"ל: שאינה מצות עשה שהוצי' וע"י קדושין ל"ד א' 5. הומן גרמא.

6. בתובות ס"ג א' וס"ט: רחילא בטר רחילא אולא.

7. סנהדרין ה' א' ובבב"מ. וכאן הכונה שאין האמהות שמות לב לקריאת הילדים.

ולכן השרידים אשר הי' קורא נועדו יחד לפקח על עסקי הנפש... שקלו ושרו ואסיקו הלכתא בהכונס את הבתולה בבית הספר, בפרוע פרעין בישראל ממסת נדבת ידם למלמדים ומלמדות, לבל תהיה בת מלך סורה וגולה... וזאת המצוה נוהגת בנקבות לבד, כי לפרחי כהונה כבר פרח להם רפאות תעלה עיי זריוס מוקדמים במלאכת הקודש, בחברא קדישא של תלמוד תורה המבקשים וממציאים בהשתדלותם פרוטה לפרוטה המצטרפת לחשבון גדול מנדבת לב עשירי עם וגם לרבות עניי הקהלה, מה שדי והותר לתת למלמדים ומלמדות בשכר הבטלה, ולעשות להם סמוכות תמכו יתדותם בעץ החיים... קראי לחברתם בשם ישיבת עץ חיים, ומכאן ולהבא זה שמו אשר יקראו לו...

יום א' לחודש אייר שנת התקנ' 24 April 1745

קיד. תקנות חברת אוהבי תורה בפירינצי (2). התקנות נמצאו עיי ידידי הדיר זנה על הרף האחרון של הריף דפוס סביוניטה אשר באוצר הספרים של בית-המדרש לרבנים בפירינצי, והוא הואיל בטובו להעתיקן בשבילי. זמן התקנות הוא אמצע המאה היית בערך. יהודי איטליא אהבו מאד ליסד חברות כאלה. ועיי גם תקנות חברת ישיבת שלום משנת השמי' באנקונה שנדפסו עיי ר' דוד קויפמן בהאסיף לשנת תרמ"ז, 209-219, ותקנות ישיבת קרימונה משנת שמי' שם עמ' 220.

סדר ההנהגה והלימוד מהשרידים אשר הי' קורא אליהם ללמוד וללמד ההלכה והדינים משבוע לשבוע, ממי ולמי שתגיע לו מנת הטובה.

א. הקורא כשמתרגם לרבים יבחר לו פירוש המתישב היטב על הענין והלשון, ואם יפול בו איזה קושי מצד הדין או הלשון, אזי יוסיף ויאמר פירוש אחר, וזה לא יחשוב לו לשפת יחד.

ב. המקשן בשיקשה הן קושיא דפשיטא הן קושיא דסתירה ודומיהן, לא יקשה אלא מבין סוגיא ערוכה או מדין פשוט או סברא נוכרת ולא מדיוקי ושנויי רחיקי, דאלו וכיוצא אינן אלא למי שתורתו אומנותו, ולא חנוני המקיף.

ג. התרגן אם אין לו תשובה ניצחת — אזי בשעת הדחק, ולהשקוט המיית

1. קשה לי לכיוון זמן זה, כי בשנת תקנ' חל ר"ח אייר ביום ט"ז לאפריל, ובשנת 1745 חל ר"ח אייר בשלישי למאי. בין שנות תקפה — תקנה זול ר"ח אייר בכ"ד אפריל רק בשנות תקכ"ב תקל"ב. אולם על תקנה זו חתום הרב ברומא, ר' שבתאי בכמ"ר דוד מסיני, ור' שבתאי זה מת לפני שנת תקנ' (1750), עיי פוגלשטיין-ריגר, II . 231. Geschichte der Juden in Rom, 1745, ולפי זה יית' להק' את התאריך העברי.

הלבבות, יש לו לתרץ גם בשנויי דחיקי ומדיוקי הלשון וכיוצא, אבל יתרץ בלשון¹ או נראה לי, בדרך מוסר והשכל.

ה. השואל יש לו לשאול טעם בדבר או טעם ליתור לשון ופשיטא וכיוצא.
ה. ומשיב ישיב לו בטוב טעם ואפילו מסברא או הבחנה מדתני להו אהרדי,
ומכללי כל רהו, ולעולם בלשון נראה, מוכח, משמע, ויש להשיב, וטעם זקנים יקח.
ו. וכיז דוקא בהלכה, פי' הפסוקים, מאמרים והגדות, אבל בלימוד השיע
או הלכה למעשה ודומיהן אין לו להשיב אלא על פי ספרים או סופרים מובהקים
או בתשובה ניצחת ומוכרחת, שלא יבא להתיר את האסור ולאסור את המותר, ובר
מן דין המשכיל בעת ההיא ירום, והעם יבא בשלום.

ז. ועל סדר ההנהגה: מי יקשיב, מי ישמיע וישיב כראשונה משנת חסידים
שנויה²: חכם אינו מדבר לפני גדול ממנו בחכמה, אבל מטעם קנאת סופרים תרבה
חכמה הושם חוק ותעודה, כל מי שיקפוץ ופשע ידו בתחילה לו תהיה הבכורה ויטול
פי שנים, ובלבד שיכוין לבו לשמים. ותו לא מירי.

כמר רפאל וילישרי	כמר משה פרובנו
• יחיאל נחמן פואה	• שמואל חיים בולאפי
• משה פראטו	• מיכאל בולאפי
• אברהם פראטו	• משה חיים כהן
• חיים לוי	• מרדכי אוטולינג
• רפאל אשכנזי	• יהודה בלאנים
• אברהם חיים לוי	• דוד פיאצה
	• אלישע נאליקו

אני דוד בר יהושע רומיני כתבתי זה.

קטו. מתוך קול קורא לנדבות שהוציאה חברת תית בוויניציאה
בשנת תקלי"ב בכדי ליסד קרן קימת בשביל בית תלמוד התורה
שנוסד שם מחדש בשנת תק"ל. ראשי החברה מספרים שמוסד
זה התקיים בוויניציאה משנים קדמוניות, אך לרגלי הצרות שעברו
על הקהלה נתבטל. וכשעברו ימי הרעה חזרו ויסדוהו. קול
הקורא נרפס על דף אחד מצד אחד, והמציאו אלי בטובו
הדיר י. זנה מפירנצי.

...נמנו ונמרנו... להתחזר עטרה ליושנה... ועתה קמנו ונתעורר אנחנו קטני ארץ
מנהיגי חברת תלמוד תורה הקדושה להגדיל התורה בשנים קדמוניות בהקמת

1. כנראה חסרה כאן מלה אחת, ואולי צ"ל: בלשון אפשר, או: ויש לישוב, היינו בדרך ענוה.
ועי' בסעיף ה'.
2. אבות פ"ה.

מקום מוכן והגון להקהל קהלות תלמידים, לזה יקרא הסנה, ופתחו פתוח לרווחה לכל מי אשר לבו נודכו מכל קצות הארץ לבוא בלי כסף ובלי מחיר להתלמד כאשר תאוה נפשו קטון וגדול שם יהיו בלי הפרש אפילו כמלא נימה...

אך מודעת זאת כי כל בנין אשר אין לו אבן בוחן מוסר לזמן קט ישחזו אשיותיו ויפלו חומותיו. וכדי שלא לבוא לידי מידה זו חס ושלום בבית אלהינו זה כי לסערו ולתומכו כאשר בלבבינו תעלה ההוצאה מעלה מעלה: מחיית מלמדים, סיפוק תלמידים עניים מדי שבוע בשבוע, הלבשתם מדי שנה בשנה, שכירות הבתים, נרות, מדורות האש לימי החורף, שכר שני שמשים, וקניית הספרים המצטרכים לכל מדרגה ומדרגה... אמרנו... להעמיד קרן קיימת אשר יעשה פירות שיתנו די שפקו לבית המדרש הזה. ולתכלית זו מלאו את ידי הרכ יצחק בכיר לופים פירירא, יליד ארץ ישראל, שיאסוף נדבות ביתר קהלות איטליא.

קטן. תקנות התיבת פירארה שנעשו ע"י ראשי הקהלה, וביום ארבעים לספירת תפארה שנת התקכ"ז (24 מאי 1767) נתקבלו פה אחר. חברת תית היתה קיימת שם מזמן רב, כמו שיוצא גם מנוף התקנות, אלא שעתה נבדקו התקנות הקודמות ותוקנו לפי צרכי הזמן. יש בהן כמה פרטים חשובים שלא מצאנו במקום אחר, למשל, שיקבעו הפסקות בין שיעור לשעור (סעיף י'), שתלמידים אחדים ילמדו את מלאכת הדפוס כדי שלא תשתכח אומנות זו מישראל (סעיף כ'). יש בהן גם שימת לב מיוחדת לחנוך המוסרי של הילדים. התקנות כתובות איטלקית ועדיין לא נתפרסמו בדפוס. העתקה מהן הואיל בטובו להכין בשבילי הרב החכם ישי קסטילבולונייזי והמציאה לידי באמצעות ידידי הדיר ב. רוטה. לשניהם יחד אני מביע כאן את תודתי העמוקה. אין אני נותן כאן בתרגום מלא ושלם רק מוסר אני את תמציתן.

תפקיד ממוני התיבת.

על כל אחד ואחד מהממונים למלא באמונה את תפקידו. בין יתר התפקידים מוטל עליהם:

- א. ליסד אוצר ספרים של ספרי קדש מספרים שיקדישו לשם זה יחיד הקהלה.
- ב. לעשות קטלוג של ספרי הקדש וכמו כן של ספרי הלמוד לפי סדר איב.
- ג. להספיק ספרי למוד מאוצר הספרים לתלמידי ארבעת המדרגות.

1. כך כתיב בנוף התקנות.

ה. על כל ספר תושם חותמת של הת"ת. בספרים שיתקבלו במתנה יהיה רשום שם המנדב. הממונים יהיו אחראים בעד הספרים.

ה. הממונים ימנו שני עוזרים מיוחדים שיטפלו באוצר הספרים, וישניחו ששום ספר לא יוצא מחוץ לכתלי בית הספר.

ו. על הממונים להשגיח שהתלמידים והמלמדים ימלאו את חובותיהם. אחד הממונים, לפחות, יבקר פעם ביום את כל ארבעת המדרגות, בשעה שהוא מוצא אותה לרצויה לו. מיעצים לו לשנות את שעת הבקור מדי פעם בפעם כדי שהמלמדים והתלמידים יופתעו ע"י בקורו.

ז. חוץ מהבקורים מדי יום ביומו יש לקבוע יום מיוחד שבו יבחנו את התלמידים ויראו את התקדמותם. יום זה לא יהיה יום א' במקודם, כי אם יום ה' אחרי תפלת המנחה. מטרת השנוי היא שלא להשאיר את התלמידים ביום הראשון לשבוע בלי שיעור.

ח. הממונים יתנו לתלמידים המצטיינים פרסים, לפי ראות עיניהם.

ט. הממונים יחליטו לפי ראות עיניהם, או על פי גורל, איזה תלמידים לבחון ואיזה מהם לשחרר מבחינה.

י. הממונים יחליטו על חלוקת השעות, בהתאם לזמני השנה וליכולתם של התלמידים. ויקבעו הפסקות בין שעה לשעה שבהן יוכלו התלמידים לחזור על שיעוריהם. ומה טוב אם התלמידים המוכשרים יעזרו לתלמידים הפחות טובים.

יא. הממונים ימנו בבתי הכנסת נכאים שיאספו נדבות בשביל הת"ת וינהלו את השבון הכספים. בכספים יקנו ספרים ויספיקו את יתר צרכי הת"ת.

יב. כל התלמידים של כל מדרגה יבואו אל המורה או אל המלמדים עם פתקא מאת הממונים. ובכל מדרגה תהיה טבלא ועליה רשומים שמות התלמידים במדרגה. ובעברם ממדרגה למדרגה ימשיכו להתנהג בסדר זה.

יג. כעבור מועד של שלש שנים (כשממונים חדשים יבואו במקום אלה שנבחרו עתה) יש לחדש את הפתקאות שיביאו התלמידים מאת הממונים ואת הרשימה בטבלאות.

יד. הורי התלמידים ישלמו את שכר הלימוד לממונים, והם ימסרו אותו למלמדים.

טו. על הממונים להשגיח שהעברת התלמידים ממדרגה למדרגה תעשה בסדר ובהסכמתם.

טז. בנהוג מימים קדמונים ילכו הממונים בחג הפורים מבית לבית לאסוף נדבות. לטעם זה יחלקו ביניהם את הניטו לאזורים וכל אחד ילך באזור המיוחד לו בלויית מלמד וטמש.

1. כי אין למלמד לקבל תלמיד בלי פתקא מאת הממונים.

יו. הממונים חייבים לדאוג בעזר מועד להספקת העצים, הנרות ויתר חמרי ההסקה והמאור.

ית. נרוש התלמיד מבית-הספר יוצא לפעל לפי החלטת כל שלשת הממונים.
 יפ. כל התלמידים המקבלים תמיכה מהתית בצורת בנדים וכדומה לא יעזבו את ביהם טרם ימלאו להם שמונה עשרה שנה, כפי שנתפרסם כבר "פעמים רבות" במודעות מטעם הקהלה. ואם מי מהיחידים יקח לו איזה תלמיד כדי שימש בביתו או בחנותו, או שהתלמיד יעזב את ביהם לפי דרישת אביו, או אפוסרופסו, אז מוטל על אותו יחיד לשלם בזמן של שנה אחת את כל מה שהוציא ביתהספר על אותו תלמיד. ואם ההורים יקחוהו הביתה או יש לגבות את הסך הנ"ל מהם, ואפילו אם יהא נחוץ לנכות לשם זה מן הקצבה השבועית הנתנת להם מן הקהלה.
 כ. כיון שאין לקנות שכל התלמידים יגיעו למדרגה גבוהה של שלימות יש לשלוח את התלמידים שאינם מצליחים יפה בלמודיהם אל בית הדפוס לשעות אחדות בכל יום, למען ילמדו שם את המלאכה מבלי שיעזבו לגמרי את ביתהספר. ועליהם ללכת אל האומן Salvador Serri, שהוא היחיד המומחה במקצוע זה, וישלמו לו את הסכום שימצאו הממונים לנכון, למען ילמד אותם לסדר האותיות בנקוד ובלי נקודה, וישתדלו שבכל שבוע יהא להם איזה נושא לסדר במקרה שבבית-הדפוס לא תמצא בשבילם עבודה מתאימה. דבר זה נחוץ כדי שלא תבטל אומנות זו שיש סכנה שתשתכת. השוכ הדבר שיהיו מסדרי אותיות היודעים לסדר בכתב מרובע, וישתדלו שיהיו לפחות ארבעה תלמידים קבועים הלומדים מלאכה זו. באופן זה יהא בית התית בית-ספר מושלם שלומדים בו מה שנחוץ גם להכלל גם להפרט.
 כא. כל ממונה יקבל העתקה מהתקנות האלה וימסור אותה כתום שלש השנים להממונה הבא במקומו.

חובות המלמדים,

עבודת המלמדים היא החשובה ביותר, והיא הבסיס של התית, כי המלמדים הם מחנכי בני הנעורים והמלמדים אותם את חובותיהם כלפי אלהים, כלפי חבריהם וכלפי עצמם. ואם כי המלמדים הראו עד היום שיש להם הכשרונות הדרושים לעבודתם רוצים אנו לתת להם את האפשרות, ע"י הבנינים החדשים שנבנו וע"י אוצר הספרים שנוסד, למצוא דרכים חדשות בחנוך. ולכן אנו נותנים להם את הכללים האלה החלים עליהם נוסף על ההוראות המיוחדות הנוגעות לכל מדרגה ומדרגה.

א. כל המלמדים, חוץ מן המלמד השני של המדרגה העליונה, ילכו מדי יום ביומו כעבור חצי שעה אחר נמר התפלה (בערבי שבתות כעבור שעה וחצי ובערבי

1. בפירארה היו במחציתה השניה של המאה ה-19 בתי דפוס עבריים חשובים שהוציאו ספרים רבים. במאה ה-20 התחיל הדפוס העברי באיטליה לרדת יותר ויותר, והמרכז של הדפסת ספרים עובר לאמסטרדם. בזמן שנתחברו התקנות האלה היו בתי-דפוס חשובים באיטליה רק בליורנו ופירינצי.

ימים טובים כעבור שתי שעות, חוץ מערב פסח¹ אל התית, ושם יתנו את השעור: שעה אחת בחדשים מתשרי עד אדר, שעתים בחדשי ניסן-אלול. אחרי השעור יאכלו התלמידים פת-שחרית, והמלמדים ישגיתו שיכרכו לפני הסעודה ואחריה.

ב. המלמדים לא ישהו אחריצ מהוץ לכתלי התית יותר משעה וחצי בחרף או שלש שעות בקיץ.

ג. כל המלמדים וכל התלמידים ישובו אל התית במוצאי שבתות בחרף בשעת תפלת ערבית ואח"כ יתאספו במדרגה שלהם.

ד. במדרגה העליונה יש שני מלמדים. הצעיר שבהם ילך בכל בקר אחרי התפלה אל התית, וישהה שם שעה וחצי בעונת החרף או שעתים בעונת הקיץ וכל אחרי הצהרים במשך כל העונות (בקיץ ובחרף), וכמו כן בערבי החרף עד שעה אחת כלילה, ובמוצאי שבת ימלא את מקומו של המלמד של מדרגה ג'.

ה. הזקן שבמלמדים יבא אל התית בכל יום כשעה וחצי אחרי תפלת הבקר וישהה שם עד שעת הצהרים, אח"כ ישוב אל התית בשעת המנחה ואח"כ ישוב עוד בקיץ בשעה 24 וישאר שם עד שעה אחת כלילה ובחרף עד שלש שעות כלילה. הרבר אמור אף במוצאי שבתות. את תפקידו זה לא ימסור לאחר.

ו. לא המלמדים ולא ההורים יבטלו את התלמידים מלמודיהם בשעות הקבועות. המלמדים ישתמשו לשליחויות בשמשים, ולא בתלמידים.

ז. בו ידובר על השיבות תפקידם של המלמדים בתור מדריכים רוחניים.

ח. המלמדים ידריכו את התלמידים לדיוק בשעות התפלה ולהתפלל בכונה, להיות סרים למשמעת ההורים והזקנים בעדה, ולכבד את זולתם.

ט. המלמדים ישתדלו שהתלמידים יאהבו איש את רעהו, ירחקו מדבר שקר, ולא ישתמשו במלים גסות וכו'.

י. התלמידים עלולים להצדיק את הטאיהם על ידי שקר; יש להשגיח על זה, ולבאר להם שאם אין אמת אין חסד ואין דעת אלקים בארץ².

יא. יש לענוש את התלמיד במדת רחמים ולעולם תהא שמאל רוחה וימין מקרבת³. וכמו שכתב הרמב"ם כהל' תלמוד תורה: ולא יבס מכת אויב ומכת אכזרי, וכן אמרו רז"ל⁴: התלמידים נקראים בנים.

יב. המלמדים ירשמו בטבלאות שבכל חדר את הימים שבהם לא באו התלמידים אל התית מבלי סבה מספיקה. מול שמו של כל תלמיד יהיו כתובים כל ימות השבוע מא' ועד ו', וחובת המלמד להשגיח אם אין התלמיד משתמש מביה"ס בלי סבה מספיקה.

על המורות

אותן המורות שהממונים יבחרו בהן, ויחשבו אותן לראויות למלא את תפקידן, תלמדנה את האיב וצורפי האותיות עד שידעו התלמידים לקרא בשגרה את הפסוק

1. שבו אין למודים כלל. 2. הושע ד' א'. 3. סוטה מ"ז א'. 4. סנהדרין י"ט ב'.

עם הטעמים באיזה מקום שהוא במקרא. ואחרי שהממונים יבחנו אותם יעברו אל המדרגה הראשונה של התורה. אסור בהחלט ובלי שום אמתלא לקבל ילדים פחותים מבני שלש.

תכנית הלמודים במדרגה I

א. המלמד יבחון את התלמידים בהכנסם למדרגה בידועה התפלות וברכות הנהנין, ואם ימצא כי ידיעותיהם אינן מספיקות ילמדם עד שתהיינה שגורות בפיהן. מכיון שידועה התועלת של למוד בעל פה ילמדם את מזמורי השבוע ואת מזמורי הימים הטובים. אחרי שידעו את זאת ילמדו בעל פה פרקים מספר משלי, מכיון שהפסוקים בספר זה הם קלים וקצרים. יש מהם שילמדו פרקים שלמים ויש רק פסוקים, הכל לפי דעת הבן.

ב. אחרי שיחזרו על השעור בעל פה ילמדו את פרשת השבוע (מספר פסוקים כפי יכולת התלמיד) במשך שעה בחרף ובמשך שעתים בקיץ. אחיכ ישחררם לארוחת הבקר.

ג. אחרי הארוחה ימשיכו את למוד פרשת השבוע. הטובים שבתלמידים יבארוה והאחרים יקראו את הפסוקים. יחלק את התלמידים לקבוצות והמעולים שבתלמידים ילמדו את חבריהם בנוכחות המלמד. אחיכ ילמדם את ההפטרות, ובערבי יום טוב ילמדו את הפטרת המועד והתפלות, ויבאר להם את המאורעות ההיסטוריים שבפרשות ובהפטרות.

ד. אחרי ששעור בדקדוק. תנועות גדולות וקטנות, שוא נה ושוא נע, הנש ורפה. הגדולים ילמדו פרק ב' רבינו משה¹.

ה. בין פסח לעצרת יקראו פרקי אבות, חמש מגלות (בזמנים המתאימים), פזמוני שבת. בערבי שבתות של קיץ יהיו בתורה גם אחריצ ויקראו שיר השירים. בימי שבתות יהיו בתורה שעתים בקיץ ושעה בחרף לפני המנחה, וילמדו את תפלות מנחה וערבית.

ו. ביום ה' אחריצ בחינה. חזרה על החומש שנלמד במשך השבוע, ותרגילים בתרגום מאטלקית לעברית.

תכנית הלמודים במדרגה II

א. למוד מדי יום ביומו בתנ"ך, קריאה מדויקת ובאור.

ב. על המלמד להקבץ אם התלמידים ראויים לעבור אל המדרגה השניה ולהרבות בתרגילי דקדוק, כנויים נפרדים ומחזורים, גופים ושרשים.

ג. למוד בעל פה של פרקי משלי ותהלים, ויתן להם מזמור אחד או אחדים ליום, ובמו בן הלמוד הזה הוא לפני ארוחת הבקר, אולם המלמד יתן להם פרקים

1. רמב"ם.

לשנן בעל פה בשביל יום המחרת, כדי שיהיו עסוקים בזה גם בשעות הצהריים ובערב. מוטב שילמדו את זאת מאשר ילכו בטל או יסתובבו בחיצות.
ה. למוד של רבינו משה הלכות קריאת שמע ותפלה, שלחן ערוך, מנורת המאור, דיני תענית ו"ט, חנוכה ופורים. ששה חדשים לפני בר מצוה יתחילו בלמוד הלכות תפלין.

ה. למוד בנביאים, ושעורים בערכי שבתות ושבתות כמו במדרגה I.

תכנית הלמודים במדרגה III

- א. למוד של פרשת השבוע עם פירוש רש"י, הפטרות, נביאים עם רש"י. דקדוק: גזרות, זמנים, כללי קמץ חטוף, בנינים אחרים (הקלים שבהם).
- ב. למוד של תהלים ומשלי (בעל פה), וימשיכו מן המקום שיגיעו אליו במדרגה הקודמת.
- ג. תלמידי מדרגה זו ילמדו בעל פה משניות, ויתקדמו הלאה בלמוד השו"ע. כמו כן יתחילו למוד של משניות עם פירוש רע"ב ו"עין ישראל". המלמד יבחר את התלמידים המתאימים וילמדם דבור של תו"ט, וגם ילמדם, הלכות דעות והלכות תשובה מהרמב"ם כדי להגביר בהם את הרגש המוסרי והדתי.
- ד. השאר כפי התכנית שבמדרגות I-II.

תכנית הלמודים במדרגה האחרונה

- א. בחינות חמורות בכניסה אל מדרגה זו, כי צריכים התלמידים להיות בקיאים בפסוק, וגם במדרגה זו צריך להרבות בלמוד התניך, ופרשת השבוע עם רש"י תהא שגורה בפה, נ"ך עם רד"ק, למוד בעל פה תרי עשר, איוב ומשניות.
- ב. למוד הבטויים הטבעיים של דקדוק בעברית ובאיטלקית, כדי להקל על התלמידים את הלמוד של שפות זרות.
- ג. תרגילים של תרגום מאיטלקית לעברית, שמוש במלון, צמח דוד¹.
- ד. בקאות בדינים, למוד של רב אלפס, גמרא עם רש"י ותוספות, משניות עם תוספות יו"ט.
- ה. הלכות יסודי התורה לרמב"ם, והלכות דעות. בזמן שבין פסח לעצרת למוד פרקי אבות עם באורים באיטלקית.
- ו. פעם בשבוע יסודרו וכוהים על דינים או על נושא היסטורי, כדי שהתלמידים ילמדו להתוכח ולחשוב על מאורעות הסטוריים.
- ז. מכיון שחשוב להקים דור של יודעי דינים והלכות איסור והיתר ודיני ממונות יש לשים לב ללמוד הזה (בית יוסף, טור ח"מ וכו').
- ח. מכיון שבימים ד' ה' אין ישיבות בבית דין ילמד הרב דמתא ר' אהרן

1. לר' דוד די פומיס, ויניציאה, שמ"ז

קאזים את התלמידים ביום ד' דיני איסור והיתר, בדיקות בהמות שחוטות, וניקור הבשר (ידיעת הדבר האחרון הולכת ופוחתת).

ט. ביום ה' ילמד הרב פרואל: "חובות הלבבות", כוזרי ומטה דין 1 או ספרים אחרים שימצא לנכון. מכיון שהרב עיניו חלשות, ישתמש באחד התלמידים למקריא. י. בדרך כזה ילמדו התלמידים באפן עיוני ומעשי את דיני הדת, כמו שאמרו²: דע את אלהי אביך ועבדהו.

יא. מכיון שאחרי העמל נעים לראות את הפירות מיעצים בזה לסדר פעם בחדש (בימי ראש החדש, חוץ מריח אייר וחשוון) כעין בחינות פומביות בנוכחות הקהל שבהן ירצו התלמידים השובים על איזה נושא. הדבר הזה ימריץ את הקהל להרבות בנדרות ואת התלמידים ללמוד בשקידה.

יב. על התלמידים של מדרגה זו לעזור לחברים שבמדרגות הנמוכות, לחזור אתם על שעוריהם.

יג. קבלת השבת תהיה בשעה עשר וחצי בערב³, ושני המלמדים עם תלמידיהם יהיו שם לפני שעה זו.

למוד של קריאה, כתיבה וחשבון

המורה של המקצועות הללו ועוזרו יבואו אל התית בשעת תפלת המנחה, וילמדו שעתים בחרף ושעה בקיץ, שעה אטלקית ושעה עברית, וביום ד' חשבון. את התלמידים יחלקו לקבוצות, באפן שכל תלמיד ישתתף בקריאה איטלקית לפחות פעם לשבוע.

ב. המורה ועוזרו יבקרו מדי ערב בערב את מחברות כל התלמידים אחד אחד ויתקנו את הדרוש.

ואף ביום ה' שבו עסוקים התלמידים בבחינות יש לבדוק את כל הספרים.

פקודות לשמשים

א. התפקיד הראשון של שני השמשים הוא: להיות נוכחים בכל בקר בתית, לאסוף את התלמידים, לראות מי אחר לבוא, לחפשם אחיכ ברחובות ולשלחם אל התית. ב. אחד מהם יהיה ממונה על הארוחות, ימסור את המנות למלמדים שיחלקון בין התלמידים. המנות יכולות לא להגתן לתלמידים בתור עונש.

ג. בחרף יסיקו בכל בקר את התנורים וישניחו שכמות העצים תספיק לכל היום ולערב.

ד. השמשים ישארו בתית במשך כל היום לפי התור, כלומר אחד יהיה שם לפני הצהרים והשני אחריו. רק בשעת הארוחה העיקרית (בכחות יום) יהיו שניהם

1. לר' דוד גיסה, לונדון תש"ד. 2. דה"צ א' כ"ח ט'.

3. ז. א. בשעה וחצי לפני השקיעה.

כדי שישניחו על התלמידים היוצאים. כמו כן יהיו שניהם נוכחים בערב, וישנימו לב שהתלמידים ילכו ישר לבתיהם ולא יטו מהדרך.
 ה. השמשים חייבים לאסוף את התלמידים גם אחרי הצהרים, ולכן יבא אחד מהשמשים חצי שעה לפני התחלת הלמודים, וישניה על התלמידים בהכנסם והשני יסובב ברחובות וימריצם לבוא.
 ו. על השמשים לטאטא את כל החדרים שלש פעמים בשבוע, דהיינו כימים א', ג', ד', בשעות הפניות מלמוד. יבינו בערכים את המנורות, וישניחו שלא יחסרו מים לנטילת ידים בשני הבוירים.
 תם ונשלם.

קיו. מתוך פסקיהם ומכתביהם של רבני איטליא שנדפסו ע"י רניה ווייזל במכתבו השלישי (ע"י כרך א' עמ' רביה-רליד). כשיצא ווייזל באגרתו הקרויה, דברי שלום ואמת להשפיע על ראשי הדור ופרנסיו שיקבלו באהבה את פקודת הקיסר יוסף השני בכל הנוגע לתקון ההנזק, נתקל בהתנגדות עצומה מצד גדולי הרבנים בראי יחזקאל לנדא וראי דוד טעביל אבדיק לייסא (ע"י שם עמ' רליה-ר"מ) ועורר כנגדו קטרוג גדול. לעומת זה מצאו דבריו אונים קשובות אצל חלק הגון מיהודי איטליא, שהיו תמיד קרובים אל ההשכלה, ותכנית הלמודים בבתי ספריהם היתה קרובה לזו שהציע ווייזל. ידוע שראשי קהל טריעסט נשמעו בחפץ לב לפקודת הקיסר ויסרו להם ב"ם לפי התכנית שהתזה ווייזל, ולהם גם ערך ווייזל את המכתב השני. ולפיכך השתדל ווייזל וידידיו להשיג מרבני איטליא פסקים נוחים להם הנותנים תוקף לדעותיו, שיוכל להסתמך עליהם נגד רבני אשכנז ופולין. ווייזל כתב לגבירי טריעסט: עשו נא עם בית ישראל ועמדו חסד. בקשו נא את פני החכם הבולל הגאון אביר ורימ בקהלתכם הקדושה נרימ, לשפוט שפוט בענין זה, וגם שלחו את המכתבים ליתר קהלות קדש שבארצכם, והעתיקו בעדי לרבני ישראל היושבים על כסא התורה שיפלטו דברי שני המכתבים על מאזני חכמתם ויגידו משפט לבם לבית ישראל. השתדל הרבה בדבר ר' אליהו מורפורגו מגרא-דיסקא (ע"י עליו להלן עמ' רכב) ועלתה בידו, אמנם לא בכל

1. וע"י במאמרו היפה של ר' רבקינד: אליהו מורפורגו מסייעו של ווייזל במלחמת ההשכלה שנדפס בס' הזכרון לא. ה. פרידוס.

הפרטים מסכימים הרבנים לווייזל, אבל קרובים דבריהם לדבריו
בנוגע לעקר, שאין להרחיק את הלמודים הכלליים מבית הספר.
מוציא אני מפסקי הרבנים, למען הקצור, רק את תמציתם,
בלשונם של הכותבים.

א. פסק הרב המאזר הגדול... מהר"ר יצחק בכמהר"ר משה פורמיניני
אב"ד ורימ דק"ק טריאסטי יציא.

נדרשתי ולי שאלו איך יתנהגו בלמודים של נערי בני ישראל קדושים...
וראיתי מראות אלהים שני חכמים מתנבאים מתוך אספקלריא המאירה... הלא הם הפילוסוף
האלהי מהר"ר משה מדעסוויא, ראש לכל הפילוסופים שבדורנו, ומהר"ר נפתלי
הירץ ווייזל חכם הכולל... את הכל עשו יפה בעטם ובספריהם, הלא הם דברי
שלום ואמת, ורוב טוב לבית ישראל, עמדו בסוד ה' וגלו לנו איזו היא
הדרך הישרה שיהיה תפארת לעושיה ותפארת לו מן האדם, אורו עינינו בדבריהם
ואין לנו אלא לשבחם ולפארם, כי כוונתם רצויה ומעשיהם רצויים...

האמנם אף זאת ראתה עינינו, דבארוזים נפלה שלהבת המחלוקת, והן המה
אנשי מדות ובני ענקים... הרבנים המופלאים... ראשי ישיבות שבפולין וגרמניה,
שכתבו שטנה על דבריהם וחבוריהם הנוכחים ודנום כספרי מינות לשרפה ולקבורה...
והנה לבי אומר לי דחשו רבנן שיעשו מן העקר שהוא למוד התורה הרחבה
מני ים טפל, ומן הטפל שהוא למוד החכמות, דכמה יגיעות צריך לקנות אותה ולעמוד
בסוד קדושים רבה... ואיך יעשו הנטיעות הילדות פרי... אם מבין חמש שמתחיל
זמן למוד המקרא... נבלבל את ראשם בעיני החכמות והלשונות, ויבא זה ויאבד זה
את זה, וישאר התינוק מבולבל וחבר כל בלי ידיעה לגמרי וקרח מכאן ומכאן. הלא
מודעת זאת דלשוננו הקדושה היא קשה ללמוד מכל הלשונות, וכמה יגיעות צריך
שיעשה המקרי הדרך לתורה להם חבור האותיות בנקודותיהם וטעמיהם עד שיתחילו
לקרות התיבות עם דקדוק הקריאה ללמדם התפלה, ואחר כך סדר הפרשיות וההפטרות...
עוד צריכים הם לחזור על למודם, ושיהיה שגור בפיהם ספר משלי ואיוב
ותהלים, כדי שיהיו שינוה בפיהם²... וצריכים גם כן להבין במקרא, ולשום שכל על
הענינים שבהם, לידע אותם על בודים ושרשם וטעמם בפירוש רש"י ושאר מפרשים³.
וגם לרבות ספרי המוסר והוראה, והוא העיקר שבעיקרם... והיכן הן השעות הנותרות
מן היום ללמדם חכמות חיצוניות ולשונות הנזכרים, הלאי שלא יחסר הזמן ויהיה
מספיק. המלאכה מרובה ומחזו של תינוק רך ואינו יכול לקבל יותר ממשא, אם
לא שתטרח דעתו עליו, ולא יראה סימן ברכה בלמודי כל הימים.

1. כך יראו קני מכתביו של ווייזל, ווייזל מעיר שהכתבים נכתבו רק על ידו, ורק מפני

שגם מנר לסו"ן כתב לראשי טריאסטי חשב הרב שאף ידו היתה בחבורם.

2. דברים לא ידועים. 3. ווייזל מעיר על זה: "בגלילית הללי אדם לא זכר על זה".

כל ההתחלות קשות כדאמור רבנן¹. ומחמש שנים עד שיכנסו לעשרה, שהוא המדרגה הראשונה זאת תורת העולה כלה לגבוה סלקא, ולא ימוש ספר התורה מפיהם... וכשיכנסו לשנת העשרה, אז למודם יהיה להיות בקיאים במשניות ובפרושם עם רע"ב ורש"י, עד שבחמש שנים יהיו בקיאים בכל הטשה סדרים... ולאיוו שעה מן היום ילמדו הבתיבה בלשון הקדש ובלשון לעז² ואשכנז. ואם היו מאירים³ הנה מה טוב שיעינו גם כן באיוו מהחכמות, הכל לפי דעת הנערים ושכלם והפצם... ואלו יגדלו ויהיו אנשי מופת בחכמה זו ואלו בחכמה אחרת... ואם המצא תמצא בהם כת של קדושים, שירצו להיות בעלי מלאכה אחת, וכל היום וכל הלילה תמיד לא יחשו מלמודם, להיות בקיאים בכל התורה כלה במשנה בגמרא בהלכות ואגדות, ולהבין דבר מתוך דבר בפלפול וחדושות... גם בהם בחר ה', ואשריהם ואשרי חלקם... ונמצאת גוף האומה הקדושה שלמה, הן בחכמת התורה והן במכיוני מדע וכל חכמה, ומאלו ואלו ירבה כבוד ה' ויתקלם עילאה...

אשר לבן אדברה נגד מלכים, מאן מלכי רבנן, ולא אבוש להיות במכריע במחלקותם. ואם אין הכרעתי מכרעת אהיה כמפרש דבריהם... אלו ואלו דברי אלקים חיים ולכלם יש להם מקום וזמן, והלכה כשניהם... שבחמש שנים הראשונות אין לבלבל שכל הנערים בלמודים אחרים... וזהו בדעת הרבנים וגאונים עולם הנזכרים, ואין לנו אלא דבריהם, אך אחר שנכנסו בפתחי החכמה, מעשר עד חמש עשרה שנים או לפי גודל הידיעה ואור שכלו של הנער רבו מלמדו תורה ברובו של יום, ובמעוטו יבין וישיביל בחכמת הבתיבה בלח"ק ובלשון לעז ובחשבון וגם ילמדו דעת ותבונה להאיר עיניו במושכלות ובחכמות אחרות...

מפי קטן כמוני יצאו הדברים... וזך לחדש תמוז התקמיב.

ב. מתוך פסק החכם השלם הרב הכולל במהר"ר שמואל ידיריה

נורציו, אב"ד ורימ דק"ק פולארא יע"א.

אחריו שהוא מאריך להוכיח שחכמי ישראל בחזרות הקדמים היו מאהבי החכמה והמדעים, שהם נחוצים גם להבנתה של התורה, הוא כותב:
ואין בדידן הכי קיימא לן, ההלואי חכמי ישראל הם יעמדו על הפקודים ללמד לתלמידים החכמות האלו אשר בשם חיצוניות נקראו, כי אז לא יהיה חשש וערעור לא לטרוף דעת ולא לבטול תורה, כי הם יורו דרך הישר לא יבטלו בה. כי לא כל הקרב הקרב ללמוד החכמות יקישו על דלתות האנשים אשר לא ידעו דרך ה', אז יהיו תמיד ככל ספר הבא לידם, באין דין ואין דיון המבחיין בין טוב לרע, ורבים שתי ורבים ישתו בים התרעלה, צרעת המינות, ונמצאו תקנתו קלקלתה.

1. מכילתא פרי יתרו ורש"י שם י"ט ה'.

2. = ר' עובדיה ברטנורה. 3. איטלקית. 4. בציונים בכסרונותיהם.

והלואי אם חכמי ישראל יחברו ספרים נכונים ונאותים ללמודים האלה, כי הם דרך אמונה יבחרו, והגו סניגים מכסף ויצא לצורך כלי מחזיק ברכה.

המורס מכל זה, כי החכמים הגדולים אשר אזור מתנם עבה נגד החכמות לא חשו אלא להרים הדעות הכוזבות ובטול התורה, אבל כל השומע ישמע לדברי האשל הגדול פחד יצחק וידריך בניו הקטנים בתורה בלבה, וגם בעת יגדלו והיו לאנשים יעשה באופן שתורתו תהיה העיקר וחכמות החיצוניות טפל... ואז בוראי זה זה יעלה בידו...

נאום החותם פה פירצה רב טוב לירח אדר הראשון שנת תקמ"ג...

ג. פסק שלשת נשיאי ישראל... ראשי ישיבה דקיק וויניציא... מהר"ר שמחה קאלימאניץ נר"ו וכבוד מו' אברהם חיים קרקוביא נר"ו וכבוד מהר"ר אברהם פאציפיקו נר"ו.

האירה אל עבר פנינו אגרת... הרב הכולל החכם התורני כמחור"ר נפתלי הירץ ווייזל נר"ו, אשר קראה בשמה דברי שלום ואמת, כשמה בן היא... אשר הרב הנ"ל מורה [בה] באצבע [על] החיוב הגדול וההכרחי שיש לנו לשמוע צווי הקיסר הנשא והנעלה... יאזעף השני, ירום הודו, אשר נתן אלהים בלבו להביט שפלותנו בין העמים... וחמל גם עלינו ועל בנינו, ויצו כי בכל מדינה ומדינה יחויבו מנהיגי עמנו להוסיב בתי מדרשות אשר בהם ילמדו התינוקות לא לבד ספרי הקודש ויראת השם כפי אמונתנו אבל גם בן יושיבו מלמדים שיהיה חיובם ללמדם ספרי חכמות חיצוניות ולשון מדינתם, עד שיבינוה בשלמות, וידברו בה בלי שום גמגום. וכן מורה הרב מחבר האגרת הנ"ל לעשות... אמנם לזאת נתמלאו חמה וקצף שלשה רבני הדור אשר נקבו בשמות באגרת השנית שכתב הרב וקראו תגר על אגרת דברי שלום ואמת... והואיל ואנשי שלומנו, פרנסי ומנהיגי הלמוד בעיר טריאסטי... שלחו לנו האגרות הנ"ל וענותנותם הביאתם לשמוע מה בפנינו... חקרנו וחפשנו בה בעיון רב אם נמצאת עולתה בה וחזרנו עליה פעמים ושלש, ויצא משפטנו בסיד³ לזכות האגרת ומחבריה, בכל מכל כל...

אחרי הדברים והאמת האלה⁴ נראה כמה מתקו ועתקו גם נברו חיל דברי בעל האגרת נר"ו, שבאותו הפרק ובאותו הזמן עצמו צריך להורות וללמד לבני הנעורים הפסוק, וכדי שיבינו במקרא — ההקדוק וכללי לשון הקודש. וכמו כן לפתור הפסוקים בלשון המדינה אשר נמצאים שמה, היותר צה ושלם ונקי משגיאה, כדי שגם זה ילמדו לדבר כהוגן בשתי לשונות יחד... ותהיה ידיעת הלשונות לתועלת

1. רמז להרב ר' יצחק פורמיג'ני אבדיק טריאסט.

2. ע"י עליו באנציקלופדיא היהודית-אנגלית III, 515.

3. =בכיעתא דסמיא. 4. שבהם הרבה להוכיח על חשיבות תורה עם דרך ארץ.

גדולה... ודברי הרב בעל האגרת לא היו צריכים הזוק... אמנם נוסף גם אנו בזה ונאמר, כי אין ספק כי בדבור הבדיל הקביה את האדם משאר בעלי חיים... והלא און מלין תבחן... ואם יהיה הדבור מגומגם ומבולבל מלשונות אחרות או שלא יהיה הדבור צח ונקי אין רוח הבריות נוטה הימנו ומתרחקים ממנו וכאילו אינו מן הישוב יחשב...

ועל מה שאמר הרב מחבר האגרת שצריך ללמד הילדים בהקדם לימוד הפסוק תחלה, ואחר כך המשנה ואחר כך התלמוד – אדני הסדר הזה יסודותיו בהררי קדש, המה התנאים, שכך אמרו בן חמש שנים למקרא וכו', ולא כמו שעושים בערי אשכנז, ומי יערב לבו להוכיחו על זה? הלא זהו הסדר עצמו שהורו לנו חכמי התלמוד... ובסדר הזה מנהיגו היה בוויניציאה מימי קדם קדמתה, וכן הוא היום, ובכל ערי איטליה נוהגים כן. ותהלות לאל כמה רבנים וגאונים גדולים יצאו ממנו אשר שמם נודע בשערים, ויצא מוניטין שלהם בכל העולם בספרים אשר יצאו לאורה בדפוס, ומשם נראה הבקאות שהיה להם בתלמוד, אף שלא למדוהו בנעוריהם אלא באותה הדרגה שלמדוהו הו"ל, והסברה נותנת שצריך לנהוג בסדר הזה ולא בסדר אחר... ואחרי כל זאת, אחר אשר ראינו צורך ללמד לתלמידים קטנים הנימוסיות, שכבר פירש המחבר נר"ו מה המה, נבין ונחקור אם מן הראוי שנשמע לעצתו בלמוד החכמות הלמודיות והטבעיות. ואחר החקירה במה שכתב הרב הנ"ל נאמר שאין שום מעכב בלמוד הנ"ל, שכבר הראה הרב בטוב טעם ודעת מה גדולה תועלתם ללומדיהם ושצריכון המה לקבוצ המדינה, וגם בזה נראה לנו לעשות לו סמוכות בדבר אשר נאמר לקמן ג...

וממה שאמרנו נלמוד שיפה אמר הרב בעל האגרת שצריך שהתלמידים ילמדו צורת הארץ והכתיבה והלשון. לישא וליתן ממקום למקום ולהחיות את נפשם... וכל שכן שאין לערער עליו אם אמר שצריך ללמד התלמידים חכמת החשבונות, דהיינו האריטמטיקה, שהוא חכמה מצטרבת מאד, וזה דבר מפורסם שאין צורך לבררו... ועתה נחקור בחכמות אחרות שהוזכר בעל האגרת, שבאים מדעת הטבעי שבאדם והם חכמת ההנדסה דהיינו גיאומטריאה וחכמת התכונה שהיא האסטרונומיה, ונאמר כי חכמת ההנדסה היא חכמה חשובה עד מאד, אשר ממנו יצאו חכמת התכונה וחכמת החשבון, וחכמת השיר והנגון וחכמות אחרות... ואין לומר שהחכמה הזאת מבלבלת את השכל... אבל חכמת ההנדסה היא חכמה מעולה המישרת השכל על האמת, ומעילים לא זה ממנו... ומי יאמר שאין ללמדה לתלמידים כשתהיה להם הבנה להבינה.

1. הרבנים מאריכים כאן מאד בשבח החכמות הללו ונחיצותן, ובוכיחים שגם אדם הראשון היה יודע את חכמת הפיזיקא, ומסתברא שהיו בו מלבד החכמות אשר אברנו גם סאר החכמות, הואיל שהיה יציר כפיו של הקב"ה, ותובל קין היה הראשון שעסק בחימיה.

ואם לחשך המנגד לומר, שכל זמן שהתינוקות לומדים החכמות האלו הם בטליון מתורתן – כבר התנצל מזה מעלת המחבר באגרת השנית, באמרו כי למוד החכמות האלו יעשו איתו איזו שעה ביום, באופן שלמוד תורתנו הקדושה יהיה העקר ותורת האדם טפלה לו...

הכלל העולה מכל מה שאמרנו כי ישרים וכנים כל דברי שלום ואמת אשר באו לידנו, ואנחנו מסכימים על כל מה שכתב הרב באגרותיו, והסדר אשר הניח לפני המלמדים הוא הנכון ואין לנסות ממנו ימין ושמאל...
בה וויניציאה ז' כסליו שנת ה'ת"ר להישר לפ"ק [תקמ"ג].

ה. מתוך פסק הרב ר' חיים אברהם ישראל אב"ד אנקונה.
אחרי שהוא מביא בקצור את דעות וויזל ומתנגדיו הוא כותב: ,ובהורמנותיהו דרבנן אני אבריע ויתקיימו דברי כל הנאונים.

פשוטא שכל אדם מישראל חייב ללמד את בנו מבן המש שנים קרוא מקרא מן התורה ומן הנביאים ומן הכתובים בפרושים הדק היטב, וללמדו כל תפלה וכל תחינה ובראת ה' סור מרע וכיצד מברכין, וללמדו מדות טובות. ועד עשר שנים לא יתערב דעת התינוק בשום חכמה. ובהגיע תור בן עשר למשנה חייב ללמדו כיצד סדר משנה עם פרושה ששה חדשים או שנה תמימה, כל חר לפום חורפיה, וקצת מספרי מוסר. ובשנת אחת עשרה ללמדו גמרא לאט לאט עם איזה דבור של תוספות... ודי לו לנער שרובו של יום יהא בקדושה, ושתים או שלש שעות מהיום בין היום והלילה ילמוד מעשה הכתב בלשון הקדש ושאר לשונות, ותו לא! אמנם מבן ט"ו שנים תחלת פלפולו בש"ס ובדברי הפוסקים הראשונים רובו של יום ואיזה שעות מן הלילה. ובשאר השעות יעסוק בשאר החכמות, שמהן ילמד גדולת מלך מלכי המלכים הקב"ה. ויכנס מורא ופחד בלבו, ויורה לאל ובה ואמר: ברוך שחלק מחכמתו לבשר ודם, ואם כה יעשה תורתו קבע ושאר החכמות עראי ימצא חן וחבר בעיני כל אדם...

ר"ה אדר שני תקמ"ג.

ח"ן מן הרבנים האלה חנה עוד את דעתו בענין זה הרב ר' ישראל בנימין בסאן אבדיק ריגיו במכתב שכתב לתלמידו ר' אליהו מורפורגו ונדפס גם בן ע"י וויזל במכתבו השלישי. ר' ישראל בנימין נוטה ג"כ לצדו של וויזל, אף כי הוא מוצא שלא נזהר יפה בלשונו במכתב הראשון: ,ואף שכל אדם חייב לדון את חברו לבקש וכות, אבל חייב אדם להזהר שלא לתת אצבע בין שני האנשים אשר אינם רוצים להשגיח במאונים טרם ירצו אל המערכה.

1. רבני וויניציאה היו איפוא מן הנוטים ביותר אחרי וויזל, יותר מכל שאר רבני איטליה שחוו דעתם בענין זה. ור"ה שמה קאלימאני אף חבר שיר לכבוד רנ"ה וויזל, וגם וויזל הסיב לו כבוד בשיר שסלה לו.

קית. מתוך שו"ת, ודע אמתי (ח"ב סי' קיז) לר' ישמעאל ב"הן אביר
מודינא. התשובה שלוחה לטריאס טי. ר' ישמעאל נולד בשנת
תפ"ד ונפטר תקע"א. הוא נחשב בין גדולי הרבנים בזמנו ולתשובותיו
שהדפיס בשלשה חלקים (בליוורנו-דיניו) יש ערך חשוב.

הן היום הקריבו לפני שני כתובים הבאים באחד מק"ק טריאס טי, הם
המדברים על סדר הנהגת הנערים ללמד את בני יהודה קשת גבורים והנה הנם
מעשי ידי... הפילוסוף והמליץ הגדול מהרר נפת לוי הירץ מברלין... ובם
מפורש אל הנערים כיצד סדר משנתם, שם סם לו חוק ומשפט אל המלמדים במשמרתם,
ובהיות שנהלקו הדעות בענין זה, על בן נשאל מעמדי אם דעתי בסדר הזה בהסכמה
עולה או אם נפשי בחלה... אכן טרם אענה על מה שנראה לעניות דעתי על השני
קונטרסים הנ"ל אחיה דעה קלה כמות שהיא בענין סדר לימוד נערי בני ישראל,
אחר כך אבוא לדבר בקצור נמרץ על השני קונטרסים הנ"ל.

בריש כל מראין¹ לא נוכל להתעלם כיצד סדר משנה כאשר חכמים הגידו
במסכת אבות סוף פ"ה: בן ה' שנים למקרא בן עשר למשנה ובן ט"ו לתלמוד
וכו' ורוח ה' דבר בם, דצריך לתת להם לפי הטף, ולפי דעתו של בן אביו
מלמדו² לפי שניו, דלתינוק מניקים לו חלב ולא מזונות עבים שאינם לפי טבעו, וגם
כדי לבנות הבנין על יסוד חזק... דהיינו לימוד המקרא שהוא היסוד, ואח"כ המשנה
ואחר כך הגמרא, שהוא הבנין, וכמו שכתב הרב נוד אריה בפר' ואתחנן³... גם הרב
עמודי שש האריך ע"ז בתוכחת מנלה⁴... ועל כיוצא בזה קורא אני אחריהם מלא
מה שכתב הרב הזכות הלכות⁵ בענין אחר: והוזהר מהנהגה בלי הדרגה כי רוב
השמן בנר מכבה את הנר... והדבר פשוט דאין לסמוך נופלים במנהג גרוע הנ"ל
להתחיל ללמד להנערים קטנים הגמרא בהתללות עצמם באילן גדול, הלא הוא רבנו
חם, שכתבו התוספות בשמו (בפיק דקרוטין דף ל' ובפיק דעין דף י"ט) גבי ההוא
דלעולם ישלש אדם שנותיו שליש במקרא שליש במשנה וכי' וכתבו התוספות על
זה, דהיינו טעמא דאין אנו נוהגים בן משום דאנו סומכים על מה שאמרו בסנהדרין?
על תלמוד בבלי שהוא כלול במקרא משנה גמרא - דהתם לא מוירי בסדר לימוד
הנהגת התלמידים, אלא לכל אדם, אחר שנעשה תלמיד חכם, אבל ודאי לסדר לימוד
הנערים כבר מפורש במשנה דאבות בן ה' למקרא וכי', אבל נוד זה מזאת המשנה
גופא... אני לומדים דאין לנו לבלבל מוחו של יצר קטן בדברים אחרים ובלומדים
אחרים של נמוסיות וטבעיות ואומניות וכיוצא שיעשות צרות זו לזו עם לימוד התורה,
דהו כלאים דאורייתא ובא זה ואיכ"ר את זה⁶ במוחו של תינוק הרך והענוג מאד.

1. כתובות י"ז א'. 2. בבאבבטרא י"ח ב'. 3. פסחים פ"י מ"ד.

4. ע"י בסרך א' ע"י מ"ז-מ"ז. 5. שם ע"י כ"א-ס"ג.

6. שער אהבת ה', בהוצ' צפרוני עמ' 273. 7. סנהדרין כ"ד א'. 8. כתובות ס"ז ב'.

הא למה זה דומה למדפים במכבש הדפוס ענין אחד על נייר חלק ואחר כך מדפים ענין אחר דבא זה ואיבר את זה. ואין זה ענין עם מה שאמרו: דרך ארץ קדמה לתורה... דדרך ארץ דמיירי התם היינו הנהגה מדינית ומוסרית... אלמא בתחילה צריך ללמד את בנו תורה ואחר כך מלאכה או סחורה, כמו שנהגו מעולם אבותינו ואבות אבותינו קדושים אשר בארץ המה, ללמד נערים תורה בקטנותם, ואחר כך כשיגדלו ולא תהיה תורתם לאומנותם מלמדים אותם מלאכה או סחורה ומסתפקים בקביעות עתים לתורה, ומנהג אבות תורה היא גם כן...

ומעתה אבוא בקיצור נמרץ לדבר על שני הקונטרסים שהדפוס מעלת החכם הפלוסוף המליץ הגדול הנ"ל. והנה האמת אני כי בקראי שנים שלשה דלות מקונטרסו הראשון הנקרא בשם דברי שלום ואמת עמדותי מרעיד ואשתומם כשעה הרא, איך חכם שכמותי יעסוק בדברים הללו, וגמדותי ברעתי דיפה אמרו הגאונים רבני פולין על דבריו, יען שם ראיתי בפרק א' דהגית הנחה דתורת האדם דהיינו דרכי המוסר והמדות ודברי הימים וקורות הדורות וצורת הארץ ומשפטי המלכים וחכמת המדינה והמספר וחכמת התכונה וחכמות הטבעיות שהם כולם תחת סוג תורת האדם קודמות בזמן להקדי האלהים... ועל נקודת המרכז הזאת סובב הולך כל הקונטרס... ואחרי המחילה מכבוד חכמתו ומליצתו אין הרעת נוחה בדבריו כלל, במה שרצה להפוך הקערה על פיה² ולחקרים בזמן תורת האדם לתורת האלהים, כי אם כה נעשה עתידה תורה שתשתכח מישראל אם לא יהיו כיוסף הצדיק שלמדו גבריאלי שבעים לשון בלילה אחת³, אבל בדרך הטבע יעברו ימי הילדות והשחרות בהבל שיש בו חטא, בדקדוק הלשונות ובחכמות הטבעיות קודם לימוד התורה. ורובם ככולם יצאו נערי ישראל לפעלם ולעבודתם ולא ידעו את ה' ואת תורתו. ישתקע הדבר ולא יאמר. וכל ראיותיו בלא חשיבי כמו שכתבתי... וגם הסדר הזה שכתב ללמד קודם דקדוק לשון הקודש ולשון אשכנז ואחר כך ללמד הספרים החדשים באמנות וברעות קודם לימוד התורה הקדושה – גם זה רואה אני מר ממזל, כי גם בדברים אלו יעברו כל ימי הנעורים, דצריך עידן ועידנין ללמוד דקדוק שתי לשונות ולבחור אלהים חדשים כספרים המחברים ע"פ הפילוסופיא קודם שילמדו ספר התורה הניתן מפי הגבורה.

אכן אחר כך בבואי אל... קונטרסו השני הנכונה בשם רב טוב לבית ישראל ראיתי ושמחתי בו, כי הגם שחשב לעשות סניגורן לדבריו הראשונים מכל מקום שם שניה⁴ ופירש דלא היתה בונתו שצריך ללמוד לנערים קודם התורה אלא המוסר ודרך ארץ אבל לא החכמות והטבעיות. והו' תוכן דבריו בתחלת הקונטרס הזה, ובונתו רצויה אף שדבריו אינם רצויים במכתבו הראשון... ויותר מזה ששתי

1. ויקרא רבה פר' ט'.

2. בבא בתרא ט"ז א'.

3. סוטה ל"ז ב'.

4. סינה את דעתו הראשונה.

בעל כל הין במה שכתב במכתבו השני בבואו לפרש סדר הלימוד שהציע לקק טריאסטי... כי בקונטרס השני כחכם מודה על האמת... השליך שקר ארצה ולא שמר קדימת תורת האדם וגם לא קדימת דקדוק שתי הלשונות... ולא הזכיר ללמוד לשון לעז ומפת הארץ וספרי נוסעים וגם לא דרכי המוסר וכיוצא אלא בהיות הנער בשנים הראויות ללמוד משנה ותלמוד...¹

אמנם מספור הגמרא בבבא בתרא ה' ב' על רב שמואל בר שילת משמע, שצריך ללמוד תורה כל היום בקטנותם... אלא הנראה שהשים קאי לפי זמנם, שאף על פי שהיו בגלות היו להם ערים בפני עצמם, וגם היו מדברים וכותבים בלשון ארמי ולא היו צריכים ללמוד לשון אחר מלשונות הנזכרים. אבל אנו שיושבים בין האומות ואנו מפוזרים ביניהם צריכים אנו ללמד את בנינו בקטנותם לשון לעז בקריאה ובתיבה כהונן וכשורה כדי שיהיו מורגלים בו בקטנותם, דאם לא כן יקשה להם ללמוד אחר שיתגדלו. ועל כן אנו מוכרחים לתת קצת זמן גם לזה כדי שכאשר יצאו לפעולתם ולעבודתם יהיו נכר בגוברין. וגם מי שתורתו אומנותו הוא צריך לזה. והיו בכלל משנת יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ, דוהו בכלל מלאכה או סחורה. אבל גם הסדר שכתב מעלת החכם הנ"ל בקונטרס השני לעניות דעתי אינו דבר השווה לכל נפש, דלאו כל מוחא סביל דא, כי אם אחד בעיר ושנים במשפחה, על כן אני אומר שאין לנו להניח הסדר שנהגנו פה איטליא מימי קדם, דהיינו דבתחילה מלמדים לתינוקות הקריאה עם קצת כללים קלים הצריכים כדי שיקראו בדקדוק... ואחר כך לקרא מידי שבוע בשבוע הפרשה ולפתור אותה בלשון לעז נקי, ואחר כך להכניסם למשנה ולגמרא וללמוד הפרשה עם פרשי, שהוא המפרש הגדול, וכמו חצי שעה או שעה מהיום מלמדים אותם קצת לפי דעתם ולפי שנותם לכתוב ולקרות בלשון לעז צה וחכמת המספר לפי דעתם. אבל עיקר הזמן הוא בלימוד משנה וגמרא ומעט זמן במקרא, כי למשנה ותלמוד צריך יותר תלמוד ושימוש תלמידי חכמים. ובהגיע תור הנער לבן י"ג ולא יצא למלאכת שמים בלימוד או יוצא לפעולתו ולעבודתו במשא ומתן ומסתפק בקביעת עתים לתורה. ואז בהיות הנער שלם בדעתו מעיין באיזה חכמה חיצונית אם לבו נוטה בה, ואם רוח ה' נוססה בו להיות תורתו אומנותו יבנס בעיון תוריו ויקשט עצמו בכיד קישוטין ככלה² וילמד גם כן דקדוק לשון הקודש באורך וברוחב... וימלא כרסו בשר ויין, בישראל שמנא ויינה של תורה, וגם ירחיב לבו בחכמות חיצוניות אם יש לו דעת רחבה בהרמבים וחבריו... וברך זה גם גאון רבני פולין יסכימו וירכיבו ראשם במודים דרבנן דהיינו שבחיייהו, ובוה איש על מקומו יבוא בשלום ושלום רב על רבנן ועל תלמידיהו.

1. הוא מעתיק כאן בקצור את דברי ווייזל ע"ד סדר הלימודים. שהובאו בכרך א' עמ' רכ"ט-ר"ל.

2. ע"י ברשי לטמות לא י"ח ע"פ שמות רבה ומדרש תנחומא.

קיט. מכתב של ר' אליהו מורפורנו (1740–1830) מ: ראדים קה 1
 לראשי חברת חנוך נערים בברלין. ראשי החברה הנז' פנו
 להשובי המשכילים בבקשה שיציעו את תכניותיהם להשבת
 מצב החנוך, ובתוכם גם לריא מורפורנו, ומכתבו נכתב כתשובה
 על בקשתם. המכתב הזה, החשוב מאד מכמה בחינות, נדפס
 בה' מאסף' לשנת תקמ"ו עמ' ס"ז–ע"ח. אחרי ההדפסה הוסיף
 עליו המחבר קצת הערות, והן הנדפסות בזה בחצאי-מרובע.
 המכתב נמצא בקובץ כתביו ומאמריו, שקרא לו, דבש וחלב,
 והוא כתוב בעצם כתביו של ר' אליהו. כתב-יד שמוזר בבית
 הספרים אשר לבית-המדרש לרבנים בניוורק ורשום בקטלוג
 אדלר מס' 2992. בין כתב-יד ובין הנדפס יש שנויים קלים.
 ידורי מר י. רבקינד הואיל בטובו להעתיק בשבילי את המכתב
 עם ההערות מגוף כתב-ידו, ועוד הוסיף עליו קצת הערות
 משלו. והנני מביע לו בזה את תודתי הנאמנה.

מכתב מאליהו

הנתון לרגלי מנהיגי חברת חינוך נערים דק"ק ברלין יע"א: ראשית חכמה
 קנה חכמה, ושוקד על דלתותיה, חיש יחדל מדאוג אליה (חכמת שלמה פרק ו' ט"ז).
 רבותינו שבצפון לבם הושיה יצפון, הנבירים הרמים, ההכמים השלמים,
 קצינים ורחנים, צדיקים ונבונים, מנהיגי ופרנסי חברת חינוך נערים בעיר אלקים
 קרית מלך רב ברלין יע"א: אורם יאיר שבעתים, כאור שמש בצהרים.

[אנס"ו] 2

אשרי הדור שאתם מנהיגו, אשרי העומדים לפניכם, השומעים את חכמתכם,
 הנה את הוד קולכם שמענו מקצוי ארץ, קול מבשר שלום משמיע טוב, קול קורא
 לחכמות ותבאנה, בגויים נשמע הדר קולכם וגשמו אימר 3: מי האיש הירא את אלקיו,
 ורך לבבו להיות מעיר לעוור, ולראות את שלום אחיו, יקריב אלינו את העולה על
 לבו הטוב לתועלת חינוך הנערים, ותלמוד תורתנו הקדושה, ואשר ייטבו דבריו
 בעינינו חבים יתקרי, ונקראו דבריו בפני קהל ועדה; ואשר דבריו לא יאמנו, יגנונו
 עד כי יבוא אליהו, ואשר לא יורם לא יושפל, והעפרות תהינה לטוביה ולידעיה 4,
 ולחן ולכבוד בהיכל ה' והיה כל מבקש יי בלימוד תורתנו הקדושה יבא אל היכלו
 ואל יער כרמלו ובתורה יעשה:

הן תיבן לבות הוא יודע, כי עודני נער ורך. רע עלי המעשה, אשר נעשה
 בחינוך בנינו בכלל, ובפרט בפרש להם ספר תורת האלקים כעולה על הרוח, וברצון

1. על תולדותיו ופעולתו הספרותית והצבורית ע"י במאמרו הנזל של רבקינד.

2. =אמן נצח סלה ועד. 3. נחמיה ו' י"א. 4. זכריה ו' י"ד.

את מוחם באגדות, אשר בהבנת קצת מהם דברו שקר, ובקצתם העזו נלא; כאשר מתוכם למדו לשקר בפשט הכתובים. בפירוש המטנה שנו את לשונם, ובהבנת התלמוד יחלק העם, עד כי חילקו ידעו ויבילק ידעו, ומתניתין לא ידעו; ובהבנת ספרי המוסר הלכו בגדולות ובנפלאות, שתי בשמים פיהם ולשונם תהלך בארץ, ועל כי עשו העיקר טפל והטפל עיקר, הפכו הקערה על פיה, ועל פיהם ינהג כל עמי, והיה העקוב כמישור, והרכסים כבקעה. על זאת תפוג תורה והאמת נעדרת, וסר מרע מכתלול, כאשר הוכחנו במאמרינו, אשר כתבנו בשנת התקמ"ב² לזכות ספרי המליץ ההכם והמשורר הנעים כמוהר"ר נפתלי הירץ וויזל³ הנו לרגליכם לטובה ולברכה, שימו עיניכם הטובה עליה, וראו אם כנים דברי האמת אתי? אך הזמנים ההם היו כולם שוים לדעה, ולא היה לנו על מי להשען: כי אם ינוס איש מפני הארי ופגעו הדוב, והניח ידו על הקיר, ונשכו הנחש; ואם היהודים האומללים יקימו אבני גיר מנופצות מערמות העפר, יעלה שועל ויפרוץ את חומותיהם!

הן עתה לא כימים הראשונים לשארית העם הזה, כי זרע השלום תתן פריה, תאנה וגפן נשאו את יכולם יכול החכמה, ועץ הדעת יתן פריה, כאשר מצפון זהב יאתה, רוח צפון תחולל נשם נדבות, ורוח בדר עברה על פני תבל, יפיץ ענן אורו, תחת כל השמים ישרהו ואורו על כנפות הארץ: היה מלככם החכם אשר הוליד עורים בדרך לא ידעו, ובנתיבות לא ידעו הדרכים, ממנו פנה, ממנו יתר, ממנו קרן מלחמה, מלכים ראו וקמו שרים וישחחוו. ויותר שהיה חכם, עוד למד דעת את העם, בתורת האדם ואהבת הריע. וכאשר אהב החכמה, היא ומביאה והיולדה ומחזיקה, בן אסף אליו כל איש היל ויהי להם לשר, ותמלא ארצו חכמה ודעת ואין קצה באוצרותיו, הסיף והספר ירדו כרוכים בידו, לא נעשה בן לכל גוי למיום סור אפרים מעל יהודה, ברוך שנתן מכבודו וחכמתו לבשר ודם.

הן כל אלה ראתה עיני בספרי מבשרי החכמות, ותקח אזני שמץ מנהו מרזונים ויועצי ארץ אשר מדי עברם עלינו הגידו לא כחדו את אשר ראו, אך לא האמנתי עד אשר באתי ותראינה עיני יקר ספרי החוקר הגדול כמוהר"ר משה בן מנחם נריה, אשר האיר עיני הגולה בפירושו, והביטו אחרי משה אשר הביא פנס להאיר כל בני עולם במה טאחר הטבע בכלל, ובהשארות הנפש בפרט⁴, ואשר אין ערוך אליו בכל חכמי ישראל אחר חתימת הייד להרמב"ם ז"ל; ועודנו לא ישוב מדעת, עד כי באתי ביערת הדבש וגופת צופים המוצק מפי המקום מעפר לשוננו הקדוש כמוהר"ר נפתלי הירץ וויזל נריה, אשר לו דומיה תהלה, ואשר לא קם כמוהו בפאר הדר זוך וצחות הלשון אחרי ר' יהודה ן היוג ז"ל, והשלישי הרופא כל בשר ומפליא לעשות הפילוסוף המעולה

1. עי' סנהדרין צ"ט ב' וחולין י"ט א', "חילוק" הם יודעים ואינם יודעים לפרש משנה כפשוטה.

2. Discorso alla nazione Ebraica, Gorizia 1782 (ה).

3. רומז הוא לספרו Phädon.

בהריר מרדכי נריו אשר לו יד ושם בחכמת הטבע וידבר על העצים האבנים, ועל אשר במים מתחת לארץ, דבר קטן וגדול לא נעלם ממנו כאשר העידו שומעי שמו וקוראי ספריו, היה שלשה הנבירים ראש לאסיפתכם היקרה, ברוך השם אשר לא השבית לחכמות גואל ואשר הרים אתכם מעדת ישראל, וקורא לכם עמנואל.

הן כלכם קודחי אש התורה, מבערי זיקות החכמה, ומי אנכי ומי ביתי, כי אעיו פני לעלות ולראות לפני יקר הדרתכם? אך כאשר ידעתי, כי החכמה ברה ולא תבול לעד [א] נקלה להגלות לאותביה ולהמצא למבקשיה, אזרתי כנבוד חלצי לכתוב המעט אשר ידעתי, וכי אכבד בשמכם הטוב ובטובתכם הרבה, אדע כי לא אבוש עת כי אענה אף אני חלקי, אחווה דעי גם אני [ואומר]:

הן האדם היה כאחד צבא מרום במרום מפאת נפשו, ומצד גופו עיר פרא אדם יולד; על כן גבלו ראשונים כי האדם עץ השדה, ועודנו רך וטוב נטנו כרצוננו ועודנו באבו, ובחוקתו בפתע ישבר והיה ללא הועיל ואם יסמך איש עליו ובא בכפו ונקבה: על כן נתחיל להשלים חוקן מבטן מלידה ומהריון, כאשר הורנו כל חכמי המוסר, ובפרט המאור הגדול רבינו תם ז"ל: חכמת אדם תאיר פניו, הלא היא כתובה על ספר הישר.

הן עתה בדבריהם כן הוא: נחשוב בכל תוקף לדעת מה נעשה לנער היולד ללמדו ספר ולשון ולתת לפתאים ערמה, לנער דעת ומזימה, להרים מכשול מדרך עמנו, ולתקן מוצאם ומובאם מבית ומהוץ, והיו בנינו כנטיעים מגודלים בנעוריהם, כארזים נטע ה', ברוך העם שככה לו ברוך העם שה' אלקיו:

על זה ראיתי ונתון אל לבי לסבב את פני הדבר לשני ראשים, הפרוודור והטרקלין, והיה הראשון לתקון הדבר, והשני להעמדתו, ושם יפרד לסעיפים, כאשר יורוני הסעיפים:

התיקון הראשון הוא לתקן בית מדות ועליות מרווחים: משוחים בששר, על כי ידוע הוא כי כאשר הנפש נוזנית מבחוץ מפרי עיניה, היא יותר מזדככת במהשבותיה, והמלך החכם במשליו האלקיים השכין החכמה בראש מרומי קרת ליד שערים, מבוא פתחים, וקרא צווח: לא אמרתי לבית יעקב תהו בקשוני, במקום חשך דרשוני.

שנית כי המלמדים עצמם יהיו מלובשים בהוד והדר ולא יהיו בגדיהם בלים ומטולאים ולא יהיה רבב על בגדיהם, כאשר הורנו רז"ל, ונוסף על זה

1. הוא הד"ר מרקוס הירץ, בעלה של הינריטה הירץ. ועי' ווייזל מכתב שני, רב טוב לבית ישראל (דפוס ברלין תקמ"ד) עמ' כ"ה.
[א] חכמת שלמה פרק ו' פסוק י"ג.

2. בדפוס: הרמב"ן, אבל נכון יותר ככתב, ורומז לט' הישר המיוחס לר"ת.

3. עי' לעיל עמ' ע' בהקדמת ר' פרופיאט דוראן לספרו מעשה אפוד.

4. שבת קי"ד א': כל ת"ח שנמצא רבב על בגדו חייב מיתה.

הזהרת החכם Erasmus, אשר כתב כי הנקיות החיצון הוא לאות על הנקיות הפנימי. שרשי כי הנערים יהיו נקיים בנופם ובנדיהם, קוצותיהם תלתלים, צפורניהם עשויות, פארם חבוש עליהם, נעליהם ברנליהם; ולפרש הכל במלה אחת יקוים בם: והיה מחניך קדוש ולא יראה בכך ערות דבר.

רביעי כי בין בשעת הלימוד, בין בשעת התפלה ישבו כחוקת התורה, עיניהם למטה, ולבם למעלה, ונופם ישר הולך, ולא יתנועעו ממורח שמש למבואו שלא כדרך כל הארץ, כאשר עשו קצת חסרי הדעת מאחינו, אשר היו ללעג ולקלם לכל משפחות האדמה: על כי הדעת נותנת, כי ביישוב הגוף תתיישוב הנפש, ועל דרך רמז אומר: ולא אותי קראת יעקב, כי ינעת בי ישראל נוכח העיר על זה בעל הכוזרי ז"ל, בשאלות המלך לחבר².

חמישי בין סדר הזמנים יתיקנו שעות אשר בהם הנערים יצחקו במקל, או באבן יר, או בכל דבר אשר יקל על האדם נענת אבריו, והוא דבר טוב לבריאות ונחמד ללימוד המלאכות, כגון צחוק הכדור וכדומה, ולא כאותם אשר חשבו אותו לאיסור; כי שמורה וערובה היא בדברי רז"ל: לא חרבה ירושלם, אלא בשביל שהיו מצחקים בכדור בשבת³, אלמא כחול שרי! ומינה שמעינן שהצחוק הזה מנהג ישראל הוא [א]. ששי בכל יום בעלות המנחה המלמדים ותלמידיהם ילכו לטייל חוץ לעיר, וזה יהיה להם למשיב נפש, ולכלכל את בריאות גופם.

שביעי המלמדים, למלאכת שמים גדולה כזאת יוכרחו לתת כל זמנם, אם כן איפוא שכר בטלתם וחלף עבודתם יותן להם בריוח ולא בצער, כאשר קרה עד עתה לרובם כידוע, כי העניות וחוסר הפרנסה לא הניחה מדה טובה. ומשל קדמון הוא: חסורי מחסרא, והיכי קתני⁵?

1. עי' יבמות ק"ה ב' וטור או"ח סי' צ"ה.

2. כוזרי מאמר שני סי' פ', ועי' לעיל עמ' ע"א בדברי ר' פרופיאט דוראן, ועי' גם בס' שתי ידות לר' מנחם לונגו דף קט"ז ע"ב. ועי' עוד במאמרו של ר' שניאור זקש, "על ההתנועעות בשעת הלמוד ובשעת התפלה", ב"המצפה" חוב' ד' (פטרבורג תרמ"ו), שאסף מקורות רבים בענין זה.

3. עי' ירושלמי תענית פ"ד הל' ה' ואיכה רבה ב' ה'. ואולם שם איתא: טור שם ע"ן למה חרב א"ר הונא משום שהיו משחקין בכדור בשבת.

[א. ובשולחן ערוך סי' תקי"ח משם התוס' ור' ירוחם הותר הצחוק הזה בי"ט, ואם כן הותר האיסור המדומה מעיקרו, וזאת תשובה נצחת גם לקלי הדעת אשר דימו האיסור הזה אשר לא ידעו מאין בא. ושנים רבות אחרי שלחי הספר הזה שמעתי כי על הנידון הזה איש חכם בעיניו נשכני כחמור, ומי יתן יביא כתבו בידי להכותו פצעי אהב ויודה על האמת, ולא יהיה לבדו.]

4. עי' תוספת בבבא ז"ב א', בתולדות אדם וחוה לר' ירוחם נתיב ד' ח"א. ועי' ג"כ במחזור יוטרי עמ' 291: "ולשחוק בכדור שקורין פלוטא מתיר רבינו מפני שמחת יום טוב".

5. ידוע שר' יצחק אברבנאל אחר שברח מפורטוגל ובא לספרד בחוסר כל התחיל לשקוד על כתיבת פירושו על התנ"ך, והמליץ על עצמו: חסורי מחסרא זה כי קתני (בתשובותיו אל ר' שאול הכהן מקנדיא).

שכונני עוד שאלה אחת יש לי לשאול, והוא דבר נתחבטו בו גדולי מפרשי תורת חינוך הנערים, אשר לכל עם ועם, אם טוב הוא לקבץ הנערים בבית, ויודעו יחד, שם יאכלו וישבעו, ויהי לבבם בלימוד התורה, או אם הפיזור טוב להם? ולפי דעתי על הענין הזה אי אפשר לתת תקון כולל, כי כפי המקום, ההכנות והזמן, לא ארע היבשר זה או זה?

תשיעיו וכן על הדרך. הנה כפי הזמן והמקום, יתוקן בית ועד לאסוף בו התלמידים העניים, או יותן להם המזון בביתם, אך בזה כפי מחשבתי הקבוצ נאה להם ונאה לעולם: על כי הדלות והעניות לא הניחה מדה טובה, ואשר הנער רואה מהוריו נחקק בלבו, ובני עמי הארץ הם מדרש לפרושים¹, על כי הנער הוא ספוג שהוא סופג את הכל, ומה טוב ומה נעים, אם ינורשו מהסתפח בנחלת נכאי רוח, והיו לאחדים בדינו. ואף כי על זה כווננו רז"ל, כאשר הזהירונו הזהירו בבני עמי הארץ, שמהם תצא תורה², ובכל העתים ובכל המקומות יותן להם בגד ללבוש, ולחם בבוקר לשבוע בבית המדרש, ושלא לבייש יותן גם לעשירים במדה זו עצמה, ומה נכבד אם יהיו שוים בלבושיהם העניים והעשירים!

עשוריו בבית אלקים ילכו ברנש, כל כת ומלמדיה, ושם יתוקן מקום אשר בו ישבו יחד, וישירו יחדיו את שיר יי'; יען כי ראה ראיתי את עני עמי בענייתם, בעניותם בבית הכנסת, זה אומר בכה, וזה אומר בכה, וגם שלוחי צבור צועקים ככרוכיא. על כן טוב הוא ללמד הנערים ראשית חכמת חינוך, ואם ברכות הימים כל העם מקצה יענו בסגנון אחד: ואין זה דבר אשר יאמרו עליו ראה זה חרש הוא, כי חכמת חינוך לנו היא, על כן אין גוי וממלכה אשר לה שלשים וששה כלי שיר, וארבעת אלפים משוררים, כאשר היה לנו בבית קדשינו ותפארתינו: ועל זה שר המשורר הנעים ר' עמנואל בן שלמה: איך תאמר חכמת חינוך אל הנכרים? כי גנוב גונבתי מארץ העברים³, והאמת הוא כי בין אחינו בני ספרד לא נהיתה כזאת⁴, ולא ברעש ה'.

אחד עשר להיות פעמים בשבוע בבית המדרש דרש תוכחה חזרה המעשים הטובים, כי מהם ילמדו מבחר התלמידים מלאכת שמים היקרה הזאת, אשר היא כל האדם: יען כי נגש העם בשמחה ובטוב לבב לשמוע דורש טוב לעמו, ודברים היוצאים מפי החי מתישבים על לב השומע החי, יותר מהנקרא על ספרי המתים, ועל זה חשבתי כי כיוון המלך החכם באמרו: כי לכלב חי הוא טוב מן האריה

1. רמז למשנה בהגיגה פ"ב מ"ד: בגדי עם הארץ מדרש לפרושין.

2. גורים פ"א א', ושם: הזהירו בבני עניים וכו'.

3. מחברות עמנואל, מחברת ו' עמ' 49 (הוצ' למברג 1870). בכל המהדורות הנוסח הוא: מה

אמרת חכמת חינוך אל הנוצרים? גב גונבתי מארץ העברים (ר.).

4. אצל הספרדים ישבו הילדים על ספסלים מיוחדים להם, ופרנס אחד עומד ומשגיח על תפלתם.

המת: ומרגלא בפ' חכם אחד ואז כי להישיר אומה ולעשות עם חכם ונבון, די בהיות לה מלמדים חכמים, ומוכיחים נבונים.

ושנים עשר: גם על ענין השחיטה טוב לנסות הנערים בבדיקת הסכין כימי חרפם, כי בזמנים האלו למלאכה או לסחורה יושטו מעיר לעיר, או בכפרים, ומי יתן ויתפשט באימה ספר אשר נכתב בגלילותינו², ובו חרות על הלוחות כל נוף הבהמה בכלל, וכל אבריה בפרט עם כל דיני הטרפות למיניהם, כי נחמד הדבר להבין, ותאיה היא לעינים וזו.

עתה איפוא אשר התקנתי עצמי בפרוזודור, לא אכנס לטרקלין, עד אשר אם דברתי דברי ואומר, כי אמת הדבר וצבא גדול, והוא מיום נפילת עטרת ראשינו כי הלכנו מדחי אל דחי ואין דורש ואין מבקש תועלת כולל וזו, אין מבקר בין טוב ולרע, כל ישראל בני מלכים הם, כלנו משרי קטריק, דורשי רשומות, מורי דינין, צופי במרכבה, אחים אנחנו: שוחט השור מכה איש, זוכה השה עורף כלב; כל אלה בחרו בדרכיהם, ודרך אחד להם, כלנו בני איש אחד נחנו, כאשר היתה לישראל כיום רדתו מצרימה. וזה על כי היהודים האומללים שוו במעשיהם וכמלבושיהם ובחילוק שעריהם, בלכתם ילכו, ובעמדם יעמדו, בעצת נכאי רוח, והדפדף אין אתם על כי הילדות והשחרות נהפכו למשחית, ובטרם היוותם לאיש היו נשואי אשה ומולידיו בנים, אשר גדלו כמותם, ולוקה מהם קללה לכל העמים, תחת אשר בימים הראשונים קורא להם עם חכם ונבון.

זאת איפוא עצתי, אם תאבו שמת בקוקי בעוד כפתינו רעננה, ומלכי הארץ מנשאים את היהודים לעבוד ולמשא, חזקו והיו לאנשים; ונהיה גם אנחנו ככל הגויים ושאר משפחות הארמה לעמוד ולשרת בכל מלאכת עץ ומלאכת אבן, וכל עבודה

א. Abatte Grandi אוהבי, איש חכם ונבון, אוהב את הבריות ומקרבן לתורת האדם.

1. סעיף זה לא נדפס בהמאסף, אולי הוסיפו מורפורגו אחרי זה.

2. רומז כנראה לכתב-יד, כי כל רושמי ספריו של ר' שמשון מורפורגו אינם מזכירים ספר

נדפס כזה (ר).

ב. כמוהר"ר שמשון מרפורגו³ עצם ממדינתנו, ובשר ממשפחתנו, בעל שמש צדקה,

ועץ הדעת על ספר בחינת עולם⁴.

3. עי' עליו לעיל עמ' ר"א.

4. שמש צדקה — שורת על ד' חלקי שו"ע, ויניציא תק"ג; עץ הדעת — ויניציא תס"ד.

א. ראו אחי ורעי, מורי ורבותי, כי אמת הדבר, יען כי בהיותנו על אדמתנו החכם עינינו

בראשו על דברי חכמה ומוסר, חרש עצים גטה קו, וחרש ברזל מעצד, החורש חורש והרועה רועה, וכל העם הזה על מקומו יבא בשלום, והוכן בחסד כסא, כמאמר י' סירך פרק ל"ח מפסוק כ"ה ועד סוף הפרק. הנו לעיניכם בקיבוצי אשר הדפסתי בשם דבש וחלב⁵ חלק א.

5. ספר „דבש וחלב“ נמצא בכת"י בביהמ"ד לרבנים בני-יורק ורשום ברשימת אד"ר עמ' 141

מס' 2492. הוא כולל לפי הודעת מר רבקינד מכתבים וכתבים⁶ שונים, שרבים מהם נדפסו בהמאסף — וכרם חמד ועוד.

בשדה, כי יתרון ארץ בכל היא. ולמה זה כולכם הבל תהבלו במשא ומתן, אשר בו ברנע אחד מי יורם ומי יושפל? נבנה גדרות לספנו, אשר בהם כלם ילמדו סדר התפילות, ביאור ספר תורת האלקים, למעשה אשר יעשון, ותורת האדם. ועת היותם בני מצוה היוצאים למלאכה, ידעו המוטל עליהם, ואשר יזהרו עליו מדי חודש בחדשו ומדי שבת בשבתו, כאשר נאמר, והנשארים בהם ילמדו משנה, ש"ס, דיני התורה ורמזיה וכל אשר בשם חכמת התורה יקרא והיו לנס. והיה כל מבקש ה' יצא אל המחנה ההוא לעלות ולהורות, לשבת על כסא משפט, לדרוש ברבים, ולהנהיג הקהלות, על כי חכמת אומה אחת אינה תלויה במעט ידיעת הרבים, כי אם ברוב ידיעת היחידים, והצביר נדון כפי רובו, די אשר כל איש ידע מלאכת חוקו והמוטל עליו להנהיג נפשו ואנשי ביתו, כי לא נוצרנו כלנו להבין הוויות דאביי ורבא, או להעמיק ולהרחיב סתרי תורה, כי נבזה מעל נבזה שומר ונבזהים עליהם, ולעם הארץ און וזמן ניתן להם אשר לא יעברו את תפקידם, ועת ומשפט ידע לב חכם, אשר יציל את העיר בחכמתו.

ועתה בבוא הכהן לראות את הבית יחלק אותה לשנים, החדר והעליה²: ובחדר יובאו נערי בני ישראל, בעת היותם בני ששה שנים, ועת ידעו לקרות בלשון הקודש, אשר ילמדו אותו מן הנשים המלמדות על דרך אחינו בני ספרד ובני איטליה; על כי אמת הוא כי הנשים הן רכות לבב ומלומדות בסבלנות, לחנך לנער על פי דרכו, ומקבלות הנערים טרם היותם בני שלשה שנים, ובשלשה שנים מלמדות אותם סדר ואופן הקריאה, ועת עלותם לבית הספר ידעו את אשר יראו, ויבינו את אשר ישמעו: ואז המלמדים ילמדום לשונינו הקדוש, ולשון העם אשר הם נרים בתוכו באופן סדר, וזמן אשר נאמר:

בשני השנים הראשונים ישבו בבית הספר שתי שעות קודם חצות, ושתי שעות אחריו, וילמדו ספר תורת האלקים עם דקדוק קצר וקל להבין בלעז, ובלשון ההוא עצמו דיני כבוד אב ואם ותפלה, קיט, ציצית, וברכת המזון וכדומה להרמב"ם, אשר הוא בלשון צח וקל להבין. בשנה השלישית והיא התשיעית לעת לירדתם, ישומו שכל בתורת האלקים עם ביאור מספיק, כללי הדקדוק, ודיני השבתות וימים טובים ככתבם ובזמנם להרמב"ם עצמו, וספר אשר יכתב נגד אמירת לשון הרע, ולהרחיק מדבר שקר, רכילות וגנות הריע, עם פסוקים מורים על כל ענין וענין דברי תורה, או קבלה, ובפרט דברי משלי או בן סירך, כגון על כפויי טובה, משלם רעה תחת טובה לא תמוש רעה מביתו, ורבים כהנה כאשר עם לבב המהברים אשר תבחרו, ואשר קטנם עבה ממתני ואשימם עטרת לראשי. ועוד שעה אחת בבוקר ובערב ללמוד בה לשונינו הקדוש, ולשון העם אשר הם בקרב. כך שנים הגותרות, עד היותם בני מצוה, יפורשו להם כל כ"ד ספרים עם

פירוש מספיק, אשר ממנו ילמדו חלק המעשי, ומעט מעט מהחלק העיוני, דיני אורח חיים, ויורה דעה, ושבת מוסר. ועל הכל ילמדו ספר יחזקאל להם וכו' יפורשו תורת האדם כאשר הוא אדם, ותורת היהודי כאשר הוא יהודי. וכו' יאמר חובת האדם למלכו, האורח לעירו, האיש לרעהו, והיהודי לאחיו; ונאמר בו (דרך משל) כי כולנו בני איש אחד נחנו, אב אחד לכלנו, ובורא אחד בראנו בצלמו ותבניתו, וכי רוב עשרת הדברים הוסדו על אהבת הריע, כי ואהבת לריעך כמוך הוא עיקר אשר עליו תלויה כל התורה כלה, ויפורש מעשה הלל הזקן עם הגר, דיני נר תושב, ורב כהנא כאשר השיב מזרק הזהב לגוי¹, ורבות כאלה. וכי משפחות האדמה לא חויבו כי אם ב' מצות, וחלק לעולם הבא שכן הוא להם חלק עבודתם; כי אין הקביה מקפח שכר כל בריה². וכל אשר ברא לא בראו אלא לכבודו; ויביאו ראיה מן הפסוקים, כל אשר יקרא בשם ה' ימלט, כי נשבעתי נאם ה' כי לי תכרע כל ברך תשבע כל לשון, כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו אף עשיתיו, וכדומה: וכי מאהבת ה' אותנו ומשמרו את השבועה אשר נשבע לאבותינו, הבדילנו מן העמים וקדשנו במצוותיו, ולפום צערא אנרא; אך תחת השמים ובכל אשר נעשה תחת השמש משפט אחד לכלנו, ובתורת האדם אין הבדל בין עובד אלקים כתורתנו, לאשר עבדו כמנהג אבותיו, וכי מיום ברוא אלקים אדם על הארץ לא השמיד אימה על עבודתה, אך על אשר עובדו המצוות, אשר הם עיקר תורת האדם, הביא המבול על כי השחית כל בשר את דרכו, הפיל בוני המגדל על נאה וגאון ודרך רע, הפך סדום ובנותיה על גאון שבעת לחם, ועל כי יד עני ואביון לא החזיקה. הכה המצרים בכל מכה על אשר צררנו נגד תורת האדם, צונו להשמיד ז' עממים, לא על כי עבדו לאלקיהם כי אם על כי כל תועבות ה' עשו לאלקיהם, ויזבחו את בניהם ואת בנותיהם לשדים. ועד נאמן על זה הנביא עמוס אשר חזה על רוב הגוים, ובהוכיחם על אשר שלשו פשעיהם, כל תוכחותיו אל כל הגוים והמכות אשר השיף עליהם, הם על עובם תורת האדם. ויהודה אשר עוד רד עם אל, הוכיחם על מאסם את תורת ה' וחוקיו לא שמרו, ואת היא קבלת אבותינו, כך היא חובתנו כהאמין, וכך יפה לנו ללמד את בנינו אחרינו למען ידעו קדש מוסר, יראו בנים ויחבמו, ויראו אויבינו ויבושו, ותרא אויבתי ותכסה בושה.

במשך הד' שנים האלו יחולק להם שתי שעות ביום הלימוד הנקרא במדינותינו A Scolle Normalle, והם לימוד כתורת לשון אשכנז, החשבונות, מעט מהקורות את מדינתם, והסמוכות להם, הקדוק הלשון, חילוק מפת הארץ, ושם הימים, הנחלים,

1. שבת ל"א א'.

2. זה מסופר בבב"ק ק"ג, ב' שכן קרה לשמואל ו' לא ההזירו לגוי, ועל רב כהנא יסופר שם:

שקנה מגוי מאה ועשרים חביות במאה ואבלע ליה חד זוזא, אכר ליה חזי דעלך קא סריכנא.

3. בב"ק ל"ח ב'. 4. במאסף: Studio humanitaris.

הנהרות וההרים, וכל אשר מרים רוח האדם מדרך עם הארץ, ועם זה כצאתם למלאכה או לסתורה תהיה דעתם מעורבת עם הבריות; ולא תהא כזאת בישראל, כאשר בימים הראשונים, הכל נשכח מעדתינו, ולא ידעו בין ימינם לשמאלם, ובשמרם הסדר הטוב הזה, אדרבא ישנו משאר העמים לטובה ולברכה, וכל רואיהם יכירום כי הם זרע ברך ה'. ואף אחרי צאתם למלאכה או לסתורה כאמור, עד תום שנת י"ז יחוייבו לבוא לבית המדרש שעה אחת ביום השבת, ושתי שעות ביום חני העם, אשר הם דרים בתוכו, ובימים ההם יחזורו למודי השנים האחרונים, עד אשר יהיו שגורים בפיהם, וביום השבת ילמדו קיצור ספר משלי וספר בן סירך אשר העתקנו. וביום חני העם יכתבו וישיבו אל לבם קיצור החכמות וידעת עניני העולם הנזכרים למעלה.

בני הנבירים אשר לא יצאו למלאכה, או הרוצים ללמוד וללמד, הנם בני עליה¹, והם בשנת הי"ד ילמדו משנה עם פירוש ר"ע², ונמרא עם רש"י, ספרי התורה עם פירוש הראב"ע, וספר מבחר הפנינים³. בשנת ה"ט ילמדו משנה עם פירוש תוספת יום טוב, עוד נמרא עם רש"י, ספר חובת הלבבות, וספר אבן בוחן⁴. בשנת ה"ו משנה כניל, נמרא עם תוספות, עקידת יצחק, וספר הבדרשי⁵, עם פירושיו. ובשנת ה"ז והיא השנה האחרונה לשמעת בלמודים, נמרא עם תוספות כניל, ספר הכוזר וספר המורה, וספר מחברות עמנואל אשר יסורס⁶ ואשר יודפס במדינתנו, או תחתיו אסיפת שירים אשר יודפסו פה, או אשר ידפיסו בני חברת לשון עבר ירה. אזהרת ראשית היא שער תום שנת י"ג לא יגשו הנערים אל הקדש למוד משנה ונמרא, עד אשר לא מלאו כרסם לחם המקרא, בשר קדש הדינים, ויין המוסר, ואזהרה הזאת רבה היא לכל בני הגולה בכלל, ובפרט למקצת אחינו אנשי גאולתינו, אשר סרו מדרך תורה שבכתב ולא ידעו את המעשה הטוב אשר נעשה לישראל; ולא נשאר להם לא כתב ולא לשון. במסותא מינייכו לך אמרינן לנורא⁷, וסחיר לכרמא אל יקרב! ואו

1. עוברים מן החדר אל העליה, לכיה"ט התיכונני.

2. ר"י עובדיה מברסנורה.

3. כולל מאמרי מוסר קצרים מן הפילוסופים הקדמונים, נדפס ראשונה בשנת רמ"ז ופעמים

רבות אחר כך.

4. לר"י קלונימוס בר קלונימוס.

5. הוא ספר בחינות עולם לר"י ידעיה בר' אברהם הבדרשי, שנדפס עשרות פעמים עם פירושים

שונים. 6. נראה שצ"ל: יסודות. 7. בבא מציעא צ"ב א'.

א. שמעתי ותרצו בטני כי בדורות אשר עברו חכם ומורה הוראה בהיות אמו חופפת ראשו ספרה לו מעשה הלילה עם שמשון, והלך לבית המדרש וספר המעשה לדבר חרש, ואו תלמידיו אפרו לו: לימדתנו רבינו ובס' שופטים הוא, והדה ולא ברש כי לא היה בקי בספרי הנביאים, והזהיר כל זה בספרו להיות לנס למלמדי הנערים.

ראשית שנת י"ח לימי חייהם היא השנה הראויה לעלות לבתי המדרש הכולל (Universita) ושם כל איש כפי אשר ידבנו לבו לקרבה אל המלאכה לעשות אותה ילמד הנתות, ההקזה והרפואה, המדידה, הניגון, וחכמת הכוכבים, חוקי העמים ודיני ומשפטי המדינה והעיר, הכל כפי רצונו. אך אם יעיר ה' את רוחו לבחור במלאכת שמים, התוכחה, ההוראה, ופרנוס הקהילות, אחר למדו ד' שנים במדרש הכולל חכמת הטבע, עידנו עצור לפני ה' יהיה שלוש שנים, ושם ילמד פה אל פה ההוראה והתוכחה, ובשנה הרביעית יהיה כל פריו קדש הלולים, ולהוסיף לכם תבואתה, זה דרכו כל הימים למשך השנה ההיא להנך עצמו ולהיות למופת לאחרים: יום א' לימי השבוע יפרש הגדות; יום ב' יפסק דיני איסור והיתר; יום ג' דין בין אדם לחברו; יום ד' דיני קדושין ונישין; יום ה' דיני קנסות ודיני משא ומתן, וכן יחזור חלילה; יום ש' ידרוש ברבים. ואחר כל הדברים והאמת האלה יוכתר בכתר החברות וילך ללמד הנערים בערי הפרוות, או במדרש העיר, ואחרי כן יושם סניף לרב עד בא יומו לישוב על כסא דין או הוראה, או תוכחה, ועל נהון הזה מודה אני כי עוד עצור בעצמותי לכתוב ספר בלעז בו יוכללו כל דרשות השנה מדי שבת בשבתה, על מדה טובה, או נגד מדה רעה, כאשר עשו בעל בינה לעתים, ובעל נבעת שאול¹: אך לנשות מעט אל דרך הנשים, אשר אנו דרים ביניהם, כאשר עושים בארבעים יום הקודמים לפסחם, ואעשה כן גם אני².

ענך לאלוה מילין ואזהרה רבא לאורייתא, כי בכל למודי הנערים לא יראה ולא ימצא למוד אנדה לא מינה ולא מקצתה. כי ההונה בה עודנו נער יארע לו מה שניבא עליו ריביל³ הכותבה אין לו חלק, השומעה אינו מקבל שבר, והדורשה מתחרך; כי כאשר הוכחנו במאמרינו הנ"ל אין לאדם להיות לו עסק בנסתרות ההם עד אשר ידע מה הוא הנרמז בהם. ומה בצע ברצון את ראשי בנינו בדברים, אשר אחרי כל העמל והטורח להבינם, נוכרה להזהיר אותם כי לא ידעו אשר הבינו? אין זה כי אם כנות בית, ושה אותו תפל! ורעה עוד מזאת כי אשר לקחום כפשוטם שחקו עליהם, ואשר מאמינים אותם משתגעים בהבנתם, והמבינים פנימיותם, הם בני עליה והנם מועטים. הכלל העולה, כי הדברים היקרים האלו הם אשר קדמונינו ז"ל קראום סתרי תורה, על כי הסתירו בהם הדברים, אשר לא רצו לגלות לנשים, לנערים ולקלי הדעת, ואבותינו האתרוגים נשתמשו בס הפך כונת מתבריהם, כאשר למדום לנערים ודרשו בהם ברבים, הם כי לא להוכיח!

1. בינה לעתים - ספר דרושים לר' עזריהו פריג'ה, ויניציא ת"ת, ויצא אה"כ במהדורות

רבית. גבעת שאול - לר' שאול בורסררה, אמשטרדם ת"ת (ר).

2. במאסף: אשר אנו דרים ביניהם, הכותבים להם איזה פסק דורשים עליו ועל חלקי הכר

מיסר ואעשה כן גם אני.

3. ירושלמי שבת פט"ז ה"א.

ורעה חולה עוד מוזאת פשתה בין מקצת אחינו, אשר כל החפץ ימלא את ידו בספרי הזוהר ומדרשים הנעלמים, הכי קראו ספרי חכמת הקבלה סתרי תורה להסתיר אותה, ותהי להפך: כאשר כל מאהביה הזילוח בתתה ביד כל עובר, עליה קונן הרב הפרנס¹ בחרויו הכתחילין: הקבלה תתן קולה² וכו'. ועליה ידו כל הדווים, על כי תחת אשר בימים הראשונים נעלמה מעיני כל חי, עתה תרמסנה רנל, וכאו בה פריצים וחללות, עליה בנה היכל הבלין החיוני³ המהביל, ובה רצו אחר צבי שבור⁴ ויבואו מרתה וימררו את חייהם, וכאו בהם המים המאירים למרים, וישתו התלמידים הבאים אחריהם ומתו, ונמצא עוד שם שמים מתחלל, בהכחשת פמליא של מעלה ודברים אחרים, אשר לא ניתנו ליכתב. ואשימם בראשיכם להסיר ממוסרי הנערים כל דבר סוד, ואשר לא יובן כפשוטו.

ועתה טרם אצא מלפניכם שלש אלה אני נוטל עליכם כמוכיר ולא כמוזהר

ואלו הן:

א' להזהר ולהעץ על ענין המבטא ולא להיות בקורא לעינין אלפין, ואלפין עינין, ואשר במבטא האותיות לא יבחינו החוק הוא הרפה? ועוד רבות כאלה, ועל כיוצא בזה שחק הרב עמנואל בשירו הנעים על תיבות קרשיו-קרסיו; קרא שוא-קרא צו⁵, ויקי הנקל לכת בעקבות אחינו הספרדים, אשר באמשטרדם, אשר להם עשר ידות במבטא ובלשון.

ב' להשגיח על דבורי ומעשי הנערים, וליסר אותם על ראשית מעשיהם הרעים ואשר לא ינסר יוסר מאתם, וינורש מהסתפח בנחלתם, על כי הנערים הם כתאנים הרעות אשר האחר מרקיב האחרים, וחוטא אחד יאכר טובה הרבה, ולהיות זרזוים בחקירת הנערים מדי חדש בחדשו, ופעם אחת בכל ששה חדשים בחקירה הכוללת, ולאשר נעלו על כולם בלימוד ובמעשה, יותן שכר בדבר נראה ויזכר על הכובע או נישם על חק כמשיחת⁶ זהב, או מטבע, אשר יוחק מצדה האחת צורת המלך ומצדה השנית פסוק יורה על חכמת ועל זרזות הנער, כי אין טוב לאדם כי אם לראות את נפשו טובה בעמלם, וכל העם רואים!

ג' על ענין ספרי המוסר ושאר ספר הלימוד צריך שימת עין על כותביהם, ולחזות מכל העם אנשי חיל, יראי אלקים, אנשי אמת, על כי דבר אלקים הוא

1. ר' יעקב פראנשיס, עי' עליו ב"מחשבות" לר' עמנואל פראנשיס (הוצ'

ר"ח ברודי) קרא תרגום עמ' 78-79 (ר.).

2. הוא הבית העשירי בשיר נגד המקובלים המתחיל: "אשרי הגוי אשר בחר לו יה לשמור

וללמוד דת חסידה". עי' "אוצר השירה" לפרופ' דודזון מס' 8390

3. הוא בכתב יד ח"א ת"א שסדר את הרחוקה בראשית המאה הרי"ה, עי' עליו גרינ-

ספר חלק ח' עמ' 360-370 : 601-614.

4. שבת צבי. 5. מהברות עמנואל הרומי, מחברת כ' עמ' 101 (ר.).

6. נראה סגל: במשיחת.

וקשה להולמו, ושימו עיניכם הטובה עליו, כי לא דבר רק הוא מכם, ובדבר הזה תאריכו ימים וחבות הרבים יהיה תלוי בכם.

עוד להודיע מחשבתי על נדון חקירת התלמידים הא לכם השאלות והתשובות אשר כתבתי אשתקד להורות¹, ואם לא יישרו בעיניכם. שימו תחתיכם כאשר עם לבבכם, ולא אומר קבלו דעתי, כי אתם רשאים ולא אני. את כל אלה חשבתי למשפט חינוך נערי בני ישראל והנם נתונים לרנליכם, ואתם תשאו את אשר העין עבדיכם, כי לא לכבודי עשיתי, אלא להרבות כבוד שמים. ואם ימצא תמצא בידי שמץ מן הטובה אשר עם לבבי הנה הוא לכם למנה; ואם אין—הקביה יצרף המחשבה למעשה, ואתם כהני ה' משרתי אלקינו חזקו ואמצו לכבוד תורת אבותינו, ואל שדי יברך אתכם, יפנה אליכם וירבה כבוד תורתכם, כאות התלמיד הכפוף, והעבד הנרצע המשתחוה למרחוק.

אליה מורפורנו.

נראדיסקה רח אדר התקמיה.

קכ. לקויס מספריו של ר' חנניה אלחנן חי הבהן (נולד בערך תק"י, נפטר בשנת תקצ"ד). את תולדותיו ע"י בספר תולדות גדולי ישראל באיטליה לרמיש גירונדי עמ' 104. הוא הרבין תורה לתלמידים רבים בעיר מולדתו ריניו וחבר ספרים רבים בעברית ובאיטלקית, רובם ספרי למוד. בריניו עיר מולדתו הקים ביום שיצאו ממנו כמה רבנים וחכמים. בשנת תקפ"ה הוזמן לפירינצי לשמש במשרת רב ואב"ד.

חנך לנער

א. והוא/ספר קטן הבמות/להרניל בו הילדים/ולחנכם במצות לשובתם ולתועלתם למען ילמדו/ולמען ישמעו/אכ"ר/הובא רביעית לבית-הדפוס במצות החכם השלם/כמהריר חנניה אלחנן חי כהן גרין/בתוספת מרובה להועיל לילדים/אשר מורע ישראל המה/פה פירינצי/ בדפוס השותפים שנת התקפ"ו.

הקדמה.

מנעורי גדלני קצב, בראותי שאין איש שם על לב, לחבר איזה חבור קטן, לתועלת הילדים [אשר כבר יודעים לקרות בתורה שבכתב עם נקודות וסעמים]

1. נדפסו בהמאסף לשנת תקמ"ו לחרשי אייר, סיון ותמוז (עמודים קל"א-קל"ג, קס"ג-קס"ד קס"ד-קס"ו) בשם „רב ר' חכמה ופוסט"ר אשר קובצו מעבר הלומודים לבקשת ידידים, לתועלת תלמידים, לשמוע בלימודים". מאמר זה, שנדפס בלי הזכרת שם המחבר, נמצא בכתב-ידו הנזכר של מורפורנו (ר.).

ולהרגילם לקרות בספרי תורה שבעיפ בלי נקודות, ולפרש מלה במלה בענין שיהיו בקיאים בלשון חז"ל, ובפרש לחנכם בריני מצות אשר הניעו לחלקם בחטך, אחרי אשר הורנו רבנן קשישי, לפי דעתו של בן אביו מלמדו. ואף לוא יחרד לבי בראותי אשר נתן הספר, הרב הגדול המיימוני או השיע של הרב קארו. ביד אשר לא ידע ספר לאמר: קרא נא זה. כי מלבד שספר המיימוני נכתב בצחות לשון ולפעמים יהיה קשה מאד לפי דעת התינוק, הלא הפרוץ מרובה על העומד, הספר גדול הוא ואינו שיחנא לפום נמלא דאין בו עשר דפין ללמד תינוקות בראשונה. וגם שיע של הרב קארו... לא לתינוקות של בית רבן... וצריך שהמלמד בתחלה ילמדהו בדילוג סעיף מכאן וסעיף מכאן, וזה בא בארוכה... ובין כך ובין כך הספרים הולכים לאבור, בענין שההפסד ודאי גדול, והתועלת קטנה היא ולעולם בספק עומדת. והנה זה כמו חמש שנים שחברתי בחפזון והרפסתי ספר קטן מהלכה פסוקה עם איזה טעם ומוסר הדין לפי דעת הילדים בני חמש או בני שש להרגילם בו בשנה אחת ולא יותר... עתה באתי והוספתי בו מכמה למורים, וצויתי להדפיס הנוסף בכתב רש"י להרגיל הילד בשנה שניה לחזור על הראשונות ולהוסיף עליו לפי כחו ולהרגילו לקרות גם בכתב רש"י. ואני נהלתי את עמי לרגל הילדים. ולכן על יאשימי הקורא בו אם הלשון אינו כליכך מטפה ומוזקק כפי צחות לשוננו...

בנוף הספר באים דינים שונים, מלוקטים בעיקר משויע אורח חיים, מסודרים בליב סימנים. בסוף כל סמן באה, תוספת מדינים שלא נכנסו לתוך הסימנים, ושהילד צריך לדעתם בשנת הלימודים השנית. ויש להעתיק קצת מדברי המחבר בסיום הספר:

לבי למלמדי ישראל. הא לכם מה שראיתי לחבר בקיצור נמרץ דבר השוה לכל נפש הילדים בני חמש או בני שש... ומובטח אני שאם המלמד או המלמדת ילמדו לתלמידיהם הקטנים בדרך זה הספר הקצר הזה... יועיל להם מאד הן בלמד הן במעשהו.

ב. בשנת תקצ"ב הדפיס מחבר זה במהדורה שניה חלק שני מספרו, חנוך לנערי, והוא לקט מאמרי חז"ל קלים להבין, עם איזה מוסרים היוצאים מהם. ...ובא בהקדמתו דרך הלמוד לארבע שנים רצופים לחנך את נערי בני ישראל היי (= הי ישרם). והריני נותן בזה קטע מתוך ההקדמה.

בתחלת ההקדמה הוא מדבר על התועלת היוצאת מן החלק הראשון של ספרו זה, ואח"כ הוא עובר לבאר טיבו ותועלתו של החלק השני: אבל ראיתי כי הספר ההוא (היינו החלק הראשון) יועיל לתינוק עד מלאות לו שנה תמימה ולא

יותר, ואז צריך להרנילו עוד בלשון חזיל הבא בתלמוד ובחרתי איזה מאמרי עין ישראל קלים להבין ומלאים מוסר, ושמתתי תחת איזה מאמר המוסר הנשמע ממנו, אף שהיה מכואר מעצמו לפתוח פתח בתחלה לנער ולהודיעו הדרך אשר ילך בה בנתיבות ההבנה, ולא כתבתי המוסרים הבאים מהם תחת כולם לתת מקום למלמדים באיזה פעם לחקור הילדים כפי שכלם ולחדדם... וצויתי להרפים המוסר בכתב רש"י כדי שיתחיל הנער לקרות גם בכתב רש"י וילמוד זה החלק השני בשנה שניה.

אף אמנם הכתוב מזהיר שימה בפייהם (דברים ל"א י"ט). והנה אם צריך הנער לחזור על תלמודו כמה פעמים עד דדמיא ליה כמאן דמנחא ליה בכיסתיה¹, ואולי בשנה השנית לא יוכל הנער לסיים החלק השני. והנה באה השנה השלישית וצריך להרנילו ללמוד איזה פסוקי תורה עם המאור הגדול רש"י ז"ל לנירסא בעלמא, אשר לכן אָנְתָה נפשי כמה פעמים שהמרפסים ירפסו פסוקי תורה עד קריאה שניה מכל פרשה ופרשה עם פירשי ללמוד לתינוקות של בית רבן טרם הביא אותם אל החומש כולו עם פירשי, וכן משניות של מס' ברכות ומס' אבות עם פירוש הרב ברטנורה. וזה יוכל היות החלק השלישי מזה הספר, חניך לנערי. והנה היוצא מזה הוא שהתינוקות יוכלו ללמוד הג' חלקים אלו כדי שנים רצופים בזה הדרך, מלבד ספר ארבעה ועשרים שיחזיקו בהם ואל יעזבו אותם.

בשנה ראשונה ילמדו החלק הראשון, והוא קיציר הדינים. בשנה השנית יחזרו חלילה החלק הנזכר וילמדו עוד כפי כחם בכל שבוע א' או ב' מאמרים עם מוסריהם מהחלק הזה השני.

בשנה השלישית יתחילו לסיים בבי טוב החלק הזה, ויתחילו איזה דין משריע של הרב קארו וגם יתחילו ללמוד פסוקי תורה עם פירשי מעט מעט. בשנה הרביעית יחזיקו במאמרי עין ישראל² לבקיאות הלשון ובפירשי ובמשניות הנזכרים עם פירוש הרב ברטנורה, בענין שיהיו בקיאים בלשונות חזיל בין לענין דינא בין באגדה בין במוסר ובין בפירוש התורה והמשנה, ובספרים קטנים אשר הוצאת שו"ם תהיה קלה ישינו התינוקות תועלת רב עד הניעם אל מדרגת המשנה בשנה ההמישית שילמדו השיתא סדרי ועין ישראל או מנורת המאור, ולזה אמרו: בן עשר שנים למשנה, ומשם ואילך יתחילו התלמוד, והוא אמרם בן חמש עשרה שנה לתלמוד, דכל מי שלא ראה סימן יפה במשנתו בחמש שנים טוב אינו רואה³, ואז ילמדו הריף והדין תלמוד ופוסקים ודי בזה.

...עוד נתתי אל לבי להדריך בחזרי ישראל בדרך התלמוד, ולקטתי איזה סוגיות עם פירשי והוספתי לבאר בקצור איזה כללים מיינ מרות להבאים ראשונה בתלמוד ונקראו בשם שיעורי התלמוד... וכן ספר אחר קטן על דקדוק הנקרא שיעורי לשון הקודש...

נ. מהקדמתו לספרו, שערי התלמוד, הכולל, סוניאות מלוקטות
מן הש"ס עם איזה כללים להדריך הנערים בלימוד הנמרא בדרך
ישר ונקל. ריגיו תקעא.

הלא זה דברי בהקדמתי בספרי הקטן חנוך לנער ח"ב אשר דברתי אלכה
עוד אייה ואספתי בעמרים איזה סוניות התלמוד, וכמתלהלה אשיב ביניהם איזה
כללים הכרחיים לבאים ראשונה בלמוד הנמרא ותהיה למרביצי חורה כמו מפתח
לפתוח פתח לתלמידים ולהקל להם קושי הדרך... יען כמעט באיטליא שבת עובר
אורח מסלת התלמוד, ואף אם התלמידים ילמדו לתלמידיהם איזו מסכתא
על הרוכ שרם ילמדו איזה דרך מדרכי הנמרא עבר קציר כלה קץ, ובין דא ובין
דא יוצאים מבית רבם שרם ידעו דרך הלמוד, כי לפעמים ילמדו ששה או שמונה
חדשים או אף שנה אחת מבלתי ראות קל והומר או איזה כלל אחר מכללים ההכרחיים
לדעת, ואף אם ילמדו להם הכללים שרם הביאם אל התלמוד לא יבנום הנערים
בנקלה, אבל בבקאות הלימוד ובהרנילם לתת לבם על איזה כללים יבינו במהרה
איזה הדרך ישכון אור. ולכן קמתי אני הצעיר ואספתי מספר מה מסוניאות עם
פירשי רובן קלות לנערים הנכנסים בלימוד הזה... ולקטתי כמו ששים הלכות בקירוב
זה דרכי לנערים כשהם בני י"ב שנה אחרי שמלאו כריסם ממעדני המקרא והמשנה,
ומאמרי עין ישראל, ובפרט מפירוש רשי על התורה שכל נפי תורה תלויין בו
ללמדם אלו ההלכות בלי פרוש, הלכה אחת ליום הלכה אחת ליום, ולפחות חמש
הלכות בכל שבוע, כדי שבייב שבועות יגיעו להבינם כפי דעתם כדאזיל: לפי דעתו
של בן אביו מלמדו ואחרי כן יחזרו חלילה בפעם השני עם פירשי ויבינו יותר
מבראשונה, ואחר כך יחזרו עוד בפעם שלישי בעיון יותר ובכללים שהוספתי להנאתם
ולתועלתם, ואף אם בפעם שלישי יצטרכו לעמוד עליהם יותר זמן מכל מקום בשנה
אחת יגיעו התלמידים להבינם על בורין, ומוכחתי אני שמאז והלאה איזו מסכתא
שתהיה שיקח המלמד ללמדם יעלו במסלת הבנת הפשט בנקלה...

והנה אחלה פני המלמדים המזכים את הרבים לילך בדרך זו, להועיל לתלמידים
ולהרנילם בסדר הקבלה, שביררתי בכפרי הקטן שבידי אמונה כדי ידעו כיצד
נכתבה המשנה והנמרא וסדר התנאים והאמוראים, כי גם זה יועיל מאד מאד לנער... 9

1. כנראה צ"ל: "המלמדים". 2. פסחים קט"ו א'.

3. הרב ר' אליקים פאדובני אב"ד ור"מ בריגיד כתב בהסכמתו לספר זה: "...בעזרתו
הרבים בדור יתום הזה נערים המנוערים מהרה חיש יברחו מבית הספר. כי נפשם בוזיה באמרת אלה
צרופה ובילדי נכרים יספיקו ובכנף איש יהודי לא יחזיקו, ויגדלו הנערים ויצאי אנשים בני בלי עול
מלכות שמים..."

קבא. מתוך דברי ר' מרדכי שמואל נירונדי (בערך תק"ן-תרי"ב)

אביר פאדובה על אביו חקנתו, בספרו תולדות גדולי ישראל

באיטליא (סריעסס תרי"ג).

הרבנית מרת בניינדה מריני, אמו של מיר אבי, היתה חכמה גדולה בתורה וידעת פרק בשיר. ויש לי מכתב-ידה פירוש איזה פסוקים ושירים. ובבחרותה נשאה ונתנה בארבע אמות של הלכה עם רבני הדור והיו תמהים על חריפותה. וגם אחרי שהיתה לאיש עם מיר זקני המשכיל כמיר מרדכי נירונדי זצ"ל לא מנעה עצמה לעסוק בתלמוד ובמדרשים עד יום פטירתה.

ועל מצבת קבורתה [כתוב]: החכמה מרת בניינדה... תלמידים הרבה גדלה

לתורה בדיוק קריאה ויראת אל חי...

מורי אבי ועשרת ראשי... נולד... ביום כ"א לחדש סבת שנת התקכ"ד ונתנדל על ברכי אמו הרבנית - מרת מזל טוב המכונית ביניינדה תמ"ך¹, שהעמידה תלמידים הרבה לתורה בתניך ובדקדוק הלשון ובהלכות הרמב"ם² ובפירוש רש"י על התורה. ואחר כך למד שבע שנים בתורה שבעל פה, היינו במדרשי רז"ל עם... האלוף כמהחיר יעקב לוצאסו ולהיה, ובבואו לדור פה פדוכה הלך לשמוע בלימודי התלמוד וספרי מחקרי אומתנו ממנהורר יצחק רפאל פינצי... שהכתירו בכתר ה'תכרות' בין שאר משכילי עמנו...

קבב. מדבריו של ר' אברהם ברוך פירנו בסוף ספרו, קול

ענב' (ליוורנו תר"ז) דף פ"א ע"ב. בהערה לשירו של הרב ר'

אברהם יצחק קשטילו הקובל על המשכילים שבזמנו

אשר ישנו בורה ופורשים תמיד על פי הנבלי - הוא כותב:

שיר זה נכתב קרוב לששים שנה... ומי ינלה עפר מעינו כימים האלה, כי בעונותינו שרבו האמונה מתמעטת והאפקורסות וההפקר נברו בארץ... והסיבה הגדולה היא כי בטרם ידע הנער דרך תבונת תורתנו הקדושה יברח מבית הספר, ובעצת אביו ואמו כל זמנו בלמוד ספרים המשים את לבו מני אורח היראה והאמונה... ואל יחשוב הקורא כי אני מהמואסים לימוד ספר ולשון ומהמבזים החכמה והמדרש, כי ידעתי גם אני כי למען הראות לכל העמים הוד והדר אמיתות תורתנו הקדושה צריך לדעת גם כן כל מה שהוא מוכרח להצלחת האדם... אך אמנם חמסי על הזמן הזה ברע כדור הלמודים, כי אם ילמדו את בניהם תורה וישרישו בקירות לבם שרשי וגזעי האמונה ואחר זה ילמדום החכמות והלשונות התרשתי, כי אז יהיה להם שכר טוב בעולם, אך בהקדים למור שאר הבורים, ובפרט ספרי החקירה אשר מתבריהם תולים הכל בטבע, כאשר יבואו ללמוד תורה ולדעת מצותיה לא יוכלו להאמין מה שהוא למעלה ממנו ויחפאו דברים אשר לא בן...

1. תהא מנוחתה כבוד.

2. דרכם של בני איטליא היה ללמד לנערים הלכות מלוקטות מתוך הרמב"ם, הסתאיסות להבנתם

לחנוכם. ועי' לעיל עמ' רל"ב.

הערות ומלואים

- עמ' בד. צואת ריי'ן תבון נדפסה גם בספר דברי משה לרי' יעקב מהרשיק (ווארשא תרמ"ז) עמ' נד – כיס בשכושים מרובים.
- כה הערה 3. השיר, עט אני הסדך אספרי' נמצא ברשימת שירי הנניד שפרסם עתה ריד ששון ב-Jewish Quarterly Review n. s. xxi, 134.
- נ. ספר המוסר לריי'ן כספי נדפס גם בס' מכתבי שפת קדש' לרי' מנדל בונדי, פראג 1857, עמ' 62-55. מלואים לדבריו כאן יש למצוא בספרו, חציצרות כסף, והוא פירוש למשלי שיל עי' ריי' לאסט עם יתר ספריו בשם, עשרה כלי כסף, עמ' 16-18. ועי' שם גם עמ' 35, וכן בספרו סירת כסף (משנה כסף) עמ' 18-19 ועמ' 42.
- זו הערה 3. דברי ריי'ם לינונו הובאו גם בס' מנחת יוסף לרי' אירנאס.
- עב ש' 13. ושאלו לחכם וכו'. דברי החכם הובאו כבר עי' רי' יונה'ן' גינאה בספר השרשים ערך כלל (עי' הקדמת כבר עמ' xxvi הערה 8) וכן במבחר הפנינים.
- הערה 2. טי' כללים אלה נעתקו מס' שתי ידות לריי'ם לינונו גם בס' מנחת יוסף לרי' אירנאס דף י' ע"א.
- צה. את דברי ריי' מבראני על למוד תורה לנזירים יש להשלים עי' פ מה שהביא ממנו בעל שלטי הנכורים על הריוף לעבודה זרה פ"א.
- צו ש' 20. יש לציין בסוף הקטע: (עמ' מ"ה), ודברי ריא"ז אלו הובאו גם בשלטי הנכורים שם.
- קסו. בנוגע ליסוד אוניברסיטה עברית באיטליה יש להזכיר גם את הנסיון שנעשה בענין זה בסיציליה בשנת 1466 עי' המלך יוהאן II עי' פ בקשת הקהלות. עי' מ. נדימן, התורה והחיים בארצות המערב בימי הבינים, II עמ' 261.
- קלב. על ספר דרך אמונה להמומר שמואל'ן נחמיאש העירני ידידי הדיר רוטה מלונדון.
- קמו. על דבר אוצרות הספרים שהיו לרוב בתי התיה באיטליא יש לציין גם את זה שהחכם והעשיר רי' זכריה פורטו הקדיש לתיה שברומא את אוצר ספריו הגדול, ולזכר נדבותיו הרבות חקקו על אבן שיש שנקבעה בבית התיה את כל פעולותיו, וכן, נזרו אומר שפעם בשנה ידרוש בבית הכנסת תלמיד אחר מתלמוד תורה להעלות זכרון נשמתו, עי' בהקדמת פרנסי התיה לספרו. אסף המזכירי שיל אחר פסירתו בוינציאה תל"ה.

בתקנות הת"ת באנקונה מורגשת השפעה אשכנזית, כמו שיוורה ה'תרי"ה הנזכר פעמים אחדות, כמו בתקנות ת"ת של ק"ק אשכנזים בויניציאה (עמ' קפ"ט).

עמ' קסז.

בענין התקנה שהקנו בפירינצי שלא לחול במחולות אנשים ונשים ביחד כי אם איש ואשתו וכו' יש תשובה בשו"ת יוסף אומץ לר' חיים יוסף דוד אזולאי, סי' ק"ג, ומשם נלמד שהתקנה, שהיתה, הסכמה קדומה, נתחדשה כמה פעמים ונתקיימה עד שנת תקנ"ט, שאז "כמו שזו בחורים חלו פני מעלת אנשי הועד שיבטלו ההסכמה הנ"ל... ומעלת אנשי הועד כאשר נודע להם מפ' איזה מנידים שיש איזה בחורים, שלא בחרו בהם, שעוברים על ההסכמה ומרקדים עם נכריות ונשים האסורות כפי ההסכמה, חשבו בלכם שמא טוב הדבר למלא שאלת הבחורים לבטל ההסכמה בכלות הזמן כד' שלא יעברו על החרס, כי אם יבואו להעניש את הרוקדים "אם יודע הדבר למלכות לא יטב הדבר בעיניו להיות שכפי דעתם ונימוסיהם אין להשניח בדברים כאלה. הרחידיא, ורב אחר בשם ר' משה חיים סוכנינו, מתנגדים לכך.

ר. ה.

בנוגע לדרישתו של ר"א מורפורנו שהילדים ילמדו את אומנות השחיטה, הנחוצה ביחוד בכפרים או בעירות הקטנות שאין שם שוחט קבוע, יש להזכיר שבאיטליא היו נשים, לא רק מלמדות לתינוקות כי אם גם שוחטות, ע"י בשו"ת ר' יצחק מלאטאש עמ' 139-140 שנרפסו שם שתי הנוסחאות של הרשות שנתן בשנת שי"ז (1556) לשתי בחורות לשחיט, אחת שכל אחת מהן "נחקרה על הלכות שחיטה ונברקה ונמצאת יודעת כל הדינים, והוא מברך אותה "שתזכה לחופה ולבנים עוסקים בתורה ומקיימי מצוות כישראל בימי אביה ואמה, אחיה דודה ודורתה אשר יראו בטובתה. אף ברו"ח של ביהמ"ד לרבנים בניארק לשנת 1929 עמ' 137 נמצא, שבאוצר הספרים הנדול אשר לו יש שתי תעודות: האחת ניתנה בשנת שצ"ד במנטובה למרת איווטה בת ר' אלחנן ד' פאנו לראיה שמותר לה לשחוט, והשניה מכילה רשיון לנקר הבשר שנתנו רבני העיר לאשה זו עצמה בשנת שפ"ז.

ר. כז.

תקוני מעיות

עמוד	שורה	במקום	ציל
כב	23	ממלאכת האם	ממלאכת האב
לנ	8	אנרת	אנרות
מ	21	אבראהם	אברהם
סא	הערה 2	ציל: תרגומה הספרדי	שנעשהע יי נוסריון בערכאות
צנ	12	רציתו	רציתו
צו	4	אריסמובולום	אריסמובולום
צו	21	80	8°
צו	9 מלמטה	ופרשן	ופרשו
צו	5	דשתיו	דשתין
קיד	9	Rosina	Rossena
קכד	12	ולשנן לסין	ולשון לסין
קכו	7	Cossale	Cosale
קסנ	16	לחקר הלצות	לחבר הלצות
קעה	9 מלמטה	לפרקי אבות	ופרקי אבות
קפנ	22	יבוא מורא רבם	יבוא בלבם מורא רבם
קפד	הערה 8.	אחיכ נם בפרובה	אחיכ נם רב בפרובה
קצב	11	לההפטרה	וההפטרה
קצד	הערה 1.	לרי הארן	לרי אהרן
קצו	10	הניטית	הניטות
ר	הערה 4.	והיה בו	והיה בזה
רב	17	רמחיל וצאם	רמיח לוצאמו

מ פ ת ו

לשמות המחברים, הספרים, המקומות והענינים שהובאו בספר¹.

א"ב, בט, קכג, קלג, קנה, קעד, רט, ראה: אותיות.	אגרת ר' שרירא, ו, ז, יג.
אבו חמד אלגזאלי, מ.	אגרת ההתנצלות, נד.
ס' אבן בוחן, לר' קלונימוס, רל.	אגרת התשובה לר' יונה גירונדי, מה.
אבן רשד, לב.	אדום, ארץ, יב, טו, עה, צד, צה.
ר' אברהם בנבנשתי, פ. פד.	אויקלידס, כח, מח, נ.
" אברהם ן' דאוד, יא, טו, ע.	אומנות, ה, — אומניות, ריט. ראה: מלאכה.
" אברהם בן דוד (הראב"ד), כד.	אוניברסיטה, רלא. — אוניברסיטה עברית באיטליא,
" אברהם די בלמש, קיא.	קטו — קך.
" אברהם זכות, פד.	איצר נחמד, פו.
" אברהם בר חייא, לא.	אור זרוע, עז, עט.
" אברהם בר חסדאי, י.	אור החיים, פז, פט.
" אברהם לוי, קלו.	אור צדיקים, נב.
" אברהם ן' מיגאש, פד.	אורס, צב.
" אברהם מיניץ, קט.	אות הצטיינות לתלמידים טובים, רלד.
" אברהם ן' עזרא, כט, ל, לא, נ, צג.	אותיות, סה, פה, פז, קלג, קעד, קעה, רט.
" אברהם פאציפיקו, רטז.	איטליא, קלט, ריו, רנא, רכח.
" אברהם פרובינצאלי, קיט, קך, קכו.	איטיג'ה, סא.
" אברהם שער אריה, קך.	איסקיליא (סיציליה), יז.
" אברהם ברוך פיפירגו, רלז.	איצטגנינות, פז, צז, רט.
" אברהם חיים קרקוביא, רטז.	אישגרימה, עט.
" אברהם יצחק קשטילי, רלז.	אכלה ואכלה, לח.
אברהמס, י. כד, כג.	אלגברה, כח.
אגדה, פג, קמז, קפה, רכג, רלא. ראה: עין ישראל.	אלהיות, נא, עג, פז.
מנורת המאור.	אלופים, י.
אגרות, עבריות ונוצריות, כתיבת, קנה, קנז, קנת, קצג.	ר' אליהו די וידאש, סד.
אגרות קבאות, לג.	" אליהו מורפורגו, ריג, ריח, רכב.
אגרות ר' סמואל בן עלי, ב.	" אליהו קפסאלי, קב, קג.
אברת המוסר, לר"ש אלעמי, סו.	אליסנה, יד, יח.

1 במפתח לא הובאו הערים או האנשים שאין להם חשיבות בתולדות ההנך ונזכרו במקומות רק דרך אגב. שמות המחברים והספרים שקטעים שלהם בהם הובאו בספר נדפסו בפזר אותיות.

רמב

אלמגוסי, לא.	בגדש, צג.
אלמגסטו, לב.	בדרשי, רל.
אלמעונה לת"ת, נו.	בורגה, עד.
אלפטי, ראה: הלכות רב אלפט.	ר' בחיי בן אשר, נו.
אלפרגאני, ג.	ר' בחיי בר יוסף ן' פקודה, כ.
אמורי התלמוד, ז.	ס' בחינת עולם לר"י בדרשי, קיד, רל.
האם וחגוך הבנים, ה, מו, רא, רלו. — וחגוך הבנות, ו.	בחינות, ז, יא, נג, קכח, קכט, קמו, קנא, קסט, קעד,
אמשטרדם, רלב.	קפה, קפו, קפה, קצב, רו, רט, רי. — בחינות
אנדלאס, כג.	פומביות, ריב.
אנרגאט לתלמידים, קד, קיו, רכו.	בטלמיוס, לב, פו.
אנקונא, קסה, רא, ריח.	בידרש, כג, לג.
אסור להעסיק ילדים באיזו עבודה שהיא עד מלאת	"בין הזמנים", קג, קה.
להם י"ג שנה, ר. — י"ד שנה, קעה. — ט"ז שנה,	בינה לעתים, קכה, רלא.
קמט, קנ, קנט, קסד, ר. — י"ח שנה, רח.	בית יהודה, קכו.
אסטרונומיה, ריו.	בית יוסף, על הטורים, קנח, קעו, קעד, רב, ריא.
האסיף, פ, רד.	בית-הכנסת, כמקום לימוד לתינוקות, ד, עה, עט.
אפסוביצר, א, א, ה.	בית ספר תיכוני, רכח, רל.
אפלוים, אבא, קכה.	בכר, ז, לו, נט.
אפלטון, בא, ק.	בלנציה, ג, עד.
אפשטיין, ש, ז, ט, לו.	בנות, חנוך ה-ב, ה, ה, ח, כב, כט, צה, קיב, קיג,
ר' אפרים לונטשיץ, קלח, ריט.	קכא, קלו, קצו, קצה, רג-רד, רלו.
אפשטיין, א, ס.	ר' בנימין מסולידה, כג.
אפשטיין, י, ג, ז, ט, יד.	בניני בתי הספר וחדרי הלמוד, ד, ע, קד, קלה,
ארגוזה (ספר רפואי), לא.	קמו, קנד, קסב, קע, קפט, רכד. — "בית החדרים",
ארגון, ג, סט, עה.	קצ. — "בית הלמוד", קצא, קצה, קצו. — "בית
אריטמיטיקה, קיט, ריו.	הלמודים", קצב.
אריסטו, כט, לא, לב, ג, נא, פו, צו, קג.	בן משלי, כה, כו, כח.
ארלדי, סב.	בן סירא, רכו, רכח, רל.
ארמיות, ט. — ארמית, כט.	בעל מלאכה, קא.
ארץ ישראל, קמ.	בעלי בתים, יג.
ארץ המערב, יז.	בעער, י, פ, גו, ס, עד.
ארץ הצבי, קטז.	בצרה, כת.
ס' האשכול, ב.	בקיאות, פט, קנח, קעד, ריו.
אשכנז, טח, עג, קלד, קלו, קמ, ריו. — אשכנזים,	ברטנורה, ר' עובדיה, פירוכו למשנה, קנה, קנו,
פה, קיו, קכב, קלו, קלת, קמו, קמח, קנא, קפט,	קסג, קעד, קעו, קפו, קצג, קעד, ריא, רטו, רל,
קצו. — אנשי אשכנז, קב.	רלה.
אשקלונה, גה.	ברייטא דשמואל, צג.
ר' אשר בר יחיא, ל, נה, נח.	ברישא, קו, קו, קי.
בבל, יד, יז, צג.	ברצלונה, מח, עד.
רידאד, כח.	בר מצוה, קנט, ריא, רכח.

דונש בן לברט, ע.
 דורונות פורים למלמדים, קסד.
 דורות הראשונים, ט.
 דניאל בומברג, קיא.
 דניאל בן שמואל מרושינה, קיד.
 דפוס, למוד מלאכת ה', רח.
 דקדוק, ט, כ, כו, כח, כט, לח, מג, מז, מט, עג,
 עח, קיא, קיג, קיד, קיח, קכב, קכג, קלז, קלח,
 קמו, קנה, קנו, קסב, קסג, קעז, קפו, קצב,
 קצה, רי, ריא, רטז, רכ, רכה, רכט, רלז, — דקדוק
 לשון אשכנז, רכ.
 דרוש, להרגיל את התלמידים לדרוש ברבים, קיט
 קכד, קמט, קנו, קעז, קצא, רכו, רלא.
 דרך אמונה, קלב.
 דרך חכמה, רב.
 דרכי הלמוד והעסק בתורה, סט—עב.
 רב דאיי גאון, ג, ד, ז, ט, יב, יד.
 הגיון, לב, מח, נ, נא, צט, קיג, קיד.
 ס' ההגיון לאריסטו, כט, לא.
 הוגיון, פח.
 הזנת התלמידים בבית הספר, קמח, קסח, קעג, קעה,
 קצה, ריב, רכו.
 הלברשטב, ט, ז, ח, קטו.
 הלבשת התלמידים, קכה, קלה, קסח, רא, רח, —
 המלמדים, רא.
 הלכה, כב, פג, קה, קיד, קיז, קמז, קנה, קנו, קנט,
 קסג, קעב, קצד.
 הלכות דרך ארץ, קמז.
 הלכות רב אלפסי, מז, מט, נ, ע, פח, פט, קיד,
 קכא, קכד, קעז, קפו, ריא.
 הלכתא גברואתא, יב.
 ר' הלל בר שמואל מווירונה, מח.
 הלפר, ב"צ, כג.
 הנדסה, לב, קיט, רב, ריז.
 ס' הנהגת הבריות להרמב"ם, לא.
 הנהגת המלמידים, קנה.
 הנהגת המלמד עם התלמיד, לו—לח.
 הסגר, קלד, קנג, קנה, קנח, קנט, קס, קפב, קפד,
 קפה, קפו.

גאון הגאונים, יא.
 בבאים לת"ת, נו, קכו, קמו, קנב, קסה, קעא, קפב,
 קצה, ר, רו.
 גבעת שאול, רלא.
 גולדנשל, יעקב, מ.
 גור אריה, למהר"ל מפראג, ריט.
 גיאוגרפיה ("צורת הארץ") ריז, רכט.
 גיאומטריה, קיט, ריז.
 גידיומן, מ, כט, לו, קטו.
 גיל הלמוד, כח, כט, נח, ס, סה, עד, פה, פז, קיד,
 קכג, קלג, קלד, קמח, קסב, קעד, קעז, רי, רטו,
 רכת, רל.
 גינצברג, ל, ב, ג, ט, מ, צג.
 גלוח זקן, ר.
 גלינוס, לא.
 גמרא, מט, נ, נב, עד, פז, פט, קי, קכ, קכב, קכג,
 קלד, קמ, קמז, קסג, ריא, ריח, רל, ראה: הלכה,
 תלמוד.
 גנזי קדם, ו, כב.
 גנזי שכטר, ב, ז, צג.
 גראנאטה, יז, פח.
 גרוש מבית הספר, לד, קנא, קס, קסה, קעד, קעח,
 קפג, קפד, קצ, רח, רלב.
 גרינוואלד, מ, קע.
 גרמניה, ריד.
 הגרן, יא.
 גרסאי שבכפרים, א.
 דבר צחות, קיח.
 דברי חכמים, צט.
 דברי הימים לר' אליהו קפסאלי, קבי.
 דברי שלום ואמת, ריג, ריד, רכ.
 ס' דבש והלב, רכב, רכז.
 ר' דוד ן' יחיא, קיג.
 " דוד ב"ר יהודה מסיר ליאון, צט, קי, קא.
 " דוד פרובינציאלי, קטו, קטז, קיט.
 " דוד קמחי, כט, לג.
 דוד הראובני, קיב.
 דורסון, י, יא, כג.
 דונולוי ר' סבת, צב.

הסטוריה כללית, רכט.

הספקה לתלמידי הישיבות, ה, יא, כה, סא, פג, קר, קי, קיז, קצו.

העברת תלמידים ממדרגה למדרגה, י, קלד, קפה, קצו, רז.

הפסקות בין שעות לשעות, רז.

הפטרות, עה, עט, קיד, קכג, קלד, קלז, קנו, קנח, קסב, קסג, קעה, קעז, קפה, קפו, קפז, קצב, קצג, קצה, רי, ריא.

הקדשות לת"ת, נד, נה, נו, ס, סא, סב, סג, פג, קעב, קעז. ראה: קרנות לת"ת.

הרכבי, א, א, א, ט, יב, יד, כה, סח.

ס' ההשגה לר"י ג'נאח, לח.

השגחה על הילדים בבית הכנסת, קמח, קנט, קסג, קסד, קפג, רט.

השגחת המלמדים על התלמידים מחוץ לזמן הלמוד, קמח, קנ, קנח, קסג, קסד, קסז, קפדי, קצו, רט.

השכלה, צ.

התנועות בשעת הלמוד, צא, רכח.

לאדוליד, פ.

וורטהימר, ש, א, יא.

ווייזל, נפתלי הירק, ריג, ריד, רטז, ריט, רכב. וינציאה, קיא, קבה, קלב, קלה, קפט, רה, רטז, ריז. ווירונה, מח, קכט, קלט, קמא-קסה.

וכוחים, סדור וכוחים בין תלמידים, קיט, ריא.

ס' הזהר, רלב.

הזכרון, דרכים שונות לחזקו, ע.

ס' הזכרון לא, ז. פריידוס, ריג.

ס' הזכרון לס, א. פוזננסקי, ט.

זכרון לראשונים חוב' ה', א.

ס' הזכרונות לר"ש אבוהב, קה.

זמני הלמוד ושעותיו, יג, קד, קיג, קמא - קמה, קנה - קנה, קעז, קעז, קפד - קפז, קצב - קצה, רח - ריב, רכח.

זנדיק, לט.

זקני יהודה, קכג.

זקס, שניאור, ה, רכה.

"אבור" (הרצאת תכן הפטוק או הפרשה), קצב, קצג.

חבור יפה מהישועה, ב.

חברת תלמוד תורה, עג, קכה, קכו, קלג, קלה, קמו.

קנה-ו, קסה, קסט, קפב, קפט, רב, רה.

חברות שונות, עג, קלה, קצו.

חדושים לתלמוד, ל, נב.

חדושי הרמב"ן, סט, פח.

"חרר", קסז, קפד, קצ, קצא, קצב, ר, רכח.

חוי אלבלכי, יא.

חובות הלבבות, כ, ריב, ריט.

חובת למוד כללית, פג. - עד י"ג שנה, ר. - עד י"ד שנה, קעה, - ט"ז שנה, קמח, קמט, קנ.

קנט, קסד, ר. - י"ה שנה, רח.

חובת הקהלה להושיב מלמדים, נו, סב, פב.

חומש, כ, קלג.

חופש למלמדים, עח.

חזות קשה, צא.

חזן, ר' ישראל משה, ד.

חזרה על הלמודים, קה, קנא, קנו, קסב, קעה, קפה.

קפז, קצב, קצג, קצד, רי.

חיון, נחמיה חייא, רלב.

ר' חיים אברהם ישראל, ריח.

חכם הערב, כז.

חכמוני, צב.

חכמות חיצוניות, כד, נו, פח, צ, צט, קלה, רג, ריז.

רטז, רטז, רכא, רלז. - חכמות נכריות, צא.

חכמות העיוניות, מא, ריז.

חכמי הנוצרים, נא, קא.

חכמת האלהות, לב, לג, מח, נה, פט.

" בני בבל והורו, צג.

" הדינין, מג.

" הדת, מב.

" ההגיון, נא, עג, צט, קיה.

" החשבון, ריז.

" הסבע, מח, נא, נד, נה, פי, צט.

" היוונים, צג. - חכמה יוונית, יד, מה, מט, עה, פז.

" הישמעאלים, צג.

" הכוכבים והמזלות, צב, רלא.

" הלשון, יט, מז.

" הטבטים (אופטיק), לב.

חכמת המדידה, כח, רכ, רלא.

המספר, רכ, רכא.

המראות, מח. ראה: חכמת המבטים.

המשקולות, לב.

הפילוסופיא, נו. ראה: פילוסופיה.

השיר, לח, מט.

הרפואה, ח, כח, לא, מב, נה, עג, פז, צב,

צט, ק, קא, קיח, קך, רלא.

התחבולות, לב.

חמור נושא ספרים, כ.

חמש מגלות, קנו, קנו, קסב, קעה, קצב, רי.

ס' התנוך, קנו, קסג, קצד.

ר' חנוך ב"ר משה, טז.

חנוך במצוות, טו, קמא, קפג.

במצוות ונמוסים, סה.

קטנים שלא הגיעו ללמוד, טז, קלב.

נערים (חברה בברלין), רכב.

חנוך לנער, רלג, רלד.

רב חננאל, יז.

ר' חנניה אלחנן חי הכהן, רלג.

חסדאי ר' שפרוט, יג, טז, טז, ע.

חרם על למוד החכמות, גד.

חשבון, ה, ח, כט, לא, מב, מט, קיט, קנה, קנו.

קנו, קסב, קסג, קעה, קפה, קפו, קצא, קצד, ריב,

ריז, רכט. — חשבונות, מח. — מורה מיוחד לחשבון,

קכח.

לוב אלנפוס, לו.

טבעיות, חכמות, מח, עה, פז, ק, ריז, ריט, רכ. —

טבע, פז. — טבעים, ק.

טוב, אב בית דין בפומבדיתא, יג.

טורים, קנח, ריא.

טוולי תלמידים, רכה.

טירואל, טב.

טעם זקנים, יד.

טעמים, כט, לח, עא, קלד, קנה, קנו, קסב, קעה,

קעה, קפד, קפה, קצא, קצב, קצג, קעה, רי.

טריעסט, ריג, רטז, ריט.

טריינה, צט.

טשארנא, ש, יז, א.

לאיר נתיב, כט.

ר' ידעיה הפניני, לג.

יהודה אברבנאל, פז.

יהודה אלחריזי, טו.

יהודה ברצלוני, יב, יד.

יהודה חיוג, כט, לח, מז, רכו.

יהודה כלץ, פח.

יהודה מינק, קד, קז, קח.

יהודה הלוי, כז.

יהודה ר' עבאס, כט.

יהודה ר' קוריש, יב.

יהודה ר' תיבון, כד.

יהודה אריה מודינא, קכב — קכה.

יהודה עשהאל מה טוב, קלה.

יום הסיום (שמחת תורה), יג.

יומן לרשימת התלמידים, קסז, רז, רט.

ס' יוחסין, ט, פד.

ר' יונה ר' ג'אח, ט, יט, כט, לח, מז.

יונה גירונדי, מה.

יוסף האזובי, מח.

יוסף אירגאס, רא.

יוסף חיון, פז.

יוסף יעבץ, פז.

יוסף ירושלמי, קז, קי.

יוסף כספי, ג, רלח.

יוסף ר' מיגאש, ה, ח, כב, עז.

יוסף נחמיאש, נח.

יוסף ר' עקביה, לו.

יוסף ר' שטאנש, טז, כב.

יוסף השני קיסר אוסטריה, רטז, רכג.

ר' יהואל מפיסא, ק, ב.

ילין, ד, כח.

ילדים עוברים לפני התיבה, קיד.

ים של שלמה, ה.

ר' יעקב אנטולי, מז.

יעקב היילפרין, קבא.

יעקב מרגלית, קג.

יצחק אבוהב, פה.

יצחק אברבנאל, פג, פה.

יצחק ב"ר ברוך ר' אלביליה, יז.

ר' יצחק אלפסי, יח, כא. ראה: הלכות רב אלפס.

ר' יצחק ב"ר יהודה נ' גיאת, יח, יח.

ר' יצחק די ליאון, פה, פט.

ר' יצחק בר משה, ראה: פרופיט דוראן.

ר' יצחק ערמאה, צא.

ר' יצחק ב"ר משה פורמיגיני, ריד.

ר' יצחק קנפנסון, פד, פה.

ר' יצחק ב"ר שלמה, נח.

ר' יצחק בריה דרבנא שמעון, יד.

ר' יצחק בר ששת, עד.

ירושלים, קו.

ישיבה, ישיבות, ט—יא, יד, יז, יח, יט, כג, כד, לג,

לה, מח, סא, עב, פד, פח, פט, צ, קב—קי, קטו,

קכג, קלד, קמ, קנו, קצד.

ר' ישמעאל כהן, ריט.

ישמעאלים, יז, נב, צב, צג. — ארץ ישמעאל, פח, צה.

ר' ישעיה דטראני האחרון, צה.

ר' ישראל אלבקואה, סד.

ר' ישראל בנימין בסאן, ריח.

כבוד אלהים, פד.

כד הקמת, נז.

כדור, משחק בכדור, רכה.

כהנא, א, ט, קיב, קכג.

כוונות הפילוסופים, קיג, קיד.

כוזרי, עא, קיג, קיב, רכה, רל.

כלה, ו, ט.

כללי שמואל, פה.

כסאות לבית דוד, קלה.

כרוז ר' דוד פרוגינצאלי ליסד אוניבר-

סיטה, קטו—קכ.

כרס חמד, צב.

כתאב אלמחאצרה ואלדכרה, כג.

כתב־התביעה של ר' דוד נ' יחיא, קיג.

כתב אשורית, לח, קית, קמו, קנה, קנח.

נכרי, עג.

נכרי, ד, כה, כח, ט, קנה, קנו.

נכרי, ה, כב, כה.

נכרי, קלד.

כתב רש"י, קלד, רלד, רלה.

כתבי הקודש, קיח.

כתובים, כט, לח, פז, צה, קית, קכ, קלח, קנה.

קנו, קנו, קנח, קסב, קעה, קפו, קפז, קצ, קצב,

קצג, קצד, ריח.

כתיבה, כז, לה, מט, סו, קיד, קכד, קכט, קל, קלא,

קלב, קלו, קלח, קמו, קנא, קנה, קנו, קנו,

קנח, קסב, קסג, קסז, קפד, קפו, קפז, קצא, קצב,

קצג, קצד, רי, ריב, רטי, ריח, רכא.

כתיבה זרה, קלו. — נכרית, קעא, קעה, קעז. — נוצרית,

קיט, קנה, קנו. — מרובעת, עא. — עברית, קעא,

קעה, קעז.

לאב, איזידור, פ.

לאסט, יצחק, נ.

הלבנון, קטו.

ס' הלבושים, קצב, קצג.

לוגו, קצז.

לוחות לצורך למוד התינוקות, יא, עז, קלג.

ר' לוי בן גרשון (רלב"ג), עז.

לוי, ב, מ, ז, יג.

לונדון, ר' מנחם, נז.

לונדל, כג, כד.

לוצאטו, ר' משה חיים, רב.

לחנים, עא.

ליבוביץ, נ, ש, קכג.

לירידה, ט, סא.

למוד תורה לכומרי אומות, צה.

למודיות חכמות, לא, לב, מה, עג, פז, ריז.

לשון איטליאנו קית, קלי, קלו, קסב, קסג, קסז,

קפב, ריב.

לשון אשכנז, רטו, רכט.

לטינו, קית, קכ, קכד.

לעז, כט, קעד, קעה, קפה, קפו, רטו, ריח, רכ.

המדינה, קכב, קצב, קצג, קצד, רטו, רכח.

נוצרי, קלט.

נכרית, צא.

ערב, כג, כז, כח, כז, קיב.

הקדש, עברית, ח, יט, כג, לח, עב, צה, קית.

קלב, קלה, קלי, קלו, קלט, קסב, קסג, קסז.

מטה דין ריב.
מילי דאבות פו.
ר' מיימון עו.
מינות יב מה צו רטו.
מישטאר קו.
מכירת "עליות" עה.
מכתב מאליהו מורפורגו רכב-רלג.
מכתב ר' דוד קמחי לג.
מכתב מחכם פומבדיתא יג.
מכתבי רבני איטליא ריג-ריח.
מלאך מצויר על לוח הא"ב קלג.
מלאכה ח' גט סז פו קכה קכו רח רכא רכה רל.
מלא חפנים צב.
מלמד התלמידים מד.
המלמדים מתמנים ע"י הקהל או גבאי ת"ת א' ב.
מו' גב' גו' גז' גח' ס' סא' סב' עז' עח' עט' פג'
קיג' קכה קכו קכה קלה קמו קנד קנה קס'
קסב קסז קעד קפג קצו רז רכה - מלמדים
בכפר-ס' א' - מלמדי תנוקות רווקים קלט -
מלמד אסור לו לעסוק במלאכה אחרת קנ' קס'
קסד קסז - מלמד המסתלק מעבודתו בתוך הזמן
עט' - פטורי מלמדים וקנסות כסף על התרשלותם.
קנב קס' קסד קצה קצו - מלמד ראשי המשגיח
על יתר המלמדים קנט קצ רט - מלמד לרקורים
קכד ר' - מלמד מיוחד לחשבון קכת - מלמדי
הלשון והדקדוק מג' - מלמד לחכמות חיצוניות
כד' - מלמדת מלמדות קעד קעה קעז קעח
קעח קצז-קצט רד' רט' רכה רלד' רלז' ראה:
נשים מורות.
מלקות יב.
מנורת המאור לר"י אלנקאוה סד.
מנורת המאור לר"י אבוהב קלד' קנו' קנז' קפה'
קצג' קצד' ריא רלה.
ר' מנחם ב"ר זרח נח.
מנחת קנאות גד.
מנסובה קטו קטז קיט קכו קמא.
מסורה לת קיח.
מסי בשר ויין ומסים אחרים לצורך ת"ת גב' גו'
כג' פא-פג' קכו קלה קנא' קנב' קסא' קטו'
קסח קעא קעג קפז קצו.

קפד קפה קפו קצב קצג קצד ריב רטו.
רטז ריח רכה.
לסון רומי רא.
ס' באה ברכות קלג.
מאזני צדק מ.
ר' מאיר הלוי אבולאפיא גב.
מאן י' ב' ז.
מאסף רכב.
המאסף יב יד.
מאסקרא ר.
מבחר הפנינים ל' רל.
המבטא רלב.
ס' המבקש מו.
מדות המלמד והתלמיד לו.
מדות התלמיד והמלמד מא.
ס' המדע להרמבם ג.
מדעי היהדות ג.
מדרגה מדרגות קמו קעג קעד קפד קפה קפו.
קצ' קצא רז.
מדרש המשנה ז.
מדרש רבות קנח קסב קצה.
מדרש התנאים ז.
מדרש תנחומא קנו קנז קסב קצג קצד.
מדרשים קיח קנה קנח קסג קעה קעז קצ'
קצה רב.
מה שאחר הטבע לאריסטו ג' גא' עה.
מדינא קסט קע' ריט.
מוזיקה לב קכד ראה: נגינה.
מונז'סליר כג' גד.
מוכר אב לבנו ותלמידו קסט.
ס' המוסר לר' יוסף בר יהודה לו' גט.
מוסר השכל מיוחס לרב האי' ז.
מורה נבוכים ג' גא' גב' קיג' רל.
מורטיני יוליו קלב.
מוכרת (רשימת ספרים) כה כז.
מתברות עמנואל רכו רל' רלב.
מהברת הערוך צה.
מחזור ויטרי ב' ד.
מחטיה יג.

מסייע (=ריש דוכנא), פד, קסב, קסג, קסד, קעב, קעה, קצו.

מסעות אברהם לוי קלו.

מסעות ר' בנימין מטודילה כג.

מסעות דוד הראובני קיב.

ס' המספר לראב"ע לא ג.

מספר התלמידים לכל מלמד כב גי פד.

מעוה של ת"ת פטורים ממס' נו.

מעט דבש צה.

מעלק כתב כב.

מערכת שעות הלמוד קמד—קמה קנה—קנה.

ס' מעשה אפודי סז.

ס' מעשים קנו קעב.

מפתח הגמרא קעב.

ס' המצות (סמ"ג) לר"מ מקוצי נו.

המצפה רכה.

מצרים ג.

מקדש יה (כנוי לתנ"ך) סח.

מקור חיים ל.

מקנה אברהם קיא.

מקשן רד.

מקרא א' ד' כ' כב' כח' לג' מד' נ' נח' סח' סט'

עב' עג' עז' פה' פז' פז' קמ' קמא' קמו' קסב.

קסג' קעד' קעה' קיד' ריח. ראה: תורה תנ"ך

פסוק.

מקרי דרדקי ב.

מרבין תורה (תואר) פג.

ר' מרדכי שמואל גירונדי רלו.

מרכס א' ט' ל' קיג.

מרמרשטיין א' ד.

מרפא הנפשות ל' לו.

מרשיליה כד' מד.

ר' משה ב"ר חנוך יט.

" משה מדעסוי מנדלסון ריד.

" משה לאנדא קג.

" משה בן מיימון נ' נב' ע' צו.

" משה בן נחמן (רמב"ן) עז.

" משה בן עזרא כג.

" משה קפסאלי קג.

" משה רימוס צב.

משחקים לתלמידים נג רכה.

משלי הפילוסופים, ל.

ר' משלם ב"ר משה לד.

משנה ד' כב מז' נח' עג' פה' פז' פז' קכ' קכג'

סכד' קלד' קמו' קמא' קמו' קנה' קנז' קנח' קסב'

קסג' קסז' קעד' קעז' קפו' קפז' קצג' ריא' רטו'

ריח' רכח' רל' רלה.

משנה תורה להרמב"ם ל' מז' מס' נ' נב' ע' עז'

פט' קכ' קכב' קנה' קנו' קסב' קסג' קפה' קצב' רב'

ר' ריא' רכח' רלד' רלז.

משפטי המדינה. רלא.

נאפולי מד' קיג.

נביאים ד' כט' לח' מד' סב' פה' פז' צה' קיח' קכ'

קלד' קלח' קנה' קנו' קנז' קנח' קסב' קסז'

קעה' קפה' קפו' קפז' קצ' קצב' קצג' קעד' ריא'

ריח.

נגון הלמודי עא.—הכמת הנגון רכו' רלא.

נגינה מח' עט' קיג' קיד' קכד' ריו.

נוצרים נב' פ' קלג' קלד' קלה.

נחלת אבות פג' פה.

רב נחשון גאון יג.

" נטרונאי גאון ג' יד.

" נטרונאי נשיא יג.

ניבואיר, א. ט. כג, לג, לו, נד.

נמוסיות, ריו ריט.

רב נסים גאון, ב' יז.

" נסים גירונדי, עג, פח.

נקוד' כט, לח, עא.

נקיין הבגדים והשערות, רכה.

נרבוה כג.

נשים סבה לתורה וליראה מז.—נשים נורות.

ב, קיב, קיג, קעא, קעד, קעה, קעז, קצו' קצט.

רד, רז, רט, רכח, — הנשים הספרדיות, צ.

אשה שוכרת מלמד ובעלה מוחת, נו, — אשה

מוסיפה על שכר המלמד, רא.

נשוק ידי האב והאם והמלמד, סה.

ר' נתן ב"ר יצחק הבבלי, ט.

ר' נתן דיין קורדובה, סז.

עין ישראל, קנה, קנו, קנה, קסג, קעד קעה, קפה.
 קפז, קצג, קצד, ריא, רלה, רלו. ראה: אגדה.
 עמודי שש, לר"א לונטשיץ, ריט.
 רב עמרם גאון, יד.
 עמנואל בן שלמה הרומי, רכו, רלב.
 ענינים שונים הנוגעים לתקופת הגאונים, ט.
 ענעלאו, ה, ג, סד.
 ענשי גוף וענשים אחרים לתלמידים, ג, סז, קמא.
 קפג, קצה, רט, ריב, ראה: גרוש מבית הספר.
 עץ חיים (פרוש למשנה), קנח.
 עקדת יצחק, רל.
 עשרה כלי כסף, נ.
 עשרים וארבע ספרי הקודש, קיג, קמא, רב, רכא.
 רכח, רלה.
 ס' העתים, ג, ד, ו, יב.
 זאט, כח, ג, נב.
 פדואה, קד, קפב.
 פוזנסקי, ש, א, ט, יא.
 פולין, קלו, ריד, רכ, רכא.
 פוסקים, נא, פט, קז, קכ, קסג, קיז, קעב, קעד, ריח.
 רכט, רלה. ראה: בית-יוסף, ס' הלבושים, משנה
 תורה, שלחן ערוך.
 פורגס, ג, קב.
 פותקירש, כד.
 פיהם, קלו.
 פיוטים, מד, עח, קעה.
 פילוסופיה מתפלספים, לב, מח, נא, סח, פז, צא, צו.
 צו, צט, ק, קית, רכ.
 פיסא, קיב.
 פירארה, ר, רז, רט.
 פירוש ר"א אבן עזרא על התורה, ל, קנה, קצה, רל.
 ר' בחיי על התורה, קו.
 רד"ק על נביאים, ריא.
 ר' ידעיה הפניני לאבות ואגדות
 התלמוד, לג.
 ר' יהודה ברצלוני לסי' יצירה, יד.
 ר' יהודה כלץ לפרשי על התורה.
 פח.
 ר' יוסף נחמיהש למס' אבות, נח.

סדר-רא, סדרים, כד, קצב.
 סדר החכמים וקורות הימים, ט, יא, כג, קיב.
 סדר היום לר' משה ן' מכיר, קצג.
 סדר הלמוד, כט, לח, מז, סה, קכג-ד, קלג-ד,
 קמא-קמח, קנה-קנח, קסב-קסג, קעד-קעז, קפד-
 קפז, קצא-קצה, רט-ריב, רט-ריח, רי"ט-רכא,
 רכח-רלא, רלד-רלה. — סדר הלמוד בישיבה, לד-
 לה, קד, קה. — סדר לימוד למשכילים, כח, נא,
 קטור-קיש, רב.
 סדור רב עמרם גאון, יד.
 סוד המספר, קיט.
 סטודיא, קיח.
 סנטה קולומה, ס.
 רב סעדיה גאון, יא.
 ספור רב נתן הבבלי, ט.
 ספסלים מיוחדים לילדים בבית הכנסת, עד.
 ספרות ההיסטוריה הישראלית, ט.
 ספרדים באיטליא, בני ספרד, קמז, קמח. קנו, רכו,
 רכח. — ספרדים באמסטרדם, רלב.
 ספרים וספרי למוד, ח, יא, יז, יח, כד, כז, לג,
 נב, נג, נה, נו, סא, סב, סה, טו, ע, קי, קכח,
 קמז, קנא, קסא, קסה, קעא, קעז, קצה, רו, רז-
 חוסר ספרים, נו, עז-קנס על זה שאינו משאיל
 ספר, נו- מחירי ספרים, קי, קכא.
 ספרי היצונים פט' צו, צז, קלו.
 ספרי טבע, עה.
 ספרי יונים, צג.
 ספרי ישמעאלים, יז.
 ספרי מוסר, ג, קסב, קסג, קעה, קעז, קצב, ריד'
 ריח, רכג, רלב.
 ספר היובל לכ' ברלינר, קטו.
 " " " הרכבי, ט.
 " " " סוקולוב, לו.
 " " " שטיינשניידר, ב, צט.
 ספר בראשית, כהתחלת למוד התורה, ב. — ס' ויקרא,
 ב. — ס' שמואל, בו התחילו את למוד הנביאים, ב.
 עזרה בלמוד מצד תלמידים טובים למפגרים, קעב,
 רז, רי, ריב.
 ר' עזריה פיגו, קכה.

- פירוש ר' יצחק בר שלמה למ ס' אבות, נח.
 " המסגרות לרמב"ם, מז.
 " הר"ן על האלפס, פח, פט, קיז, רלה.
 " רש"י על התורה ועל הנביאים, ל, נג, סט,
 עג, עט, פח, קכב, קלד, קנה, קנו, קנו,
 קנח, קעד, קעה, קפו, קצג, קצד, קצה,
 ריא, ריד, רכ, רלה, רלו, רלז.
 " רש"י לתלמוד, ל, סט, פט, קכב, קנה, קנו,
 קסג, קעו, קעד, ר.
 פירוש, צט, קנה, קלח, רד, רלג.
 רב פלסוי גאון, ה, יג.
 פלפיל סט, פט, צ, קד, קיז, קכג, קנה, רטו.
 פנקס לוגו, קצו-קצט.
 פנקס מוטוב, קנו.
 פנקס קסאלי מונפיראטו, קכו-קכט.
 הפטגה, סח.
 פסוק, כ, כד, כט, מט, פג, פז, קא, קלז, קסב, קעו.
 רט' ריא, רטו.
 פסקי ר' ישעיה דסראני צה.
 פראגה, קלח.
 פראגטיו, יעקב, רלב.
 פרופיאט דוראן, סו.
 ר' פריגורס, יז.
 פרידלנדר, י, ט.
 פרסים לתלמידים מצטיינים, קעו, רז, רלב.
 פראפינאן, מח, עג.
 פשט, פט.
 פיקי אבות, קנו, קנו, קסג, קעה, קצב, רי, רלה,
 פרשה, פרשת השבוע, עו, פח, צד, קלג, קלז, קנו,
 קנו, קנח, קסב, קעד, קעה, קפד, קצא, קצב, קצג,
 קצד, קצה, רי, ריא, רכ, ראה : סדרא.
 ר' פתחיה מרגנשבורג, ב.
 צ'דה לדרך, נח.
 רב צדוק גאון, יג.
 צוואות גאון ישראל, כד, סג.
 צואות ר' דוד וירלינג, קלט.
 " ר' יהודה ׳ תיבון, כד.
 " ר' יוסף כספי, נ.
 " ר' שלמה בר יצחק, סג.
 צונק, ר' יוסף, קטו.
 הצופה לחכמת ישראל, ז, ט, מ.
 ס' צורת הארץ, לא.
 צחות, נד.
 ציונים, קובץ לזכר שמחוני, יד, כא.
 ס' צמח דוד לר' דוד די פומיס, ריא.
 צרפת, יז, כא, לד, סח, סט, עג, — הדרומית, כג.
 כד לג, מד, סב.
 קאנון לך סינא, לא.
 קבלה, סח, רלב.
 ס' הקבלה לר"א ׳ דאוד, יא, טו.
 קבלת תלמידים, סדר, קיז, קט, קסב, קפד, קצא, רז.
 קדושין, לא יסדרו בפחות מעשרה, ר.
 קובץ (-אכטמפלר), ע, עא.
 קויפמן, דוד, צט, קכו, רד.
 הקהלה והחנך, א, גו, ס, סא, סב, עו, פא, קכו,
 קכט, קלה, קע.
 קול עגב רלז.
 קול קורא של חברת ת"ת בויניציאה, רה.
 קולמוס, שבועה בקולמוס, ר.
 קונטרס הראיות, צו-צח.
 קוסמוגרפיה, קיט.
 קורטובה, טז, יז.
 קטלוג לספרים, רז, ראה : מזכרת.
 קטלוגיה, ב, עה.
 קיזרלינג, מ, פ.
 קירואן, ג, יד.
 קמיעות שתולין לילדים לשמירה, קמא.
 קנדיאה, קו.
 קערות כסף, מח, קו.
 קצור ס' משלי, רל.
 קרייה (= בקרא), ב.
 קרויס, ט, ז.
 קרנות לת"ת, גו, פג, קלה, קעו, רה, ראה : הקדשות.
 קרקא, קמ.
 קשטיליה, פ' פב, פד, — קשטיליה ארץ הישיבות, פח.
 ראשי כלה, י.
 ראשית חכמה, סד, קנו.

ראשית הלמודים סה קיד' קלג' קעד' קעה' רט' רי.
רב' בנוי למלמד ראשי' קצ.
רב של חצר המלכות פב—פד.
רבינא מלמדת קיב.
רבקינד' יג ריג' רכב.
רומא רג.
רייסין קלה.
ריש דוכנא פד. ראה : מסייע.
רפואה ראה : חכמת הרפואה.
רפיטיטור' קיג' קיד.
רקובסקי א. פ.
רקוד' קיב' קיג' קכו' ר.
ס' ה רק מה' ט' יט' לח.
רשום אחורים וחסורים של תלמידים קפו' רט.
רשימת כתבי היד בליורנו. קכא.

שאלות ותרבות ר"י אלפאסי כא.
הרא"ש עז' עז.
ר"י מיגאש' ו' כב'
הריב"ש עז' עז.
רמ"ה אבואלעפיא נב.
הר"ן עג.
הרשב"א, נב—נד.
הרשב"ך, עז—עת.
הרשב"ש, עת—עס.
באר עשק קלט.
דבר שמואל, קמא.
דברי יוסף, רא.
נחלת יעקב, קכא.
שמש צדקה, רא.

שארית הנחלה, ד.
שבועה בהפלין, ר.
שבט יהודה, עט.
שבט מוסר, רכט.
שבילי אמונה, רלו.
שבע חכמות, קלו.
שבת, לתידיים בשבת, קה, קיג, קכד, קכו, קנז, קנה, קנה,
קכב, קכג, קעה, קעו, קעז, קעב, קעג, רי, ריא.—
בערב שבת, קה, קנא, קנו, קנז, קנח, קכב, קכג,
קעה, קפה, קפו, קפו, קעב, קעג, קעד, קעה,

תלבושת מיוחדת לכל התלמידים, רכו: ראה: הלבשת תלמידים.

תלונה על הזמן, פו.
תלמוד, יט, כ, כט, לג, לד, לה, נא, נח, סב, סח, עב, עג, פג, פו, פח, פט, צד, קא, קיד, קכג, קלד, קמז, רב, ריז, רלה, רלו, ראה: גמרא, הלכה, תורה שבע"פ, הלכות רב אלפסי.

תלמוד ופתרונו נשלח מבלל לספרד, יג.
תלמוד תורה לבנות ברומא, רג.
תלמידים בלתי הגונים, יא, לד, קא, קמא, קנא, קס, קסח, קעד, קעה, קפג, קצ, רלב.

תלמסאן, פח.
תמת ישרים, פח.
"תנאים", ז.
תנאי המלמד, לו.
תנאי התלמידים, לט.

תנ"ך, רי, ריא, רלה, ראה: תורה, נביאים, כתובים, פסוק, סורא, עשרים וארבעה.
תנוקות של בית הכנסת, די.
תנוקות של גוים, הי.
תפוחי זהב, קנו, קנז, קעה, קצב.

תפלה, למוד תפלה ובאירה, קנ, קנה, קנו, קסב, קסג, קעד, קעה, קפה, קצא, קצג, רוי — תפלה בצבורי, סו, פי, קמח, קסג, קפג, קצ — להרגיל ילדים שיעברו לפני התיבה, קיד, קמט.

תפלין, ילד בן שש מניח תפלין, קיד.
תקנות חברת ת"ת באנקונה קסה—קסט.
" " " בוירונה, קמא—קסה.
" " " בוניציא, קשז—קצז.
" " " במודינא, קסט—קפב.
" " " בפירארה רו—ריג.
" פירארה, רי.
" פירינצי, קלח.
" חברת אוהבי תורה בפירינצי, ררי.
" הקהלות בקסטיליה, פי.

תרביץ, בי.
תרגום יב, כט, קסב, קצב, ראה: שנים מקרא ואחד תרגום.
תרצן, רדי.
תשבורת, לב, מח, יט, סכח, רב — תשבורי, מה.

" שמואל ין סיד, פח.
" שמואל ין תיבון, כד, מדי, מה.
שמואל בן יהודה המערבי, כח.
שמואל ין נחמיה ש' קלב.
שמושא רבא, ב.
שמירה, פט.

ר' שמעון בן צמח דוראן, עו.
ר' השמע' שמע טבעי, נא, עו.
שמש לנקי הבית והשגחה על הילדים, קמח, קס'
קסד, קסט, קעח, קעה, ריב, ריג.
ר' שמעון מורפורג' ראי, רכו.
ר' שני לוחות הברית (שליה), קצה.
שנים מקרא ואחד תרגום, עב, קנו, קנז, קנח, קסג'
קעה, קעו, קפה, קפו, קפז, קצג, קצה.

שערי ערב, קמז—קמח.
שערי לשון הקודש, רלה.
שערי התלמוד, רלה, רלו.
שפת החוראה, עב, קמז, קעד, קעה, קצא, קצב, קצג.
שריינר, מ, כט.
ר' שרירא גאון, די, ה, ז.
ר' השרשים לר"י גאנא, לח.
ששון, ר' דוד, צה.
שתי ידות, נו.

תגמולי הנפש, מוז.
תולדות גדולי ישראל באיטליא רלג, רלה.
תוספות, לו, לה, סט, פט, קד, קה, קי, קיז, קכב, קנה, קנז, קנט, קסג, קעד, ריא, ריח, רל.
תוספות יום טוב, קנה, קנט, קסג, קעד, ריא, רל.
תורה ומפרשיה, כח, כט, לח, סב, קיז, קכ, קלח, קמז, קנה, קסג, קפו, קפז, קצ, קעד, רטו, ריח, רכה, רלה, רלו.
תורה טבעל פה, מוז, קיז.
תורכיה, קלה, קלו.
תחכמוני, טו.

ר' תילים, בו התחילו את למוד הכתובים, ב.
תכונה, כט, לא, מח, פו, צב, רב — תוכנים, ק.
תלבושת תלמידים, רכד.

תשובות הגאונים שערי תשובה ג' ד'	תשובות הגאונים הוצ' גינצברג ג' ו'
גאונים מזרח ומערב ו' י"ד י"ט	אסף ז'
תשובת ר' יעקב פרובינצאלי צט'	הרכבי א"ד ה"ו
תשובת ר' משלם ב"ר קלונימוס צג'	ר' ליקי ג' ד' ה"ט
	שערי צדק ד' ה"ו

- Archiwo y biblioteca de la casa de
Medinaceli Series de sus principales
documents, 61.
- Beiträge zur Geschichte u. Literatur
in geonäischen Zeitalter, 7, 9.
- Catalogue des Manuscrits de la Biblio-
theque du Talmud-tora de Livo-
urne, 121.
- Corriere israelitico, 165.
- Costums de Catalunya, 60.
- Das jüdische Unterrichtsmesen, 29, 36.
- Der geonäischer Kommentar zur Ord-
nung Tohoroth, 7, 9.
- Die Juden in christlichen Spanien, 60.
- Die arabische Literatur der Jüden, 31.
- Die hebr. Uebersetzungen des Mittel-
alters, 31.
- Documents per l'història de la Culture
Catalana, 61.
- Gallia Judaica, 99.
- Geonica, 9.
- Geschichte der Juden in Rom, 204.
- Hebrew Union College Annual, 30, 143.
- Historia dei riti ebraici, 122.
- Israel. Letterbode, 54, 136.
- Jahrbuch für Geschichte der Juden, 80.
- Mittheilungen zur jud. Volkskunde, 170.
- Monatsschrift für Geschichte u. Wissen-
schaft d. Judentums, 7, 25, 29, 36.
- Revista de ciencias historicas, 60.
- Revue des Etudes Jiuves, 33, 62, 80,
102.
- Saadyana, 6.
- The Jewish Quarterly Review, 1, 5, 7,
9, 13, 63.
- The Jews in Egypt and in Palestine, 2

